

25. évfolyam

2010. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

SOMORJAI SZABOLCS	
Pest-Pilis-Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében	5
BÁCSKAI VERA	
Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében	19
KÖVÉR GYÖRGY	
Hitelkonverziók (A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén)	45
KISS ZSUZSANNA	
A Zala megyei nemesi pénztár – egy hitelintézet születése	76
EÖRY GABRIELLA	
Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek	101
BALOGH JÁNOS MÁTYÁS	
Kisemberek kishitelei a 19. század végi Budapesten	118

Műhely

PAPP JÚLIA	
Adatok Mária Terézia ikonográfiájához (Blaschke János [1770–1833] könyvillusztrációinak tükrében)	141
HERMANN RÓBERT	
Programvita és obszcenitás (Andrássy Gyula gróf és Dessewffy Emil gróf politiko-pornografikus verses üzenetváltása 1848 elején [avagy, mindig lehet lejjebb])	155

Elmélet és módszer

GEOFF ELEY	
Mi a kultúrtörténet? (<i>Kisantal Tamás</i> fordítása)	167

Határainkon túl

„Közép-Európa a geopolitikai folyamatok folytán egyszer »Észak« volt, egyszer »Nyugat«, egyszer »Kelet«” (Beszélgetés Catherine Horelrel) Az interjút készítette: <i>Deák Ágnes</i>	180
Catherine Horel műveinek bibliográfiája	185
CATHERINE HOREL	
Multi- és plurikulturalizmus városi közegben (Nemzeti és társadalmi sokszínűség a Habsburg Monarchia városaiban, 1867–1914) Fordította: <i>Deák Ágnes</i>	190

Figyelő

„A pogányokkal vívott nagyon szerencsétlen harc” <i>(Torma Béla Gyula–Veszprémy László (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2008.)</i>	202
FARKAS PÉTER	
A visszafoglaló háború költségei <i>(Balogh István: Szabolcs vármegye terhei a 17. század végén. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok 17. Sorozatszerkesztő: Nagy Ferenc. A szöveget gondozta, sajtó alá rendezte és szerkesztette: Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2008.)</i>	206
VATAI GÁBOR	
„mert ő ölt, maga a király...” <i>(Hermann Róbert: I. Ferenc József és a megtorlás. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009.)</i>	209
KEMÉNY KRISZTIÁN	
Református fővárosiak <i>(Kósa László [szerk.]: Reformátusok Budapesten 1-2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról [=Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.] Argumentum Kiadó–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2006.)</i>	212
HALMOS KÁROLY	
Egy terrorista naplója? <i>(Ernesto Che Guevara: A Motoros naplója. Ulpius-ház, Budapest, 2006.; Bolíviai Napló. Ulpius-ház, Budapest, 2006.; A gerillaharcos kézikönyve. Budapest, 2007.)</i>	221
BRENDEL MÁTYÁS	
Számunk szerzői	225

Pest-Pilis-Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében*

A 19. század első felében a magyar birtokos réteg jelentős része súlyosan eladósodott. Ezzel a megállapítással nehéz vitába szállni, az azonban már vitatott, hogyan kerültek a birtokosok ilyen helyzetbe. Ennek ellenére viszonylag gyér számú a kérdést taglaló szakirodalom. Ez a tanulmány sem fog kielégítő válaszokat adni, csak megpróbálja körbejárni a hitelekre vonatkozó források egyikét, a Pest megyei be- és kitáblázási jegyzőkönyveket. Egyetértve azzal a megállapítással, hogy a 18. század és nemkülönben a 19. első fele gazdasági viszonyai az ország különböző területein jelentősen eltértek, ezt az eltérést feltételezem a hitelviszonyokat illetően is.¹ Azaz a különböző jegyzőkönyvek adatait annak fényében szükséges értelmezni, hogy a hiteltevékenységek jellemzőit erőteljesen meghatározták a regionális eltérések, többek között a különböző fejlődési fokozatok, az eltérő piaci viszonyok és pénzügyi lehetőségek. Ezért is lenne szükséges több megyét is alaposan feltárni,² most azonban a kutatás jelenlegi állásának megfelelően csak egyet vizsgálok: hogyan épült fel a rendi hitelezés gyakorlata, milyen elemekből állt össze, milyen arányban hiteleztek intézmények és milyen arányban magánszemélyek, illetve hogy kimutatható-e a hiteleket hosszabb időintervallumban vizsgálva valamifajta tendencia?

1723-ban született meg birodalmi mintára a vonatkozó magyar törvény, habár kötelező jelleggel sem akkor, sem később nem bírt. A vármegyék és a szabad királyi városok által vezetett nyilvántartásnak tartalmaznia kellett az adós nevét, a hitelező nevét, a kölcsönfelvétel időpontját, a kölcsönzött összeget, a kitáblázás idejét.³ Nagy előrelépés volt ez az adósságok átláthatóvá tételének terén, még akkor is, ha nem vált kötelező erejűvé, ugyanakkor mivel a nyilvántartás mellett a vármegye volt az esetleges nem fizetések esetén a végrehajtás színtere is, ez könnyen visszaélésekhez is vezethetett. A betáblázás tehát nem volt kötelező, de ha a hitelező biztosítani akarta kihelyezett pénzét, és úgy vélte, hogy az adós ingó vagyona nem ad számára elégséges biztosítékot, akkor a bejegyzést követően már az ingatlanvagyon (az adott megyében elterülő) is fedezetül szolgált. Sőt, az 1840-es megerősítő, illetve pontosító törvény külön paragrafusban intézkedett arról, hogy csak és kizárólag az ingatlanvagyonról van szó, tehát egy esetleges tulajdonosváltozáskor az adósság maradt az

* A „Régi hitelrendszerek” blokk tanulmányai az OTKA 68 356. sz. projekt támogatásával készültek.

¹ Benda Gyula: *A Somogy megyei adózók termése 1816-ban*. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006. 140.

² Nem vitatva Varga János megállapítását, hogy egy régió egyetlen megyéjéből is lehet általános következtetéseket levonni (ő a bihari adatokat vetítette ki Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung és Zemplén megyékre), úgy gondolom, hogy a kérdés ennél összetettebb. Varga János: *A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt*. In: *Történelmi Szemle*, 1. évf. (1958) 1–2. sz. 21.

³ 1723: CVII. tc.

ingatlanon, azaz már az új tulajdonos vállalt nyomta a tartozás.⁴ A betáblázás után a hitelező abban az esetben, ha az adós esetlegesen csődbe ment, elsőséget nyert, vagyis előnyt élvezett azokkal szemben, akik nem tábláztattak be. Természetesen a törvény megszületése előtt is folyt hiteltevékenység, és minden bizonnyal a törvény életbe lépte után sem iktattak be minden ügyletet a jegyzőkönyvekbe, hiszen a falusi kölcsönök esetében nem valószínű, hogy szükség lett volna a vármegyei főhatalomra. Vagyis teljesen átfogó képet nem lehet kapni a bankok megjelenése előtti magyar hiteltevékenységekről, de a jegyzőkönyvek segítséget nyújthatnak abban, hogy megpróbáljuk számszerűleg megjeleníteni a késő feudális korszak kölcsönügyletekkel kapcsolatos folyamatait.

Maga a betáblázási folyamat úgy zajlott, hogy a korábban, akár évekkel azelőtt kiállított adóslevelet, záloglevelet, haszonbérleti szerződést, végakaratot beterjesztették a megyei közgyűlés elé, ahol felolvasták azt, majd a követelést intabulálták, azaz betáblázták. Ettől kezdve az adós minden, az adott megyében vagy városban fekvő ingatlanával felelősséget vállalt az adósságért (amennyire persze az ősiség joga erre lehetőséget adott). A 19. század közepére a hitelintézetek, majd a pontos telekkönyvezés megjelenésével a betáblázás lassacskán elveszítette szerepét. 1855-ben rendelet született arról, hogy a betáblázási jog átalakítható legyen jelzálogi joggá, így a betáblázási jegyzőkönyvek vezetése véget ért.⁵

Szükséges a forrásról, tehát Pest-Pilis-Solt vármegye be- és kitáblázási jegyzőkönyveiről is néhány szót ejteni.⁶ A jegyzőkönyveket nem lehet bőbeszédűséggel vádolni, Pest megyében a kitáblázás idejét például nem tüntették fel (alig egy tucatnyi esetben), csak a tényét, ha egyáltalán megtörtént. Ennek ellenére egy évszázados időbeli kiterjedtségük (a 18. század közepétől az 19. század közepéig) és roppant nagy terjedelmük miatt (egy-egy adós ugyanis a legkritikább esetben vesz fel csak egy alkalommal hitelt, vagyis egy-egy személy adósság-lajstromán sok sornyi bejegyzés szerepel) remek forrást biztosítanak hosszabb távú elemzésekhez, de az adósok és a hitelezők nevei és a különböző bejegyzések alapján – például zálogbavételi bejegyzés vagy eljárások kezdeményezése (óvások) – mélyfúrásokat is lehet indítani a mikrotörténelmi megközelítés érdekében (ez a tanulmány azonban csak a hosszabb távú hatásokat vizsgálja).

Milyen problémák merülnek fel a jegyzőkönyvekkel általánosságban, illetve kimondottan a Pest megyeiekkel kapcsolatban? Talán a legfontosabb a kitáblázás körüli általános bizonytalanság. Ha a megfelelő rubrikában feltüntették a kitáblázás tényét, akkor lehet tudni, hogy az adott ügylet lezárult. Amikor viszont nem írtak oda semmit, akkor előtör a kétség: vajon azért nem táblázták-e ki a tételt, mert nem történt meg az adósság kiegyenlítése, vagy egyszerűen átkebelezték az adott ügyletet a jelzálogi jogba az 1850-es évek második felében, és ott folytatódott az ügy? Az utóbbira utalhat, hogy a ki nem táblázottaknál nagyon sok esetben szerepel egy jegyzőkönyvi szám, ami nagy valószínűséggel az átkebelezés hipotézisét erősíti meg. De sok esetben nem írtak oda semmit. Azaz a betáblázási jegyzőkönyvek vizsgálata csak azt tudja kideríteni, hogy adott időpontig mennyit tábláztak be, illetve ki, a különböző hitelügyeket viszont nem minden esetben lehet lezárni. Még egyértelműbben: csak azt lehet biztosan megállapítani, hogy a vizsgált időszakban mennyit sikerült kitábláztatni a betáblázottak közül, de hogy mi történt a ki nem vezetettekkel, azt nem lehet teljes bizonyossággal megmondani.

A különböző tételek betáblázásának kapcsán is akad probléma, a Pest megyei levéltári állag ugyanis szálas anyag, nem könyvformátumú. Ennek vannak előnyei is, hiszen így egy-

⁴ 1840: XXI. tc. 6. §

⁵ Az igazságügyi miniszter 1855. december 15-én kelt rendelete, 3., illetve 29–43. §§.

⁶ Pest Megyei Levéltár, IV.3.i. Be- és kitáblázási iratok.

ben látni egy-egy személy vagy család tartozásait, de sajnos a hátrányai sem kisebbek. Néhány esetben ugyanannak a személynek kétszer is elkészült a jegyzőkönyve, de egymáshoz képest módosításokkal, feltehetőleg azért, mert kiállítottak egy aktuális állapotot. Ahogyan az 1840. évi módosító törvénycikk megfelelő paragrafusa meghatározta: „A betáblázási jegyzőkönyvet s lajstromot mindenki szabadon és díjfizetés nélkül megtekintheti és a levéltárnok köteles azokból bárkinek kívánatára, minden különös végzés vagy elnöki meghagyás nélkül, illő díj mellett, hivatalos aláírása alatt kivonatot kiadni.”⁷ Ezek a papírok tehát igazolások, amelyeket ilyen-olyan okokból másoltak ki a levéltárnokok. Ebből fakad a nehézség. A később keletkezett listán ugyanis már nem szerepelnek azok a tételek, amelyeket már a korábban kitábláztak. Nyilvánvalóan nem volt rá szükség, hisz azokat már lezárták, minek is írták volna őket újra fel. Így újabb kétség támad, hogy vajon azoknál a személyeknél, akiknek csak egy listájuk maradt fenn, nem egy későbbi átírásról van-e szó, amiből az időközben kielégített követelések már kimaradtak. Ebben az esetben ugyanis egy-egy személynél nem az összes, betáblázásra került ügyével találkozunk, hanem csak azokkal, amik az aktualizált állapot idejében még nem kerültek kiegyenlítésre. Példának okáért a Kesselőközi Majthényi Károly ellen bejegyzett jegyzőkönyvben hiába sorakoznak 1767-től kezdve a kötelezők, például egy adósságlevél megkötésének dátumai, ha azokat szemmel láthatóan egy és ugyanaz a kéz írta, amelynek tulajdonosa a lista végére még odaírta a pontos, aktuális dátumot is: 1836. március 18-a. Ezen a ponton még él a remény, hogy talán a betáblázások (amelyek tehát nem az adósságlevél-szerződés megkötésének, hanem a közgyűlés előtti bevezetésének napját tükrözik) mind az 1830-as évekre esnek, így mégiscsak érthető lenne, hogy ugyanaz a levéltárnok írta be valamennyit. De nem, a legkorábbi betáblázások már az 1770-es években megtörténtek. Nyilvánvaló, hogy egy korábbi verziót írt át az 1830-as évekbeli levéltárnok (örökösiük meg a nevét is annak, aki Majthényi Károly lajstromát kiadta: Kecse Péter), és így fogalmunk sem lehet róla, hogy a megelőző, általunk nem ismert verzió szereplő tételek közül mennyit sikerült az eltelt időszakban Majthényi Károlynak törlesztenie, így nem ismerjük meg ezen tételek betáblázását sem. Marad a bizonytalanság, illetve az a nem különösebben meglepő tény, hogy azzal kell dolgozni, ami rendelkezésre áll.⁸

Egy további kérdés merül fel a fejlécek alapján. A listák ugyanis jó esetben nemcsak az adós nevét, hanem a foglalkozását is megadják. Csakhogy az ennyire részletes listából sincs túl sok, így nehéz megállapítani, hogy milyen az adósok foglalkozás szerinti megoszlása (az esetek többségében valóban foglalkozásokról van szó: molnár, tanácsnok, táblabíró, főszolgabíró, ácsmester stb.). Mindamellet sokszor mégis lehet következtetni legalább a társadalmi helyzetükre: őexellenciája, méltóságos úr, tekintetes úr vagy csak simán úr megszólítások ugyanis váltakoznak a megnevezésekben. A nők helyzetére többnyire a férjük vagy néhai házastársuk státusza alapján lehet következtetni, ők még ritkábban kapnak titulusokat, és náluk sohasem szerepel foglalkozás sem. Mindezek alapján a Pest megyei anyagból azt lehet biztosan kiolvasni, hogy a legtöbb betáblázott adós nemes vagy polgár. Jobbágy nincsen, vagy legalábbis nem nevezik meg, mert akár lehetne is jobbágy az, akinél még az

⁷ 1840: XXI. tc. 12. §

⁸ Ezt a bizonytalanságot csak növeli Grünwald Béla, aki Pest vármegye nemességének hiteleit vizsgálta, és olyan személyeket is említ, akik ebben az anyagban nem szerepelnek. Lehetséges, hogy ő még az eredeti betáblázási könyvet láthatta? Lásd: Grünwald Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*. Pécs, 1927.

urat sem írják ki.⁹ Ebből persze nem következik egyenesen, hogy a jobbágyok és gazdák nem vettek fel kölcsönt, illetve hogy ne terheltek volna őket adósságok, hiszen elintézhették az ügyeiket más keretek között is, anélkül, hogy sor került volna a betáblázásra.¹⁰ Nem lehet megfedkezni arról, hogy a betáblázás egyrészt nem kötelező, másrészt pénzbe is került.¹¹ Nem biztos, hogy a kis tételek hitelezőinek érdemes lett volna betábláztatni a kölcsönöket, hiszen ezzel végeredményben nem a visszafizetésre vásárolhattak garanciát, hanem csőd esetén elsőbbséget élvezhettek azokkal a hitelezőkkel szemben, akik nem tábláztatták be az adósságlevelüket. Éppen ezért a betáblázásokból világosan kiderül, hogy a betáblázottak túlnyomó része nem a jobbágyok közül került ki, így a jobbágyi kölcsönökről keveset lehet kideríteni, ráadásul a nagyobb paraszti kölcsönfelvételek a tárgyalt időszak után jelenhettek meg, nevezetesen a jobbágyfelszabadítást követően.¹²

Visszakanyarodva a betáblázási költséghez, illetve az abból következő problémához, megállapíthatjuk, hogy a bejegyzésre minden jel szerint leginkább csak akkor került sor, ha kérdésessé vált a kölcsön visszafizetése. A Pest megyei adatok között bőven akad olyan bejegyzés, ahol a kölcsönszerződés megkötése és a betáblázás között akár évtizednyi idő is eltelt. Ilyen extrém példa Bauer János 50 forintos hitele, amit 1803-ban vett fel nejével együtt az Óbudai Szegényháztól. Egyáltalán nem törekedett a visszafizetésére, a szegényház pedig hosszú ideig jóhiszeműen vélekedhetett róla, mert még 1810-ben is adtak neki 100 forintot, de végül 1819-ben csak sor került a betáblázásra, tehát a szegényház ekkor jutott el arra a pontra, hogy a vármegyéhez fordult, felmérve, hogy másképp nem kapja vissza pénzét. Vigasztal az, hogy a hitelező így hozzájutott tizenhat éven át várt pénzéhez, hiszen a kitáblázás nem került bejegyzésre. Az 50 forint persze nem nagy összeg, különösen látva Bauer egyéb kölcsöneit (1843-ból például egy 2000 forintos tételt), de ez volt az első kölcsön, amit igényelt. A szegényház által követelt kamatot nem ismerjük, de ennyi év alatt, ha csak a legalacsonyabb, hivatalos 4–6%-os kamattal számolunk is,¹³ akkor is jelentősen megnövekedett a summa. A '40-es évekre azonban már elterjedt a bejegyeztetés gyakorlata, nem vártak vele hosszú éveket, az '50-es években pedig már csak néhány hónap választja el egymástól a kölcsönszerződés megkötésének és a betáblázásnak az időpontját.

Jóllehet a bejegyzés hivatalos procedúra volt, mégis előfordult, hogy óvást jelentettek be a betáblázásra; nyilvánvalóan azért, hogy megpróbáljanak kibújni a fizetési kötelezettség alól. Erre a megoldási kísérletre is számos példát találni, de a leglátványosabb Beleznay Ferenc gróf esete. A gróf ugyanis óvást jelentett be a Lackenbacher testvérek 15 000 forintos, Baumgarten Eleonóra 3000 forintos és Szalácsy Antal 11 600 forintos követelésére. Fleischel Dávid gypjúkereskedő 6500 forintos hitelét is megóvta, ebben az esetben azonban a hitelező nem hagyta magát, ellenórással válaszolt, amit aztán a gróf ismét megóvott. Feltehetően jó időre sikerült elhúzni az ügyet, de kérdés, vajon a többi, előbb felsorolt hitelező miért nem élt ellenórással. Valótlan számokat jegyeztettek volna be, és így a grófnak volt

⁹ Teljesen biztos képet ez sem ad, mert nincs egységes formula a fejlécre, több variációt is használtak, és van olyan, amibe soha nem került bele se megszólítás, se foglalkozás.

¹⁰ Kaposi Zoltán egy uradalmi árvaszék anyagát vizsgálva bőven talál jobbágy adósságokat, lásd: Kaposi Zoltán: *A falusi hitelélet néhány sajátossága*. Aetas, 7. évf. (1992) 4. sz. 39.

¹¹ Kállay István: *A betáblázási jegyzőkönyv*. Levéltári Szemle, 37. évf. (1987) 2. sz. 18.

¹² Szabad György: *A hitelviszonyok*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, 1965. 2. köt. 185., 193.

¹³ Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyei a 17–18. században*. In: *Történeti Statisztikai Kötetek*. Budapest, 1965. 4.

igaza? Szalácsy Antalnak volt még egy, a grófnak nyújtott kölcsöne, de azt Beleznay nem óvta meg, tehát elismerte jogos követelésnek (igaz, ez a tétel mindössze 300 forintról szólt). A Lackenbacher testvérek esetében is találunk olyan kölcsönt, amit a gróf elfogadott, nem is kis summát, 6000 forintnyit, amelyet ráadásul jóval az előbbi ügylet után biztosítottak a grófnak. Tehát vagy megegyeztek időközben, vagy nem volt akkora súlya az ügynék. Mindenesetre nem volt általános gyakorlat a bejegyzések megtámadása: összesen alig néhány óvás merült fel, vagyis úgy tűnik, ez nem lehetett bevett módszer a hitelek megszüntetésére, csak abban az esetben, ha azok tényleg jogtalanok voltak.

Hátramaradt még egy nehézség, nevezetesen a bejegyzett pénzek azonosítása. A lajstromba vett összegek egy részénél feltüntették, hogy az konvencióos vagy ezüst forint (a '40-es években már pengőforint), kisebb részénél hogy váltóforint, illetve jelentősebb mennyiségű arany is feltűnik a táblákban. De sok tételnél nem szerepel semmi az összeg után. Ezen esetek számát lehetne valamennyivel csökkenteni, ha 1799-ig csak a konvencióos forintra számolunk, abból kiindulva, hogy az eltérő eseteknél mindig feltüntették – a korábbi években is –, hogy arany vagy húszas vagy tallér, tehát ha nem írták ki, annak oka az lehetett, hogy egyértelműen konvencióos forintra van szó. Ugyanakkor nem lehet megelégedni az 1800-as évek folyamatos inflációjáról sem, ami esetünkben azt jelenti, hogy ha nem konvencióos forintra, hanem papírpénzről van szó, ami könnyen előfordulhatott, akkor nagyon elcsúszhat a számítás. 1799-ig nagyjából egy árfolyamon mozgott az ezüst- és a papírpénz, utána kezdett csak egyre gyorsuló ütemben szétnyílni az olló, egészen az 1811-es devalvációig (első infláció). Utána 1816-ig ismét fokozatos papírpénz-leértékelődés következett (második infláció). Ráadásul a jegyzőkönyvek csak az 1820-as évektől kezdik rendszerebben feltüntetni a pénznemeket, tehát addig vagy ezüst, vagy bankó. Egy dolog miatt mertem mégis megkockáztatni a munkát ezekkel a számokkal: mivel a kivonatok az 1830-as évektől készültek, van rá esély, hogy ezek már átszámolt (tehát ezüstpénzben vagy váltóforintban megadott) összegek, különben feltehetően nem sok értelme lett volna kivonatot készíteni a törvényszéknek egy pontosan meg nem határozható tartozásról.¹⁴ Sajnos 1820 után is bőven találni azonban hiányos betáblázást, így erre az időszakra vonatkozóan sem mindig értelmezhetők pontosan a számok. Így, hogy a bizonytalan értékű összegek se veszszenek el, két számolást végeztem. Az egyiknél konvencióos forintként kezeltem őket, a másikon pedig váltóforintként, az utóbbit pedig átszámoltam konvenciósnak (és ezeket adtam hozzá a biztos értékű összegekhez).¹⁵ A későbbiekben, amikor az értékekről lesz szó, ha szükséges, mindig jelezni fogom a két verziót, előre írva a konvenciósként számolt összeget, zárójelbe a váltóforintból átkonvertáltat.¹⁶

Ezen problémák áttekintése után nézzük meg a Pest megyei adatokat számokban 1771–1857 között (1771 az első betáblázási dátum az igazolásokban, míg 1857 az utolsó).

¹⁴ A másik ok, amiért semmiképpen nem akartam volna kihagyni az inflációs időszakot, az az, hogy többnyire kihagyják, illetve az 1830 előtti hiteléletet nem tartják jelentősnek. Erre utal: Tóth Tibor: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812*. Történeti Statisztika Füzetek 2. Budapest, 1979. 3.

¹⁵ A konvencióos kontra váltóforint probléma (azaz a zárójelbe rakott számok) valójában az arányokat nem vagy csak kis mértékben változtatják meg.

¹⁶ A konvencióos, illetve váltóforint esetében a megszokott 2,5-es szorzót alkalmaztam, míg az aranyknál kiszámoltam aranyforintra, körmőci, illetve császáraranyra egyaránt, és az így kapott értékek számtani átlagát tekintettem végeredménynek (nem olyan merész lépés, mint elsőre hangzik: a három szorzás-osztás nagyon közeli eredményt hozott, hiszen a váltószámuk nem tér el túlzottan).

1.tábla

PEST PILIS ÉS SOLT VÁRMEGYE BETÁBLÁZÁSI JEGYZŐKÖNYVEINEK ÁTTEKINTŐ ADATAI

ADÓSOROK		%		%
Adóslisták száma	286			
Adósok közül nő	20	7		
Özvegyasszonyok	12	60		
Arisztokrata	42			
Ebből nő	4	9,5		
HITELEZŐK				
Hitelezők száma	2005			
Ebből nők	320	16		
Özvegyasszonyok	15	4,7		
Arisztokrata hitelezők	143	7,2		
Ebből nők	45	31,7		
Intézmények (és csődtömegek) száma	240	12		
Intézmények esetszáma	706			
Magánhitelezők esetszáma	3707			
ÖSSZEGET	CM ¹⁷		Inflációs évek nélkül ¹⁸	
Nők által folyósított hitel	2 948 048 (2 075 949)	9,8 ¹⁹ (9)		
Arisztokraták által folyósított hitel	4 091 324 (2 753 413)	13,6(12)		
Magánhitelezők hitelei összesen	21 850 788 (15 716 051)	73 (69)		
Intézmények által folyósított hitel	8 072 435 (7 141 077)	27 (31)		
BETÁBLÁZOTT ÖSSZEG	29 923 223 (22 857 128)		23 162 899	
KITÁBLÁZOTT ÖSSZEG	12 575 042 (8 038 580)	42 (35)	8 898 347	38

A legelső rubrika a betáblázási jegyzőkönyveket mutatja, tehát nem az adósokat: egy-egy jegyzőkönyv ugyanis nem feltétlenül csak egy személy ellen szól, akár egy egész család vagy nemzetség ellen is be lehet tábláztatni, például Morlin János és felesége, Juhász Rozália, továbbá fiaik, Morlin János, Imre, József és Zsigmond ellen, vagy például az Ürményi nemzetség ellen. Nőkből is többen tűnnek fel, mint 20, de én csak azokat soroltam ide, akik egyedül vagy esetleg lányukkal vállalták az adósságot, férfi bevonása nélkül. Számarányuk alapján körülbelül 7%-ot alkotnak, és közülük, azaz a 20 nőből 12 özvegy volt. Máshogy alakult az arány a hitelezők női oldalán, mert bár ott 16%-ot képviseltek, az özvegyek jóval kevesebben voltak, arányuk mindössze 4,7%, tehát majdnem pontosan megfordult a helyzet. Az özvegyek férjük halála után próbálkozhattak a pénzüket valamilyen formában for-

¹⁷ CM = konvenció forint

¹⁸ Az inflációs évek (kis ráhagyással 1799-től 1820-ig számoltam) összegeit kivontam, az így kapott értékek szerepelnek itt, de a százalékos arányuk – azt is feltüntettem – lényegében nem változott.

¹⁹ A százalékok inentől a teljes betáblázott összegre vonatkoznak.

gatni, illetve életjáradék fejében is nagyobb összegeket hitelezhettek, ez magyarázza magas számarányukat.²⁰

A magánhitelezők között szerepelnek kereskedők, egyetemi tanárok és nemesek, bár a jegyzőkönyvek még az adósokénál is ritkábban említik meg szakmájukat. A főnemesek alkotják azt az egyetlen csoportot, amelyik pusztán a jegyzőkönyvek alapján jól beazonosítható, mivel őket mindig a rangjukkal együtt nevezik meg. A 143 arisztokrata hitelező összesen 4 091 324 konvenció forint értékben folytatott hiteltevékenységet, azaz az összes hitel majdnem 14%-át ők adták. Ráadásul az egész betáblázási időszak folyamán találkozhatunk a főnemesek által nyújtott hitelekkel. A képhez hozzátartozik, hogy az esetek nagy részében az egyik főnemes a másiknak adott hitelt, nagyjából az alkalmak 90%-ában. A 2. tábla a legjelentősebb magánhitelezőket mutatja (50 000 Ft felett), az első pozíciókban szinte kizárólag arisztokratákkal vagy kereskedőkkel (például Biederman, Lackenbacher, Vodjāner, Baumgartner). A legnagyobb összegek tehát nem meglepő módon főnemesektől és kereskedőktől származtak, azonban a magas összegek többnyire egy-két adós között oszlottak meg, még akkor is, ha az esetszám magasabb értékű is. Az is kitűnik a 2. táblából, hogy bár a betáblázások tekintélyes részét az 50 000 feletti hitelezők tették ki, a betáblázások legnagyobb részét összességében mégis a kis összegű hitelek adták (a 2. tábla összegei összeadva nem érik el a 6 000 000 forintot sem).

2. tábla

A LEGJELENTŐSEBB MAGÁNHITELEZŐK

Név	Összeg		Időszak	Esetszám
Herschel Biederman	1 024 000	x ²¹	1809–1810	9
Vodjāner és fia	293 037	CM	1835–1848	19
Marczibányi Lajos	214 400	CM	1834–1843	11
gr. Keglevich Gizella	185 000	CM	1827–1852	15
gr. Stahrenberg urak	160 000	CM	1825	1
gr. Széchényiné	160 000	x	1812	1
Lackenbacher Bernát	150 000	CM	1827	21
b. Vetzlár Károly	140 000	CM	1794	1
Rózsa György	126 000	x	1809–1810	6
gr. Szerdahelyi Pál	123 000	x	1814–1817	4
b. Meskó Jakab	117 000	CM	1792	1
Ulman Móricz	108 000	CM	1821–1840	13
gr. Mákó Sándor	100 000	x	1820–1821	2
Hertzl L.	98 000	CM	1827	5
Fuksz János	97 000	CM	1840	4
Rózsa Miklós	93 750	CM	1812	1
gr. Nádasdy Mihály	91 500	x	1816–1825	5
gr. Csáky Károly	83 000	x	1799–1810	4

²⁰ Glósz József: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében*. A Wosinszky Mór Múzeum évkönyve XVI. Szekszárd, 1991. 36. vagy Spira György: *Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira*. Történelmi Szemle, 6. évf. (1963) 3–4. sz. 350.

²¹ Az összegek értékénél „x”-et tettem oda, ahol bizonytalanság volt, vagyis nem lehetett átszámolni CM-be, mert semmilyen értékmérő nem szerepelt a kivonatban – ezek a tételek többnyire az inflációs időszakból származnak.

Bocskay Alexander	80 000	x	1804	2
gr. Bekkers Alfréd	80 000	CM	1833–1844	6
Nagy Ignatius	77 000	x	1803	1
Jurkovics Mátyás	76 300	CM	1835–1845	8
hg. Grassalkovich Antal	75 669	CM	1850	1
b.Prónay Simon	74 900	x	809	1
Bajzáth Joseph	72 000	x	1803–1804	3
gr. Széchényi Ferencz	70 000	x	1812	1
V. Dávid Izsák	70 000	CM	1793–1795	3
Nader Erzsébet	70 000	x	1805	1
Vodjaner Rudolf	69 502	CM	1833–1842	15
Fleischel Dávid	68 032	CM	1841–1851	14
b. Prónay Amália és Sarolta	66 666	x	1846	1
hg. Eszterházy Leopoldinn	65 400	x	1798–1807	2
hg. Eszterházy Leopoldinn	64 166	CM	1808	1
Koppely Fülöp	63 060	CM	1839–1840	7
Jurkovics Mátyás	60 900	CM	1835–1845	8
Selig Mandel	60 000	CM	1842	1
Steiner és társa	60 000	CM	1839	1
Rózsa Miklós	55 563	x	1812	5
Vrányi Constantin	53 000	CM	1841–1842	3
Pruzsinszky András	52 200	x	1805–1810	5
M.I. Eisler	50 500	CM	1827	8
Acsády Mihály	50 000	CM	1795	1
Baumgartner I. és fia	50 000	CM	1853	2
Acsády Mihály	50 000	x	1795	1
Andrásy Krisztina	50 000	x	1810	1
özv. Sinnerné Hummel Teresia	50 000	x	1824	1

3. tábla

A LEGJELENTŐSEBB INTÉZMÉNYI HITELEZŐK

Intézmény neve	Időszak	Összeg összesen CM	Esetszám	Adósok száma
Politico fundationális cassa	1810–1844	777 840 (727 920)	33	15
Egyháziak	1767–1851	486 896 (328 678)	161	64
Csódtömegek és hagyományok	1793–1854	398 874 (305 388)	104	55
Kincstár és kamara	1770–1855	270 352 (142 572)	15	10
Pesti Vakok intézete	1829–1850	61 000	26	7
Ludovica Academia	1810–1841	89 000 (35 600)	5	5
Árvapénztárak	1799–1850	67 447 (39 890)	73	42
Nemzeti Múzeum	1810–1821	64 800	4	2
Stametz J. H.	1842	1550 000	1	1
Osztárak Nemzeti Bank	1824–1825, 1838	3 700 000	3	1
Arnstein-Eskeles és Comp.	1819	600 000	1	1
Pesti Hazai Első Takarékpénztár	1840–1857	442 102	53	31

A 3. tábla a legtöbbet hitelező intézményeket sorolja fel, összegek szerinti sorrendben, de elkülönítettem a négy utolsót, amelyeknél rögtön kitetszik, hogy nagyon rövid idő alatt nyújtottak a többihez képest rendkívül nagy kölcsönt. Talán nem véletlenül: a négy közül az Arnstein és Eskeles, illetve a Stametz bankházakat a rendi és polgári hitelezés közti átmenet képviselőinek tekinthetjük, míg a másik kettő már kifejezetten modern intézmény. Fontos tényező, hogy az Arnstein és Eskeles csupán egy, míg az Osztrák Nemzeti Bank csak két adós betáblázásai között jelent meg. Az 1816-ban létrehozott Osztrák Nemzeti Bank átlambankári szerepet töltött be, így leginkább az osztrák állammal állt kapcsolatban,²² de több más tevékenység közt letétek megőrzésével is foglalkozott. Pontosan ez utóbbi tevékenység jelenik meg a Pest megyei betáblázások közt is: Grassalkovich Antal herceg azon adósleveleinek egy részéről van itt szó, amelyeket a Stametz J. H. és társai bankház állított ki, és a herceg parciális *obligatiós* kibocsátásainak nyújtottak fedezetet.²³ Az Osztrák Nemzeti Bank mint letéteményes jelenik tehát meg, és nem mint közvetlen hitelnnyújtó. Az Arnstein és Eskeles²⁴ 600 000 forintja is épp ilyen parciális *obligatio*, szintén Grassalkovichnak, csak itt nem volt letéteményes, helyette tanúzták a kötelezvényt. Az Osztrák Nemzeti Bank másik hitelkihelyezése 2 650 000 forintról szólt Pest városának 1838 augusztusában (és novemberben került betáblázásra). A megyei betáblázások közül kétségkívül ez volt a legnagyobb összeg, feltehetően az árvízzel kapcsolatos pénzekről lehetett szó. A három esetből az mindenképpen megállapítható a külföldi hitelek kapcsán, hogy azokat nem tekinthetjük általános tényezőkné a hitelpiacon: csak kivételes esetben fordultak elő, és kevesek számára jelentettek hitelforrást. Ugyanakkor számszerűleg tekintélyes összeget biztosítottak, épp ezért azt sem lehet állítani, hogy szerepük elenyésző lett volna, ellentétben például a baranyai adatokkal.²⁵ Hasonlóan parciális obligációs kölcsön volt a Stametz-féle is, csak éppen nem Grassalkovichnak, hanem Orczy György bárónak.²⁶

Egészen más a helyzet a Pesti Hazai Első Takarékpénztár esetében. Működésének 1840-es kezdete után egyre nagyobb súllyal vett részt a hitelkihelyezésben. Egyrészt jóval nagyobb időintervallumban nyújtott hiteleket, másrészt 31 különböző adóst találunk az ügyfelei között, amely értéket összevetve a többivel egyértelművé válik, hogy a korábbiakhoz képest mennyivel hatékonyabban vett részt a hitelfolyósításokban.

A magánhitelezők és intézményiek súlya közti különbség önmagáért beszél mind az összegeket, mind az eseteket illetően. Ha megnézzük közelebbről az egyik legnagyobb adós, a Beleznay-család hitelezőit, közöttük nem meglepő módon leginkább magánszemélyek fordulnak elő, de nem kizárólagosan; kaptak kölcsönt Kecskemét városától, a „Ráckevei és Lacházi közönség”-től, valamint a Haditanács pénztárától is. A magánszemélyek döntő súlya azonban vitathatatlan: 194 hitelezőjük közül csak 11 nem magánszemély (azaz körülbelül 6%). Összeg szerinti súlyuk alapján az 1 839 634 forintból 84 153 forint származik városi és más intézményi forrásból, százalékban tehát az esetszámhoz képest egy kicsit még

²² Kövér György: *Abszolutizmusból alkotmányosságba. Az Osztrák Nemzeti Bank és a Plener-féle banktörvény*. In: Kövér György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 2002. 205.

²³ Nagy László József: *A magyar főúri kölcsönök. A parciális obligációk*. H. n., é. n.

²⁴ Az intézményi hitelek közé soroltam, mivel a családi bankház átmenetet képvisel a rendi és a polgári kor hitelintézményei között.

²⁵ Varga: *A bihari nemesség hitelviszonyai*, 31.

²⁶ Nagy: *A magyar főúri kölcsönök*, 89–90. Nagy László József még nem tudta pontosan, mikor is bocsátották ki az Orczy-féle parciálisokat, de a betáblázási jegyzőkönyvekből kiderül: 1842. szeptember 4-én (és 6-án) tábláztatták be.

rosszabb arányban, alig 5%-ban képviseltetik magukat. Ez persze csak egy példa, és mint ilyen, nem számottevő, de jól illusztrálja a magánhitelezők szerepét.

Összegezve a hitelezők áttekintését megállapítható, hogy a rendi hitelek alapvetően személyi hiteleket jelentettek, ellentétben a későbbi hitelgyakorlattal, bár az intézményi hitelek súlya is meghatározó volt.

A társadalmi vonatkozások áttekintése után nézzük meg a Pest megyei betáblázások időbeli vonatkozásait. Tízéves ciklusokra bontottam az adott időszakot. Lehetett volna rövidebb szakaszokat is kijelölni, például ötéves időtartamokat, illetve akár éves bontásban is lehetne vizsgálódni, de a folyamatok megjelenítéséhez a tíz év is éppen elég kis léptékű, ugyanakkor ezzel próbáltam kiküszöbölni egy komoly nehézséget: fontos szempont, amint már jeleztem a problémák felvázolásánál is, hogy most csak a betáblázások idejét vizsgálom, ami nem azonos az adósságok létrejöttének időpontjával. Példának okáért a Pesti Takarékpénztár minden esetben alig néhány napon belül bejegyeztette az adósságokat, de igazság szerint ezzel nem képviselt feltétlenül új mentalitást: míg a 18. században még többnyire hosszú évek teltek el a betáblázásig, addig a századfordulótól kezdve fokozatosan egyre rövidebb ideig vártak a hivatalos bejegyeztetéssel, feltehetően az infláció okozta bizonytalanságoknak is köszönhetően. Az 1840-as évektől pedig már inkább az tűnik kivételesnek, ha egy-két évvel később még nincs betáblázva az adott kötelezvény. Ezeket a szélsőséges eseteket kihagyva, de nem feledve, az időt használva sorvezetőnek a következő táblázatot kapjuk (a százalékkérték a be- és kitáblázások összegének arányára vonatkozik):

4. tábla

A BETÁBLÁZÁSOK ÉVTIZEDES BONTÁSBAN

Időszak	Be-táblázások száma	Betáblázások értéke CM	Ki-táblázások száma	Kitáblázások értéke CM	%
1771–1780	37	289 337	18	177 597	61
1781–1790	30	142 438	13	93 080	65
1791–1800	180	1 566 632	103	1 134 171	72
1801–1810	154	1 005 040	92	656 898	65
1811–1820	544	5 287 102	245	2 897 682	54
1821–1830	616	4 771 309 (3 624 732)	282	2 181 677 (1 577 757)	45
1831–1840	855	5 836 690 (5 230 589)	350	1 462 431 (1 079 470)	25 ²⁷
1841–1850	1687	8 383 985 (8 171 292)	589	2 637 119 (2 577 332)	31
1851–1857	284	1 091 375 (1 024 245)	28	229 566	21

A 4. tábla alapján első látásra azt lehet megállapítani, hogy a betáblázások száma többé-kevésbé folyamatosan növekedett, vagyis egyre többen érezték úgy, hogy be kell biztosítaniuk hiteleiket. Három olyan szakaszt találunk, amikor visszaesésről lehet beszélni: 1781–1790, 1801–1810 és 1851–1857. Az utóbbit talán a legkönnyebb megmagyarázni. Egyrészt nem teljes évtized szolgált a vizsgálat alapjául a betáblázások lezárulása miatt, másrészt már működött a telekkönyvezés és a jelzálogjogi átíratás, harmadrészt a vesztes szabadság-

²⁷ A már említett 2 650 000 forintos, az Osztrák Nemzeti Bank által Pest városának nyújtott kölcsöne, illetve annak ki nem táblázása miatt állt elő a 25%-os érték. Ha az említett, egyszeri összeggel nem számolunk, akkor a százalékos arány 45%-ra módosul, amely lényegében megegyezik a megelőző évtized arányával.

harc utáni abszolutizmus idején nem lehet olyan hiteléletre számítani, mint a korábbi időszakokban. A megelőző évtized esetszámának ötödére csökkent a betáblázások száma, és az értékük is a korábbi évtized 13%-ára olvadt. Visszafelé haladva az időben és a táblázatban egyaránt, az 1801–1810-es időszak visszaesése nem olyan számottevő, de így is „kilóg a sorból”: a betáblázások száma az előző időszak 85%-a, az érték pedig 64%. A sajátos időszak, amikor egyszerre érvényesült a háborús konjunktúra és az egyre elviselhetetlenebb infláció, miközben az ország szinte folyamatosan hadban állt, szemmel láthatóan szintén nem kedvezett a betáblázásoknak – annak ellenére, hogy a bejegyeztetési és a kölcsönügy megkötése között eltelt idő épp ekkoriban kezdett egyre inkább csökkenni. Az első devalváció előtti időszakról van szó, és pont ezért elképzelhető, hogy kevésbé érezték szükségét a hitelek bebiztosításának. Az 1810-es években viszont hiába folytatódott az infláció és a háború, a betáblázások száma ugrásszerűen megnövekedett – feltehetően ezen hatások, illetve a két devalváció következtében a hitelezők kezdték kihasználni a törvény adta lehetőséget, és egyre növekvő számban próbáltak élni ezzel a biztosítékkal.

A harmadik visszaesést mutató korszakban, tehát az 1781–1790 közti években a betáblázások annyira ritkák, hogy elhamarkodott dolog lenne eldönteni, mi is játszhatott szerepet a csökkenésben. Lehetséges, hogy II. József török háborúi hatással lehettek a kölcsönökre is. E három időszakot kivéve azonban általános tendenciaként folyamatosan növekedett a betáblázási és a kitáblázási esetek száma.

Ha viszont a betáblázások értékét nézzük, vagyis a pénzösszegeket, akkor megállapíthatjuk, hogy az nincs mindig összhangban a betáblázások számával. Az 1820-as években ugyanis tovább növekszik a betáblázások száma, de a korábbi évtizeddel összehasonlítva az értékük csökken. Ennek oka abban kereshető, hogy az inflációs időszak pontos értékeit nehéz megbecsülni, a devalvációk hatása pedig éppenséggel megmutatkozhat az 1820-as évek számban csökkenő összegein. Az 1830-as években sokkal nagyobb a betáblázások száma, látszólag az összeg értéke is növekedett, azonban nem lehet megfelelni a 2 650 000 forintos, Pest részére folyósított bécsi kölcsönről. Ha levonjuk ezt az egyszeri, nem jellemző hitelt, akkor 3 186 690 forinttal lehet számolni, ami viszont egyértelmű csökkenést mutat. A folyamat csak az 1840-es évekre tudott kiegyenlítődni: majdnem kétszeresére nőtt a betáblázások száma, és több mint kétszeresére az értékük a '30-as évekhez képest (a bécsi kölcsön nélkül nézve), de a korábbi csúcsidőszakot, vagyis az 1810-es inflációs éveket is jócskán meghaladta. Lehetséges, hogy az 1830-as évek törésének oka talán nemzetközi tendenciákra vezethető vissza, legalábbis Mérei Gyula szerint egész Európában tapasztalt jelenségről volt szó, és ezt az állítást erősítette meg Bácskai Vera Pestet és Budát vizsgáló kutatása is.²⁸ Az jól látszik, hogy idővel egyre többen akarták hiteleiket betábláztatni, hiszen csak így juthattak némi biztosítékhoz. A '30-as évek adataiból az is kitetszik, hogy sok kisebb tételt is bevezettettek, tehát egyre inkább elterjedt a kölcsönügyletek során az *intabulatio* gyakorlata, egyre inkább tartották megtérülő befektetésnek. A betáblázás ára ekkorra érhetette el azt a szintet, hogy megérje a kisebb tételeket is jegyzőkönyveztetni. Még egy okot említhetünk: Grünwald Béla szerint a városi kapitalizmus térnyerésének „köszönhetően” az 1820-as években már nem volt ritka a 20–24%-os kamat sem. Idézi Desewffyt (nem pontosítja, melyiket, de nagy valószínűséggel Józsefet) 1818-ból, aki 24%-os kamat miatt kesereg, Szemere Pált 1814-ből, aki 20%-osat említ, illetve említ egy pert is 1832-ből, amelyben az alperesről állítják azt, hogy 12%-os kamatot kér.²⁹ Sajnos a Pest megyei jegy-

²⁸ Bácskai Vera: *Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében*. Aetas, 25. évf. (2010) 2. sz, 19–44.

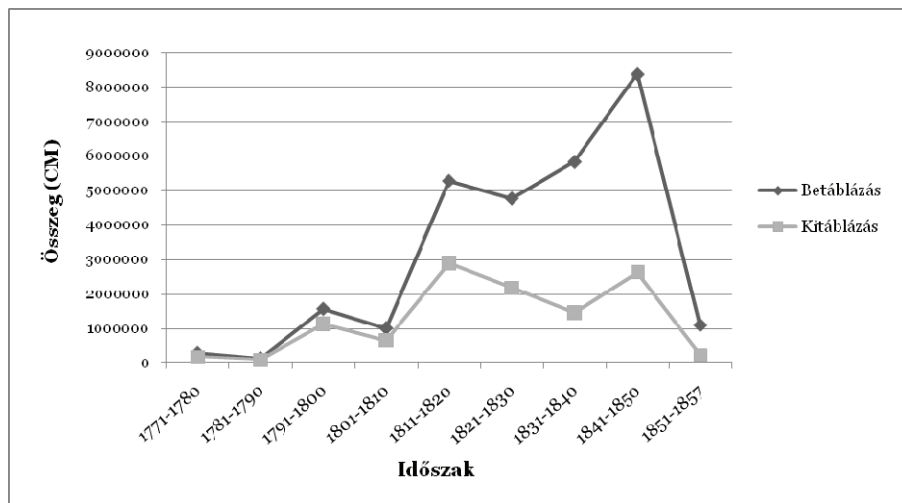
²⁹ Grünwald: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciója*, 69.

zőkönyvek a kamatról nem szólnak, így nem tudni, mennyire volt általános ez a megnövekedett kamatteher, de akárhogy is, az intézmények által kért 4–6%-hoz képest jelentős többlet kiadásokat jelenthetett.

A következő szembevetendő jelenség az, hogy a visszafizetési hajlandóság finoman kifejezve is hullámzó tendenciát mutatott, erősebben fogalmazva, az 1810-es évektől egyre gyengébbé vált.³⁰ A 4. tábla alapján megállapítható, hogy a 18. században még 60% körül járt, és ehhez képest az 1850-es évekre ez az arány 21%-ra csökkent. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a 18. századi adósok jóval kevesebben voltak, mint a későbbiek, tehát egy statisztikai összevetésben jobb eredményt kaphatunk, mint a sokkal több adóst felvonultató későbbi időszakok. A kezdetektől 1810-ig tartó négy évtized jelentené a legideálisabb állapotot: a betáblázások több mint 60%-a kitáblázásra került. Az inflációs hatást, illetve ekkor még az infláció hiányát emeli ki az 1800-as évek százalékaránya: annak ellenére, hogy még mindig háborús évekről van szó, a kitáblázások aránya megint 60% feletti. Azaz úgy fest, az infláció jótékonyan hatott a visszafizetésekre, hogy aztán a devalvációk után újra csökkenni kezdenek a kitáblázások. A '20-as évektől már látszik a dekonjunktúra hatása: hiába nőtt az adósok száma, jelentősen csökkent a kitáblázások száma, miközben a betáblázásoké tovább nőtt. Összességében mutatja a változásokat a következő grafikon is (1. ábra).

1. ábra

A BE- ÉS KITÁBLÁZÁSOK SORÁN BEVEZETETT ÖSSZEGEK GÖRBÉI

Az idő síkján mozgó vizsgálat alapján jól láthatóan kirajzolódik egy tendencia: a visszafizetési hajlandóság csökkenésével párhuzamosan nőtt a bejegyeztetési hajlandóság (a szerződés és a betáblázás között eltelt idő pedig csökkent), ami önmagában nem meglepő, de

³⁰ Glósz József számításai szerint Pest megyében 80% körül mozgott a vissza nem fizetések aránya, de ő csak a középbirtokos családokat vizsgálta, másrészt szemmel láthatóan Ungár László adatait idézi. Én viszont általános kép megrajzolására törekedtem, így vizsgálatomban szerepelnek az arisztokraták is, ami nyilvánvalóan módosítja a képet. Glósz: *Tolna megye*, 40.; Glósz: *A megyei betáblázások*, 46.; Ungár László: *A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt*. Századok, 69. évf. (1935) 1–3. sz. 53.

tudva azt, hogy ez plusz költséget jelentett a hitelezőnek, az megállapítható, hogy egyre inkább megérte neki befizetni a hivatali költséget. Leginkább azért, mert a vármegyék érdekérvényesítő ereje feltétlenül adott egyfajta biztonságot, elsőséget egy esetleges csődeljárás során (vagy legalább egy biztos helyet az esetlegesen bekövetkező eljárásban, mivel egy adós általában több hitelezőnek is tartozott). Az idő haladtával aztán a kitáblázások aránya fokozatosan zsugorodott, és miközben az 1840-es években került sor a legtöbb betáblázásra, ugyanebben az évtizedben a kitáblázások aránya jelentős mértékben csökkent.

Mindezek alapján azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a bevezetőben említett általános hitelhiánynak némiképp ellentmondanak a betáblázási igazolások adatai. Az eddig megvizsgált lajstromok arra utalnak, hogy jelentős pénzforgalom zajlott, legalábbis Pest megyében mindenképpen, és nemcsak a főrendek, hanem közrendűek is vettek fel nagyobb összegeket, például Bukhenker Jakab molnár 3641 forintot (ami azonban valóban eltörpül a nemesi hitelek mellett). Vitathatatlan és nem meglepő, hogy a legtöbb hitelt a nemesek jegyezték, de ezzel együtt úgy fest, nem teljesen igaz, hogy ne lett volna olyan forgótőke a 19. század első felének Magyar Királyságában, amit kölcsönökbé lehetett befektetni – még mindig csak Pest megyét figyelembe véve. Ugyanakkor erőteljes belépővel jelent meg a kölcsönök piacán a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, hiszen a rövid, a létrejöttétől számított alig tizenhét év alatt (már 1840 februárjából feltűnik bejegyzett hitel a jegyzőkönyvekben) is jelentős összeget hozott be a hiteléletbe, tehát a plusz hitelre szükség volt. Viszont ismét csak fordítva egyet a képzeletbeli érmén, egyelőre úgy tűnik, hogy párhuzamosan a Pesti Takaréknak indulásával és felfutásával a hagyományos intézményi hitelezők kissé háttérbe szorultak, ritkábban adtak hiteleket (az 1850-es években például szinte már alig). Mintha csak átvette volna a helyüket a Takaréknak – akkor viszont valóban megnövekedett a hitelmenyiség? A Pesti Takaréknak hatása vidéken még kisebb vagy éppen semmilyen sem volt, épp ezért óvatosan kell értékelni a szerepét.³¹ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank – jóllehet a '40-es években már működött – pedig egyáltalán nem bukkant fel a betáblázásokban.

Ennél sokkal összetettebb problémát jelent azonban a hitelek visszafizetése, pontosabban vissza nem fizetése. A betáblázási jegyzőkönyvek adataiból az derül ki, hogy nagyon jelentős hiteleket vettek fel, tehát hitel vagy hitellehetőség rendelkezésre állt, de ezeket a hiteleket az esetek nagy részében nem sikerült visszafizetni. Ennek okait sok tényezőben lehet keresni, de itt most elég, ha megemlítem, hogy Ungár László szerint (bár ő csak a köznemességet vizsgálta) a megyében egy holdra átlagosan 12 forint tartozás esett, ami a kamatokkal együtt legalább 1 forinttal csökkentette a holdankénti jövedelmet (ami átlagosan 4–8 forintot tett ki). Ha nem átlagot nézünk, hanem azt, hogy bőven volt olyan eset is, amikor 12-nél sokkal több forint betáblázás is jutott egy holdra, akkor meggyőzően kitűnik, hogy mennyire nyomasztó lehetett az eladósodás általános folyamata.³² Ezt Ungár az 1840-es váltótörvényből³³ vezeti le, de mint láttuk, a kitáblázások csökkenése már korábban megindult, és a '20-as évektől egyre növekvő mértékben jelentkezett. A Pest megyei források vizsgálata egyértelműen megmutatta, hogy az 1840-es években megroppant a hagyományos kölcsönzési struktúra, azaz a magánhitelezés, de nem feltétlenül csak azért, mert nem állt rendelkezésre elérhető hitel, hiszen épp ebben az évtizedben volt a legnagyobb a betáblázások száma. A hitelhiány mellett vagy helyett fontos tényező lehetett a régi rendszer felbomlásában a kitáblázások drasztikus csökkenése is.

³¹ Varga: *A bihari nemesség*, 30.

³² Glósz: *A megyei betáblázások*, 46.; a Pest megyei adatokat Ungár László tanulmányából merítve, lásd: Ungár: *A magyar nemesi birtok*, 53.

³³ 1840: XV. tc.

SZABOLCS SOMORJAI

Debtors and Lenders in Pest-Pilis-Solt County in the Second Half of the 18th-century and the First Half of the 19th-century

Using the intabulation books of a single county, Pest-Pilis-Solt, the paper discusses the credit market in Hungary before the emergence of banks and savings banks. Naturally, it does not want to come to general conclusions on the basis of a single county's data, but it may provide valuable additions to our picture of credit and debt in the era.

Highlighting the problems with the county's registers, the first part of the paper describes the characteristic features of intabulation books. Then it presents numbers for debtors and creditors, with a special focus on private, institutional and women lenders, their percentage and their respective significance in the credit business. In its third part, the paper makes an attempt to provide a longitudinal view of the various tendencies and changes in the credit market of the era.

The author concludes that by the 1840s the traditional lending structure had faltered, and maybe not only because of the lack of available credit, which should be seen as only one of many reasons. Another factor possibly contributing to the inadequacy of the traditional methods could have been the high percentage of defaults. The appearance of institutional lending and the introduction of land registers were attempts to solve this issue.

BÁCSKAI VERA

Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében*

A vizsgálat célja azon változások nyomon kísérése volt, amelyek a főváros, az ország kereskedelmi központjának hiteléletében mentek végbe a 19. század első felében, illetve annak meghatározása, hogy milyen elmozdulások tapasztalhatók az általam korábban vizsgált 18. század végi állapothoz képest.¹ Nemcsak az érdekelt, hogy mekkora volt a budai és pesti hitelpiacon forgó tőke összege, hanem az is, milyen volt a tradicionális hitelforrások, a városi hivatalok, illetve az általuk kezelt tőkéből nyújtott kölcsönök, illetve az egyházi intézmények, alapítványok által kihelyezett tőkéik és a magánszemélyek által nyújtott hitelek aránya, és milyen módosulásokat eredményezett az 1840-es években alapított bankok és takarékpénztárak megjelenése a városban. Kérdésfeltevéseim között szerepelt az is, hogyan alakult a hitelek nyújtó, illetve kölcsönt felvevő magánszemélyek társadalmi összetétele, és mennyire volt kockázatos a hitelnyújtás, milyen esélyei voltak a kölcsön megtérülésének.

Források

A kutatás alapvető forrásául a betáblázási jegyzőkönyvek szolgáltak.² Az időmetszetek kiválasztásánál – 1810, 1830, 1850 – egyrészt igyekeztem elkerülni a defláció és a dekonjunkcióra éveit, másrészt az utolsó metszet kijelölését az indokolta, hogy felmérhetővé váljon az 1840-es években megjelenő hitelintézmények hatása.

Bár a betáblázási jegyzőkönyvek a város hiteléletének legátfogóbb forrásainak tekinthetők, teljes körű kép nem várható tőlük. Egyrészt csak a városi ingatlanokra és árukészletekre betáblázott adósságokat tartották nyilván, így adataik természetesen nem terjednek ki a városi kereteken kívül nyújtott kölcsönökre, tehát a hitelkínálat méreteit a valóságosnál kisebbnek tüntetik fel. Másrészt a betáblázásra – nem lévén kötelező –, különösen a kisebb kölcsönök nyújtása esetében nem mindig került sor. Erre következtethetünk abból is, hogy sok esetben a hitelező csak akkor kérte követelése betáblázását, amikor – jóval a határidő lejárta után – a kihelyezett tőke megtérülését bizonytalannak vélve, adósa ingatlanainak vagy árukészletének leköltésével kívánta biztosítani magát. Gyakran találkozunk a jegyzőkönyvekben 3–4, de nem egyszer 10–15 évvel korábban kihelyezett tőkéik utólagos betáblázásával is. Az idő előre haladtával azonban a hitelezők egyre gyorsabban igyekeztek követeléseiket betáblázással biztosítani. (Lásd az 1. táblázatot.)

* A kutatást az OTKA 68356. sz. pályázatának támogatásával végeztem.

¹ Bácskai Vera: *Pénz és áruhitel Pesten a XVIII. század második felében*. In: Tanulmányok Budapest történetéből. XVIII. Budapest, 1971.161–185.

² Buda: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1009.m.; Pest: BFL.IV.1202.ff..

A betáblázás alapjául szolgáló okmányt – kötelezvény (*obligatio*), váltó, számlakivonat, *chartabianca* stb. – csak Pesten jegyezték be több-kevesebb rendszerességgel 1810-ben és 1830-ban. Budán csak szórványosan találunk ilyen utalást, és 1850-ben Pesten is csak a betáblázások közel egyharmadánál. 1810-ben és 1830-ban Pesten az esetek túlnyomó többségében (86, illetve 69%-ában) kötelezvény szolgált a betáblázás alapjául. A váltótartozások aránya az 1810. évi 10%-ról 1830-ra 22%-ra növekedett, a szerződések, kauciók alapján történő bejegyzés csak ritkán fordult elő. Az 1850-ben szórványosan feltüntetett bejegyzéseknél viszont a legnagyobb arányban a szerződések és váltók szolgáltak alapul (26-26%-os arányban), jelentős volt még a kauciók száma is.

1. táblázat

A HITELNYÚJTÁS ÉS A BETÁBLÁZÁS IDŐPONTJA

Betáblázás ideje	Pest			Buda		
	1810	1830	1850	1810	1830	1850
	%			%		
Azonos év	55	61	73,2	56,6	61	79,6
1 ével később	10,4	13,1	6,9	13	9,8	6,5
2-5 ével később	13,1	9,2	8,8	12,8	12,3	7,6
5 évnél több	5,5	8,3	5,2	3,3	16,8	6,2
Hitelfelvétel időpontja ismeretlen	16	8,4	5,9	14,3	0,1	0,1
Összesen	100	100	100	100	100	100

A betáblázás nem minden esetben szolgált készpénz- vagy nagyobb szabású áruhitel biztosítékul. Az ingatlanra terhelhetek kauciót, így biztosították egyes esetekben a kiskorúak örökségét is, vagy ez szolgált garanciául a kincstár számára szállítási szerződések betartására. A magánhitelezők ingatlanaik eladásakor, ha a vételárát nem azonnal vagy részletekben fizette a vevő, gyakran tábláztatták be az adósságot az ingatlanra. Mesteremberek gyakorta a kifizetetlen munkadíjakat tábláztatták be, mint ahogy a kisebb összegű bejegyzések gyakran a kiskereskedők által vevőiknek hitelben eladott áruk értékének biztosításul szolgáltak. A hitelfelvetelek fent említett céljait csak a pesti jegyzőkönyvekbe jegyezték be szórványosan, különösen az 1850-es évben. Budán ilyen utalások nem vagy csak ritkán találhatók.

A betáblázási jegyzőkönyv többnyire csak az arisztokraták esetében jelölte meg rangjukat, esetenként a nevük mellett szereplő „úr” alapján következtethetünk magasabb státuszukra, de az ilyen esetekben nem állapítható meg biztonsággal, hogy az így nevezettek nemesek vagy a városvezetés tagjai, illetve magasabb presztízsű polgárok voltak-e. Az adósok és hitelezők foglalkozását is ritkán jelölték, így ennek meghatározásáért a polgárkönyvekhez kellett folyamodni,³ amelyek azonban csak a polgárjoggal rendelkezőkről nyújtottak felvilágosítást. Ráadásul, mivel a polgárfelvétel feltétele az ingatlantulajdon volt, sok esetben a foglalkozás megjelölése helyett a 'háztulajdonos' megjelölés szerepel (ezeket soroltuk a birtokos polgárok csoportjába), valódi jövedelemszerzési módjukat csak a korlátozottabb számú legnagyobb hitelezők és adósok esetében volt módom a korabeli címtárak segítségével meghatározni. Az 1850. évi betáblázási jegyzőkönyvekben szereplők azonosításához a

³ Buda: BFL.IV.1002.u.; Pest: BFL. IV. 1202.v.

polgárkönyveknél megbízhatóbb forrást, az 1857. évi népszámlálás – a foglalkozás megjelölésében szintén nem teljes, de pontosabb – névmutatóját is felhasználtam.⁴ Azonban a kiegészítő források bevonása ellenére a hitelezőknek és adósoknak csak egy, koronként változó nagyságú részét sikerült azonosítani.

Más hiányosságok is jellemzik a betáblázási jegyzőkönyveket. Noha általában a betáblázás rovatában megjelölték a törlés dátumát, ez nem minden esetben történt meg: a vizsgált időmetszetek közül Pesten 1850-ben, Budán 1810-ben hiányzott vagy csak szórványosan szerepelt a kitáblázás ténye, illetve időpontja.

A hitelösszegek és a hitelezők összetételének alakulása, 1810–1850

A betáblázások számát, a nyújtott hitelek összegét és megoszlását a hitelezők különböző csoportjai között a 2. táblázat tartalmazza.

A hitelezett tőke alakulása híven képezi le a két város félévszázados fejlődésének különbségét. 1810-ben csaknem azonos számú betáblázási esettel a Budán nyújtott hitelek még csak 20%-kal maradnak el a Pesten élvezettek mögött, 1850-re a hitelek összege, a betáblázási esetek azonossága ellenére, már csak valamivel több mint egynegyede a testvérvárosban nyújtott kölcsönöknek. Ennek következtében a budai kölcsönök átlagos összege messze elmarad a pestieké mögött, azaz itt inkább a napi szükségletek fedezésére folyamodtak kölcsönökre, és nem szélesebb körű kereskedelmi tevékenység vagy nagyobb beruházások érdekében. (Lásd a 3. táblázatot.)

Az 1830-as év töréspontot jelentett mindkét városban: hitelhiány lépett fel.⁵ Pesten a betáblázások száma ugyan növekedett 1810-hez képest, a kihelyezett tőke összege azonban 40%-kal csökkent, míg Budán a betáblázási esetszámok 20%-os csökkenését a kölcsöntőke 70%-os zsugorodása kísérte.⁶ 1850-re Pesten 1810-hez képest csaknem megkétszereződött a felvett hitelek összege, Budán viszont – noha az 1830. évhez viszonyítva a betáblázások száma megkétszereződött, és a pestivel azonosan alakult – az 1850-ben nyújtott hitelek összege a bázisévnek mindössze 60%-át, a pestinek pedig mindössze egyharmadát tette ki.

⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) D43. Polizeistation. Praesidial Bureau. Általános iratok 56–58. cs.

⁵ Az 1820-as évek végén, a harmincas évek elején tapasztalható európai méretű hitelhiányról ír Mérei Gyula. (*Magyarország története 5/1.* Budapest, 1980. 318.) Az Osztrák Nemzeti Bank főbb mérlegadatai 1830-ra mind a leszámítolási, mind a kölcsönüzletek csökkenését mutatják. (Soós László: *Az Osztrák Nemzeti Bank, 1816–1851.* In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története I.* Budapest, 1993. 152.) Grünwald Béla szerint, aki a nemesség hitelképességét, illetve eladósodását vizsgálta, az 1820-as évek hitelkrízisének elmélyülését az inflációs időszak spekulációs hiteleinek valorizációs pénzben való visszafizetésének, a merkantil tőke erőteljesebb szerephez jutásának, valamint a záloglevelekkel űzött spekulációnak és a végrehajtások ellehetetlenítésének tulajdonítja. (Grünwald Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848.* Történeti Értekezések 14. Pécs, 1927. 65–77.) A hitelhiány kérdése tehát további vizsgálatot igényel.

⁶ Annak ellenőrzésére, hogy az 1830-as csökkenés valóban törés volt-e, feldolgoztam a pesti 1820. évi betáblázási jegyzőkönyvet is, amely az 1810. évvel összehasonlítva a betáblázások számának és a hitelezett tőke összegének csaknem 20%-os, illetve 13%-os emelkedését mutatta. Az 1820. évi betáblázások adatait lásd a Függelék V. sz. táblázatában.

2. táblázat

A BETÁBLÁZÁSOK SZÁMÁNAK ÉS A NYÚJTOTT HITELEK ÖSSZEGÉNEK
(KONVERZÁCIÓS FORINT, CM) MEGOSZLÁSA

	1810		1830		1850	
	Eset	összeg CM	eset	összeg CM	eset	összeg CM
PEST						
Összes betáblázás	768	2 562 489	900	1 591 865	1104	4 380 052
	%					
Városi hivatalok és az általuk kezelt tőkék	29,8	15,3	29,5	13,4	23,8	15,9
Kincstár			2	15,1	2,7	6,7
Egyházak			3,2	4,6	2,5	3
Bankok, takarékpénztárak					3,5	18,2
Közületek (egylet, céh)			0,3	0,03	1,1	1,2
Alapítványok			0,9	1,2	0,3	0,2
Egyéb			0,2	0,1		
Jogi személy összesen	29,8	15,3	36,1	34,4	34	45,3
Magánhitelezők	70,2	84,7	64	65,6	66	54,7
BUDA						
Összes betáblázás	762	2 086 678	632	617 346	1105	1 257 012
	%					
Városi hivatalok és az általuk kezelt tőkék	44,7	41,8	29,8	19,1	36,8	23,8
Kincstár	0,8	1,8	0,9	20,5	10,5	18,4
Egyházak	2	0,2	4,4	1	6,4	4,5
Bankok, takarékpénztárak					2,4	3,4
Közületek (egylet, céh)					1,3	0,5
Alapítványok	0,2	1	2,8	7,8	0,6	0,2
Egyéb						
Jogi személy összesen	47,7	44,8	38	48,4	58	50,8
Magánhitelezők	52,5	55,2	62	51,6	42	49,2

3. táblázat

AZ EGY BETÁBLÁZÁSRA JUTÓ HITEL ÁTLAGÖSSZEGE A HITELEZŐK KÜLÖNBÖZŐ CSOPORTJAINÁL

Az egy betáblázásra eső átlagos összeg (CM)	Pest			Buda		
	1810	1830	1850	1810	1830	1850
Városi hivatalok és az általuk kezelt tőkéik	1709	804	222	2225 ⁷ (1546)	627	636
Kincstár		15 038	9801	6500	21 091	1993
Egyházak		2522	4701	237	226	796
Bank, takarékpénztár			20 115			1603
Közületek (egylet, céh)		167	4528			421
Alapítványok		2309	3146	10 000	2670	411
Egyéb		1213				
Jogi személyek összesen	1740	1452	5217	2568	1248	996
Magánhitelezők	4041	1945	3239	2894	812	1334
Női hitelezők	5310	2195	3286	3147	950	1106
A tízezer forintnál nagyobb hitelt nyújtók	24 479	26 104	20 595	20 878	25 739	19 011

A 2. táblázatból megállapítható, hogy a tradicionális hitelforrások – a városi, illetve egyházi kezelésű tőkéik⁸ – Pesten jóval kisebb szerepet játszottak a hiteléletben, mint Budán, annak ellenére, hogy a közejük sorolható intézmények köre a fél évszázad alatt folyamatosan bővült. Figyelemreméltó, hogy 1850-ben mindkét városban a katolikus plébániák mellett a többi felekezet – az evangélikus, a görögkeleti és az izraelita – is nyújtott hiteleket. Pesten az ez utóbbiak által folyósított kölcsönök az egyházak által nyújtott hitelek egyötödét (ha leszámítjuk a Budai Irgalmasok által kaucióként lekötött összeget, egynegyedét), Budán pedig 40%-át tették ki. Új jelenség a kincstár növekvő részesedése a betáblázott adósságokból. Pesten 1830-ban, Budán 1830-ban és 1850-ben volt ez jelentős, de, mint fentebb utaltam rá, a lekötés többnyire nem kölcsönök megtérülésének, inkább a szerződések betartásának, illetve kauciók garanciájául szolgált.

A leglényegesebb különbség a banki, takarékpénztári hitelek összegében és arányában mutatkozik a két város között. Pesten alapításuk évtizedében már tőlük származott a követelések 18%-a: 1850-ben a Pesti Kereskedelmi Bank 630 000, a Budai Takarékpénztár 93 350, a Pesti Takarékpénztár 60 000 forint követelését tábláztatta be, míg a budai lakosok a Budai Takarékpénztártól mindössze 27 438 forint hitelt vettek fel, többnyire ezer forint alatti összegben. Pesten 1850-re a banki hitel apasztotta a magánszemélyek által nyújtott

⁷ A budai városi hivatalok által nyújtott kölcsönök magas összege az 1810. évi tabáni tűzvésznek tulajdonítható. A tűzben elpusztult házak – számuk 500 körül járt – újjáépítéséhez a többi időmet-
szetben nem szereplő Tűzoltópénztár 143 esetben nyújtott összesen 482 500 Ft kölcsönt. Az egy
betáblázásra eső átlagos összeg 3374 forint volt. A zárójelben a többi városi kezelésű tőkéből szár-
mazó hitelek átlagos összegét tüntettem fel.

⁸ A 18. század végén még az egyházak, elsősorban a szerzetesrendek voltak Pesten a legnagyobb hi-
telezők. Az 1770-es években – a városi hivatalok által nyújtott kölcsönöket leszámítva, a hitelek
20%-át folyósították, a két legfontosabb hitelező – a pálos és domonkos rend – feloszlata után ez
az arány a '80-as években 11%-ra csökkent, de még ekkor is jócskán meghaladta a 19. századi ará-
nyokat. Lásd: Bácskai: *Pénz és áruhitel Pesten*, 163., 166.

kölcsönök arányát, Budán ennek jóval kisebb mértékű csökkenése a kincstári betáblázások számlájára írható. A budaiak tehát jobban ragaszkodtak a tradicionális hitelforrásokhoz.

A számadatok azonban csalókák: a Pesti Kereskedelmi Bank által Széchenyi István és Ürményi Ferenc grófok, a Pesti Cukorgyár Egyesület, valamint öt neves nagykereskedő (Burgmann Károly, Halbauer János, Jálícs Ferenc, Oswald Márton és Robitsek József) vagyonára betáblázott összegek a bank alapítására tett felajánlások biztosítékul szolgáltak.

A Pesti Takarékpénztár viszont valóban nagyobb kölcsönöket folyósított: a szolgáltatásait igénybevevők közül Vigyázó Antal földbirtokos 180 000, Nádossy István 40 000 forintban részesült, míg egy cipésmester esetében mindössze 2000 forintot tábláztak be. A pesti lakosok nagyobb számban fordultak a Budai Takarékpénztárhoz, amely azonban főleg kisebb, 550 és 8000 forintos összegeket helyezett ki, az átlag – 4100 forint – nagyjából egyezett a városi hivatalok, illetve az egyház által kihelyezett tőke átlagával. Egyetlen nagyobb tételt tábláztatott be a Takarékpénztár: egy magánzónak nyújtott 24 000 forintos hitelt.

A magánhitelezők

A magánhitelezők számának és összetételének alakulását a két városban a 4. táblázat mutatja be.

A hitelviszonyok alakulása szempontjából jellemző, hogy Pesten 1770 és 1790 között, azaz két évtized alatt a magánhitelezők (valamint az egyházi intézmények) száma együttesen 588 volt, azaz a két évtizedet tartalmazó betáblázási jegyzőkönyvekben regisztráltak száma alig haladta meg a 19. század első felében egy évben szereplő hitelezőket. Az általuk nyújtott hitel akkor 1 191 831 forintot tett ki.⁹ Bár feltételezhető, hogy a 18. század végén a hitelkínálat csekélyebb lehetett a 19. század első felében tapasztaltnál, a fenti számok alakulásában annak is szerepe lehetett, hogy a 18. század végén a hitel betáblázására ritkábban került sor.

Mivel a hitelezők – az adósokkal ellentétben – nem mindig voltak pesti lakosok, társadalmi/foglalkozási azonosításuk csak töredékesen sikerült. Így a 4. táblázatban kimutatott százalékos megoszlásuk inkább tendenciák megfigyelését, mintsem arányuk pontos meghatározását szolgálhatja.

4. táblázat

A MAGÁNHITELEZŐK ÖSSZETÉTELE

	PEST						BUDA					
	1810		1830		1850		1810		1830		1850	
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
Összes	474		458		526		211		392		386	
Ebből nő	66	13,9	83	18,1	150	20,5	67	31,7	73	18,6	114	29,5
Azonosított	171	36	200	43,7	346	65,9	58	27,5	89	22,4	189	49
Közülük												
Nemes	17	10	36	18	56	16,1	5	8,6	28	31,8	11	5,8
Katonatiszt	15	8,6	6	3	10	2,9	1	1,7	2	2,4	8	4,2
Egyházi személy	3	1,6	1	0,5	1	0,3	1	1,7				
Kereskedő	53	31,2	83	41,5	86	24,8	3	5,2	12	13,6	40	21,1

⁹ Bácskai: *Pénz és áruhitel Pesten*, 163.

Gyáros, nyomda-tulajdonos	1	0,6	1	0,5					1	1,1	2	1,2
Szállítás, vendéglátás			3	1,5	15	4,4			1	1,1	5	2,6
Kézműves	38	22,3	28	14	97	28,1	23	39,6	20	22,7	50	26,8
Birtokos polgár	19	11,2	22	11	10	2,9	21	36,3	19	21,6	4	2,1
Magánzó					8	2,2					6	3,2
Tisztviselő	16	9,4	10	5	22	6,4	3	5,2	5	5,7	27	14,2
Értelmiségi – művész – építész	8	4,5	10	5	35	10	1	1,7	1	1,1	19	10
Gazdálkodó											6	3,1
Majoros, vincellér	1	0,6									7	3,7
Egyéb					6	1,9					4	2
Összesen	171	100	200	100	346	100	58	100	89	101,1	189	100

5. táblázat

A TÍZEZER FORINTNÁL NAGYOBB HITELT NYÚJTÓK SZÁMA ÉS ÖSSZETÉTELE*

	PEST						BUDA					
	1810		1830		1850		1810		1830		1850	
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
Összesen	45		21		50		21		4		7	
Azonosított	29	64	19	90,5	41	82,3	10	47,6	4	100	6	85,7
Közülük												
Nemes	13	44,8	6	31,5	12	28,6	4	40	3	75	1	16,7
Úr			4	21			3	30				
Katonatiszt	1	3,4	1	5,3	1	3,6			1	25	1	16,7
Egyházi személy			1	5,3							1	16,7
Kereskedő	7	24,1	5	26,3	13	32,2					2	33,3
Szállítás, vendéglátás			1	5,3	3	7,1						
Kézműves	4	13,8	1	5,3	6	14,3	2	20				
Birtokos polgár	2	6,9										
Magánzó											1	16,7
Tisztviselő	1	3,5			3	7,1						
Értelmiségi – művész – építész					3	7,1	1	10				
Egyéb	1	3,5										
Összesen	29	100	19	100	41	100	10	100	4	100	6	100,1

* Házvásárlások nélkül

Az összes hitelezőt tekintve megállapítható, hogy a nemesi hitelezők szilárdan tartották pozíciójukat Pesten, míg a budai piacról az 1830-as évet leszámítva visszavonultak, szem-

ben a katonatisztekkel, akiknek az aránya Pesten jelentéktelenné csökkent, míg Budán több mint kétszeresére nőtt, bár arányuk ekkor sem volt jelentős.¹⁰

A kézműves hitelezők jelentős aránya mindkét városban természetes, hiszen a kihelyezhető tőkével rendelkezők számszerű többségét az iparúzők tették ki. Az általuk nyújtott kölcsönök többnyire jelentéktelenebb összegek voltak, ezt mutatja jóval gyengébb jelenlétük a legnagyobb adósok között, ahol már csak néhány jövedelmezőbb szakma egy-egy képviselője található.¹¹ A pesti kézművesek arányának növekedése 1850-re valószínűleg a népszámlálási mutatókönyv pontosabb foglalkozásjelöléseinek tulajdonítható, hiszen a polgárkönyvekben háztulajdonosként szereplő polgárok jelentős része is kézműves lehetett. Míg Pesten 1820-ban és 1850-ben e két csoport a hitelezőknek körülbelül egyharmadát tette ki, addig Budán a két csoport aránya több mint a felére csökkent, ami azon közismert tényre támasztja alá, hogy a pesti iparúzők egy része tőkeerősebb volt a budaiaknál. Ellenkező tendencia figyelhető meg a tisztviselő-hitelezők arányának alakulásánál: míg Pesten arányuk jelentősen csökkent, Budán mint a harmadik legnagyobb hitelezőcsoport jelennek meg. A szabadfoglalkozású értelmiségiek, művészek és építészek mindkét város hitelezői piacán jelentősen megerősítették pozíciójukat. A két város eltérő gazdasági szerkezetét tanúsítja, hogy Budán 1850-ben viszonylag számottevő arányban találunk gazdálkodó polgárokat is.

A hitelezők összetételének a többi időmetszettől eltérő alakulása is arra utal, hogy az 1830-as időmetszet a hitelviszonyok tekintetében rendkívülinek tekinthető. Ez évben Pesten főleg kereskedelmi hitelekkel tábláztak be, erre utal a kereskedők kimagaslóan nagy aránya, rajtuk kívül még a nemesek játszottak ekkor jelentős hitelezői szerepet. Budán ekkor a nemesek dominálták a hitelkínálatot. Arányukat tekintve a második, harmadik helyre a kézművesek és birtokos polgárok 1810-hez képest csaknem felére csökkent csoportja került, maguk mögé utasítva a kereskedőket, noha 1810-hez képest ezek aránya is majdnem megháromszorozódott.

A 18. század végén az asszonyoknak, különösen az özvegyeknek fontos jövedelemforrást jelentett a rájuk maradt tőke többnyire kis tételekben való óvatos kihelyezése, már ha nem folytatták férjük kereskedését vagy iparát. A női hitelezők – többségükben özvegyasszonyok, de nem kevés a házasságban élő sem – száma és a hitelekből való részesedésük aránya eltérően alakult a két városban. Pesten a hitelezők között arányuk az 1810. évi 14%-ról 28,6%-ra növekszik, és e növekedésben 1830 sem jelent törést. Az asszonyok részesedése a betáblázott hitelekből 1810-ben még csak 16–18% volt, a század közepén viszont már egyötöde tőlük származott. Noha általában kisebb kölcsönöket nyújtottak, de nagy számban, így az egy betáblázásra jutó átlag összeg e hiteleknel valamelyest meghaladta a magánhitelezők által folyósított kölcsönök átlagösszegét. Budán viszont csökken arányuk (32%-ról 24%-ra), e folyamat 1830-ban érte el mélypontját 18%-nál. Az asszonyok egy részénél feltüntették nemesi titulussukat, mások magasabb státuszára a nevük mellett álló „domina” megjelölés utal. 1810-ben és 1830-ban mindkét városban közülük került ki a hitelezők közel egyharmada, 1850-re arányuk Pesten egyötödre, Budán 5%-ra csökkent.

A két város hitelviszonyainak különbségét leginkább az adott évben egyszeri vagy többszöri betáblázás során tízezer forintot vagy azt meghaladó összeget betábláztatók számának és összetételének alakulása tanúsítja. (Névsorukat lásd az Függelék I. és II. táblázatában.)

¹⁰ 1770 és 1790 között a katonatisztek aránya a hitelezők között Pesten még 12%-os volt. Bácskai: *Pénz és áruhitel Pesten*, 163.

¹¹ Pesten 1830-ban egy szűcs, 1850-ben egy-egy tímár, pék, cipész, Budán 1810-ben egy molnár. Ezzel szemben Pesten egy-egy kávész mindig van közöttük.

A nemességnek a század elején még domináns szerepe körükben mindkét városban csökkent, Budán azonban sokkal nagyobb mértékben, mint Pesten, azaz a nemesek a pesti hitelpiacot preferálták. A kereskedők szerepe Pesten fokozatosan nőtt, Budán azonban csak 1850-ben jelentek meg a legnagyobb hitelezők között, de ekkor már e számszerűen kis csoport harmadát képviselték. Az 1830-as időmetszetben viszont mindkét városban a legnagyobb hitelezők elsősorban a nemesek/urak és katonatisztek köréből kerültek ki, Budán kizárólag ők képviselik e mindössze négy főből álló csoportot, míg Pesten a kereskedők aránya is jelentős maradt. Pesten (az 1830. év kivételével) a kézművesek megőrizték pozíciójukat a legnagyobb hitelezők között, Budán csak 1810-ben volt jelentősebb szerepük, azután eltűntek a színről, csakúgy, mint a tisztviselők-értelmiségiek 1810-ben még viszonylag nagy csoportja. Ez a csoport Pesten csak 1830-ban hiányzott a nagyobb hiteleket folyósítók sorából, arányuk 1810 és 1850 között csaknem megkétszereződött.

A legnagyobb hitelezőknek nemcsak összetétele különbözött a két városban, hanem figyelemreméltó eltérés mutatkozott azok számában is, akik ilyen kölcsönt nem elaprózva, hanem egy összegben folyósítottak. Budán csak ritkán akadt ilyen hitelező, míg Pesten a legnagyobb hitelt nyújtók kétharmada tartozott közéjük.

A legnagyobb hitelt nyújtók összetételének vizsgálatánál nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy jelentős részük több kis részletben nyújtott tízezer forintos vagy annál nagyobb kölcsönt. Ráadásul nem is feltétlenül az azonos évben adott kölcsönöket tábláztatták be, hanem számos esetben korábbi hiteleiket biztosították a vizsgált évben. Az egy-egy betáblázás során ilyen összegű hitelt nyújtók száma és aránya Pesten a század közepéig folyamatosan csökkent: 1810-ben a nagyhitelezőknek még háromnegyede került ki közülük, 1830-ban már csak kevesebb, mint egyharmada, 1850-pedig mindössze kétötöde. Egyharmaduk státuszát vagy foglalkozását nem lehetett azonosítani, feltehetően azért, mert nem voltak pesti lakosok, hiszen aligha képzelhető el, hogy ilyen vagyonos emberek ne rendelkeztek volna polgárjoggal. Az egyszeri hitelügylet során legalább tízezer forintot folyósítók köre némileg eltért a legnagyobb hitelezők összetételétől: 1810-ben a nemesek és kereskedők száma azonos volt, 1830-ban e csoportot csaknem kétharmados arányban a nemesek és urak dominálták, a kereskedők száma a nemesekének csak egynegyedét tette ki, míg 1850-ben számuk kiegyenlítődött. Budán a legnagyobb hitelezők csoportjának szűkítése nem módosította ilyen mértékben összetételüket: 1810-ben egyértelmű volt a nemesek és urak fölénye, 1830-ban csak egyetlen polgár egyszeri, tízezer forintot meghaladó hitelt tábláztak be, 1850-ben pedig a nagykereskedők aránya domináns.

Figyelemreméltó az is, hogy míg a 18. század végén még általános gyakorlat volt, hogy az azonos státuszúak/foglalkozásúak egymást segítették ki kölcsönökkel, a 19. század elején gyakoribbá válik a nemesek polgároknak, kisebb mértékben polgárok nemeseknek nyújtott hitele. (Lásd a Függelék I-II. táblázatát.)

Adósságok, adósok

Az eddigiekben a kínálat, a hitelezők összetételének oldaláról vizsgáltuk a hitelviszonyokat a két városban. A továbbiakban a kérdést a kereslet oldaláról közelítjük meg annak bemutatásával, hogyan alakult az adósok száma és összetétele, kik voltak a felvett kölcsönök nagyságából ítéltetően a leghitelképeesebbek, és az adósság megtérülésének milyen esélyei voltak.

Az adósok számának és összetételének alakulását a 6. táblázat mutatja be.

A betáblázások számával összevetve Pesten körülbelül minden második, Budán minden harmadik (1850-ben már majdnem minden második) adós többszöri – esetenként jóval korábban felvett – kölcsönét táblázták be.

Az adósok száma Budán 1810-ben még jelentősen meghaladta a pestiekét, de míg az utóbbi városban számuk a vizsgált korszakban töretlenül nő, Budán 1830-ban erőteljes csökkenés mutatkozik, majd 1850-ben számuk a két városban kiegyenlítődik. Az egy adósra jutó átlagos összeg viszont Pesten – az 1830. évi jelentős csökkenés után – a század elejénél valamivel magasabban alakul, míg Budán 1850-re az 1810. évinek felére csökken. Pesten a legnagyobb hitelt élvezők száma csaknem négyszeresére nő, az általuk élvezett hitel összege jelentős mértékben csökkent, ezzel szemben Budán a nagyobb hiteleket élvezők számának jelentős csökkenése ellenére az egy főre jutó összeg viszonylag stabil maradt. Mégis a pestiek jóval nagyobb hitelképességét jelzi, hogy az ingatlanokra tízezer forintnál nagyobb adósság betáblázásának száma több mint nyolcszorosa volt a budaiakénak.

Figyelemreméltó az adós nők arányának alakulása. Míg Pesten a fél évszázad folyamán a hitelezőnők aránya megkétszereződött, Budán pedig valamelyest csökkent, az adósok között arányuk Pesten nagyjából változatlan maradt, míg Budán jelentősen növekedett. Az általuk nyújtott hitel összege mindkét városban meghaladta a magánhitelezők összessége által folyósított összeget (Budán e tekintetben az 1850-es év jelentett kivételt), a nők által felvett kölcsönök összege Pesten mindvégig az átlag alatt maradt, Budán viszont meghaladta az átlagot.

Nem meglepő, hogy az adósok túlnyomó többségét mindkét városban a kézművesek és birtokos polgárok, háztulajdonosok tették ki, hiszen – míg a hitelezők nem voltak szükség-szerűen a város lakói – a betáblázások a helyi ingatlanokra vagy árukészletekre történtek, tehát a helyi lakosokat érintették. Betáblázásra alkalmas vagyontárgyakat pedig a legnagyobb számban e két csoport birtokolt. Pesten 1810-ben még az adósoknak csaknem háromnegyede, a két további időmetszetben körülbelül a fele került ki közülük, míg Budán a korábbi 85%-os arányuk 1850-re drasztikusan csökkent. Pesten 1810-ben és 1830-ban a harmadik legnagyobb adóscsoport a kereskedőkből állt, 1850-re azonban ez utóbbiak már a második helyet foglalták el, s ekkor őket az értelmiségiek követték. Buda jellegzetes gazdasági-társadalmi fejlődésének eredményei 1850-ben mutatkoznak meg élesen: míg a korábbi két időmetszetben a kézműves, birtokos csoport után a kereskedők álltak a harmadik helyen, a század közepére a második helyet az őstermelők foglalják el, és csak őket követik harmadikként – szinte azonos arányban – a tisztviselők és értelmiségiek, valamint a kereskedők.

6. tábla

AZ ADÓSOK SZÁMA ÉS ÖSSZETÉTELE

PEST						
	1810		1830		1850	
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
Adósok	498		567		734	
Közülük nő	55	11	68	12	90	12,2
Azonosított	243	48,9	332	58,5	533	72,6
Közülük						
Nemes	6	2,5	31	9,3	43	8,1
Katonatiszt	5	2	8	2,4	3	0,6
Egyházi személy			1	0,3	1	0,2

Kereskedő	41	16,9	65	19,6	77	14,4
Zsidó, fogl. nélkül			15	4,5		
Gyáros, nyomdatulajd.	1	0,4	3	0,9	8	1,5
Szállítás, vendéglátás			8	2,4	37	6,9
Kézműves	115	47,4	102	30,7	218	40,9
Birtokos polgár	65	26,8	74	22,4	46	8,6
Magánzó					9	1,7
Tisztviselő	5	2	10	3	23	4,3
Értelmiségi – művész – építész	5	2	14	4,2	53	9,9
Gazdálkodó						
Majoros, vincellér					6	1,1
Napszámos, mosónő					7	1,3
Városi alkalmazott			1	0,3		
Jogi személy					2	0,5
Egyéb						
Összesen	243	100	332	100	533	100
BUDA						
Adósok	557		463		751	
Közülük nő	53	9,5	49	10,6	110	14,6
Azonosított	326	58,6	216	46,4	483	64,4
Közülük						
Nemes	8	2,3	19	8,8	7	1,4
Katonatiszt	1	0,5	4	1,8	5	1
Egyházi személy						
Kereskedő	20	6	19	8,8	50	10,3
Zsidó, fogl. nélkül						
Gyáros, nyomdatulajd.			1	0,5	5	1
Szállítás, vendéglátás			4	1,8	29	6
Kézműves	151	46,2	80	37	177	36,6
Birtokos polgár	127	38,9	69	32	15	3,1
Magánzó					9	2
Tisztviselő	6	1,9	5	2,3	51	10,5
Értelmiségi – művész – építész	12	3,7	6	2,8	17	3,5
Gazdálkodó	1	0,5	8	3,7	21	4,5
Majoros, vincellér					77	16
Napszámos, mosónő						
Városi alkalmazott						
Jogi személy					1	0,2
Egyéb			1	0,5	19	3,9
Összesen	326	100	216	100	483	100

7. tábla

A TÍZEZER FORINTNÁL NAGYOBB ÖSSZEGŰ ADÓSSÁGOT FELHALMAZÓK SZÁMA ÉS ÖSSZETÉTELE*

	PEST					
	1810		1830		1850	
	szám	%	szám	%	szám	%
Legnagyobb adósok (Házvételi összegek nélkül)	39		25		64	
Ebből azonosított	26	67	22	88	59	92,2
Közülük						
Nemes, úr	2	7,7	6	27,3	18	30,5
Katonatiszt					2	3,4
Kereskedő	10	39	11	50	15	25,5
Gyáros, nyomdatul.					2	3,4
Szállítás, vendéglátás	1	3,8	2	9,1	3	5
Kézműves	9	35			6	10,2
Birtokos polgár	4	15	3	13,6	3	5
Tisztviselő						
Értelmiségi – művész – építész					9	15,3
Jogi személy					1	1,7
Összesen	26	100	22	100	59	100
	BUDA					
	1810		1830		1850	
	szám	%	szám	%	szám	%
Legnagyobb adósok (Házvételi összegek nélkül)	29		9		18	
Ebből azonosított	17	58,6	9	100	16	89
Közülük						
Nemes, úr	6	35,3	7	77,8	6	37,6
Katonatiszt						
Kereskedő	3	17,6	2	22,2	1	6,2
Gyáros, nyomdatul.						
Szállítás, vendéglátás						
Kézműves	5	29,4			4	25
Birtokos polgár	2	11,8				
Tisztviselő					3	18,8
Értelmiségi – művész – építész	1	5,9			1	6,2
Jogi személy					1	6,2
Összesen	17	100	9	100	16	100

* Házvásárlások nélkül

Ha az összes adós tekintetében nem mutatkozik – legalábbis 1850-ig – jelentős különbség a két város között, markánsan eltér a leghitelképesebb, a tízezer forint vagy azt meghaladó összegű kölcsönöket élvezők összetétele (lásd a 7. táblázatot), amely egyébként mindkét városban a fél évszázad folyamán módosult. Pesten mindhárom időmetszetben a kereskedők alkották a legnagyobb csoportot, őket 1810-ben arányukban még csekély különbséggel a kézművesek, majd jóval kisebb arányban a birtokos polgárok követték. 1830-ban a kereskedők már a legnagyobb adósok felét tették ki, jelezve, hogy e rendkívüli évben a kereskedelmi hitelek domináltak, őket a nemesek követik, a harmadik csoportot pedig – az előző

időmetszethez képest csökkent arányban – a birtokos polgárok képezik. E sorrend 1850-ben is változatlan marad, de a kereskedők már kevésbé domináns szerepet tölthettek be, alig haladva meg a nemesek arányát, a harmadik helyre – a század elejéhez képest fele arányban – a kézművesek kerültek. Ekkor már a korábbi években a legnagyobb adósok között egyáltalán nem szereplő értelmiségiek is jelentős csoportot alkottak. Budán ezzel szemben mindvégig a nemesek alkotják a legnagyobb csoportot, őket a kézművesek követik, kivéve az 1830-as évet, amikor a kereskedők kerültek a második helyre (ez évben más társadalmi/foglalkozási csoportok tagjai meg sem jelentek a legnagyobb adósok között). A század közepén itt a korábban nem szereplő tisztviselők alkották a harmadik legnagyobb csoportot. (A legnagyobb adósok listáját a Függelék III. és IV. táblázata tartalmazza.)

A III. táblázatból leolvasható, hogy a legnagyobb hitelt élvezők többsége a tízezer forintot meghaladó kölcsönt több hitelezőtől, kisebb részletekben nyerte el. Ha megvizsgáljuk azokat, akik ilyen összeget egyszeri ügyletben kapták, vagy többszöri betáblázás esetén legalább egyszer tízezer forintot vagy ezt meghaladó összeget élveztek, egyértelműen kiderül a pestiek jóval nagyobb hitelképessége. 1810-ben és 1830-ban az összes nagy összegű adósságot összegyűjtők fele, 1850-ben több mint 47%-a tartozott köztük. A csoport összetételében a többi nagy adósséhoz képest jelentős elmozdulás nem tapasztalható, figyelemreméltó azonban, hogy a század közepére körükben a nemesek aránya messze, de még az értelmiségeiké is valamelyest meghaladja a kereskedőkéit. Budán viszont a viszonylag csekélyebb számú, tízezer forintnál több hitelt élvezők között növekedett a leghitelképesebbek aránya, összetételük annyiban módosult, hogy 1850-ben ezeknek csaknem kétharmadát (60%-át) a kereskedők adták.

Az adósságok megtérülése

Úgy tűnik, hogy a gondosabb és a kölcsönöket egyre gyorsabban követő betáblázás csak kis mértékben csökkentette a hitelek megtérülésének kockázatát. A fél évszázad tendenciája nem követhető teljességgel, mivel Pesten 1850-ben, Budán pedig 1810-ben nem tartották nyilván a kitáblázás tényét. Az ismert években a kitáblázás, illetve annak időpontja a következőképpen alakult:

8. táblázat
A KITÁBLÁZÁSOK IDŐPONTJA

	Pest		Buda	
Kitáblázás ideje	1810	1830	1830	1850
%				
Azonos év	7,2	11,7	6	21,2
1 éven belül	14,2	10,2	11,9	31,4
2–5 év	27	32,6	31,6	45,4
6–10 év	17,8	29,6	28,9	2
10–19 év	13,7	14,9	17,6	
20 évnél több	17,1	1	4	
Ismeretlen	3			
	100	100	100	100
Kitáblázatlan	39	49	29	50

Mindkét városban a folyósított hitelek csaknem a fele nem térült meg, az eltérő időmet-szetekben a vissza nem fizetett kölcsönök aránya növekvő tendenciát mutat. Azok között, akik kielégítették hitelezőjüket, a törlesztési hajlandóság valamelyest javult: nőtt a hitelfel-vétel évében, illetve az azt követő évben történő visszafizetés, és mindkét városban nőtt az öt éven belül visszafizetett hitelek aránya. Pesten ez 1810 és 1830 között 48,4%-ról 54,5%-ra nőtt, Budán a pestiével csaknem azonos 1830. évi 49,5%-os arány 1850-ben már 98%-ra emelkedett, nem elképzelhetetlen, hogy ez a tendencia érvényesülhetett Pesten is. Azonban nem dönthető el, hogy az öt évet meghaladó visszafizetés esetén a kitáblázás hiánya a rossz nyilvántartásnak vagy a meg nem térülésnek tulajdonítható.

VERA BÁCSKAI

Credit Conditions in Pest and Buda in the First Half of the 19th-century

The paper discusses the changes that took place in the credit business of the two cities in the first half of the 19th-century. It examines not only the size of the capital in the credit market but also the proportion of traditional credit (provided by municipal offices and churches) and those provided by private individuals as well as the changes that, in the 1840s, followed the emergence of banks and savings banks in the towns. It describes the social composition of private individuals, both lenders and borrowers, and gives loan repayment statistics. The primary sources for the research were the so called intabulation (or mortgage) records from the years 1810, 1830 and 1850.

In the discussed period, the number of private lenders decreased and the proportion of loans provided by legal entities grew in both towns. In Pest, this was mainly attributable to the appearance of bank loans. In both towns, the percentage of the nobility decreased while that of the merchants increased among those lenders who provided larger amount of loans, in excess of 10,000 forints. It's noteworthy that whereas previously it had been a general practice that persons of the same social status/occupation helped out each other, in the first half of the 19th-century loans given by the nobility to the middle class and, in a lesser extent, by the middle class to the nobility became more common.

Intabulation that followed the credit provision ever more rapidly did decrease credit risks to a certain degree. However, though the number of repayments within 5 years increased, about the half of the provided credits were not secured by mortgage.

FÜGGELÉK

I. táblázat
LEGNAGYOBB HITELEZŐK PESTEN

Hitelező neve	eset	CM	adós rangja/foglalkozása
1810			
Batthyány Antal gróf	5	68 917	nagykereskedő
Sztáray Antal gróf	1	62 100	mészáros
Redl Ferenc polgár*	19	56 784	vegyes
Riskovics József kereskedő	4	55 000	kereskedő
Aebly Testvérek kereskedőcég	1	30 000	polgár
Reichel Ferenc	5	26 645	kereskedő
Riesz Gertrudis	1	24 000	gróf
Csejtey István úr (Komárom)	1	23 058	polgár
Pasqualati bécsi kereskedő	1	22 517	bőrkereskedő
Seidl Ignác szűcs	7	22 000	vegyes
Aczél István consiliarius	1	20 000	polgár
Melczér Mihály úr Komárom	1	20 000	ismeretlen fogl. polgár
Mittermayer Balázs	1	20 000	ismeretlen fogl. polgár
Szupszky István	1	20 000	ismeretlen fogl. polgár
Ürményi István nemes	1	20 000	nemes tímármester
Angelaky Demeter kereskedő	1	18 000	bécsi kereskedő
Stahrenberg grófnő	2	17 000	kávés és pék
Schöpf Sámuel kereskedő	3	17 000	nagykereskedő
Lepora Sándor kereskedő	1	16 955	kereskedő
Hackel János	1	15 000	kereskedő?
Mayerhoffer Anna	2	15 000	Polgár
Schumann Bertalan	1	15 000	ismeretlen fogl. polgár
Sauer Áron zsidó (ker?)	1	14 000	zsidó kereskedő
Müller Dániel	1	13 400	ismeretlen fogl. polgár
Pruzsinszky András városi tisztv.	1	12 000	ismeretlen fogl. polgár
Tóth Imre	1	12 000	mészáros
Redlich György posztós özv.	2	11 000	vegyes
Eötvös Károly gróf	1	10 300	ism. hajadon
Pufka Konstantin kereskedő	1	10 261	bécsi kereskedő
Házzvételi szerződések			
Bobics Imre polgár		50 000	csizmadia
Küfner János		41 000	polgár
Györky Pál úr		40 000	kereskedő
Haló Mihály özvegye		40 000	kereskedő
Neymayer Miklós		39 000	kereskedő
Mayerné, von		38 000	erszénykészítő

Muslay Imre kamarás		34 000	kereskedő
Tóth Barbara. Von		24 000	gombkötő
Hülf Éva katonatiszt özvegye		20 000	ismeretlen fogl. polgár
Clementis János úr, polgár		15 000	cipész
Müller József molnár		15 000	polgár
Rauscher Ferenc (Dunakeszi)		13 600	domina
Redlich György posztós özv.		13 000	polgár
Tóth András polgár		11 000	szíjgyártó
Párnitzky Mihály consiliarius		10 000	kereskedő
1830			
Jüttner Károly úr szűcs	6	82 000	kereskedő
Aebly Frigyes id. kereskedő**	3	61 000	kereskedő
Dogály János úr	1	56 767	nemes
Marczibányi Lajos nemes	1	40 000	kávéfőző
Berényi Miklós gróf	1	32 000	nemes
Haltzel János kávé	1	29 000	kereskedő
Weisz János úr	1	28 124	rokon
Esztergomi káptalan	1	24 000	nemes
Fleschlné Laimel Anna domina	2	24 000	nemes
de Wrede György katonatiszt	2	21 000	nemes, katonatiszt
Aebly Rudolfné kereskedő fel.**	1	20 000	férj
Ádler Dávid kereskedő	2	15 440	ismeretlen
Tsudy Bertalan nemes	1	14 500	nemes
Winkler Ferenc fiai kereskedő	2	14 028	nemes, katonatiszt
Tonner Helén	2	13 523	kereskedő
Vachler Bernát úr	1	13 500	nemes
Aebly Frigyes ifj. kereskedő	1	13 000	apa
Szentiványi Márkus úr	1	12 200	nemes
Glasz Mátyás	2	12 100	polgár
Beckers József gróf	2	12 000	nemes
Meiszner Julia de Lövenberg kisasszony	2	10 000	nemes, katonatiszt
1850			
Podmaniczky Károlyné nemes özvegye	2	50 000	úr
Ullmann Móric nagykereskedő**	1	50 000	nemes
Sándor Móric gróf	2	42 000	gyáros, kereskedő
Reichel Erzsébet kereskedő özvegye	10	39 557	polgár + ismeretlenek
Stopsitzné v. Schafer Mária katonatiszt fel.	1	31 000	ügyvéd, nemes
Kopátsy József cs.kir tanácsos	4	28 400	2 nemes, 1 iparos, 1 ism.
Herzl Izsák örök. Kereskedő(?)	5	28 000	kereskedő, kézműves
Vieregg Károly gróf	1	20 000	nemes
Kratz Józsefné tímár felesége	1	18 579	férj
Wotzasik Mayer kereskedő	4	18 500	építészek
Ehn Tamás kereskedő	1	18 000	kávé

Wodianer és fia nagykereskedő	2	17 000	kávés, nemes
Jurkovits Mátyás örök.	2	16 400	arisztokraták
Erny Mihály vaskereskedő	2	16 000	tímár, vendéglős
Feszl Ferenc építész	1	15 608	nemes
Lackenberger testv nagykereskedő	1	13 800	ismeretlen
Tarczalovits Antal nemes ügyvéd**	4	13 709	iparosok, polgárok
Pfeiffer Ferdinándné pék özvegye	1	13 600	építész
Cohn Hermann örökösei, kereskedő	2	13 000	kereskedő, ismeretlen
Kéler von, Sándor nemes	2	13 000	városi tisztviselő, kereskedő
Schlechta Ignác szappanfőző	4	12 200	iparosok, ismeretlen
Günther Ferenc	1	12 000	polgár
Kövér Jánosné	1	12 000	férj, hozomány
Mészner von, István nemes	2	12 000	polgár
Singerné Baumgartner Johanna	1	12 000	nemes
Várady István udvari tancsos	2	12 000	nemes
Mandl örökösök	2	11 000	kereskedő
Okolicsányi János	1	11 000	patikus
Kafka János vendéglős	5	10 600	kereskedő, iparos, ügyvéd
Keiner József kávésjog tulajdonos	2	10 000	ismeretlen
Kléger v. Magda özv nemes	8	10 000	iparosok, ismeretlen
Purmann Jakab cipész	1	10 000	rokon varga
Schaefer von, János nemes	1	10 000	nemes
Schöneigner v. Amália nemes	1	10 000	nemes
Háztételi szerződések			
Krajcsovics János kereskedő	2	60 000	kereskedő
Háztételi szerződések			
Motz György ecetfőző	1	40 000	kávés
Schvindler Ignác polgár	1	39 500	nagykereskedő
Lövy Gyula Baruch kereskedő	1	33 000	kereskedő
Buday József mészáros özvegye	1	26 400	cipész
Post Mihály hentes	1	25 000	kereskedő
Sebastiany Frigyes kereskedő, nemes	1	24 000	ismeretlen
Stancsics Péter	1	23 800	szatócs
Malviex C.J. bankár	1	22 500	temesvári polgár
Kadelburger Illés kereskedő	1	20 000	sörfőző, nemes
Herczog M.L. kereskedő	1	19 000	szappanfőző
Kehrer Teréz	1	15 000	nevelőintézet tulajdonos
Babó Gábor polgár	1	14 000	hentes
Fetz András szabó	2	12 600	zsidó pálinka, liszt árus
Bayer György polgár	1	12 000	modellkészítő
Orczy György báró	1	12 000	ismeretlen

* Budán is a legnagyobb hitelezőkhöz tartozott.

** A legnagyobb adósok között is szerepel.

II. táblázat
LEGNAGYOBB HITELEZŐK BUDÁN

Hitelező neve	eset	CM	Adós foglalkozása, rangja
1810			
Vöbel József	4	48 872	úr
Redl Ferenc*	2	48 484	ismeretlen
Kiszely Pál úr	1	37 500	ism. rangú asszony
Jámborffy Ferenc	2	32 000	görög kereskedő
Nádasdy Mihály gróf	9	32 000	vegyes
Schmidt Antal úr	3	31 800	vegyes
Zolner János	5	30 600	vegyes
Győry Teréz grófnő	2	26 000	nemesek
Haner Anna	1	23 800	polgár
Győrfy András úr	1	23 000	polgár
Meindl János molnár	2	21 000	görög kereskedő
Gausz András	2	15 500	polgár
Mák József csizmadia	4	14 800	polgár
Kuszmanovits Katalin	2	14 336	polgár
Prietto N. orvos	5	14 100	vegyes
Spanning Anna	2	14 000	polgár
Tirnauer N.	1	13 850	nemes
Czirák Antal gróf	1	12 000	polgár
Foris Anna domina	2	11 650	görög kereskedő
Hocheder János	1	11 035	kereskedő
Seifferth György	1	11 000	ismeretlen
1830			
Stankovits Ignác polgár	3	52 975	iparos, katonatiszt, kereskedő
Vimmer báró	8	21 690	nemes özvegy
Antal András úr	3	18 127	úr
Szirányi József úr	3	10 380	iparos és kereskedő
1850			
Wodianer és fiai nagykereskedő	2	32 676	főleg Gyáralapító Társaságnak
Sina György báró, bankár	4	25 100	görög kereskedő
Kadelburger Illés nagykereskedő	1	20 000	nemes sörfőző
Tunkl Adolf báró katonatiszt	2	18 000	cautio
Lenkey Achar úr	3	17 300	rokon
Fealhaen Miklós magánzó	1	10 000	biztosíték
Monaszterly Izdenczy Mária bárónő	1	10 000	nemes

* Pesten is a legnagyobb hitelezők között található.

III. táblázat
LEGNAGYOBB ADÓSOK PESTEN

1810			
Adós neve, státusza/foglalkozás	Eset	Összeg CM	Hitelező, vagy hitel célja
Schveritz József bőrkereskedő	5	99 788	74 000 ház, többi váltó
Rupp Lipót mézáró	4	94 240	
Barna István csizmadia	7	76 900	50 000 ház, többi kereskedő
Alexits Konstantin kereskedő	4	55 000	kereskedő
Hübl Ferenc	15	52 084	polgár
Sztupiczky Márton	6	47 158	vegyes
Mády István csizmadia	14	35 700	vegyes
Mandl Salamon nagykereskedő	16	35 700	vegyes
Kemnitz Károly nemes, tímár	4	32 311	nemes + alapítvány
Paur József kereskedő	3	26 695	hivatalok
Liedl Mátyás kereskedő	1	26 645	ismeretlen
Domonkos Lukács	2	26 593	20 000 ház,
Höldwein Antal asztalos	10	26 500	nemesek, hivatalok
Krausz Károly	2	26 500	nemes
Batthyány József gróf	1	24 000	katonatiszt
Picsovics György polgár	1	20 000	nemes, állatvásárlás
Standner Mihály	1	20 000	polgár
Batsovszky János	4	18 100	nemes
Raly Johann bécsi kereskedő	1	18 000	kereskedő
Baranyai Barbara (nemes?)	3	17 459	kereskedő
Lechner Ferenc kávéfőző	1	17 000	nemes
Gyon Chlevia	1	16 955	kereskedő
Csolák András	2	15 000	kereskedő
Horeczky Mózes	1	15 000	kereskedő
Pfeiffer József polgár	1	15 000	polgár
Rupp Ádám pék	2	15 000	nemes, hivatal
Liptsey György	2	14 000	polgár
Kőhegyi Antal	1	13 750	hivatalok
Kadelburger Mihály	3	13 205	zsidók
Eckhardt Mátyás puskaműves	2	12 080	ismeretlen
Angelaky Demeter kereskedő*	1	10 000	kereskedő
Buretti József polgár (kereskedő?)	1	10 000	kereskedő
HÁZVÉTELEK			
Papakosza János kereskedő	2	48 000	ház és szőlő
Saager Antal	1	41 000	
Joanovits Mihály kereskedő	1	40 000	
Kaeszt Lipót gombkötő	1	24 000	
Flandorfer József cipész	1	15 000	
Obermayer Lőrinc polgár	1	15 000	
1830			
Picklmayer Lipót hajós	2	76 590	Sóhivatal, cautio
Grün Jakab & Deutsch kereskedő	17	66 440	kereskedő
Aebly Rudolf kereskedő*	5	63 500	kereskedő, nemes
Ürményi Miksa nemes	1	60 000	egyház

Aebly-Jeny & tsa bécsi kereskedő	5	59 500	vegyes
Dogály Konstantin*	5	56 767	kereskedő, polgár
Brudern József báró	3	52 200	nemes
Mayerffy Ferenc Xavér nemes polgár	3	48 500	vegyes
Deron Antal kereskedő özv	3	41 950	kézműves
Geiger Jakab kávé	1	40 000	nemes
Sebastiani József kereskedő	1	29 000	kávé
Weys Adolf örökösei, polgár	1	28 124	rokon
Marczibányi Márton nemes	2	24 000	nemes
Orczy Lőrinc báró	2	20 000	nemes, katonatiszt
Most János kereskedő	4	19 924	hivatal, polgár
Ullmann Mór János kereskedő*	2	18 100	kereskedő
Neumayer Károly	5	15 400	nemes, hivatal
Dessewfy Sámuel gróf	2	15 100	nemes, hivatal
Schmalwasser és tsa kereskedő	12	14 911	nemes, polgár
Steinbach János polgár	1	13 964	nemes
Grünhut Mózes kereskedő	4	13 145	kereskedő
Reichel Ferenc*	2	12 100	polgár
Schopper János György kereskedő	1	12 000	polgár
Nenadovits Demeter	9	10 300	kereskedő, polgár
Eckstein Ferenc polgár (orvos?)	1	10 000	orvos
1850			
Pesti Cukorgyár	17	289 528	harmincadhivatal
Ürményi Ferenc gróf arisztokrata	4	135 000	nemes, kincstár, bank
Burgmann Károly kereskedő	1	100 000	Pesti Ker. Bank
Széchenyi István gróf	1	100 000	Pesti Ker. Bank
Tarczalovits Antal ügyvéd	9	76 050	főleg polgárok, nemes is
Szapáry Józsefné grófnő	1	68 380	kincstár
Kövéér János úr	2	63 000	nemes + feleség
Jálics Ferenc borkereskedő	1	60 000	Pesti Ker. Bank
Robitsek József nagykereskedő	1	60 000	Pesti Ker. Bank
Oszvald Márton kereskedő	1	50 000	Pesti Ker. Bank
Halbauer János kereskedő	1	40 000	Pesti Ker. Bank
Csekonits János, Schossberger nemes és kereskedő	1	39 820	Magyarcséknyai kertész közs.
Porszász Antal sertéskereskedő	1	28 750	házipénztár
Pfeffer Ignác polgár	3	28 000	gyámhivatal, polgár
Planer Antal rézműves	2	28 000	egyházi, örökös
Szekrényessy József ügyvéd	2	28 000	Buda Irgalmasok + ügyvéd
Almásy Alajos gróf	1	27 391	kalocsai főkáptalan
Almásy Ignác gróf	1	27 391	kalocsai főkáptalan
Kratz József tímár	4	26 112	polgárok
Hoesslin Tódor von nemes	1	24 000	gyámhivatal
Raics Katalin kereskedő felesége	2	24 000	Budai Takarékpénztár
Szupp József ügyvéd	5	22 040	nemes, polg. ker.
Marczibányi Livius von nemes*	4	21200	nemesek, telekhiv.
Karczag Benjamin kalapgyáros	1	21000	nemes
Lutzenbacher testv. kereskedő	1	21000	arisztokrata

Landerer & Heckenast nyomdatulajd.	3	21000	kincstár, hivatalok
Czigler Antal von nemes	3	20 000	nemesek, nemes ker.
Fretska Sándor kereskedő	2	20 000	nemes, keresk. örökös
Rósa Lajos nemes (?)	1	20 000	arisztokrata
Zitterbarth Mátyás építész	2	20 000	kereskedő
Murgács János kávésjog bérlő	1	18 000	kereskedők
Szilágyi Sándor von nemes	4	18 000	polgárok
Vigyázó Antal nemes (?)	1	18 000	Pesti Takarékpénztár
Fabinyi Vilmos katonatiszt	3	17 400	Fabinyi család
Zier Keresztély polgár	4	17 400	polgárok
Purman József varga	3	16 000	iparosok
Rózsa Zsigmondné özv	2	16 000	gyám, hivatal, ism.
Westermayer József	1	16 000	tömeg
Grossy Gyula	2	15 800	nagykereskedő
Kaisersheimb Ferenc von, nemes	3	15 700	ip, bank, katonatiszt
Splényi Henrik báró	1	15 614	építész
Czirák Antal gróf	1	15 400	nemesek
Bartl János kávé	1	15 000	nagykereskedő
Krajcsovits János kereskedő	3	14 700	nemesek, tömeg
Török Frigyes kereskedő	1	14 000	nemes
Vigyázó Sándor nemes	3	13 879	katonatiszt, nemes, tömeg
Lichtl Károly műkereskedő	3	13 690	kereskedők
Diescher János építész	1	13 600	pék özv.
Abeles Illés kereskedő	4	13 000	tömegek, kereskedő
Mihalek Ferenc vendéglős	3	13 000	bank, kereskedők
Szentgyörgyi Horváth J. kamarás	3	12 700	nemes, kereskedő
Engelmayer György katonatiszt	1	12 000	katonatiszt feleség
Jung Józsefné polgár özvegye	1	12 000	katonatiszt
Náko Kálmán gróf	1	12 000	polgár?
Teleki József gróf	2	12 000	nemes
Blaske Rozália	2	11 000	ny. katonatiszt
Most Viktória + J. A. kereskedő	2	11 000	
Pitsch József szabó	3	11 000	polgárok, nemes
Nagykörös város	2	10 800	tanító, polgár
Szendeffy János ügyvéd	2	10 600	hivatal
Román Julia nemes	1	10 471	nemes
Balasovits Péter cukrász	2	10 000	tömegek
Bene Ferenc orvos	1	10 000	állam,
Jordán Alajos tímár	1	10 000	vaskereskedő
Vürzler Vilmos gyógyszerész	1	10 000	
HÁZVÉTELEK			
Kincstári Dohánygyár		88 000	
Kassalik Ferenc építész		60 050	
Schlesinger Lipót kereskedő		60 000	
Spitzer Gerzson kereskedő		60 000	
Czompó Jánosné von nemes		50 000	Ulmann ház
Wodianer Sámuel nagykereskedő		48 000	ház értéke 89 700 Ft
Huszár Jakab kávéfőző		45 600	

Nádossy István kereskedő		40 000	
Muráthy Szilárd polgár		39 500	
Oppenheim testvérek kereskedő		33 000	
Ebenführer Mátyás kereskedő		26 400	
Schwartz Lipót		25 000	
Haj Ignác		24 000	
Hirsch Ignác szatócs		23 800	
Hazay Márk temesvári polgár		22 500	
Mayerffy Károly sörfőző		20 000	
Rotter Antal szappanfőző		19 000	és 20 arany
Baumann Joachim terménykereskedő		16 000	
Biederman B. testvérek kereskedő		15 000	
Brandl Antal hentes		14 000	
Lőwy Móríc pálinka és lisztárus		12 600	
Vogel János modellkészítő		12 000	
Wandl János		12 000	

*A legnagyobb hitelezők között is szerepel.

IV. táblázat
LEGNAGYOBB ADÓSOK BUDÁN

Adós neve, státusza, foglalkozása	Eset	Összeg CM	Hitelező vagy hitel célja
1810			
Brunszvick család, nemes	2	80 000	Ludovika, Nemz. Múz. Alap.
Stahelberg Jozefa grófnő	2	80 000	Alapok
Hübel Ferenc	2	48 484	polgár
Kubinyi Klára özv. domina	3	46 500	úr
Antal András úr, szabó	2	44 349	polgár
Falk Ferenc József	2	40 000	nemes, Tűzipénztár
Valter Lőrinc ács	3	35 000	nemes, Tűzipénztár
Csapkay Demeter görög (ker.?)	2	32 000	nemes
Vippenhammer Jakab polgár	5	31 250	hivatal
Pavlanovits Jakab kereskedő	8	25 671	hivatal
Höhn Antal	3	24 000	vegyes
Beliczay János	1	23 000	nemes
Nida Miklós polgár	11	22 354	polgárok
Schönoha János	3	22 130	Tűzipénztár
Pauer József vaskereskedő	4	20 610	Hivatal és vegyes
Spies János üveges	1	20 000	kézműves
Zagler Márkus	3	20 000	Tűzipénztár
Csekő Teréz domina	6	18 200	vegyes
Vetser Antal	3	17 000	Tűzipénztár
Krámer József orvos, nemes	2	16 000	nemes
Habenbancz András pék	4	15 500	vegyes
Gamel Ferenc és István	2	14 000	Tűzipénztár
Szokolay István nemes	1	13 850	polgár
Kalmárffy Ignác nemes	1	12 000	kincstár, cautio
Nemes József csizmadia	1	11 000	polgár
Stankovics Mihály	5	10 800	Tűz- és Árvapénztár

Breyer György	1	10 600	úr
Deumayer Filibald	1	10 600	polgár
Stanzel József	1	10 600	polgár
1830			
Mayerffy Ferenc úr	1	44 510	Kincstár
Székely József úr	1	26 675	ismeretlen
Kalmárfy Katalin özv. nemes?	8	21 691	nemes
Szarka József úr	1	20 626	polgár
Pargfrieder József úr	1	18 337	Kincstár
Hems Alexia bárónő	1	17 594	hivatal
Majthényi Imre úr	1	16 592	Alapítvány
Persauter testvérek kereskedők?	1	12 000	Alapítvány
Spitzer Jakab	2	10 380	úr
1850			
Berger Lajos terménykereskedő	3	37 011	4000 db arany+cautio
Mayerffyné, Hegedűs Antónia nemes serfőző özv.	9	34 472	nemes és hivatal
Derra Anasztáz nemes, Pest	6	26 075	Sinától és Vodianertől
Cullmann Fülöp tanácsnok, Pest	3	24 000	házassági cautio
Szvirákné, Trexler Kláa	1	21 000	hivatal
Mayerfy Károly, sörfőző nemes	1	20 000	Kadelburgtól
Spielman Péter lakatos	3	18 983	házassági cautio
Lenkey Marianna	3	17 300	rokontól
Kovatsists József cipész	3	13 200	hivatal
Planer Antal rézműves	1	12 800	évi haszonbér
Vagner József patikus	5	11 560	hivatal és alapok
Hems Ferenc báró	6	11 400	polgár
Veidinger Alajos városi aljegyző	5	10 830	hivatal
Fajta József szabó	2	10 800	kézműves és hivatal
Göp József	7	10 575	polgár
Borsody András nemes, v. p.	1	10 000	nemestől
Csolits bárónők	2	10 000	katonatiszt és kincstár
Delhaesz Miklós	1	10 000	rokontól

V. táblázat

TÍZEZER VAGY ANNÁL TÖBB FORINT EGYSZERI HITELT ÉLVEZŐK PESTEN

Adós neve	foglalkozása, státusza
1810	
Rupp Lipót	mészáros
Alexits Konstantin	kereskedő
Liedl Mátyás	kereskedő
Krausz Károly	
Batthyányi József	gróf
Popovics György	polgár
Standner Mihály	polgár
Raly Johann	bécsi kereskedő
Lechner Ferenc	kávéfőző
Gyon Chlevia	kereskedő ?

Horeczky Mózes	kereskedő ?
Pfeiffer József	polgár
Liptsey György	
Kőhegyi Antal	
Angelaky Demeter	kereskedő
Buretti József	polgár, kereskedő ?
1830	
Picklmayer Lipót	hajós
Aebly Rudolf	kereskedő
Ürményi Miksa	nemes
Aebly & Jeny	bécsi kereskedő
Dogály Konstantin	kereskedő
Brudern József	báró
Mayerffy Ferenc	nemes, polgár
Deron Antalné	kereskedő özvegye
Geiger Jakab	kávés
Sebastiani József	kereskedő
Weys Adolf örökösei	polgár
Marczibányi Márton	nemes
Orczy Lőrinc	báró
Steinbach János	polgár
Schopper János Gy.	kereskedő
Eckstein Ferenc	orvos
1850*	
Pesti Cukorgyár	egyesület
Szapáry Józsefné	grófnő
Kövér János	úr
Csekonits János és Schossberger	nemes és kereskedő
Porszász Antal	sértéskereskedő
Planer Antal	réz műtves
Szekrényessy József	ügyvéd
Almássy Alajos	gróf
Almássy Ignác	gróf
Hoesslin Tódor, von	nemes
Raics Katalin	kereskedő felesége
Karczag Benjámin	kalapgyáros
Lutzenbacher Testvérek	kereskedő
Rósa Lajos	nemes?
Zitterbarth Mátyás	építész
Murgács János	kávésjog bérlő
Vigyázó Antal	nemes?
Westermayer József	
Splényi Henrik	báró
Czirák Antal	gróf
Bartl János	kávésjog bérlő
Török Frigyes	kereskedő
Diescher János	építész
Engelmayer György	katonatiszt

Jung Józsefné	polgár özvegye
Nákó Kálmány	gróf
Román Júlia	nemes
Bene Ferenc	orvos
Jordán Alajos	tímár
Vürzler Vilmos	gyógyszerész

* A Pesti Kereskedelmi Bank alapítására tett felajánlások nélkül

VI. táblázat

TÍZEZER VAGY ANNÁL TÖBB FORINT EGYSZERI HITELT ÉLVEZŐK BUDÁN

Adós neve	Foglalkozása, státusza
1810	
Brunsvick család	nemes
Stahelber Jozefa	grófnő
Hübel Ferenc	
Kubinyi Klára özv.	domina
Antal András úr	szabó
Falk Ferenc József	
Valter Lőrinc	ács
Csapkaty Demeter	görög kereskedő
Beliczay János	
Spies János	üveges
Szokolay István	nemes
Kalmárffy Ignác	nemes
Nemes József	csizmadia
Breyer György	
Deumayer Filibald	
Stanczel József	
1830	
Mayerffy Ferenc	úr
Székely József	úr
Szarka József	úr
Pargfrieder József	úr
Hems Alexia	bárónő
Majthényi Imre	úr
Persauter testvérek	kereskedő
1850	
Berger Lajos	terménykereskedő
Szvirákné, Trexler Klára	
Mayerffy Károly	nemes, sörfőző
Planer Antal	rézműves
Borsody András	nemes, választott polgár
Delhaesz Miklós	

VII. tábla
HITELEZŐK ÉS ADÓSOK MEGOSZLÁSA PESTEN 1820-BAN*

	HITELEZŐK		ADÓSOK	
	szám	%	szám	%
Összes	572		584	
Ebből nő	84	14,6	49	8
Azonosított	195	34	269	46
Ebből				
Nemes	6	3,1	7	2,6
Katonatiszt	11	5,6	2	0,7
Egyházi személy	5	2,6		
Kereskedő	68	34,9	67	25
zsidó (fogl.nélkül)			5	1,9
Gyáros, nyomdatulajdonos	3	1,5	2	0,7
Szállítás,vendéglátás	3	1,5	6	2,2
Kézműves	48	24,6	108	40,1
Birtokos polgár	26	13,3	60	22,3
Értelmiségi-tisztviselő.	25	12,8	11	4,1

* 925 betáblázás, 2 930 149 CM

KÖVÉR GYÖRGY

Hitelkonverziók*

A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén

„Aki a végből, hogy adósságának feltételeit megjavítsa, kedvezőbb feltételek mellett új adósságot vállal és a régit megszünteti, adósságát convertálja.”¹ A fenti definíciót gróf Wickenburg Márk az államadóssági konverziók szakértőjeként vetette papírra a 19. század végén, de a mondat nyilvánvalóan mindenféle adósságra értelmezhető. A 20. század első felének kiváló közgazdásza, Heller Farkas külön megemlíttette, hogy az adósságok átváltoztatása „a magánhitel terén is előfordul, bár korántsem oly széles körben, mint a közületi hitelnél”.² S bár ő nem gondolt a történeti kifejlődésre, állítása még inkább igaz lehetett a korábbi korszakokra. Azt ugyan nem állítjuk, hogy minden adósság voltaképpen konverzió útján keletkezik, de az nem vitatható, hogy a hitelek jelentős része háttérben valamifajta konverziós ügylet húzódik meg.

Ha az eladósodás folyamatát életciklus-szemléletbe ágyazva vizsgáljuk, akkor a fiatal emberek veszélyes adósságcsinálásában a szülők terheinek nem ismerete és a saját felelősség nélküli költekezés erősíti egymást. Széchenyi István igen fogékony volt erre a nézőpontra: „A fiatal birtokos vagyoni átvételekor ritkán tudja, mennyi adóssága, mennyi jövedelme, szóval miye van.”³ Aztán a kezdeti pénzbőséget hamarosan pénzsűkség váltja fel, s mire meglelt emberré válik, már nyakán a baj. „Ha végre szűkebb lesz az állapot, és se a' jószág, se az özvegyek, árvák 's kisebb birtokosok serege nem állít ki elég pénzt, akkor 'egy generalis rendbehozási planum koholtatik, melly a' nagy birtokost elvégre egészen tenkre teszi, mert a' mindenféle czikornyás nevekkel készült operatumból végre az sül ki, hogy a' birtokos mindenét aláírta igen kevesért, vagy semmiért.”[sic!]⁴ Széchenyi ugyan nem a Kállayakról írta a fenti sorokat, ám, mint alább látni fogjuk, szavait sokan emlegethették utólag. A Kállayak is, meg mások is.

Szabolcs megyei betáblázások

Sulyok Dániel, Szabolcs megye helyettes jegyzője és levéltárnoka 1847-ben név szerinti lajstromot készített az 1824 óta vezetett megyei betáblázási könyvekből, és azokat a köz-

* A kutatást az OTKA 68 356 sz. pályázata keretében végeztem.

¹ Wickenburg Márk: *Conversio*. In: Közgazdasági Lexikon. Szerk. Halász Sándor – Mandelló Gyula. I. Budapest, 1898. 460.

² Heller Farkas: *Pénzügytan*. I. k. Budapest, 1921. 234. Felsorolja a konverziók különböző lehetséges céljait: kamatsökkentés, tőkeálladék-csökkentés, újabb kölcsön felvétele, rövid lejáratú kölcsön hosszú lejáratúvá alakítása. Uo. 234–235.

³ Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. [Reprint. 1979] 202.

⁴ Széchenyi: *Hitel*, 203.

gyűlési jegyzőkönyvekkel is összevetette.⁵ A bőrkötéses súlyos kötetek nem ismeretlenek a történetírás számára. A vármegye második világháborús levéltárnoka már közölte belőle az Apagyi és Kállay családoknak zsidó hitelezők által nyújtott kölcsönök listáját.⁶ A publikált adatok forrásértékét azonban – a korszak militáns antiszemita hangvételen túl – nagyban csökkenti az is, hogy a szerző a közölt betáblázott kölcsönök értékét egyszerűen forintban összesítette, akkor is, ha az eredeti forrás megadta, hogy a hitelt pengőforintban vették fel, s akkor is, ha a kölcsön egyértelműen váltóforintban szerepelt. A családok hitelállományára vonatkozó összesítés tehát számszakilag nyilvánvalóan használhatatlan. Mindezek ellenére innen merítettük az ötletet, hogy a Kállay-család hitelviszonyaira vonatkozó áttekintésünknek ez a Hitelkönyv legyen a kiinduló pontja. A Lajstromkönyvhöz ráadásul csatlakozik a negyvenes évek közepén betáblázott hitelek jegyzőkönyvének másolati gyűjteménye is, ami további részletekbe menő kutatásokhoz nyújthat teret.⁷

A betáblázásokra vonatkozó irodalomból ismert, hogy az intabulációs könyvekben nyilvántartott hitelek nem teszik ki az összes hitelforgalmat, s hogy a hitelnyújtás és a betáblázás terminusa nem esik egybe, bár az utóbbival kapcsolatban a 19. század első felét tárgyaló irodalom szűkülő időreőről tudósít.⁸ A kitáblázások betáblázásokhoz viszonyított elmara-dásából pedig az eladósodottság fokozódására szokás következtetni.⁹ Arról azonban kevés-sé esik szó, hogy a betáblázások ilyen lajstromos kimutatása nem számol az adósságkon-verzióval, vagyis hogy egy-egy adósságtétel – megújítása után visszatérő módon – többszö-rösen, halmozottan is szerepelhet az összesítésben. Ebben az értelemben az intabuláció nem az adósságállomány, hanem az adósságfolyam korlátozott nyilvántartása. Rendkívül ritkán fordulnak elő olyan családi adósság-kimutatások, amelyek egy időmetszetben a csa-lád összes fennálló tartozását összesítették.¹⁰ Ilyenkor viszont természetesen a közben tör-lesztett kölcsönök hiányoznak.

⁵ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban: SZSZBML) IV. A. 1. h. Nemesi Közgyű-lés iratai, Intabulationes. 1382–1283. k. Betáblázások lajstroma az 1824k évtől vezetett Betáblázási könyvekből, az ugyanazon évtől vezetett közgyűlési jegyzőkönyvekkel összevetve.

⁶ Váczy Elemér: *Adatok a szabolcsi zsidó birtok történetéhez*. Szabolcsi Szemle, 11. évf. (1944) 39–42. A szerző nem tudatja, hogy mi alapján azonosította a zsidó hitelezőket.

⁷ SZSZBML IV. A. 1. h. Nemesi Közgyűlés iratai, Intabulationes. 1384. k. Betáblázási jk. [1845. jan. 20. – 1847. márc. 8.]

⁸ Grünwald Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági következményei a rendi Magyarországon*. Pécs, 1927.; Ungár László: *A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt*. Századok, 69. évf. (1935) 1–3. sz. 39–60.; Varga János: *A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt*. Történelmi Szemle, 1. évf. (1958) 1–2. sz. 21–55.; Glósz József: *A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség*. Aetas, 7. évf. (1992) 4. sz. 44–48. Legújabbán lásd Bácskai Vera és Somorjai Szabolcs tanulmányait az Aetas jelen számában.

⁹ Már Ungár igyekezett az eladósodást a betáblázások és kitáblázások különbözeteiként kimutatni. Ungár: *A magyar nemesi birtok eladósodás*, 53.; Glósz a különbözetből egyenesen nettó adóssá-got számol: Glósz József: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. szá-zad első felében*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XVI. Szekszárd, 1991. 41–43.

¹⁰ Szabad György: *A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gaz-dálkodásra*. Budapest, 1957. 472–502.; Spira György: *Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszo-nyaira*. In: uő.: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában*. Budapest, 1973. 151–172. [Eredetileg: 1963]

1. táblázat

A KÁLLAY-CSALÁD BE- ÉS KITÁBLÁZOTT ADÓSSÁGAI SZABOLCS MEGYÉBEN
(1824–1849)
pengő forintra átszámítva*

		Betáblázás	Kitáblázás
1824–1829	A	30 907	
	B	27 207	
1830–1834	A	44 200	8000
	B	42 400	8000
1835–1839	A	114 333	19 564
	B	99 291	12 664
1840–1844	A	287 167	24 066
	B	227 896	12 324
1844–1849	A	1 767 101	172 596
	B	1 725 023	164 616

* A váltóforintot 2:5 arányban (azaz 0,4-es szorzóval) számítottuk át ezüstpénzre (pengő ft). Az elvétve előforduló aranypénzt körmőci aranynak tekintettük, és 4,5-es szorzóval konvertáltuk. Ahol nem volt kitéve a forint mellett, hogy milyen, ott kétféle számítást végeztünk. A sor: 1 ft = 1 pengő ft; B sor: 1 ft = 1 váltó ft. (amit aztán természetesen ismét pengő pénzre váltottunk).

Forrás: SZSZBML IV. A. 1. h. 1382. k.

A lajstromban 1824–1829 között mindössze 9 betáblázási tétel szerepel a Kállay-családra vonatkozóan (kitáblázás pedig egy sem). Az 1826 és 1828 közötti évekre egyáltalán nem jutott betáblázás, ezért az összesítésben elsősorban a harmincas–negyvenes évtizedekre, politikátörténeti fogalommal élve a reformkorra érdemes koncentrálnunk.

A Kállay-család szabolcsi be- és kitáblázásaira vonatkozó 1. táblázatban először az A és B sorok összehasonlítását (a közelebbi specifikáció nélkül csak forint néven megadott tételek különböző átszámításait) érdemes szemügyre vennünk. Ebből ugyanis az derül ki, hogy a kétféle átszámítás hatása leginkább a harmincas évek második felében és a negyvenes évek első felében okoz komolyabb eltérést. S ez nemcsak a betáblázásokra, hanem a kitáblázásokra is igaz. Ebben az időszakban volt tehát a gyakorlatban a legnagyobb tétje annak, hogy a hitelszerződésben felvett forintösszeget milyen pénznemben kellett/lehetett visszafizetni. S hogy egyértelműen ki volt-e kötve az eredeti okmányban, hogy melyik pénznemre szól.

Az is érdekes megfigyelésekre adhat alapot, ha a kitáblázásokat nem az adott időszak, hanem az előző öt év betáblázásaihoz viszonyítjuk. A szabolcsi Kállay-betáblázások „elszabadulása” ugyanis az 1840-es évek második felében következett be, s ehhez képest valóban elenyésző az erre a periódusra eső kitáblázás. Más látószöveget tár azonban fel, ha az 1845–1849 közötti kitáblázásokat az 1840–1844 közötti betáblázásokhoz mérjük, akkor sokkal kedvezőbb az arány. S ez nem is véletlen, hiszen jelzi, hogy a növekvő hitelfelvétel milyen komoly mértékben a korábbi kölcsönök törlesztését szolgálta. Végül, de nem utolsósorban fontos megemlítenünk, hogy az 1845–1849 közötti betáblázások súlypontja 1847–1848-ra esett. De indokolatlan lenne ezt a csúcsosodást a forradalom nyakába varrni, hiszen a betáblázások kulminálódása egyértelműen 1847. november – 1848. januári tetőpont köré rendeződött. Ebben a Kállay-család alább külön tárgyalandó, úgynevezett parciális obligáció formájában felvett 1847. őszi törlesztéses kölcsöne mellett az 1848. januári betáblázási hullám játszott szerepet. A betáblázott követelések döntő többsége kötelezvény (*obligatio*)

alakjában történt, bár a hitelek között elvértve találunk zálogot, albát, váltót, nyugtát, utalványt, kezességet, biztosítékot, haszonbért, hitbért és osztályos egyezséget.¹¹ S bár az 1840-es váltótörvény után kétségtelenül mind gyakrabban bukkantak fel váltók a betáblázások között, jelentőségük a kötelezvények mögött elenyésző maradt.¹²

A reformkor évtizedeiben a hitelezőket tekintve is komoly átrendeződésnek lehetünk tanúi.

2. táblázat
A KÁLLAY-CSALÁD HITELEZŐINEK MEGOSZLÁSA
1830–1849

	1830–1839		1840–1849		1830–1849	
	pengő ft	%	pengő ft	%	pengő ft	%
Magánhitelező	39 368	24,8	683 836	33,3	723 204	32,7
Reisner et Co.			1 160 000	56,5	1 160 000	52,4
Kincstár			10 000	0,5	10 000	0,4
Közalapítvány	110 955	70,0	6 000	0,3	116 955	5,3
Országos Pénztár	6000	3,8			6 000	0,3
Egyház	2010	1,3	72 432	3,5	74 442	3,4
Megyei kórház	200	0,1	400	0,0	600	0,0
Nyíregyháza			121 600	5,9	121 600	5,5
Összes	158 533	100,0	2 054 268	100,0	2 212 801	100,0

Forrás: SZSZBML IV. A. 1. h. 1382. k.

Grünwald Béla álláspontjának megerősítéseként foghatjuk fel a magánhitelezők számottevő, növekvő arányát (egynegyedről egyharmadra). Ezen belül is fontos utalnunk a Kállay rokonságon belüli kölcsönforgalomra. A hitel természeténél fogva különválasztottuk a Reisner és társa segítségével felvett törlesztéses kölcsönügyletet, ami ugyan szintén a magánhitel kategóriájába tartozott, mégis, mint látni fogjuk, önálló kategóriát jelentett. A harmincas években még döntő súllyal estek a latba a közalapítványtól kapott kölcsönök (70%), ám a negyvenes évtizedre ez a hitelforrás teljesen eljelentéktelennült a betáblázásokban.¹³ A korábbiakhoz képest a negyvenes évekre megnőtt viszont a szerepe az egyházak és Nyíregyháza város hiteleinek, ám az összesen belül ezek a tételek másodrendűek maradtak.

¹¹ A régi hitelrendszer formáira nézve lásd Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyei a XVII–XVIII. században*. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, 1965. 10–13.; Tóth Tibor: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812*. Történeti Statisztikai Füzetek 2. Budapest, 1979. 10–13. A *charta biancák* vagy albák a kötelezvények olyan leegyszerűsített formáját jelentették, ahol előre nyomtatott űrlapon (!) csak a nélkülözhetetlen kellek voltak kitöltve, s tulajdonképpen blankó aláírás után a többi feltétel utólag beírható. Grünwald: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági következményei*, 20.; Bakács: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyei*, 11.

¹² Az adósságnemek között a negyvenes években többször előforduló „sola” tulajdonképpen az úgynevezett „saját váltót” jelenti, vagyis azt az esetet, ahol a váltó kibocsátója és elfogadója ugyanaz a személy.

¹³ A közalapítványok egyaránt jelenthették a vallásalapot, a tanulmányi és az egyetemi alapot, amelyeket a Helytartótanács illetékes osztálya kezelte. Csorba László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782–1918*. Budapest, 1999. 217–235. Esetünkben például 1835. dec. 18-án Kállay Péter junior és felesége Márkus Jozefa az egyetemi alaphoz vett fel 6000 konvenció forintot kötelezvényre, amelyet Szabolcs me-

Az utolsó parciálisok

A korszakban jelent meg az a hosszúlejáratú kölcsönforma, amely egyrészt a hitelező és a hitelfelvevő közötti szerződésben egy főkötelezvényi kölcsönön alapult, amelyet betábláztak az adós birtokaira, másrészt viszont a szerződő felek a főkötelezvény összegéig részkötelezvényeket bocsátottak ki és helyeztek el különféle, zömmel külföldi befektetőknél. Ez utóbbi korabeli latin nevét (*partialis obligatio*) a magyarban hamarosan egyszerűen „parciális”-ként emlegették. A parciálisok tulajdonosai éves törlesztési terv szerint kamatot és törlesztési részletet kaptak, amelyet a főadósnek kellett fizetnie.

A Szabolcs megyei Hitelkönyvben a család legnagyobb adósságtételét 1847 novemberében Kállay Péterre (junior) táblázták be. A „Kállay-család nevében is” felvett, már említett törlesztéses kölcsön 1 160 000 pengő forintba rúgott. Kállay Péter mint családi jogigazgató először az 1846. április 23-i nemzeti gyűlésen adott be javaslatot „bizonyos nagyobb mennyiségű tőke pénznek 6-tos kamatra törlesztésre leendő felkölcsönzése iránt”.¹⁴ Egy év múlva már az előterjesztett változatok közül választották ki a 48 évre szóló kölcsön amortizációs tervét.¹⁵

A Kállay Péter által november 7-én aláírt főkötelezvény végül a törlesztésre és az 5%-os kamatok évente kétszeri fizetésére szintén 48 éves futamidőt állapított meg. A terhet a család négy megyében fekvő birtokaira intabulálták: Szabolcsban 650 ezer, Hevesben 340 ezer, Szatmárban 50 ezer és Csanádban 120 ezer forint erejéig. A főkötelezvény alapján 4800 darab részkötelezvény (parciális) kibocsátására került sor: 3100 darab 100 forintba, 1700 darab pedig nagyobb címletre, 500 forintba szólt. A nyomtatott főkövetényt Kisskállóban 1847. november 30-i dátummal 19 családtag látta el kézjeggyel.¹⁶ Az 1847. november 23-án tartott családi gyűlés jegyzőkönyve szerint azonban, ahol felolvasták az aláírt szerződés szövegét, különféle aggályok merültek fel: „Azon aggodalom fejtett ki, hogy az efféle magány szerződés a nagy kereskedő ház nem reméllem megbukása esetére a nemzettségnek elegendő biztosítékot nem nyújtó, sőt az esetben félni lehet, hogy az egy millió száz hatvan ezer pengő forintok biztosítására lekötött nemzeti javak mennyibe ezen összevagy azon javakra első helyre betáblázva leendő, veszélyeztetve is lehetnek.”[sic!] Ezért aztán utasították a jogigazgatót, hogy biztosítékul a „szerződésnek a kormány által helybe hagyását eszközöllye” [sic!].¹⁷ Ami azonban ennél is súlyosabban esett a latba, Kállay Miklós és Kállay Kálmán kijelentették, hogy „egyedül a közös nemzeti javaknak lekötésébe egyeznek bele, magányos birtokaikat oda nem értve”. S azt is kijelentették, hogy „hogy ők a törleszté-

gye közgyűlésén 1836. Pünkösdi hava [május] 2-án tábláztak be. SZSZBML IV. B. 154. 4. d. ad 2794/ 1857. Obligationales 1ae (Másolat)

¹⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 343 39. cs. 7. t. 127. Kivonat az 1846. ápr. 23-i családi ülés jkv-ból

¹⁵ MOL P 343 39. cs. 7. t. 128. Kivonat az 1847. ápr. 22-i családi ülés jkv-ból. Közben az 1846. szeptember 13-i nemzeti gyűlés hozott határozatot a kölcsönfelvételtől, de ennek a jegyzőkönyvét nem találtuk meg. Rendelkezésünkre áll viszont egy 1847. szeptember 13-i családi ülési jegyzőkönyv, amely a Reisner és társa bécsi céggel kötendő mellékszerződés pontjait részletesen megvitatja. Uo. 129–130.

¹⁶ MOL P 343 38. cs. 5. t. A főkövetényre nyomtatott aláírók név szerint: Kállay Kristóf kamarás, Kállay Leopold (elhalt bátyja, Dániel gyermekei nevében is), Kállay Rudolf, Kállay Menyhért, Kállay Jenő, Kállay Emánuel, Kállay Tamás, Kállay Achatius [Ákos], Kállay György, Kállay Enok, Kállay Tivadar, Kállay Gusztáv, Kállay Gáspár, Kállay Ferenc, Kállay Bertalan, Ferenczy Alajos mint ifjabb Kállay Ferenc özvegyének meghatalmazottja, Kállay Miklós, Kállay Ubald és Kállay Gyula (Imre és Ignác nevében is).

¹⁷ MOL P 343 39. cs. 7. t. 135. Az 1847. nov. 23-i családi ülés jkv.

si költsön vételbe részt venni nem akarnak, nem csak sőt óvást tesznek; hogy az űket illető jószágra azon költsön be ne tábláztassék.”¹⁸

A kölcsön céljaként két igény fogalmazódott meg: az egyrészt a család „fekvő birtokai javítására” szolgált, másrészt a már-már áttekinthetetlen terebélyesedett családi adósság konszolidációjára. Ahogy az egyik családtag a bíróság számára utólag megfogalmazta, „az azokon heverő adósságok fizetésére, semmitési úton, az az rész tőkék, és azoknak kamatai fizetése által kölcsönt nyitni”.¹⁹ Egyszóval: adósságkonverzióra.

Az ifjabbik Kállay Péter nem teljesen jószántából vállalkozott erre az adósságreformatóri szerepre. Apja, Kállay Péter senior (1764–1837), cs. és kir. kamarás mint a család feje és az orosi ágban a legidősebb tag a század elejétől a régi perek folytatójaként és új perek kezdeményezőjeként kiérdemelte a család renovátora címet.²⁰ Nem kímélte sem magát, sem vagyonát, hogy újra emelkedő pályára hozza a nemzetséget. 1820 tavaszán minden ékes-szólását latba vetve fordult a nemzetségi gyűléshez: „Vagnak ugyan minden Familiának ’s voltak a’ miénknek is szerencsés, és szerencsétlen idő szakai, de fájdalommal kelletik megvallanom, hogy egykor egykor [sic!] nem volt veszedelmesebb környüállásba Nemzetségünk mint most vagyon. Több Esztendőök ölta Familiánknak közönséges dolgai iránt tartatni szokott öszve Gyűléseink el multak. – Köz Tanátskozásaink megszűntek, sem Rend sem Bizodalom sem egyet értés nincsen közöttünk. Ne hogy irigyeink az alkalmatosságot használlyák, Familiám köz boldogulásáért magamat egészszen feláldozzam és a’ nélkül, hogy a jelenvaló napig kedves Atyámfiainak Alkamatlanságára vagy terhére lettem volna, minden Törvényes ügyeinket és Tabularis pereinket a’ Turi Urbarialis perrel együtt saját költségemmel folytattam.”[sic!]²¹ Önzetlen felajánlása ellenében azonban ekkortól elvárta, hogy immár a családtagok is járuljanak hozzá a költségekhez. S arra az esetre, ha valaki nem akart vagy éppen nem tudott erre áldozni, a visszaszerzett közös javakon való közös gazdálkodás jövedelemét kívánta erre a célra igénybe venni.

Ifjabb Pétert a történetírás az 1836-os véres szabolcsi alispánválasztás szereplőjeként ismeri, ahol ugyan a választást megnyerte, de magát csak sebes meneküléssel sikerült az elveszejtéstől megóvnia.²² Apja halála után a szintén kamarás legidősebb fiúnak nemcsak a nemzetségért vállalt ősi terhek gondozását, mondhatjuk, az atyai áldozatot kellett magára vállalnia. A végrendelet a fiúkat (illetve a fiági fiúunokákat), akiknek a birtok jutott, arra kötelezte, hogy amíg a három leánynak egyenként 40 000 Rénes forintot pengő pénzben ki nem fizetnek, ennek fedezésére osztatlan közös gazdálkodásban kell, hogy maradjanak.²³

¹⁸ Uo. Nyilván erre az ülésre gondolt Takács Péter, amikor így fogalmazott: a kölcsön ügyével foglalkozó családi gyűlés „olyan perpatvart támasztott aztán, amelyhez viszonyítva egy orkán is gyenge szellősugárnak tűnik”. Takács Péter: *Közös és osztatlanul maradt jószág*. In: Németh Péter (szerk.): Kállósején. Száz magyar falu könyvesháza. Szerk. Németh Péter. É. n., h. n., 67. Végül Kállay Miklós neve mégis csak felbukkant az aláírók között.

¹⁹ MOL P 343 38. cs. 5. t. 53. Kállay Manó – Megyei törvényszék é. n.

²⁰ *Magyar nemzetségi zsebkönyv* II. rész. Nemes családok I. k. Szerk. Pettkő Béla – Reiszig Ede. Budapest, 1905. 306–323.; Lakatos Sarolta: *Adatok a Kállay-családfához*. In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLIV. Nyíregyháza, 2002. 267–281.; uő.: *A Kállay-család genealógiája a 18. századtól. A napkori és orosi főágak*. é. n. SZSZBML Adattár, L. sz. 653.

²¹ SZSZBML XIII. 7. Kállay család levéltára, 1. d. 16v. Kállay Péter [senior] Tekintetes Familia Kedves atyámfiái! NKálló, 1820. ápr. 5.

²² Kossuth Lajos: *Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások*. S. a. r. Barta István. Kossuth Lajos Összes Munkái VI. Budapest, 1966. 643–646. (1836. jún. 15.)

²³ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Testamentum (másolat) Pest, 1837. ápr. 21. Kállay Péter, Majthényi Lucia. A feleség 1853-ban hunyt el. A családi birtokviszonyokról és pereskedésekről lásd Kövér

Több mint egy évtized elteltével sem sikerült azonban Péternek az 570 621 váltóforint „ősi terhet” apasztania, sőt, mint a vagyongondnokságból őt elmozdítani kérő unokaöcs állította, az adósságot „159 603 vft 39 xr-al [krajcárral] szaporította”.²⁴ Kállay Péter tehát nem egyszerűen az atyai küldetés elvárásainak igyekezett megfelelni, hanem, fogalmazunk így, helyzetbe is hozta magát. S most nem is annyira a három feleség közül kettőtől származó 12 gyermekre gondolunk, hanem arra, hogy az általunk vizsgált szabolcsi Hitelkönyvben hol a saját, hol a szintén korán elhalt második feleséggel, Márkus Jozefával közösen, hol mint „apja tömege gondnoka” egyre nagyobb betáblázott követelésekkel bukkant elő.

Ragadjunk ki egyetlen példát: a már említett nyíregyházi kölcsönöket. A tranzakció itt sem kölcsönrel kezdődött, hanem azzal, hogy a rászakadt terhek fedezésére rögtön apja halála után, 1837 szeptemberében Kállay Péter hat évre bérbe adta a tulajdonképpen Nagykálló határában fekvő császárszállási pusztát Nyíregyháza városának.²⁵ Még a bérlet lejártá előtt, 1841 augusztusában újabb hat évre meghosszabbították az árendát, s ehhez kapcsolódva 1842-ben három részletben 55 800 forint kölcsönt is vett fel a várostól, majd 1846 tavaszán újabb 40 000 pengő forint hitelt kapott.²⁶ A második, 1846-os kölcsön esetében azonban az ügylet háttéréből korábbi hitelműveletek sora bontakozik ki. Ugyanazon a napon táblázták ki ugyanis Kállay Péternek egy szintén 40 000 forintra Fried Dávidnak adott kötelezvényét, amelyet még 1843 áprilisában írt alá, s amely csak 1845 novemberében került intabulálásra. Már a Friednek adott obligáció is korábban felvett hitelek egyesítése és rendezése volt. A szövegből pontosan kiderült, hogy először „Biri helységemben tett” javításokra 18 670 forintot, majd „sürgetőss adósságaim lefaragására” 4 100 forintot, 1843 márciusában „pesti fiam beírására” 4 000 forintot, április 3-án, a szerződéskötés napján pedig „az kaszaperegi 5/48 rész zálogos birtoknak kiváltására szükséges költség pótlására” 18 134 forintot, azaz eddig összesen 38 800 pengő forintot vett fel. Ehhez hozzácsapva elismert még 1 200 forint tartozást „minden kamat nélkül”, ki is kerekedett a 40 000 forintos kötelezvény-summa. Az összeget 3 évre kapta, betáblázatás terhe mellett „minden ingó és ingatlan vagyonára”, s elismerte a szóbeli per által nyolc napon belüli végrehajtást, lemondott minden panasz és halasztás lehetőségéről, úgy, ahogy azt az 1840: XXI. tc. megengedte. Jól kivehető, hogy mennyi hétköznapi mozzanat kavarog egy obligáció rideg számai mögött a birtokjavítástól, zálogvisszaváltástól, adósságtörlesztéstől a gyermek beiskolázásáig. S mivel közben Fried Dávid meghalt, nyilván az örökösök kikényszerítették a betáblázást, és sürgették a törlesztést. Ezért aztán Nyíregyháza városa kifizette ezt az adósságot, s cserébe meghosszabbították a bérleti jogot 1861-ig.²⁷ A kitáblázott Fried-féle kölcsön és a betáblázott nyíregyházi kötelezvény egyazon adósság átváltoztatása, konverziója.

Végül az 1847-ben a család nevében megkötött törlesztéses kölcsönszerződés újabb pótlólagos betáblázások lavináját indította el. Mi mással magyarázható ugyanis, hogy több

György: *Kállay kontra Kállay. Zálogváltó- és osztályos örökösödési per a jobbágyfelszabadítás korából*. In: Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.): *Pénztörténet – gazdaságtörténet*. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Budapest–Miskolc, 2009. 220–231.

²⁴ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Keresetlevél, Kállay Ákos, Nagykálló, 1852. júl. 4.

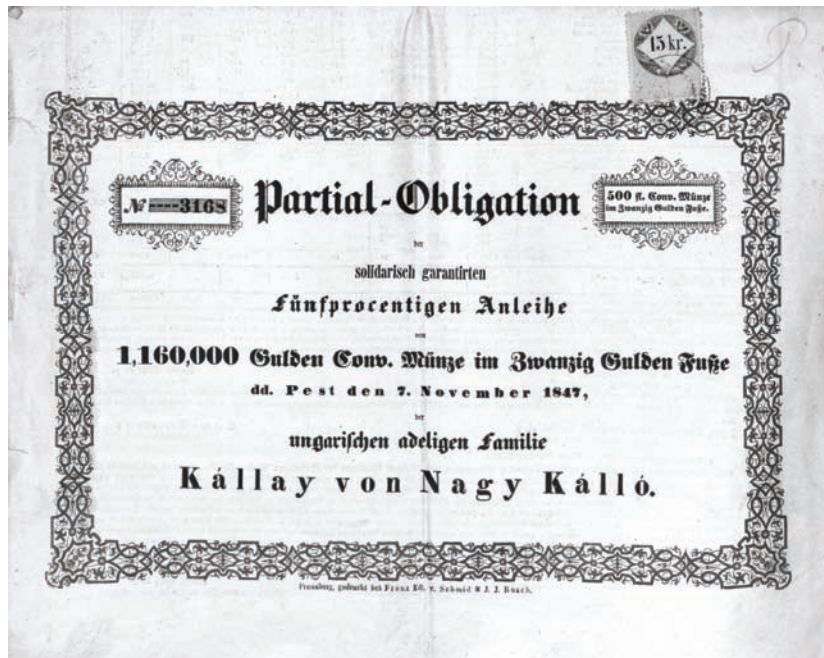
²⁵ Henzsel Ágota: *Nyíregyháza pusztabérlete Császárszálláson (1837–1869)*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv XIII. Nyíregyháza, 1999. 51–63.

²⁶ Henzsel: *Nyíregyháza pusztabérlete*, 57. Az első nyíregyházi kölcsönt 1842. november 28-án, a másodikat 1846. június 8-án táblázták be. Ezekben az esetekben „mint apja tömegének gondnoka is” szerepelt adósként.

²⁷ SZSZBML IV. A. 1. h. 1384. k. Betáblázási jk. 254–255. (Kállay Péter – Fried Dávid, Debrecen, 1843. ápr. 24.; betáblázva: 1845. nov. 24.); 401–403. (Kállay Péter – Nyíregyháza, Biri, 1846. ápr. 16.; betáblázva: 1846. jún. 8.)

mint tíz évvel az apa halála után, 1848 januárjában nagy hirtelenjében mintegy 80 000 forint követelést tábláztak be Kállay Péter senior (!) nevére. Hogy eddig mire vártak ezek a hitelezők (köztük kiemelten szerepeltek olyan korábbi intézményi kölcsönnyújtók, mint az egri egyházi pénztár, az egri kincstári alap vagy az egri főkáptalan, sőt az egri püspöki nyomda), azt nem tudhatjuk. Az egri főkáptalan által betáblázásra benyújtott kötelezvények között a legrégebbi 1798-as, a legfrissebb 1829-es volt. S valamennyit korábban (a legtöbbet 1838-ban) már Hevesben betábláztatták, sőt némelyik intabulálására 1848 februárjában Borsodban is sor került.²⁸ Számukra először Péter senior halála után, majd láthatóan másodszor 1848 elején vált aggályossá a régebbi kötvényadósság. Hitelezőként attól kellett tartaniuk, hogy egy ilyen új és hatalmas intabuláció árnyékában a parciális-birtokosok mögé rangsorolódhatnak.

1. ábra

Forrás: MOL P 343 38. cs. 5. t. 6-9.

A parciális obligációkkal foglalkozó irodalom általában hangsúlyozza, hogy a hitelfelvételnek ez a formája szükségképpen ellentmondásokat hordozott magában, mivel egy modern emisszionális kölcsönkonstrukciót próbált átültetni egy rendiséggel, ősiséggel átitatott talajba.²⁹ Ehhez képest nehéz megmagyarázni, hogy miért volt egyik esetben sikeres a kibocsátás, a másikban pedig nem. Ráadásul az irodalom szinte kizárólag az arisztokraták

²⁸ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. 864/ 856. Észak-szabolcsi úrbéri törvényszék [érk. 1856. jan. 29.]

²⁹ Grünwald: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági következményei*, 70–77.; Nagy László József: *A magyar főúri kölcsönök. A parciális obligációk. A záloglevél-kibocsátás alapjául szolgáló törlesztéses kölcsön és a pénzintézetek kötvénykibocsátásai Magyarországon. IV. rész.* Budapest, 1972.

részkötelezvény-tranzakcióinak visszaéléseit tárgyalja, s egy olyan *bene possessionati* obligáció, mint a Kállayaké, említésre sem kerül. Az a vélemény is hangot kapott, hogy a botránysorozat „az 1830-as években – a pontosan fizető adósok pozitív példái ellenére – a partialis obligatio-k végleges bukásához vezetett”.³⁰ Parciálisok kibocsátása azonban a negyvenes években is folyt. A bécsi udvari kancellária csak 1847 decemberében adott ki korlátozó rendelkezést, miszerint a parciálisok címleteinek minimum 100 forintra és névre szólóknak kell lenniük.³¹

Kállay Péter a kölcsönszerződéskor nem véletlenül választotta kibocsátóként a Reisner és társa bécsi nagykereskedő házat. Számára mintául a szintén általuk lebonyolított gróf Almásky-féle 1846-os parciálisok szolgáltak. A szerződéskötésben Horváth József hazai ügyvéd játszott közvetítő szerepet.³² A Reisner és társa céget 1842 tavaszán jegyezték be az alsó-ausztriai törvényszéken. A cég tagjai, Kollmann Reisner Henrik és neje, Kollmann Reisner Terézia 1842. március 16-án kötöttek társasági szerződést. A cég egy évtizedes fennállás után 1851 januárjában beszüntette működését, és 1851. február 22-én a kereskedelmi törvényszék törölte is a jegyzékből. A cégtulajdonosok ezután kivándorlási engedélyt kértek, és Firenzében telepedtek le, ám gyermekeik továbbra is birodalmi alattvalók maradtak.³³

Az alábbiakban a parciálisokkal kapcsolatos sztereotípiák, összeesküvés-elméletek, illetve a Kállay családbeli perlekedés törmelékei alól legalább a szerkezeti vázat ki szeretnénk ásní. Ha tudni akarjuk, hogy miként is zajlott ez az ügy, akkor a fő elemekre érdemes koncentrálnunk.

1. A kölcsön kibocsátását megelőzte egy alapos birtokösszeírás. Ennek füzetei a legnagyobb birtoktesteket magában foglaló Szabolcs megyében rendelkezésünkre állnak.³⁴ A főkötelez-

³⁰ Botos János: *Reformkori és 1848-as kísérlet földhitelintézet létrehozására*. Budapest, 1998. 17. Ebből a nézőpontból meglehetősen furcsa, hogy a szerző a kérdéssel érdemben történetileg először foglalkozó Grünwald Béla és a kétségtelenül grafomán, ám az üzlet minden csínját-bínját értő Nagy László József műveit minősíti „prekoncepcionálisnak”. Uo. 60. 11. jegyzet.

³¹ Brusatti, Alois: *Unternehmensfinanzierung und Privatkredit im österreichischen Vormärz. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. 13. Bd. (1960) 356. A rendelet 1847. dec. 17-én kelt.

³² MOL P 343 38. cs. 5. t. 53. Kállay Manó – Megyei törvényszék é. n. A gróf Almásky György féle 1846-os kibocsátás 558 500 forintra szült, 4% kamattal. Brusatti: *Unternehmensfinanzierung*, 351.; Lanier, Amelie: *Das Kreditwesen Ungarns im Vormärz*. Frankfurt am Main, 1995. 69. Ezzel rokon, ám mégis eltérő konstrukciójú magánkibocsátás volt a gróf Keglevich Gábor-féle nyerevénykölcsön szintén 1847-ben, amely 670 000 forint névértékű sorsjegyre szült. *A sorsjáték Magyarországon*. Budapest, 1943. 135–146. Itt évente kisorsolták azokat, akik megkapták értékpapírjaik kamatos ellenértékét.

³³ A Kállay család Dr. Felder Cajetán bécsi ügyvédet kérte fel a kibocsátó házzal kapcsolatos információk megszerzésére és a család ügyeinek képviselésére Ausztriában. MOL P 343 38. cs. 5. t. Felder Cajetán, Bécs, 1852. febr. 3. – Nagyságos Úr! [Kállay Bertalan akkori családi képviselő]

³⁴ SZSZBML IV. A. 1. b. Fasc. 47. No. 638–639/ 1847. A füzetek végén található összegző táblázatos kimutatás címe: „A Méltóságos és Tekintetes NKállói Kállay Nemzettség javai s földbeli illetőségének összeírása a jobbágyság kezénél levő földeknek kitételével a földmérő hites felmérések szerint, hol pedig felmérés nints meghitelesített tanuk által holdját 1200 négyszögölivel véve”. A nagykállói birtokrészek összeírását Markos László szolgabíró 1847. jún.15-én zárta, az orosz részekét Csuha Tamás szolgabíró 1847. jún. 1-jén. A birtokigazoló végzést kiadta 1847. Boldogasszony hó 21-én, Sulyok Dániel h. jegyző.

vény viszont valamennyi megyében felsorolja a betáblázás fedezetül szolgáló uradalmakat. (3. táblázat)

3. táblázat
A NAGYKÁLLÓI KÁLLAY-CSALÁD ÓSI BIRTOKAI 1847-BEN
(1200 négyszögöles holdban)

Megye	Szántó	Rét	Kert	Szőlő	Legelő	Erdő	Vizek	Összes
Szabolcs	62 243	16 605	3365	2012	6210	6825	1807	99 067
Heves	9722	7819			5537			23 078
Szatmár	2407	1580	259	60		2675		6981
Csanád	4811	5124			5002			14 937
Összes	79 183	31 128	3624	2 072	16 749	9500	1 807	144 063

Forrás: MOL P 343 38. cs. 5. t. 6-9.

Az itt kitett birtokállomány 56,4%-a az orosi ág, 43,6%-a pedig a napkori ág kezén volt. Szatmárban és Csanádban egyenlő arányban részesült a két ág, Szabolcsban 56%, Hevesben egyenesen 60% felett rendelkezett az ekkoriban domináns orosi linea.³⁵

Ha a szabolcsi birtokok főkötelezvényi kimutatását uradalmanként összevetjük az eredeti birtokösszeírással, akkor megállapíthatjuk, hogy a szirondi pusztát leszámítva (itt egyezik a két összeg) szisztematikusan valamivel kisebb érték szerepel a főkötelezvényben, mint amennyi az eredeti összeírásban állt. Az eltérés összességében mindössze 2,5%-os. Ez nagyjából rendjén is van, amennyiben a birtokösszeírásból pontosan kitűnik, hogy mely birtokok voltak már akkor mérnöki felmérésre vagy éppen tagosítva, s melyeknél csak a helybeli idősektől származó bemondás alapján történt a felvétel. Tehát bizonyosan nyílt alkalom a pontosításra. Másfelől azonban az eredeti birtokösszeírás szöveges része egy sor olyan információt is tartalmaz, amelyről hallgat mind a táblázatos összesítés, mind a főkötelezvény. Pedig már 1847-ben is jelentőséggel bírhatott, nem is beszélve a jobbágyfelszabadítással várható következményekről. Egyrészt az orosi 12 469 holdból 1413 hold 797 négyszögöl zálogban volt. Hasonló a helyzet Turán (a 4892 holdból zálogban 1797 hold) és Nyírbélteken (a 17 670 holdból zálogban 12 291 hold, bár itt azt a megjegyzést is találjuk, hogy a zálogper megítéltetett, de még nem hajtották végre). Császárszállás pusztja 8933 holdjából pedig 2276 hold volt zálogba adva. A részletes összeírásból arra is fény derül, hogy 1847-ben mely birtoktestek műveltettek teljes egészükben vagy többnyire haszonbérletben. Csaknem kizárólag „árendaképpen” vittettek az alábbi pusztabirtokok: Rázom, Császárszállás, Harangod, Biri. Ugyanakkor a szirondi pusztja az „uraság által majorságinak használtatott”. A bérbeadás után felszámított jövedelem természetesen joggal került a földesúri bevételek közé, azonban a birtoknagyság-kimutatások közül a zálog fel nem tüntetése mindenképpen félrevezető volt.

Az összeírás szöveges része a legtöbb esetben megbecsülte a majorsági szántók és kaszálók arányát is, ami a jobbágyfelszabadítás után egy csapásra nagy jelentőségre tett szert.

³⁵ MOL P 343 38. cs. 6. t. 162.

4. táblázat

A MAJORSÁGI SZÁNTÓK ÉS KASZÁLÓK ARÁNYA A SZABOLCS-MEGYEI KÁLLAY BIRTOKOKON (1847)

	Összes szántó	Majorsági szántó	%	Összes kaszáló	Majorsági kaszáló	%
Oros	7851	7217	91,92	907	644	71,00
Tiszaeszlár	3448	3000	87,01	1304	1186	90,95
Tiszalók	2437	1798	73,78	1273	1002	78,71
Kiskálló	582	456	78,35	322	322	100,00
Napkor	5680	4965	87,41	1940	1695	87,37
Tura	3223	2999	93,05	690	601	87,10
Kállósemjén	7497	6306	84,11	810	495	61,11
Biri	1605	*[1228]	76,51	538	228	42,38
Nyírbéltek	9072	8175	90,11	5470	5206	95,17
Nagykálló	7887	290	3,68	1061	210	19,79

* A birisi majorsági szántó értékét az összeírás holdakban nem adta meg, csak a belé vetett pozsonyi mérő mennyiségét mutatta ki. A majorsági szántóba eszerint 1860 pozsonyi mérő ment. Ha a szomszédos rovatokban szereplő Kállósemjén és Nyírbéltek arányait nézzük, akkor ott a hold/pozsonyi mérő arány 2:3, tehát ezen az alapon a majorsági szántó 1228 holdra tehető. Az általánosíthatóságot azonban kétséggé teszi, hogy ugyanez az összeírás (igaz, egy másik szolgabíró által) Tiszalókon és Kiskállón 1:2 magyar hold/pozsonyi mérő viszonytal számolt.

Forrás: SZSZBML IV. A. 1. b. Fasc. 47. No. 638-639/ 1847.

Az 1848 előtti felfogás teljesen természetesen a földek összességét földesúri tulajdonnak tekintette, s meglehetősen magas volt a jogilag allodiális hányad. Azonban a birtokok jövedelmezősége bizonyosan más volt Nagykállón, ahol a majorság csak töredéke volt az összes tulajdonnak, mint a többi felsorolt esetben. Kivételnek számított a szirondi pusztá, ahol, mint láttuk, minden föld a majorsághoz tartozott.

A főkötelezvény adatainak és a birtokösszeírásnak az összevetésével nem azt állítjuk, hogy a Kállay család és az összeírás hitelességét tanúsító megyei tisztviselők és ügyvédek szándékosan megtévesztették a hitelezőt (a kibocsátó házat és a parciálisok potenciális vásárlóit), csak azt, hogy nem bocsátottak rendelkezésükre minden lényeges részletinformációt a befektetés várható jövedelmezőségének megítéléséhez. S hitelről lévén szó, ez még jóhiszeműség esetén is árnyékot vet a kölcsönt kérő *creditum*ára. Az is igaz, hogy a betáblázási könyvekben elvben mindenki utána nézhetett egy-egy birtokos adósságának, de ki volt az, aki a Hitelkönyv fent tárgyalt adatai alapján pontos képet alkothatott a Kállay-család közös és egyéni adósságairól, azok fennállásáról és visszafizetéséről? Most csak a be nem táblázott adósságokra hivatkozunk. S visszaautalunk az akkor már tíz éve halott idősebb Kállay Péter 1848 januárjában intabulált adósságaira. Pedig még nem hogy a forradalom nem tört ki, de a pénzügyi válságnak is legfeljebb az előszele mutatkozhatott. Aztán 1848 tavaszával, a jobbágyszabadítás kimondásával minden a korábbi rendszeren alapuló összeírás számításai alól a szó szoros értelmében véve kicsúszott a talaj.

2. Többek között ezért is gondoljuk, hogy a Kállay-féle parciálisok az utolsók lehettek. Az eredeti tervek szerint a kölcsönszerződés 1847. novemberi megkötése után a tranzakció 1848. január 1-jével indult (volna). A szerződésben vállaltaknak megfelelően a kibocsátó ház a parciális kötvényeket elkészíttette, s először Pozsonyból 1848. május 8-án nyugtázta, hogy 600 darab részkötvényt, a hozzá tartozó „kamatszelvény árkusokkal”, 220 000 forint

értékben „eladás végett átadva kezeikhez vett”.³⁶ A későbbiekben, 1848. augusztus 2-án 760 000 forint értékben 3200 darab kötvényt küldött Kállay Péternek, de 1600 darabot, 400 000 forintnyit ekkor is magánál tartott.³⁷ Az 1852. március 1-jei családi ülés határozata értelmében a Kállay Bertalannál őrzött nyolc leszegezett ládát felbontva meg is találták mind a 760 000 forintnyi kötvényt hiánytalanul, amelyet aztán a családi levéltárban helyeztek el. A leltározó Kállay Bertalan és Tivadar a fentieknek megfelelően egyúttal megállapították, hogy az összesből hiányzik 600 darab 500 forintos és 1000 darab 100 forintos részkötvény, ezekből a címletekből állt az a mennyiség, amelyet a Reisner-család magánál tartott.³⁸

Az eredeti terv szerinti kibocsátásra a közbejött 1848–1849-es események miatt nem került sor. A ’48 tavaszán kialakult helyzetre élesen világít rá Kállay Péter április végi levele, amit a Nemzetség tagjaihoz intézett:³⁹

„Kedves Uri Atyámfiai!

Hazánkban Március közepe táján történt véletlen változások; és minden ipart megszüntető események nekünk gátat vetettek, hogy az uri nemzetségnek az által [?] vett fundus instructusára való tartozásunkat kifizethetnénk, – Ki ki most sem nem vehet, sem nem adhat, tetemes károsodás nélkül. – ámbár [?] mi ez fundus instructust árba bocsájtottuk hogy szavunkat béválthassuk, s kötelezvényeinknek eleget tegyünk, – de ára [?] nem akadván, – pénzt nem csinálhatunk. Az lenne [...] az uri atyafiakhoz bizodalmas kérésem, – legyenek szívesek Augusztus 10d napjáig akkorra esendő Debreczeni vásárig pénzek lefizetések [?] eránt várakozással lenni, mi akkorára bizonyosan tartozásunkat Szent György napjátul számítandó kamatjával együtt (:s meg lehet ha az eladandókat eladathatjuk:) még előbb is köszönettel kifizetni fogjuk. Teljes reménnyel vagyok, hogy az uri atyafiak, tekintetbe vévén az senki által előre látott eseményeket, károsodásunkat eszközteni nem óhajtván, – az általunk kért határ [?] időben meg nyugodni s pénzek eránt el várni kegyeskedni fognak. Aki atyafiságos tisztelettel maradtam Túron [?] 27 Ápr 1848

Az Uri Atyafiaknak

alázatos Atyafiságos Szolgájak

Kállay Péter”

1848 őszén felszínre került a kibocsátó nagykereskedő ház és a család közötti konfliktus is. Erről egy másik levél tanúskodik. Ezt egy bizonyos Horváth Ilona írta, aki Kállay Péter helyett november elején Bécsbe sietett, s tárgyalta Reisnerékkal (!?). Kállaynak október végéig kellett volna felutazni, de nem ment. Mondhatnánk azt is, hogy elbújt, de pontosabb, ha úgy fogalmazunk: beszorult a család és a kibocsátó ház közé. Horváth Ilona híven igyekezett tolmácsolni, amit Reisnerék általa üzentek: „Ők teljes igyekezeteket arra fordítottak, hogy Nagyságodat minden bajtul meg mentsék és mennél hamarebb pénzhez juttassák, melly célt csak egyedül az általok javasolt sorsjáték által elérni lehetett volna, de mivel Nagyságodnak azt elfogadni nem méltóztatott, ők most arról nem tehetnek, hogy azon Ngod által Honorarium fejében kiadott Partialisok mán kibocsájtva lévén circulatíóba jöt-

³⁶ MOL P 343 38. cs. 5. t. 52v. Tek. cs. kir. járásbíróóság. É. n.

³⁷ MOL P 343 38. cs. 5. t. 136. Rózsa István, családi ügyvéd. Tényvázlat. Bécs, 1864. jún. 7. (A másolat kelte: NKálló, 1864. júl. 31.)

³⁸ MOL P 343 38. cs. 5. t. 60. Kállay Bertalan, Kállay Tivadar, Kis Kálló, 1852. márc. 3.

³⁹ MOL P 343 37. cs. 1. t. 86. Kállay Péter, Túr vagy Tura [?], 1848. ápr. 27. A Kállay-család szokás szerint évente a Szt. György és Mihály napi debreceni vásárok idején, csütörtöki napon gyűlésezett. Kállay István: *A családülés*. Levéltári Közlemények, 43. évf. (1972) 1. sz. 7.

tek, úgy hogy most tizedik kézen is forognak...”[sic!]⁴⁰ Ebből az derül ki, hogy már a szerződésalkötéskor nézeteltérés volt a felek között a kölcsön konstrukcióját illetően. Reisnerék nyilván a Keglevich-kölcsönön felbuzdulva, amely sorsjegy-kölcsön volt, ezt tartották kívánatosnak (lásd 32. jegyzet). S bár az fél évvel korábban került kibocsátásra, ami ilyen gyorsuló időben nem elhanyagolható, annak sikere kétségtelenül Reisnerék javára szólt. Nem tudhatjuk, hogy Kállay Péter vajon miért nem fogadta el ezt a formát. Lehet, hogy egyszerűen a család nem ezt választotta. Az azonban tény, hogy Reisnerék a türelmetlen parciálisbirtokosokkal fenyegetőznek, s „ha úgy mond Ngod e folyó hó 10-kéig a dolgot rendbe hozni nem fogja, sok alkalmatlanságot és ízetlenséget, amellyektől ők fel tartani őket nem képesek, mert alig tudak őket a most emlegett terminusig le tsillapítani okozni fognak”[sic!]. A „tizedik kéz” túlzottan nagy számú forgatónak tűnik, de ne higgyük, hogy Reisnerék csak a pusztába fenyegetőztek, hiszen ők empatikusan tudták a gyógymódot is: „...jól tudva nagyon az nálok, hogy ily zavart pénzbeli szükségben Nagyságodat készpénzbéli fizetéssel terhelni nem lehet, azt nem kívánnák, hanem úgymond azon partiálisok tulajdonosai megnyugtatóására a dolgon úgy lehetne segíteni, ha Ngod két rendbeli váltót kibocsájtanni és nekik felküldeni az kamatok erejéig méltóztatnék, melly által nyoltz honapra időt nyerni lehetne, mellynek elfolyása alatt majd minden jóra fog fordulni.”⁴¹ Nem így történt.

3. Miután a Kállay-család nem kapta meg a főkötelezvény alapján szerződött summa után az indulásként remélt első részletet, 300 ezer pengő forintot, s hivatalosan a parciálisok emissziójára sem került sor, a család 1850 folyamán nem teljesülés címén megpróbált az ügyeletről elállni. A főkötelezvényt visszavették a volt magyar királyi kancelláriától, s a kölcsönt egyszersmind minden birtokukról igyekeztek kikebeleztetni.⁴² A család először a napkori ághoz tartozó Bertalan (1799–1875) atyafit bízta meg, hogy végrehajtsa Bécsben a családi határozatokat. A családi stratégia arra irányult, hogy a „Péter atyafi által okozott bonyodalmakat” az ő nyakába varrják, s „ha a körülmények kívánandják, Péter atyafi javait minden kímélet nélkül a Bécsi törvényszék által biztosítandja”.⁴³ De már 1851 decemberében a korábban kiküldött küldöttség megoldási javaslatai elégtelennek tűntek, s ezért Emánuel atyafi küldetett ki új megoldások keresésére.⁴⁴ S innentől gyakorlatilag a fiskálisok kezébe került az ügy bonyolítása.

⁴⁰ MOL P 1605 3. cs. 46. t. Horváth Ilona (talán Horváth ügyvéd hozzátartozójaként ily járatos az ügyben?) Pest, 1849. nov. 5. Kállay Péternek

⁴¹ A befejezésben már ismét Horvát Ilonáé a szó: „Kérem Nagyságodat, méltóztatnék mennél hamarabb hazajönni iparkodni, ezen dolgot rendbe hozni, hogy a késedelem miatt valami baj és ízetlenség Nagyságodat ne érje.” Uo.

⁴² A családi stratégiát az 1850. március 15-i és az április 6-i üléseken dolgozták ki, amelyek jegyzőkönyvét azonban nem találtuk a sorozatban. Hivatkozik megtörténte az 1851. okt. 9-i családi ülés jegyzőkönyve. MOL P 343 39. cs. 7. t. 137. Ebben az 1851-es jegyzőkönyvben utalás történik még a „napkori ágon álló atyafiak azon megállapodására” is, miszerint kikötik, hogy „a szerződés aláírása- és a pénz felvételén egy tag a napkori ágból is jelen legyen”. Uo. Lásd továbbá MOL P 343 38. cs. 5. t. 136. Rózsa István, családi ügyvéd. Tényvázlat. Bécs, 1864. jún. 7. A kikebelezést az idézett szabolcsi Hitelkönyv nem jelzi.

⁴³ MOL P 343 39. cs. 7. t. 137. Az 1851. okt. 9-i családi ülés jkv.

⁴⁴ MOL P 343 39. cs. 7. t. 139. Kivonat az 1851. dec. 7-i családi ülés jkv-ből. A vizály eszkalációját jelzi, hogy alig kezdte meg Emánuel Bécsben működését, eljárásával kapcsolatban gyanúsítások merültek fel, s ezért már a következő év tavaszán le akart mondani tisztségéről. Uo. Jegyzőkönyvi kivonat az 1852. május 22-i családi ülés jkv-ből.

Mint ahogy az már fent Horváth Ilona leveléből kiderült, s egy későbbi bécsi ügyvédi információból is megerősítést nyert, a fő problémát az okozta, hogy a Reisner és társa cégnél maradt mennyiségből 1852 elejéig 95 000 pengő forintnyi „részkötvényeket” „kibocsájtottak és forgásba tettek”, s a részkötelezvények tulajdonosai követelték a parciálisok után járó éves kamatokat. S nem fizetés esetén a szerződésben illetékesnek elismert osztrák törvényszéknél pereltek. Pedig a család a főkötelezvény után szerződött összegből egy vasat sem kapott. Igaz, ezzel kapcsolatban Reisnerék azt állították, hogy a kibocsátásra Kállay Péter utalványilag felhatalmazta őket. A tranzakció létrejöttében segédkező Horváth József pesti ügyvéd ezzel szemben 1850. január 4-i levelében azt tanúsította, hogy ezek csak „a kölcsön létesítéséért ajánlott provízió ideiglenes fedezése színe alatt” lettek kiadva.⁴⁵ Aligha tudjuk pontosan kideríteni, hogy miként „szivárogtak ki” ezek a parciálisok a forgalomba. Abból azonban, hogy Reisnerék a cég rendes felszámolása után útlevéllal Firenzébe távoztak (s nem „elszöktek”, mint a magyar fél szeretne állítani), s hogy Kállay Péter és a család többi tagja között az ügy folytatásában a konfliktus egyre gerjedt, arra következtethetünk, hogy mindkét fél túllépte a számára a szerződésben eredetileg adott kereteket.

Az ügy bécsi vitelére felkért ügyvédnek az évtized végéig annyit azonban sikerült elérnie, hogy Reisnerék a még náluk maradt 305 000 forint névértékű részkötelezvényt átadták, tehát további forgalomba hozataltól nem kellett tartani (Reisner Henrik, az eredeti cégtulajdonos ekkorra meghalt). 1860 februárjáig egyébként meg nem kapott kamat és törlesztés címén 50 800 forint névértékű parciálist peresítettek (ebben négy összeg duplán szerepelt), de felbukkant a bécsi ügyvédnél további 15 700 forintnyi részkötelezvény is, amelyet viszont Kállay Péter a család pénztárnoka, Kendelényi Károly részére honorárium gyanánt helyezett készletbe. Végző soron a fennmaradt 23 500 forintba korlátozódott tehát az összeg, amire még követeléseket és peresítéseket lehetett várni.⁴⁶

A Bécsben megbízott Felder ügyvéddel azonban a család nem volt elégedett. Főként azért, mert Kállay Péter és a család érdekeit együtt akarta képviselni, valamint békés kiegyezést szeretett volna létrehozni a rendkívül sokfelé ágazó, bonyolult ügyben. Szajbély Frigyes, aki pesti ügyvédként az ötvenes években Felderrel tartotta a kapcsolatot, figyelmeztette is, hogy békés kiegyenlítést ugyan akarhat, de a Család részről semminémű terhet ne vállaljon, és „ha valami egység történik, melly teherrel jár, azt csakis Péter Úr rovására történhessék”.⁴⁷

A frontvonalak tehát nemcsak a Kállay-család és a Reisner örökösök között húzódtak, hanem a Kállay-család és a parciálist birtokló pereskedő felek is szembekerültek egymással, valamint a Kállay-családon belül szintén komoly ellentétek alakultak ki. S itt nem Kállay Péter és a többiek viszálya volt az egyetlen. Az orosi és a napkori ág rivalizálása is keményen belejátszott a történetbe.

⁴⁵ MOL P 343 38. cs. 5. t. 31. Felder Cajetán, 1852. febr. 3. Ebből a forgalomba került mennyiségből addig 28 800 frt nem fizetése miatt érkezett a bíróságokra kereset. Uo.

⁴⁶ MOL P 343 38. cs. 5. t. 88–89. Felder Cajetán, Bécs, 1860. febr. 27. – Szajbély Frigyes ügyvédnek, Pesten. A levélben a bécsi ügyvéd felpanaszolta, hogy eddigi fáradozása honoráriumaként Kállay Péter 25 000 pengő forint erejéig a Mezőtúr község elleni részletkövetelését ruházta rá, amelyről azonban, amikor végrehajtási betáblázásra küldte, kiderült, hogy csak 8000 forintot ér, s már „többször lezálogoltatott”. Azzal az igénnyel lépett fel, hogy a család is fogadja el a Kállay Péter által immár elismert követelését. Uo.

⁴⁷ MOL P 343 38. cs. 5. t. 45. Szajbély Frigyes, Pest, 1852. jún. 22.

4. Kállay Emánuel, a napkori ágból származó újabb családigazgató (1814–1886) az 1860-as évek elején keményebb fellépést ígért az elhúzódó ügyben. A család ügyvédjével, Rózsa Istvánnal ismét Bécsbe látogatott, s ekkor készült az egész eddigi ügymenetről már többször idézett Rózsa-féle tényvázlat. Emánuel Bécsben és Pesten új ügyvédet fogadott, s nemcsak a Péter elleni határozottabb harcra sarkallta őket, hanem azon családtagok ellen is szankciókat kívánt, akik valamilyen okból kezdetben ugyan támogatták a parciális kölcsön ügyét, de később fokozatosan kimaradtak a dologból. Az 1864. július 20-án Nagykállón tartott családi gyűlésben terjesztette elő javaslatait, amely azokat el is fogadta. Ennek fontos része volt, hogy hozzanak létre e célból egy „közös pénztárat”, és ennek kezelésével és az ügyek vitelével egy családtagot bízzanak meg. Ez utóbbinál Kállay Ubaldra esett a választás.⁴⁸ S ugyan a határozatokat a jelenlevők elfogadták, a pénztárba beadandó összeg nem akart csordogálni. „Mert bár a határozat minden egyes családtagnak megküldetett, ezen felől mindenki általam a reá eső mennyiség tudatása mellett illetősége befizetésére két ízbe felkértem, nem jött be annyi mellyből [sic!] az Medve Kálmán Ügyvéd Úr részére határozott százszáz ftot kifizethettem volna...” – panaszkodott a családi ügyvivő, és bizalom híján leköszönt tisztségéről.⁴⁹ Másnap ugyanezt mellékletekkel a családigazgatónak, nászurának is megküldte, a korábbiánál kiábrándultabb hangon: „Miután az Atyafiaknak hasztalan irkáltam még válaszokra se méltattak, miután személyesen is mind híjába szollongattam úgy szólva fülök bottyát se mozdították, – nem lévén kezeim között se közös pénz, de magam se vagyok azon helyzetbe [sic!] hogy a család részére előlegezést tenni képes lennék, de még hónapig itt lakos nem is leszek, e nagy felelősséggel járó ügyet tovább semmi szín alatt nem viszem...” S még hozzátette: „...intézkedgyetek még lehet, mert attól lehet tartani, hogy gyermekeink s még magunk is a kurtábbikat húzhattuk. [sic!]”⁵⁰

A pereskedés további kilátástalanságát látva, némi fordulat következett be a család(igazgató) álláspontjában, s az 1865. június 1-jére összehívott családülés arra vett irányt, hogy „ezen peres ügyeket ha lehetséges minél kisebb károsodással egy eszközrendő barátságos kiegyezkedéssel beszüntesse”. Az áldozatvállalás mértékét meghatározó, családtagonként számítandó kulcs megállapítására pedig választott bíróságot kértek fel, s a helyzet sürgősségét jelzi, hogy június 15-ére újabb családi gyűlést hívtak össze.⁵¹ A per alatt levő mintegy 50 000 forintnyi adósság fedezésére, addig is, amíg a kulcs kiszámítására sor nem kerül, a családi pénztárba befizetendő 5000 osztrák értékű forint beszedését határozták el.⁵² S Kállay Emánuel nem tett le azon szándékáról sem, hogy a megállapodásból kimaradt családtagok terhére a telekkönyvnlé a betáblázásokat keresztülvigye.

⁴⁸ MOL P 343 38. cs. 5. t. 123–126. Az 1864. júl. 20-i családi gyűlés jegyzőkönyve. Jegyezte Rózsa István. A családigazgató úgy érezte, hogy „ő halmazott magány családi dolgainál fogva nem rendelkezhetik annyi idővel, hogy ezeken fölül még a most érintett perek menetére is kellő pontosságot fejthessen ki”. Uo. Az orosi ágból származó Kállay Ubul (1818–1903) helyzetének jellemzésére elég annyi, hogy apósa (felesége apja) az orosi ághoz tartozó Kállay Péter, násza (leánya férjének apja) pedig a napkori ágból való Kállay Emánuel volt.

⁴⁹ MOL P 343 38. cs. 5. t. 132. Kállay Ubul, Oros, 1864. nov. 14. Tisztelt Uri Atyafiak!

⁵⁰ MOL P 343 38. cs. 5. t. 128. Kállay Ubul, Oros, 1864. nov. 15. Kedves Nászom! Ubul fenntartotta állandó lakását Kassán.

⁵¹ MOL P 343 38. cs. 5. t. 142. Egyesség levél. Nagy Kálló, 1865. jún. 15. Az egyezséget 13 tag írta alá.

⁵² MOL P 343 39. cs. 7. t. 218–219. Az 1865. jún. 15-i családülés jk. A 13 tag között fejenként 384 ft 32 xr-t kellett Kállay Ödön kezéhez befizetni. A Reisner-féle összes ügyek vezetésére továbbra is Kállay Ubaldot kérték fel, a „pártionális tulajdonosokkal és Reisnerrel célba vett egyesség megkísérlésére Kállay Ödön és Gusztáv” kéretett fel. Uo.

Sem a választott bíróság, sem a telekkönyv malmai nem örültek gyorsan. A Szabolcs megye telekkönyvi bírósága előtt 1865. február 27-én tárgyalt keresetről ugyanis kiderült, hogy nélkülözi a törvényes alapot, és nem is célravezető. A családtagok nagy része pedig nem jelent meg a választott bíróság előtt a jelzett határnapon. Sőt az aláírt megállapodás teljesítésén sem buzgólkodott. 1865 novemberéig például a kivetett 5000 forintból még csak 3172 forint folyt be. Ezért úgy határoztak, hogy további 2000 forintot kölcsön útján „állítanak elő” november 27-ig, mégpedig Kállay Ubald, Kállay Bertalan, Kállay Ödön és Nagy István által „fejenként öt-ötszáz forintokban”, hogy négyük javára a kölcsönt a felmerülő járulékokkal „a fizetést nem teljesítő tagoktól beveendő öszletből fogván visszatéríteni”.⁵³

5. A választott bíróság elé terjesztett nyilatkozatban az egyik napkori ágbeli tag összefoglalta a Reisner féle kölcsönnel kapcsolatos véleményét: „Miolta e költsön terv keletkezett, később megbukott, s a Család bár nem sikerrel a birtokokon eszközölt bé táblázások kitörlését eszközölte, az üdő olta mind két ágon több kötelezett családi tagok birtoktalanná lettek, elő állott azon esett [sic!], hogy a költsön szerződés alapján ki bocsájtott, s a kezelők által szikkasztva [sic!] eladott partialisok birtokosai a család tagok ellen több pereket kezdetek, folytatnak, sőt kettő már a végrehajtás ki kerülése végett a család tagok néhány által ki is fizettetett, s így már már csak az az eset van, hogy a Partiális birtokosokat fizetni kell a kötelezett család tagoknak, de a még vagyonnal bíró kötelezettek a vagyontalanná lett tagok helyet [sic!] is fizetni kénytelenek, ennek oka pedig az, hogy a család kötelezett tagjai, meg sem gondolva, hogy a sikasztott partiális birtokosok fizetésére köteleztethévék [?], magokat a kitáblázás által biztosítva érezték, s semmi gondot sem fordítottak arra, hogy a kárfizetés esetére egymás irányában is biztosítást eszközöljenek, azért mit tudva a napkori ág, hova alább írott tartozand, a leg közelebbi üdőben a közös vagyonok osztálya alkalmával is, anélkül, hogy a kérdéses ügybeni egymás erányábani biztosításra, bár az akkor könnyen eszközölhető lett volna, csak gondoltak volna is, a Család napkori ága szokott kultsa szerint meg osztozott, az illető atyafiak birtokaikat kezekhez vették, azok némelyike azt el is idegenítette, ezért bár bűn nélkül azon helyzetbe jutott, hogy most már a követelések fizetésénél, nem csak saját illetősége utáni terhet, de az ágakban vagyontalanokká lettekét is fizetni kénytelen, s ez büntetése az ág vigyázatlanságnak, mit előrei gondoskodásal [sic!] az közös javak osztálya alkalmával ki kerülni módgyában volt.”⁵⁴

A választott bíróság 1867. július 30-i (!) meghallgatásán végül a Kállay Ubald meghaltalmazottjaként megjelent Hrabovszky Rudolf ügyvéd pontosan összefoglalta az ügy buktatóit. Helyeselte, hogy szerinte azóta Kállay Emánuel „e sikamlós útról letérve, a compromissionális biztosabb utat választotta”. De a kérdések ettől nem fogytak el:

A. Mekkora lehet a Reisner-féle ügyből számítandó pénzkövetelés?

B. A kiindulópont egyedül az lehet, hogy kimutassák, hogy 1847-ben, a parciális aláírásakor ki mekkora birtokhányadot bírt!

C. Az osztzkodási kulcs meghatározásakor le kell vonni azok részét, akik annak idején nem írták alá a Reisner-féle szerződést (Kállay Ignácné jogán gróf Dessewffy és Kállay Benjámin számított ilyennek). Hrabovszky feltételezése szerint a főkötelezvényben szerepelt 144 063 magyar holdhoz képest ezt jeleníti meg a Nagy István ügyvéd által számított 95 389 holdat tételező adat.

⁵³ MOL P 343 39. cs. 7. t. 223. Az 1865. nov. 9-i családülés jk.

⁵⁴ MOL P 343 38. cs. 6. t. 166. T. választot[t] Bíróság! Aláíratlan. Dátálatlan. (Feltehetőleg ez Kállay Emánuel 1867. március 23-án kelt nyilatkozata.)

D. Végül, hiteles adatnak az fogadható el, amit a felek mindnyájan tudomásul vettek. Ilyen pedig csak három birtokrészre vonatkozva létezett, még pedig a mezőtúri, varsányi és kaszaperegi birtokokra vonatkozó osztály. Ami ugyan csak 31 519 holdat foglalt magában, de az arányok esetleg kiterjeszthetők a többi birtokra is.⁵⁵ Pusztán a történet későbbi továbbbszövése érdekében jegyezzük meg, hogy Kállay Istvánné, Kállay Béni édesanyja nevében az idézett és elfogadott osztálykulcs szerint Mezőtúron 10/72 rész, azaz 1687 hold, Alsó Varsányon 1/96 rész, vagyis 312 hold, Kaszaperegen pedig 1/14 rész, tehát 619 hold állt ekkoriban.⁵⁶

A fürdőben időző Kállay Bertalan ügyvédje, Szesztay Károly szintén azt kifogásolta, hogy ügyfelének soha annyi birtoka nem volt, mint amennyi a kimutatásban szerepel, másrészt viszont Kállay Bertalan birtokokat vásárolt „Emánueltól, Györgytől és Kálmántól, illetve Tamástól és Sándortól, s az szerinte minden méltányossággal ellenkeznek, hogy a birtok vevője az eladó adósságainak viselésére is köteleztessék”.⁵⁷

A családi ülések jegyzőkönyveiből még egy darabig nyomon követhetők a Reisner-ügy fejleményei, bár inkább csak a megállapodás hiányát érzékelhetjük. 1868 nyarán Kállay Ubald azt terjesztette elő, hogy egyes parciális tulajdonosok hajlandók „már megítélt követelésekre nézve a családdal barátságos egyességre lépni”. Egyikük 6000 forintot meghaladó követelése fejében 4400 forint készpénzzel beérné, mások 17 000 forintos követeléseiket egy évre szóló váltókra cserélnék úgy, hogy a kamatot teljesen, a tőkeösszegnek pedig egynegyedét elengednék.⁵⁸ A családi ülés azonban nem volt határozatképes, s a következő alkalommal, június 24-én is csak olyan döntés született, hogy az orosi határban a család közös tulajdonában levő, perben visszaszerzett 137 osztályos holdnyi birtok eladásából befolyt vételárból Kállay Ubald „azon család tagok illetőségeikből melyekkel a Reizner [sic!] féle üggyel érdekelve vannak”, a 6000 forintos „követelést törlessze”.⁵⁹

Legközelebb az 1869. január 4-i családi ülés kísérelt meg az ügyben a családtagok között egyezséget létrehozni, ám ez sem ekkor, sem január 24-én nem járt sikerrel.⁶⁰ A maradék hitelezőkkel való kiegyezés végül átnyúlt a hetvenes évek elejére.

Kállay Péter az ötvenes–hatvanas évek családi gyűlésein már nem vett részt. A külvilággal való érintkezéseiről leginkább különböző perei révén szerezhetünk tudomást. Kállay Péter

⁵⁵ MOL P 343 38. cs. 5. t. 147–148. Választott bírósági jegyzőkönyv, NKálló, 1867. júl. 30. Hrabovszky egyébként konkrétan bemutatja képviseltje birtokait 1847-ben, s a zálogvisszaváltás, vétel által azóta bekövetkezett gyarapodást (ami miatt természetesen tiltakozott minden későbbi osztó kiszámítása ellen!). Kállay Ubald zálogvisszaváltásai és öröklései sorában említi az ügyvéd a kaszaperi birtokkal kapcsolatban, hogy az Kállay Péternél volt zálogban 4 200 forint erejéig, amit Péter a házasságkötéskor Nelli (Cornélia) nevű leányára (Kállay Dienesnére) ruházott át, majd azt annak halála után Kállay Ubaldné, Kállay Péter első házasságából való legidősebb leánya, Amália örökölte 1855-ben. A mellékletbe bemásolt, Birin 1846. április 24-én kelt kötelezvényt természetesen hiába keressük a Szabolcs megyei hitelkönyvben, az legfeljebb Csanádban volt betáblázható. Uo. 153.

⁵⁶ MOL P 343 38. cs. 5. t. 149–150. Kimutatása a Méltóságos Kállay család elágazási kulcs szerént kiszámított birtokrészeinek osztályozott holdakban Mezőtúron, Alsó T. Varsányon, Kaszaperegen. Másolat, NKálló, 1865. márc. 24.

⁵⁷ MOL P 343 38. cs. 5. t. 162. Választott bírósági jegyzőkönyv, NKálló, 1867. júl. 30. Szesztay Károly.

⁵⁸ MOL P 343 38. cs. 5. t. 238. Az 1868. júl. 9-i családülés jk.

⁵⁹ MOL P 343 38. cs. 5. t. 240–241. Az 1868. júl. 24-i családülés jk.

⁶⁰ MOL P 343 38. cs. 5. t. 242. Az 1869. jan. 24-i családülés jk.

senior leszármazottai összekülönböztek már az úrbéri kárpótláson is. Itt Kállay Péter főleg azt sérelmezte, hogy például az Országos Alapítványi Pénztártól második feleségével felvett összegeket, amelyeket a közös javakra fordított, most saját adósságaként kelljen visszafizetnie.⁶¹ A család által reá hárítani próbált terhek alól birtokai eladása révén igyekezett szabadulni. Ebbéli motívumait a mezőtúri birtokrész eladásakor a szerződésben így rögzítette: „...elkerülhetetlen szükségeimtől kényszerítette, de különben magamat és gyermekeimet terhelő némi adósságaimtól is szabadulni, s így maradékaimra néző több megyékbeli birtokaimat is lehetőleg és kitelhetőleg tisztázni és gyermekeimet is minden lehető bonyolódástól mennél inkább szabadítani kívánván ...” kerít sort a birtokeladásra.⁶² Perek sorozata ágazott le a császárszállási birtok eladásából.⁶³ Törvényszéki ügy lett Kállay Péter Csanád megyei kaszaperegi birtokrésze megvásárlásából is, ami 1855-ben Koppély Fülöp tulajdonába került, úgy, hogy a reá kebelezett 80 000 forintnyi teher a vételárból volt (lett volna) kifizetendő. A Koppély kontra Kállay per is évekig elhúzódott.⁶⁴ S a sort még folytathatnánk, de ez külön tanulmányt igényelne. Az 1860-as években a Kállay-családra előjegyzett, de Kállay Péter elleni mezőtúri telekkönyvi betáblázások zöme már harmadik felesége, Kreulmayer Karolina javára szólt.⁶⁵ Fogalmazhatunk úgy, hogy ez a hitelképesség teljes beszűkülésének a jele, de tekinthetjük úgy is, hogy ekkor már a házastársi követeléseket is biztosítékkal kellett fedezni. A feleség javára szóló betáblázás mindenesetre csőd esetén csökkenti a tényleges ellenérdekeltekre jutó hányadot. A törvényszéki megkezesések egyébként Pétert általában nem találták meg.

Mire az egész Reisner-féle ügy lezárult, Kállay Péter már nem volt az élők sorában. 1868. április 7-én 76 éves korában hunyt el. A Sarlósboldogasszonyról elnevezett római katolikus plébánián halálának anyakönyvezésekor utolsó lakcímét Újbuda 1. szám alattinak mondták.⁶⁶ Az utolsó időszakban valószínűleg Bécsben élt. Abból ugyanis, hogy a Herczfelderrel folyó perének végső tárgyalására 1867 augusztusának végén innen ír és érkezik Pestre, s testvérhúgánál, Majthényinél Kállay Johannánál, a Császárfürdőn kér és kap lakást, erre következtetünk.⁶⁷ S talán Császárfürdőről indult utolsó útjára is. Úgy látszik, akármennyire is nagy vesztesnek látszott, az utolsó percig nem adta fel. S ha a család reformátorának dicsőségére nem is szolgált rá, nehéz megítélni, hogy mit írhatunk a körülmények rovására, mit hiúsított meg nagy terveiből a százfelé húzó szabolcsi nemzetség. Kudarcaiban aligha vigasztalta, hogy ő legalább még időben, maga adta el birtokait. S hogy

⁶¹ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Kállay Péter fellebb-folyamodása, Debrecen, 1857. jan. 8. Lásd erről bővebben: Kövér: *Kállay kontra Kállay*, 228–229.

⁶² SZSZBML XIV. 25. Ferenczy Lajos ügyvéd iratai. 2. d. Török Szentmiklós, 1853. okt. 6. A vevő Herczfelder Hermann, a vételár 100 000 ezüst rénes forint.

⁶³ Henzsel: *Nyíregyháza pusztabérlete*, 58–59. Császárszállást először 1857-ben a kisvárdai Hrabovszky Rudolf, majd 1861-ben a szintén kisvárdai Eisenberger Dávid és fia, Mór vásárolta meg. Az 1857-es szerződésben a birtok magyar holdanként 62 pengőforintért kelt el. SZSZBML XIII. 7. Kállay család levéltára. 1. d. 1–2. Örökbevallási jk. (Másolat), 1857. szept. 3.

⁶⁴ SZSZBML XIV. 25. Ferenczy Lajos ügyvéd iratai. 2. d. Örökadásvevési szerződés. Pest, 1855. márc. 8. A vételár 214 560 pengő forint; a Koppély felperességével zajló per vázlata és folytatása: SZSZBML XIV. 26. Böszörményi László ügyvéd iratai. 1. cs. e.

⁶⁵ MOL P 343 37. cs. 1. t. Kállay összes családra érdeklőleg – betáblázott – előjegyzett követelések jegyzéke (Mtúr). A harmadik feleségre előjegyzések 1862–63-as számok alatt.

⁶⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) Mikrofilmár, A 183 p. 77. A temetés 1868. ápr. 9-én történt.

⁶⁷ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK) Kt Fond III/ 2619. Kállay Péter Majthényinél Kállay Johannának, Bécs, 1867. aug. 22.

jó néhányan a családtagok közül nála sokkalta rosszabbul jártak. Csődbe jutottak, vagy elárverezték a házat a fejük felől.

Kállay Béni kölcsön-krónikája

Könnyen várható volt ilyen sors Kállay Bénire is (1839–1903), bár ő egy újabb generációt képviselt. Ám karakán özvegy édesanyja, férje végakarátát kemény kézzel végigverekedve, perek és jól megválasztott fiskálisok (Bodnár István, Gyene Károly, Ferenczy Elek, Ferenczy Lajos, Kéler Sándor, Széher Mihály) segítségével végül újra tudta alapozni a Kállay család orosi ágának ezt a vonalát.⁶⁸ Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy Kállay Péter birisi birtokrészét 1860-ban Kállay Istvánné Blaskovich Amália vásárolta meg. A pereskedés és a birtokvásárlás egyaránt pénzbe került, s részben ennek a következményeit vizsgáljuk az alábbiakban. Nem az egész fennmaradt iratkörpusz, hanem Kállay Béni két naplója alapján: az 1863–1865-ös, inkább gazdasági természetű jegyzőfüzetet és az 1868–1875-ös belgrádi napló kötetét.⁶⁹ Nincs itt módunk Kállay Béni és édesanyja, Kállay Istvánnő 1849 utáni hitelfelvételeinek, hiteltörlesztéseinek teljes történetét összeállítani. Kizárólag arra vállalkozunk, hogy a legfontosabbnak tűnő hitelkonverziók jellegzetességeit igyekezzük rekonstruálni. Amúgy is a naplójegyzetek jellegéből következően többnyire nem tudunk az eredeti kölcsönszerződésből (a tartozás állományából) kiindulni, csak a kamatfizetéssel, törlesztéssel, átütemezéssel, konvertálással kapcsolatos folyamatokat (*flow*) próbáljuk meg nyomon kísérni.

Kállay Béni naplójegyzeteiben a *Reisner-féle parciálisok* csak annyiban kerülnek említésre, amennyiben elégedetten nyugtázta, hogy sikerült kimaradniuk belőle. A dolog először némi riadalommal indult, de azután jóra fordult.

1864. június 13.

„Elfelejtettem a tegnapi napról bejegyezni Bodnárnak egy közlését. Ugyanis: a Reisner féle hitelezők őt kérték fel követeléseik betáblázására, mit ő el is vállalt azon feltét alatt, hogy reánk n[em] tábláznak, noha nevünket látta az ítéletben. Ez annál furcsábbnak látszott nekem, mivel bizonyosan tudom, hogy Mama ebben nem vett részt. Ezt meg is mondtam neki azon megjegyzéssel, hogy bárhol e tárgyban Mama nevét látná, azt hamisnak tarthatja. Egyszersmind kértem kísérje figyelemmel ezen dolgot.”

1864. június 13.

„A Reisner féle dolgot közölvén Mamával összekutattuk a családi jkveket, s azt találtuk, hogy épen az 1846. sept. 13. melyben anyám protestatiója lehet, hiányzik. Ezért írni kell Ferenczy Lajosnak.”

⁶⁸ Özvegy Kállay Istvánné Blaskovich Amália ötvenes években folytatott pereire lásd: Kövér: *Kállay kontra Kállay*. Kállay Béni politikai életrajzára: Ress Imre: *Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése 1868–1871 között*. Budapest, 1993. Kandidátusi értekezés gépirata; uő.: *Kállay Béni politikai életrajzának dilemmái*. In: Gyüre Zoltán (szerk.): *A szerb–magyar viszonyok a történelemben*. Újvidék, 2007. 233–244.

⁶⁹ Az Országos Levéltárban mindkettő Napló néven szerepel. Megkülönböztetésül az alábbiakban én a korábbi pesti jegyzőkönyvként, a későbbi belgrádi naplóként nevezem: MOL P 344 40. cs. E/b. Kállay Béni pesti jegyzőkönyv 1863–65.; MOL P 344 c/d 31–34. k. Kállay Béni belgrádi napló 1868–1875. A belgrádi napló utolsó két kötetét mikrofilmen volt módom tanulmányozni. MOL Mikrofilmtár 13 758. tek.

1864. június 24.

„Levél Ferenczy Lajostól, kérte Kállay Emanueltól az 1846. szept. 13-i jkvét, de az vagy nem létezik, vagy nem található.”⁷⁰

1864. július 13.

„Levél Bodnártól: a Goldschmidt és Lamm részére a Bécsi trvszék által a Kállay család ellen betáblázásokat elrendelő ítéleteket (Reisner féle dolog). Ezekből kitűnik, hogy mi azokban nem lévén említve nem is tartozunk semmivel.”⁷¹

Így aztán a csakis a Reisner ügygel foglalkozó családi gyűlésre 1865 nyarán nem is mennek el, csak ügyvédjük van jelen.

1865. június 4.

„Bodnár írja: A jun. 1. családgyűlésen megjelent. Tiltakozását a Reisner ügyet illetőleg nem vették jegyzőkönyvbe, miután már van egy 1865. márc. 1. kelt határozat, melyben minden családtagok névszerint fel vannak említve (tehát mi is), kik a Reisner kölcsönt alá nem írták.”⁷²

Attól azonban, hogy a Reisner ügyből sikerült kimaradni, még éppen elég kölcsön törlesztéséről kellett gondoskodni. Kezdjük a különböző intézményi hitelekkel.

Kállay a debreceni kerületi tábla idézése kapcsán állapítja meg naplójában, hogy *az egri káptalan*tól származó régi családi adósság rájuk eső részét már teljesen kifizették, s a káptalan ügyvédje azt nem is vitatta, hogy 3 440 forint erejéig ki lett elégítve, csak azért szerepel a család ezen ága még mindig az ügyben, mert az ügyvéd szerint az eredeti követelés pengő pénzben volt.⁷³ Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kállay Istvánné eleve idegenkedett volna a hagyományos kölcsönforrásoktól. Igyekezett minden lehetőségnek utána járni. 1863. december 16-án például ezt jegyezte fel Kállay Béni: „Visszajött a Helytartóságtól kölcsönfolyamodásunk, a mely ellen semmi kifogás, de a pénztár állapotánál fogva 3-4 év előtt nem adhatnak kölcsönt.”⁷⁴ Ennyit azonban nem tudtak várni.

A hatvanas évek elején Kállay Béni hiteleit már zömmel nem ilyen típusú adósságok jellemezték. Két nagyobb *banki kölcsön*ről tudunk: 40 ezer forint (bécsi) Túrta volt betáblázva, másik 40 ezer (belga) pedig Kaszaperegre.⁷⁵ Amennyiben jól értelmezzük a szüksézü forrásokat, a bécsi bankként emlegetett intézet az Osztrák Nemzeti Bankot jelenthette. Ez folyósított ugyanis jelzálogos kölcsönöket. A napló szerint 1864 tavaszán Bécsbe kellett utaznia Kállayék megbízásából egy Kéler nevű ügyvédnek, hogy kifizesse a március 6-án esedékes 1400 ft kamatot.⁷⁶ Ekkor határozták el azt is, hogy kérvényezni fogják, hogy a kamato-

⁷⁰ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 120.

⁷¹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 137.

⁷² MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 54.

⁷³ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 73. (1865. júl. 29.); 84–85. (1865. szept. 4.)

⁷⁴ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 46. (1863. dec. 16.) A Helytartótanács kezelte ekkoriban a közalapítványi pénzeket.

⁷⁵ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 44. (1863. dec. 13.)

⁷⁶ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 88. (1864. márc. 19.) Az előző évben csak annyi bukkan fel december végén, hogy Kéler megküldi a bécsi bank kamatfizetéséről hitelesített számadást, ám itt semmilyen összeg nem szerepel. Uo. 54. (1863. dec. 26.)

kat engedjék meg a pesti filiál-banknál fizetni, amihez a bécsi anyaintézet hozzá is járult.⁷⁷ A naplóban általában csak vezetékneven említett ügyvédek közül külön említést érdemel Kéler Sándor, már csak azért is, mert a levéltári anyagmegmaradás különös kegye jóvoltából megőrződtek irodai naplói, amelyekből napra pontosan tudjuk, hogy mikor ismerte meg özvegy Kállay Istvánnét.⁷⁸ Ugyan Kéler irodai naplójának a Kállay Béni által jegyzett időszakra már nem ismeretesek további füzetek (valószínűleg léteztek, de elkallódtak), de a feljegyzések szerkezetét összehasonlítva azt feltételezhetjük, hogy az ifjú Kállay Béni Kéler mintájára, esetleg tanácsára alakíthatta ki a maga 1863–1865-ös jegyzetfüzeteinek formáját és tartalmát.

A belga bank, a Langrand-Dumanceau féle pénzügyi birodalom egyik tagja, az 1860-ban gründolt *Banque Hypothécaire Belge* volt, amelyhez a lebonyolításban az ugyanebbe az impériumba tartozó, szintén 1860-ban *Vindobona* néven Bécsben alapított biztosítótársaság csatlakozott.⁷⁹ A belga banktól jelzálogfedezetre felvett kölcsönt 1863. július 16-án kötötték, 100 000 frankra rúgott, s 20 év alatt kellett törleszteni.⁸⁰ A naplóbejegyzésekből kiderül, hogy évente kétszer, január és július végén voltak esedékesek a kamatok. Az egyik alkalommal Kállay frankban jegyezte fel a fizetendő részletet („4180 franc”), ám a frankban felvett kölcsön után az ázsio függvényében félévente más kamatösszegekről szóló nyugta jelenik meg a naplóban osztrák értékű forintban. Amennyire a töredékes adatokból kitűnik, az ázsio jóvoltából a kamatterhek – forintban – csökkenő tendenciát mutattak. Amikor maga Kállay Béni fizette Bécsben a kamatot, akkor azt Schäffernél, a Belga bank ügynökénél (Bamberger strasse 1.) teljesítette.⁸¹

⁷⁷ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 102. (1864. ápr. 14.) Fiókbankja csak az Osztrák Nemzeti Banknak és a Credit-Anstaltnak volt ekkoriban Pesten, tehát elvben gondolhatnánk a CA-tól felvett kölcsönre is, de ez a bank nem foglalkozott jelzálogügyletekkel, tehát ha tőlük származott (volna) a „bécsi bank” kölcsöne, az akkor leginkább értékpapír-fedezetre nyújtott lombardkölcsön lehetett, ennek azonban csekély a valószínűsége.

⁷⁸ BFL XIV. 12. Kéler Sándor ügyvéd irodai naplói 1846–1858. 1856. nov. 27.; „Kállay Istvánnó született Blaskovits Amália asszonynak Gyene Károly által bemutatattam.” Ekkortól bukkannak fel az irodai naplóban Kállaynéétől származó megbízások. Már ugyanazon év december 14-én özvegy Kállay Istvánnéval három napra Bécsbe utazott. Uo. 3514. A naplóra Gajáry István hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök. A napló érdekesen kombinálja a hivatali és magán bejegyzéseket. Kélerre lásd Bónis György jegyzetét a levéltári repertóriumban. Budapest Főváros Levéltára. 5. Budapest, 1969. 1831 óta élt Pesten. László nevű testvérével együtt 1839-ben Sáros megye nemesi bizonyítványa alapján vették fel a Pest megyei nemesek sorába. Kőszeghi Sándor: *Nemes családok Pestvármegyében*. Budapest, 1899. 172. Kéler Sándor 1867. május 4-én Pesten hunyt el 59 éves korában. OSZK Mikrofilmtár, FM 8/ 35379, Gyászjelentések. 235. tek.

⁷⁹ André Langrand-Dumanceau nemzetközi ténykedésére lásd: Jacquemyns, Guillaume: *Langrand-Dumanceau, promoteur d'une puissance financière catholique*. I-V. Bruxelles, 1960–1965. Magyarországi működésére legújabban: Kiss Zsuzsanna: *A belga bank Magyarországon*. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. Halmos Károly et al. Budapest, 2009. 352–359.

⁸⁰ Jacquemyns: *Langrand-Dumanceau*, III. 380. A belga banknak fizetendő annuitásos törlesztőrészlet a banknak fizetendő kamatból és a kölcsönre a Vindobonával kötött hitelbiztosításból tevődött össze, ami ebben a kombinációban legálisan meghaladhatta a törvényes kamatmaximumot. Uo. II., 226.

⁸¹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 53–54. (1865. jan. 30.) Ekkor látogat el egy bizonyos Csarodához (Landhausstrasse 4.), akit felszólít arra, hogy ezentúl ők fizessék a belga bankot. Ferdinand Schäffer Alphonse Nothomb báró, parlamenti képviselő, volt belga igazságügy-miniszter (1855–1857) sógora volt. Jacquemyns: *Langrand-Dumanceau*, II. 225. Langrand vállalkozásába előszeretettel vont be exminisztereket.

5. táblázat

A BELGA BANKNAK FIZETETT FÉLÉVES KAMATOK

Dátum	Kamat (o. é. frt)	Kamat (frank)
1864. febr. 1.	2 037	
1864. júl. 31.	2 020*	
1865. febr. 1.	1 919	4 180
1865. júl. 31.	1 845	

* Ekkor előre fizették ki a kamatot, s a visszaigazolt nyugtán a hóvégi árfo-lyamon felszámított végleges összeget Kállay a naplóba nem másolta be.

Forrás: MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv, 129 (1864. júl. 4.); 133 (1864. júl. 8.); 137–138 (1864. júl. 14–15.).

Ezek a banki kölcsönök a naplójegyzetek írása előtti időszakban keletkeztek. Feltételezzük, hogy valószínűleg birtokvásárlással vagy a birtokvásárlás révén átvállalt adósságteherrel lehettek összefüggésben.

Láthatóan foglalkoztatta Kállay Bénit és édesanyját, hogy ezeket a jelzálogi adósságokat az újonnan alakult *Magyar Földhitelintézet* kölcsöneire konvertálják. Kállay Béni már 1863 decemberében felkereste Csengery Antalt, a Földhitelintézet titoknokát, s tudakolta, hogy összesen 80 000 forintnyi belga és bécsi adósságait nem lehetne-e „a magyar bankhoz át-tenni”. Pozitív választ kapott, s hogy minél hamarabb adja be folyamodványát.⁸² Aztán ka-rácsonykor újra felkereste Csengeryt, és apró ajándékokkal olajozta a „hitelbarátságot”: fia számára átadta a tanítójától, Benedektől örökölt étkészletet, sőt a Budapesti Szemlére is 10 forintot előfizetett.⁸³ Gyorsan elkészült a „Magyar Bankhoz beadandó folyamodás”, s már december végén sorszámot is kapott a beadott „Túrra nyerendő kölcsön”.⁸⁴ Tavaszra a két még hiányzó iratot is pótolta. A legközelebbi vizit alkalmával Csengery azt ajánlotta, hogy mivel „a catastrális és a valódi jövedelem közt nagy különbség van, adjak be egy folyamo-dást a becslés végett. A kölcsönfolyamodás száma 5990.”⁸⁵ Aztán júniusban sor került a becslésre is. Egy Peterdy nevű becsűs utazott a család bizalmasával, Kélerrel Mezőtúrra, s azzal érkeztek vissza, hogy az utóbbi szerint nem valószínű, „hogy 60 000 forintnál többet adjanak”.⁸⁶ Tehát a tervezett kölcsön nem lesz elegendő mindkét betáblázott hitel kiváltá-sára. S ha a dolgok „a rendes sorban” haladnak a Földhitelintézetnél, a kölcsönt csak egy félév alatt ítélik oda. Ekkor vetődik fel az ötlet, hogy esetleg egy másik (magán)hitelezője nem vállalná-e el „a bécsi banknál levő tartozást meghaladó összeget”, s fogadná-e el a tar-tozást földhitelintézeti papírosban. A jegyzőkönyvben Demelicsnek nevezett bécsi hitelező azonban erre nem volt hajlandó, ezért Kállay Béni – Kéler útján – azt kérte tőle, hogy leg-alább a nála levő 10 000 forintot prolongálja egy félévre.⁸⁷ 1864 őszén, Csengery újbóli meglátogatásakor már csak 20 folyamodás volt a sorban előtte, de nem igen kapott bizta-

⁸² MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 44. (1863. dec. 14.)

⁸³ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 50. (1863. dec. 25.)

⁸⁴ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 54. (1863. dec. 28.)

⁸⁵ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 107. (1864. máj. 3.)

⁸⁶ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 123. (1864. jún. 21.; jún. 23.)

⁸⁷ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 129. (1864. júl. 4.) A 10 000 forint után július 6-án kel-lett fizetni a 150 forint kamatot. A kamatot Kállay váltóval teljesítette. Uo.

tást, mondván: „semmi pénze nincs az intézetnek”.⁸⁸ Végül 1865 tavaszán 62 000 forintot szavaztak meg számára. Át is vette az összegre szóló kötelezvényt, ám azonnal kijelentette: „hogymint a papírok jelen állásánál igen sokat veszítenék, nem fogadom el a kölcsönt.”⁸⁹ Az intézet ugyanis kölcsöneit papírforintra szóló kötvényekben nyújtotta, s a kötvények árfolyama ekkoriban szemlátomást alacsonyan állt.⁹⁰ Végül azonban csak május közepén adta be a kölcsönt visszautasító nyilatkozatot.⁹¹ Kissé hosszúnak tűnik a csaknem másfél éves várakozás egy megítélt, de visszautasított kölcsönre.

Kállay azonban nem tett le a konvertálás szándékáról, még ha ez a naplója 1865. december 31-ével véget is ér, s nincs módunk a részletek kronologikus nyomon kísérésére. Az ügy azonban, szerencsére, az 1868-as úgynevezett belgrádi naplóban is előbukkan.⁹²

A kezdeményezés ezúttal nem tőle, hanem a belgáktól indult ki. 1868. június legelején ugyanis levelet kapott a *Vindobonától* arról, hogy a belgák átruházták a kaszaparegi adósságot az Osztrák Földhitelintézetre (*Bodencreditanstalt*).⁹³ A *cessionális* levél aláírása ugyan elhúzódtott, mivel az Osztrák Földhitelintézet ragaszkodott ahhoz, hogy a II. helyen legyen betáblázva a telekkönyvben, Kaszaparegnél azonban a második helyen a már említett Demelics kötvénykövetelése szerepelt. S bár Kállay úgy tartotta, hogy neki mindegy, hogy kinek fizet, tehát feltehetőleg az átruházásnál a feltételek nem változtak, mégis megkérte Demelicset, hogy engedje át a II. helyet, aki ügyvédével vizsgáltatta meg, hogy származik-e számára ebből veszély, s végül beleegyezett a kérés teljesítésébe.⁹⁴ Végül 1868. szeptember másodikán került sor a *cessionális* okmány aláírására.⁹⁵ Utolsó említésére a belgrádi naplóban 1870. augusztus 1-jén bukkantunk. Ekkor jegyzi fel Kállay: „A belga bank féle adósságom után járó félévi kamatot és törlesztést a Bodencreditanstaltnál kifizetem. 209 Napóleon = 1246 frt 75 xr.”⁹⁶ Az összegből ítélve a BCA-val kötött átruházás, bár továbbra is aranyalapú volt, s ki volt téve az ázsióingadozásnak, kedvezőbb feltételeket tartalmazott, mint az eredeti belga kölcsön.

Térjünk ki a *magánhitelezők* között az imént említett bécsi Demelicsre. Ezek az ügyletek is még a naplójegyzetek keletkezése előttre nyúlnak vissza. 1863 végén bukkan elő, hogy Kállayék a Demelicstől kapott 20 000 forintnyi kölcsönt szeretnék prolongáltatni. Ehhez a hitelező hozzá is járul, fél évre hosszabbít.⁹⁷ Valószínűleg a kamat is valamelyest emelkedett, hiszen 1863 októberében még csak 700 forintot tett ki, 1864 áprilisában azonban már

⁸⁸ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 169. (1864. nov. 10.)

⁸⁹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 35. (1865. ápr. 5.; ápr. 7.)

⁹⁰ Az intézet zálogleveleivel szembeni kezdeti idegenkedésről, a versenytársakról lásd Csengery Lóránd: *A Magyar Földhitelintézet története*. H. n., é. n. Gépirat. MOL Z 119. 15. k. 121–122.; A Magyar Földhitelintézet záloglevelei „eleinte nem voltak nagyon kelendőek, árfolyamuk (82–85%) alacsonyabb maradt, mint az ONB zálogleveleié”. Mennyey Géza: *A földhitel*. I. k. Történelmi kiadvány. Budapest, 1940. 260.

⁹¹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 49. (1865. máj. 18.)

⁹² MOL P 344 c/d 31. k. (1868. jún. 1.) 30.

⁹³ MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 30. (1868. jún. 1.) Az Allgemeine Österreichische Bodencredit-Anstalt francia közreműködéssel 1863-ban alakult. Schulte, Fritz: *Die Bodencreditinstitute der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1841 bis 1910*. München–Leipzig, 1912. 97–105.

⁹⁴ MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 71. (1868. júl. 14.); 81. (1868. júl. 24.)

⁹⁵ MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 110. (1868. szept. 2.)

⁹⁶ MOL P 344 c/d 32. k. Belgrádi napló. 124. (1870. aug. 1.)

⁹⁷ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 36.; 52. (1863. dec. 1.; dec. 24.)

750 forintot küldtek Bécsbe.⁹⁸ S bár Demelics a földhitelintézeti papírokat nem akarta elfogadni, a 10 000 forint kölcsön prolongálásához hozzájárult. Ennek jegyében visszaküldte a július 6-án esedékes 150 forint kamatról szóló váltót is.⁹⁹

Közben érdekes, a hitelügyeket keresztező megjegyzést olvashatunk a naplóban:

1864. május 14.

„Levelet kapok Demelics Fedortól, mellyel megkezdí a szláv ügyek felett folytatandó correspondentiánkat.”

majd:

1864. május 19.

„Írtam Demelicsnek, lakása van Bécs, Elisabethstrasse No. 14. 2. em. 10. ajtó.”¹⁰⁰

Csak találgathatjuk, hogy a pénzkölcsönző (akinek soha sincs feljegyezve a keresztnéve) és a szláv ügyek levelezési címmel megadott szakértője vajon egy és ugyanazon személy-e.¹⁰¹ Az azonosság mellett szól, hogy a külügy szolgálatába 1871-ben lépett, bánáti származású Fedor Demelić [!] korábban magánzóként ténykedett, később pedig történeti művekkel hívta fel magára a figyelmet.¹⁰² A két személy azonosítása mellett szól, hogy 1864 októberében nevezett Demelić Pestre érkezett és Kéler kíséretében látogatást tett Kállayéknál.

1864. október 21.

„Kéler eljön Demelicsel [sic!], a ki kijelenti, hogy hajlandó a most lefizetett 20 000 ftot s a még hátralévő 10 000 ftot továbbra is nálunk hagyni csak annyát kell megkérdeznie az évek miatt.”¹⁰³

Szláv ügyekről ugyan ezúttal nem szólnak a naplójegyzetek, annál inkább szerencsésnek érezhetjük magunkat, hogy részleteiben is szemünk elé tárul a kölcsönügylet pénzügyi alkata:

1864. október 26.

„1. Kéler elhozza a Demelics féle 20 000 ftot bankutalványokban, s felolvassa a kötelezvényt, mely szól 5450 db aranyról, fizetési terminus 1869. okt. 20. aranyát számítva 5.50 ft., tehát bankóban 30 000 ft. Húszezret megkaptunk, tíz ezerrel pedig még tartozván neki ez éppen 30 000 ft tesz. Demelics szavát adta, hogy a kamatokat bankóba veszi fel, valamint ő is adta az egész összeget; csak a devalváció ellen akarván magát az aranyokkal biztosítani.

⁹⁸ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 11.; 99. (1863. okt. 19.; 1864. ápr. 3.) A 750 forint kifizetésekor 600 forintról nyugtát kaptak, 150 forintért pedig visszakapták a váltót.

⁹⁹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 129.; 132. (1864. júl. 4.; júl. 7.)

¹⁰⁰ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 112–113. (1864. máj. 14.; 19.)

¹⁰¹ A genealógiai irodalomban ismert panyovai Demelich [sic!] család 1796-ban kapott címeres levelet. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. III. 1912. 284–285. A bánáti eredetű familia Fedor nevű tagja (1832–1900) már Budán született és Bécsben halt meg. A Lehmann-féle Wiener Adressbuchban először és egyedülként az 1865-ös kötetben bukkan fel „Demelic von Pancsova [sic!], Fedor, Privat. Elisabethstr. 14.” címen Bd. 5. (1865) 49. Később komoly közös külügyminisztériumi karriert futott be. Életére lásd: Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. V. Budapest, 1943. 503.; Somogyi Éva: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Budapest, 2006. 221–223. Hálásan köszönöm Fazekas István és Ress Imre Demelić azonosításához nyújtott hathatós segítségét.

¹⁰² Somogyi: *Hagyomány és átalakulás*, 222.

¹⁰³ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 161.

2. Du. Kéler ismét eljön a kész obligatiót aláírjuk, Mama és én. A kamatokat 900 ft előre kifizetjük, s arról ellennyugtát veszünk. Egyszersmind a betáblázási költségek biztosítására átadunk 288 frtot. Kéler kap 300 frtot.¹⁰⁴

Az ügylet tehát azzal indult, hogy Kállayné visszafizette a korábbi 20 000 forintnyi kölcsönt, amely, mint most kiderült, váltókölcson volt.¹⁰⁵ Ezúttal öt évre betáblázható kötelezvényre vesznek fel tőle hitelt. Az ügyletben Demeliénél is meghatározó szerepet játszik az anyja (őt kérdezi meg a terminusról), még akkor is, ha Demelié hangsúlyozza, hogy az egész összeget valójában ő adta. S bár az összeget bankutalványban kapták, a kötelezvény az ázsioingadozások elleni biztosítékként napoleon-aranyakra szólt, tehát a szerződésben az akkori aranyárfolyamot rögzítették.¹⁰⁶ A kamat, előre fizetendő, immár 900 forintra emelkedett, s a betáblázási költségek is elég magasnak tűnnek.

Kállay Béni egyébként 1865 végi nagy pénzszükségében újra Demeliéhez fordult. Kéleren keresztül tudakolta, hogy tudna-e neki Demelié még hitelezni. Ő erre azt felelte, hogy van egy 10 000 forintos úrbéri kötvénye, ezt kész „átengedni 3 s több hónapra 8%-ra s a visszafizetést is csak úrbéri papírokban kívánja”. A hitelt Kállay elfogadta, még pedig úgy, hogy a kötvényt eladatta Bécsben, és a kamatok levonása után fennmaradt összeget kérte Pestre küldetni.¹⁰⁷ A tranzakció lebonyolítása pénzügyileg így nézett ki: Kállay aláírt egy 10 000 forintba szőlő váltót, amelyben szerepelt, hogy értéke temesvári úrbéri papírokban, a váltó Demelié anyja nevére szólt. S kapott egyúttal 3500 forintot bankutalványban és 2920 forintot készpénzben. Összesen tehát 6420 ft-ot. Ebből Kéler közvetítői díjaként lejött 300 forint, amiből azt is láthatjuk, hogy a tranzakciós költségek nem függtek közvetlenül az ügylet értékétől.¹⁰⁸

Demelié egyébként még a belgrádi évek elején is Kállay komoly hitelezője volt. 1869 elején az imént tárgyalt 30 000 forintnyi, október 20-án lejáró tartozás meghosszabbítását kérte tőle. A feltételek szigorodását jelzi, hogy a bécsi pénzember csak abban az esetben járult hozzá a prolongáláshoz, ha a kamatot 6%-ról 8%-ra emelik.¹⁰⁹ Ez a kamatemelési kísérlet adott lökést ahhoz az elhatározáshoz, hogy Kállayék a frissiben alakult Szolnoki Takarékpénztártól (ahol egyébként is részvényeket jegyeztek) kérjenek kölcsönt. Amennyire az ügyletben szereplő nevek alapján lehet következtetni, végül 50 000 forintot vettek fel, mert a feltételek nem voltak jobbak, mint a fent tárgyalt egyéb adósságok kondíciói, s azt is láthatólag a Pesti Hazai Első Takarékpénztártól.¹¹⁰ Az így kapott összeget Demelié kifizetésére fordították. Kállay Béni április végi bécsi utazásakor személyesen ajánlotta fel Demeliének a kölcsöntőke lejárát előtti visszaváltását, aki elfogadta ezt.¹¹¹ Még eltartott egy

¹⁰⁴ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 164.

¹⁰⁵ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 160. 1864. okt. 18.

¹⁰⁶ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 164. Demelié Fedor anyját a családfa szerint Damjanovics Erzsébetnek hívták. Lásd: Kempelen: *Magyar nemes családok*, III. 285.

¹⁰⁷ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 126–127. (1865. dec. 14.; dec. 15.)

¹⁰⁸ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 130. (1865. dec. 20.) Aligha kell magyarázni, hogy a bánáti származású Demeliének miért is volt temesi úrbéri kötvénye. Az úrbéri kötvények árfolyamáról lásd: Kovács Edit: *Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdei árfolyamának alakulása, 1856–1867*. Agrártörténeti Szemle, 13. évf. (1971) 1–2. sz. 77–85.

¹⁰⁹ MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 201. (1869. febr. 21.)

¹¹⁰ MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 223. (1869. ápr. 16.) Az ügyet Kleh István referálta és a biztosítási iratot pedig Hajós bankigazgató írta alá. Uo. (1869. ápr. 20.; ápr. 29.) Hajós József PHET igazgató (1856–1876), Kléh István választmányi tag (1858–1876). Fenyvessy Adolf: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület ötven éves története 1840–1889*. Budapest, 1890. 309., 312.

¹¹¹ MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 228. (1869. ápr. 29.)

ideig, míg a régi kölcsönt ki-, az újat meg betáblázták, de május közepére sikerült ettől az emelkedő költségű tehertől megszabadulni, visszakapták a kötelezvényeket, s az egész ügylet során még meg is takarítottak 5 000 forintot, ami takarékpénztári betétbe vándorolt.¹¹²

A váltó egyébként a legtermészetesebb módon tartozott Kállay Béni pénzügyi repertoárjába. Az egyes ügyletek tanulmányozása vezette arra, hogy – szerencsénkre – a legapróbb részletekbe menően feljegyezze a tranzakciók fortélyait.

6. táblázat

KÁLLAY BÉNI PESTEN RÖKK SZILÁRDTÓL FELVETT VÁLTÓKÖLCSÖNEI

Dátum	Váltó 1.	Lejárat	Kamat	Váltó 2.	Lejárat	Kamat	Összes
prolongálás	8000	1863. 11. 16.					
1863. 11. 15.	8000	1864. 02. 16.	240				8000
1864. 02. 28.		*		3000	1864. 05. 28.		[8000]
1864. 05. 17.	8000	1864. 08. 16.	240	3000	1864. 08. 28.	90	11 000
1864. 07. 23.	8000	1864. 11. 06.	240	3000	1864. 11. 28.	90	11 000
1864. 11. 16.	8000	1865. 05. 16.	480	visszaváltva			8000
1865. 05. 13.	6000	1865. 11. 13.	360				6000
1865. 11. 08.		*		2000	1866. 05. 08.	122	[8000]
1866	adathiány						
1867	adathiány						
1868. 10. 15.	10 500	1869. 04. 14.	630				10 500
1868. 10. 16.				5000	1869. 04. 15.	300	15 500
1869. 04. 14.	10 500	1869. 10. 14.		5000	1869. 10. 14.		15 500
1869. 09. 09.	10 500	1869. 11. 14.		5000	1869. 11. 14.		15 500
1869. 11. 09.	visszaváltva			5500	1870. 05. 14.		5500
1870. 01. 25.	3000	1871. 07. 25.					
1870. 03. 02.				5500	1870. 07. 25.		8500
1870. 07. 26.	egyesítve			8500	1871. 01. 26.	510	8500
1870. 12. 15.				8500	1871. 06. 15.		8500
1870. 06. 09.				8500	1871. 12. 15.	510	8500
1871. 12. 11.				8500	1872. 05. 11.		8500
1872. 05. 23.				8500	1872. 11. 11.		8500
1872. 11. 11.				8500	1873. 06. 11.		8500
1873. 06. 18.				visszafizetve			0

* nincs feljegyezve, de nyilvánvalóan ekkor is prolongálva

Forrás: MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv; MOL P 344 c/d 31–34. k. Belgrádi napló.

Visszatérő ügyfele Röcknek, akitől már korábban felvett 8000 forintos váltókölcsonét 1863 novemberében 3 hónapra prolongálta. A kamat 12%-os, azaz negyedévre 240 forint volt.¹¹³ A hol megszűlő, hol kitágító meghosszabbított kölcsönfolyam eredete itt is a

¹¹² MOL P 344 c/d 31. k. Belgrádi napló. 238. (1869. máj. 19.)

¹¹³ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 25., 140. (1863. nov. 15.; 1864. júl. 23.) Nyilvánvalóan Röck Szilárdról van szó (1799–1888), aki ezek szerint nemcsak jól menő pesti ügyvéd volt, egyben a PHET választmányi tagja (1852–1876), hanem busás kamatra magánhitelnyújtással (és hitel-szerzéssel) is foglalkozott. *Magyar Életrajzi Lexikon*. Szerk. Kenyeres Ágnes. II. k. Budapest,

ködbe vész. Nagy szerencse viszont, hogy a két napló, az 1863–1865-ös pesti és az 1868–1875-ös belgrádi között ismét áthidalhatónak tűnik az értelmezésben a két év hiány.

Ennek a látszólag hosszú távú, de állandóan rövidlejáratú kölcsönök prolongálásából összeszövődő hitelkapcsolatnak is megvoltak a maga ciklusai: először 1864 nyarán–őszén, majd az 1868 októberét követő esztendőben volt intenzív a viszony. Az előző mögött legvalószínűbb módon egy 1864. július 25-től október 2-ig Biarritzba és Spanyolországba tett utazás húzódott meg.¹¹⁴

A másodikra maga a napló szövege utal:

1870. január 25.

„Rökhöz megyek és tőle felveszek 3000 ftot 12%-ra 6 hónapra, leginkább azért hogy Rabatinsky Marinak adhassak ebből.”¹¹⁵

Ez az időszak ugyanis a Rabatinsky Marie-val, az ünnepelt koloratúrszopránnal öt éven keresztül tartó szenvedélyes viszony utolsó nagy fellobbanása.¹¹⁶ Édesanyja, aki keményen harcolt a világgal és a családjával fia anyagi egzisztenciájának újraalapozásáért, és ebben a szellemben igyekezett őt nevelni, bevonva minden fontos döntés meghozatalába, bizony mód felett kesergett addigi fáradozásai veszélyeztetését látva.¹¹⁷ Természetes tehát, hogy amikor Kállay Béni 1869 novemberében a túri árendából kifizette és visszavette a Rökhöz adott 10 500 forintos váltót, első dolga volt, hogy azt elküldje a „Mamának”. S gondoljuk, nemcsak archiválás céljából, hanem megnyugtatóként is.¹¹⁸ A maradék váltóhitel visszafizetésére pedig végül a Bethlen Vilmával kötött házasság után került sor.

Gyökeresen más a helyzet a váltóhasználatban, amikor a mezőtúri bérlő, Svarcz Lőrinc kér halasztást a Szt. Györgykor esedékes árenda lefizetésére 1864. július 1-jéig. Ilyenkor Kállay hitelez neki. Biztosítéskul 4000 forintról szóló váltót állított ki, amelyet egy pesti kereskedő, Svarcz rokona, M. Trebitsch acceptált. Ha július 1-jéig Svarcz a 4000 forintot megfizeti, akkor a váltót Kállay visszaadja, s az összeget a haszonbérre nyugtatványozza. Ugyanakkor Kállay adott Trebitschnek egy elismervényt, melyben kijelentette, hogy az általa elfogadott váltót csak Svarcz tartozásának biztosítására szolgál.¹¹⁹ A dolog egyébként szinte rutinszerűen ismétlődött: Trebitsch 1865. január elején 2000 forintot fizetett ki, amellyel Svarcz Szt. Mihálykor adós maradt. 1865 végén pedig ismét 1300 forintot adott a túri árendás tartozása fejében Kállaynak, hogy visszakapja váltóját.¹²⁰ Hasonló, a bérleti díj halasztásával kap-

1969. 548.; Fenyvessy: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület*, 313. A korszak uzsoraviszonyaira lásd Szabad György: *A hitelviszonyok*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. II. k. Budapest, 1965. 198–205.

¹¹⁴ „Elutaztam Bohus Laczival s Szőgyény Laczival Biarritzba és Spanyolországba, a honnét csak Okt. 2án tértem meg.” MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 141. (1864. júl. 25.)

¹¹⁵ MOL P 344 c/d 32. k. Belgrádi napló. 40. (1870. jan. 25.)

¹¹⁶ Lásd erről Kövér György: *A magánélet titkai és a napló. Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 84–89.

¹¹⁷ Thallóczy Lajos, aki komoly biográfiai gyűjteményt halmozott fel főnöke életének megismeréséhez, csak egy mondatban utal erre a sok fejfájást hozó ifjúkori időszakra: „Ezekben az években azonkívül: Sok olvasmány, nagyon sok színház, társaságba is sokat járt, egy évet ezek közül egészen a társadalmi életnek és mulatságnak (színház R. M.) szentelt anyja elkeseredésére.” OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. Thallóczy Lajos: *Kállay Béni*. Ifjúság. 4.

¹¹⁸ MOL P 344 c/d 32. k. Belgrádi napló. 6. (1869. nov. 9.)

¹¹⁹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 102–103. (1864. ápr. 18.) Aztán június végén Trebitsch fizette ki Svarcz helyett a 4000 forintot. Uo.

¹²⁰ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 1. (1865. jan. 3.); 135. (1865. dec. 31.)

csalatos tranzakciót bonyolított le Kállay a kaszaperegi bérlővel, Basch Lipóttal. 1864 végén Kállay személyesen ment el Deutsch Ignáchoz, s mint írja: „...a Basch Lipót által kiállított s általa elfogadott 2000 ftról szóló váltót incassálom, a Januári Kaszaperi árenda fejében,”¹²¹ A bérlők visszatérő siránkozása, rendszeres halasztást kérő leveleik fordított képet mutatnak, mint amit a gazdaságtörténet sugall. A kereskedőtőke nem hitelezőnek, hanem notórius adósnak tűnik fel ebben a közegben.

Kállay azonban nemcsak hitelező, hanem befektető is. 1864 novemberében, amikor Kende Kanut kifizette a farkasasói birtokért a vételárat, megbízza Kélert, hogy vegyen a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál két, a Pesti lóvasútnál pedig négy részvényt.¹²² De 1864 nyarán feljegyezte négy Pannónia malomrészvénye után a felvett 132 forint kamatot is.¹²³ Financális alkata mindenesetre távol áll attól a hagyományos dzsentri-képtől, amelyel irodalmunk és történetírásunk szereti a 19. századi hanyatlás képét „bearanyozni”. Mielőtt azonban még kivételnek vagy „ellenideáltípusnak” minősítenénk Kállay Bénit, érdekes egy kissé mélyebben belenézni a magánkölcsonők legbelső körébe.

Jelentős szerepet játszottak ugyanis Kállay Béni hitelforgalmában a *baráti–rokoni kölcsönök*. Itt is hol hitelezőként, hol adósként látjuk viszont a naplójegyzetekben. Szőgyényi László barátjának 1864 nyarán egy napra 4500 forintot adott kölcsön.¹²⁴ A szintén az orosi ágból származó rokonától, Kállay Gusztávtól viszont, akire „országosan ösmert bőkezűsége miatt pénzkezelést bízni” nem lehetett, Kéler tanácsára megtagadta a hozzájárulását, hogy eszlári birtokára kölcsönt vehessen fel.¹²⁵

Unokatestvérének, Blaskovits Miklósnak, akivel közösen vitték a mezőtúri bérleti vállalkozást, amikor anyjától azt hallotta, hogy pénzre van szüksége, rögtön segítségére sietett: „Ajánlottam neki 10 000 ft 3 hónapra 5% váltóra, a mit nagy örömmel el is fogadott.”¹²⁶ Azután 1864 nyarán újabb 1800 forintot adott kölcsön 8 napra Blaskovitsnak, amiből az rögvést visszaadott 1180 forintot, hogy abból Kállay Blaskovits Sándor egy váltóját fizesse ki a takarékpénztárnál.¹²⁷ Július elején Blaskovits megadta az 1800 forintot, s ekkor megalapodtak, hogy a még nála levő 6000 forintot prolongálják október 1-jéig.¹²⁸

Aztán amikor 1865 végén Kállay Béni láthatóan súlyos penzzavarba kerül, Blaskovits Miklós viszonzta a korábbi szívességet. Először Kállay Széhartól vesz fel 2000 forintot, amelyre Blaskovits nevére állít ki kötelezvényt. Majd két nap múlva Blaskovits újabb 1000

¹²¹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 188. (1864. dec. 28.)

¹²² MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 175. (1864. nov. 21.) Egyébként megtakarított pénzét ügyfélként is a Kereskedelmi Bankban helyezte el 1864 nyarán: „Beadok 3600 fto a Kereskedelmi bankba.” Uo. 133. (1864. júl. 8.)

¹²³ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 131. (1864. júl. 5.)

¹²⁴ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 128–129. (1864. júl. 2–3.) Barátja másnap megadja az adósságot.

¹²⁵ Kállay Gusztáv pénzügyi mentalitására lásd az unokatestvér jellemzését. SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Keresetlevél, Kállay Ákos, Nagykálló, 1852. júl. 4. A hozzájárulás (nyilván egyfajta kezesség) megtagadása: MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 20–21. (1863. nov. 4., 6.)

¹²⁶ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 53. (1863. dec. 25.) A pénzt a takarékpénztárból, nyilván a Pesti Hazaiból vette ki. Uo.

¹²⁷ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 126. (1864. jún. 28.)

¹²⁸ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 132. (1864. júl. 4.) Ekkor Blaskovits lefizette a múlt és jövő 3 hónapra esedékes kamatokat, ami október 1-jéig 180 forintot tett ki. Uo.

forinttal segíti ki, amiről Kállay ezúttal elismervényt ad.¹²⁹ December közepén elszámoltak egymás közt:

1865. december 13.

„Én tartozom neki:

Nov. 22-ről [118. l. 515. sz.] 2000 ft.

Nov. 24-ről [119. l. 520. sz.] 1000 ft.

összesen 3000 ft.

Ő tartozik nekem:

1. Még a túri vállalatból 2000 fttal kb. másfél év óta. Ebből azonban lefizetett már Áprilisban [37. l. 180. sz.] 1000 fttot és így marad 1000 ft.

2. 760 fttal [31. l. 147. sz. b.] 760

3. 1176 fttal [113. l. 501. sz.] 1176

4. kamatok mindezekből 114

Összesen 3050 ft.

És így még ő tartozik 50 fttal, a mit azonnal ki is fizetett.”¹³⁰

Az ideális pénzügyi egyensúly nem tartott sokáig. Kállay Béni még aznap este felvett Blaskovits Miklóstól újabb 1000 forintot, amelyet két nappal később Pestre bejőve adott meg.¹³¹

Hogy mekkora lehetett ekkoriban Kállay Béni pénzínsége, azt nemcsak a már fentebb tárgyalt kölcsönfelvételek kulminálása jelzi, hanem az is, hogy további, sokkal „lágyabb” magánkölcson-forrásokat volt kénytelen felhajtani. Előkerültek a párnahajba rejtett titkos összegek. 1865. december elején rászorult arra, hogy dadájától kérjen kölcsön 70 forintot, s ezúttal feljegyzí naplójában, hogy Zsuzsi dadától „előbb már felvett 350 forintot”.¹³² Szeretett dajkája haláláról egyébként még belgrádi naplójában is megemlékezett.¹³³ Közben, bár ez ismét csak a keményebb üzleti világ feltételrendszere, Strasser nagykereskedőtől két hétre 1000 forintot vett kölcsön, 9%-os váltóra.¹³⁴ Végül kiutazott Nézsára, s elkérte Nina tantétól 9500 forint értékű úrbéri kötvényeit.¹³⁵ Vele kétségtelenül előnyösebb kölcsönszerződést kötött, amikor egy évre adott neki 6%-os kötelezvényt, „hasonlólag úrbéri papírokban fizetendő”.¹³⁶ Ezt a legintimebb hitelkört is racionálisan használta, amennyiben az alacsonyabb kamatozás miatt fordult hozzájuk.

¹²⁹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 118–119. (1865. nov. 22.; nov. 24.)

¹³⁰ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 125–126. (1865. dec. 13.)

¹³¹ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 131. (1865. dec. 22.)

¹³² A korábbi nagyobb kölcsönt hiába keressük az amúgy nagyon akkurátus naplóban, mintha maga elől is titkolta volna. MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 123. (1865. dec. 7.) Ezúttal feljegyzí, hogy egy bizonyos Fabik Juliannától 180 forintot vett kölcsön. Uo.

¹³³ „És így ismét egyel kevesebb azok száma kik engem igazán szerettek... Vele 30 évi hűség és szeretet szállott sírba; illet többé én nem találhatok.” MOL P 344 c/d 31. k. 264. (1869. júl. 20.)

¹³⁴ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 126–127. (1865. dec. 14–15.)

¹³⁵ Anyja nővérei (Fáy Antalné, Edelspacher Mátyásné, Ebergényi Viktorné) közül Kállay Béni családjá gyakran megfordult nyaranta Edelspachernénál a nézsai kastélyban. Egy ilyen látogatásról Splény Béla emlékiratainak publikált változata is megemlékezik: *Splény Béla emlékiratai*. S. a. r. Fábri Anna. II. k. Budapest, 1984. 266–268. Edelspacher Marianne lett Blaskovits Miklós (1832–1895), anyja legidősebb fiútestvére, Blaskovits Bertalan fiának felesége. Gócsáné Móró Csilla: *A Blaskovich család útja a felemelkedéstől a műgyűjtésig*. In: uő. (szerk.): Blaskovich [sic!] emlékkönyv. Szentendre, 1993. 36–46.

¹³⁶ MOL P 344 40. cs. E/b. Pesti jegyzőkönyv. 130–131. (1865. dec. 21.) Így sikerül még szilveszter előtt Strassertől visszaváltani 1000 forintos két hetes váltóját. Uo. (1865. dec. 30.) Az Edelspacher-

Kállay Béni tehát, ha csak az 1863–1865 közötti, részletesen dokumentált időszakra koncentrálnunk, meglehetősen változó feltételek mellett volt adós és hitelező. Kezdetben úgy tűnik, hogy inkább bővében volt a pénznek, de 1865 végére súlyos hitelínséget élt át. Tulajdoníthatjuk ezt épp a jelzett években kibontakozó, mesterséges pénzsűkét teremtő, Ignaz Plener-féle deflációs törekvések következményének. 1865 végi súlyos pénzzavarának magyarázatát azonban nem lehet egyszerűen a gazdaságtörténeti trendek világában keresnünk. A Rabatinsky Marie-hoz fűződő intim viszony (és annak finanszírozása) nélkül az egész jelenség érthetetlen lenne. Pedig az igazán komoly teher, a Marie-től 1866. október 16-án született Stephan fia eltartása a két fennmaradt napló közötti hiátus időszakában került be a költségvetésbe.¹³⁷

A két napló vezetése közötti időszakra esik, amikor Kállay Béni és barátja, Szögyény László közösen egy nagy hitelügyi munka megírásába fogtak. Olyan művet szerettek volna letenni az asztalra, amely nemcsak a tudományos követelményeknek tesz eleget, hanem gyakorlati, technikai ismerteket is nyújt, s egyben hozzászólás a kor hazai hitelpolitikai kérdéseire is.¹³⁸ A munka tudomásunk szerint nem készült el, bár a két barát a témához komoly anyagot gyűjtött össze. Érdekes, a korhangulatra és az újabb nemzedékre jellemző mozzanat, hogy amikor először összeültek megbeszélni a készülő művet, Széchenyi hajdani munkáiról „megfeledkeztek”.¹³⁹ De az sem véletlen, hogy Kállay fennmaradt jegyzeteiben milyen gondolatok álltak a középpontban: „Helytelen azt hinni, hogy a hitelnek nincs más célja mint a létező vagy meglévő tőkét mozgósítani, mert a hitel csak úgy lehetséges, ha egy már meglévő tőke egy oly másért cseréltetik el, mely akkor nem használható. *A hitel célja időkímélés, nem egyéb tehát előlegnél.*” (Kiemelés az eredetiben.)¹⁴⁰ Ebbe a divatos felfogásba illeszkedtek a személyes hitelről szóló idézetek is: „A személyes hitel nem egyéb, mint a véghezviendő munka leszámítolása. Nincs korlátozva mint a dologi [hitel] a tárgyak értéke által, s egyedül a kölcsönnevő becsületességéhez és értelmességéhez van mérve. És ez a legáldásosabb a társadalom számára.”¹⁴¹

Ha Széchenyit annak idején még elsősorban a hitel fedezetének, lejáratának, rendszerbe illeszkedésének kérdései nyugtalanították, akkor a hatvanas évekre Kállay Béninek mind elméleti tájékozódásában, mint hitelezési gyakorlatában a hitelformák közötti rugalmas átjárhatóság lehetett a meghatározó élménye. Kialakulóban volt az új hitelrendszer, amelyben a régi formák és az új intézmények békésen megfértek egymással. Olyan világ volt ez,

nétől felvett kölcsön úgy ért véget a belgrádi napló tanúsága szerint, hogy a nagynéni felmondta azt. MOL P 344 c/d 32. k. Belgrádi napló. 145. (1870. szept. 25.) De az ügylet továbbra is félig-meddig a rokoni körben maradt: sógora, Gr. Teleky Gusztáv kínált neki fedezésül 10 000 forintnyi erdélyi úrbéri papírokat. Kállay pedig erről egy kötelezvényt állított ki.

¹³⁷ A keresztségben a Stephan Ladislaus Groman néven anyakönyvezett fiú születéséről, apanázsáról lásd: Kövér: *A magánélet titkai és a napló*, 84–85.

¹³⁸ A munka tervezetéről MOL P 344 Kállay Béni. 1. d. B. Levelek. 293–294. Szögyény Marich László (Csóor, 1867. márc. 7.) Édes Bénim.

¹³⁹ Szögyény Marich: „Széchenyi Hitel- és Stádium-ában, – melyeket multkor elfelejtettünk feljegyezni – böngésztem és találtam bennök sok haszna vehetőt.” Uo. 294v.

¹⁴⁰ MOL P 344 Kállay Béni. 44. cs. É/f. 7. A hitelről. Kivonatok és jegyzetek. 1. Az idézett gondolatmenet Villiamé, N.: *Nouveau traité d'économie politique*. Paris, 1864. című művének 2. kiadásából, a 200–207. oldalról kiírt jegyzetelésből származik.

¹⁴¹ Uo. 3. A tervezett munkából bő évtized múltán jelent meg egy „töredék”: Kállay Béni: *A bankáriuslet és bankügy. Az angol bank alapítása előtt*. Nemzetgazdasági Szemle, 1. évf. (1877) III. füzet. 19–42. Lásd a főszerkesztő jegyzetét: uo. 42.

amelyben magánhitel esetében is lehetőség volt a váltóhitel hosszabb lejáratú kötelezvényhitellé alakítására. Csak a piaci árfolyam gördített akadályt az elé, hogy egyik intézményi hitelezőtől át lehessen vinni a betáblázott követeléseket másik bankintézethez. A túri árendából befolyt összeg minden további nélkül konvertálható volt a zömmel személyi hitelként használt drága váltóállomány radikális visszafogására. Amikor unokatestvérénél mutatkozott sürgős pénzsükség, könnyedén hitelezhetett neki váltóra 5%-on. S amikor ő került hasonló helyzetbe, az uzsorakölcsönöket igyekezett a nagyon is hagyományos, ám olcsóbb családi kötelezvényekkel helyettesíteni. Akinek rendben volt a *Credituma*, annak konvertálhatónak mutatkozott az egész világ.

GYÖRGY KÖVÉR

Credit Conversions. The Credit Businesses of the Kállay Family in the Middle of the 19th-century

It is through three source groups that the paper examines the changes in credit conditions in the 19th-century. The first of these are data relating to the Kállay family from the so called intabulation books of Szabolcs county from the Reform Period; the second are the partial bonds (*parciális obligációk*) issued in 1847 by the Kállay dynasty, and the third are the diaries of Béni Kállay (who later became minister of finance of Austria-Hungary) written in the 1860s.

If it was the cover, expiration and integration of credit that Széchenyi had been mostly worried about then, by the 1860s, Béni Kállay could experience, both in theoretical inquiry and practice, the flexible transferability of various credit forms. A new credit system was about to emerge in which the old structures and the new institutions coexisted in peace. It was a world in which you could convert a bill credit into a longer term obligation even in the case of private credits. Only market rates could prevent transferring intabulated (mortgage) debts from one institutional creditor to another bank.

KISS ZSUZSANNA

A Zala megyei nemesi pénztár

Egy hitelintézet születése

A kezdetek

Az 1808. évi II. törvénycikk rögzítette a napóleoni seregek fenyegetése miatt kilátásba kerülő felkelési kötelezettség részleteit. A törvény 4. paragrafusa szerint „[m]indenki pedig jövedelmeihez képest vagy mint lovas, vagy gyalog minőségben köteles fölkelni; még pedig az, a ki a legutóbbi alkalommal a följánlott segedelem tárgyában bevett nyilatkozata szerint egy vagy több vármegyében évi 3000 frt, vagy ennél több jövedelemmel bír, bele értve a század részt is, mint lovas; a ki pedig évenként csak ezer forintot vesz be, mint gyalog, mindkettő saját költségén szolgálatának rendjéhez képest magát minden szükségessel felszerelni és ellátni s személyesen, vagy ha az alább előadandó okokból fölmentetnék, helyettese által katonáskodni tartozik.”¹ Minden nemes vagy nemesi szabadsággal élő családból (a törvény egy családnak tekintette a felnőtt fiával egy kenyéren élő apát, illetve a meg nem osztott vagyonon, egy kenyéren élő testvéreket) egy tag volt köteles felkelni. Kötelesek voltak felkelőket állítani a nemesi joggal felruházott testületek is, így a szabad királyi és bányavárosok, a káptalanok, a kanonokok, a püspökök, apátok, prépostok stb. is.² A felkelés szervezése a nemesek összeírásától és a költségek előteremtésétől az élelmezésig megyei keretek között zajlott. Az első szemle eredménye szerint Zala megye 53 fő I. osztályú (azaz legalább 3000 forint évi jövedelemmel bíró), 6 fő II. osztályú (2000–3000 forint közötti évi jövedelemmel bíró), 27 fő III. osztályú (1000–2000 forint évi jövedelemű) lovast állított ki, valamint 826 fő IV. osztályút (vagyis állami támogatásban részesülőt), s ezzel országos viszonylatban – a kiállított lovasok számát tekintve – a felső harmadba került. A megye szép számmal állított gyalogosokat is: a 4 fő I. osztályú (legalább évi 1000 forint jövedelmű) mellett 1120 fő II. osztályú (vagyis a pénztár költségén kiállított) gyalogost adott a felkelő seregbe.³

A francia csapatok elleni nemesi felkelés szervezésekor Zala vármegye közgyűlése arról is határozott, hogy a köteles hadi szolgáltatáson felül, önkéntes adakozásból gyűjtött költségen felszerelt lovasezredet is állít, valamint további adományokkal a felkelési nemesi

¹ A törvény szövegét lásd például itt : <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5061>

² Rugonfalvi Kiss István: *Az utolsó nemesi felkelés*. 1. köt. Budapest, 1909. 30–31.

³ Rugonfalvi Kiss: *Az utolsó nemesi felkelés*, I. 42–43.

kasszát is megerősíti.⁴ Az alábbi táblázat az ebből a célból tett önkéntes felajánlásokat tartalmazza.⁵

A NEMESI FELKÉLÉSRE TETT ÖNKÉNTES FELAJÁNÁLÁSOK ZALA MEGYÉBEN

Az adakozóknak neve	azoknak lakó helye	az adakozásnak neve*									
		pénz		lovasszemély	ló	öltözet és lószerszám készület	búza	rozs	árpa	zab	széna
		ft	xr				köből				mázsa
N.M.G. Amade Antal fő ispányi helytartó úr					10	10					
N.M. Rosos Pál püspök úr				4	4	4					
N.M.G. Festetics György úr és a császári katonasághoz	Keszthely	7300		40	110	110					
				100	100	100					
N.G. Batthyány Ferenc úr	Szt. Grót			1 trombitás	31	31					
N.G. Szapáry Péter úr	Letenye				6	6					1000
N.B. Ghilány János úr	Bessenyő				1	1					
Inkey János úr	Palin				4	4					
Sümeghy József úr	Sőjtör				1	1					
özv. Horváth Józsefné assz.	Szalabér				4	4					
Szegedy Ferencz úr	Eötvös				8	8					
Inkey Ádám úr	Récse				4	4			100		
		7300		145	183	183			100		1000
Ezekhez járulnak a nemesség mustrálása alkalmatosságával is tett utóbbi ajánlások											
Zalavári Apát úr	Szalaapáti			6	6	6					

* „...minden ajánlott lovat a n[eme]s v[á]r[me]gyének meg határozása szerint 200 ftokban, az öltözet-béli és lószerszám készületet pedig nádor ispány ő cs. kir fő h[er]ceg[sé]genek leveléhez képest 167 ftokban és 8. xkban számlálván”

⁴ Rugonfalvi ezzel szemben a következőt állítja: „Zalavármegye azon kilenc vármegye között van, melyek törvényes kötelezettségükön fölül nem állítottak lovasságot... Már ebből... is kitűnik, hogy a vármegyét nem hatotta át teljesen az országos lelkesedés.” Rugonfalvi Kiss István: *Az utolsó nemesi felkelés*. 2. köt. Budapest, 1911. 139.

⁵ Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML): A nemesi alapítványok iratai. I. doboz: [1]809.k é. mar. 6.i közgyűlés. Te[kin]t[e]tes N[eme]s Szala Vármegyének N[eme]s Fel-ke[lő] Lovas serege fel-állítására tett szabad ajánlások lajstroma 1809.k esztendőben

A kötelezően kiállított – majd egy ezrednyi – lovassereg mellett tehát a zalai nemesség további 145 lovast adott a seregbe (ebből gróf Festetics György jóvoltából 100-at a császári katonaságba), valamint jelentős készpénzzel, felszereléssel és természetbeni javakkal is hozzájárult a felkeléshez. Az önkéntes kassza felállításában egyfelől részt vettek az országos elitbe tartozók, de a megyében birtokos vagy oda más szálon kötődő személyek. Az arisztokrata adakozók közül gróf Amade Antal vagy Rosos Pál püspök csak hivataluknál fogva kötődtek a megyéhez, a Szapáryak is veszprémi honosságú nemesi család voltak. Batthyány Ferenc és nem utolsósorban természetesen Festetics György azonban a megye legnevesebb nemeseit képviselték az adakozók között. Másfelől a megyei köznemesség, a helyi elit tagjai közül is többen tettek önkéntes felajánlást: Inkey János és Szegedy Ferenc a felkelő sereg kapitányai vagy az 1792-es zalai követ, Horváth József özvegye (a megye későbbi alispánja, zalabéri Horváth János édesanyja).

1810-ben, a hadjárat befejezése után a megyei közgyűlés a legnagyobb adakozó, a keszthei gróf Festetics György indítványára úgy határozott, hogy a megmaradt ingóságokat – a ruhák kivételével – elárverezik, de a befolyt összeget nem osztják szét az adakozók között, hanem abból nemesi alapot hoznak létre. Az alap „az előforduló, és egyedül a’ megyei tulajdonos nemesség által viselendő közös kiadásoknak fedezésére fordíttatni határoztatott, ’s ez okból megőrzés végett a’ megyei főpénztárba tétetni rendeltetett.”⁶

Fél évtized múlva, 1816-ban érkezett el az idő, hogy a megyei pénztárban heverő pénz pusztá megőrzése helyett annak célszerűbb felhasználásáról gondoskodjanak. A vármegye közgyűlésén ekkor „a’ tulajdonos nemesség köz akarattal el határozta, hogy mind ezen tulajdona, mind a’ jövőben befolyandó jövedelmei a’ megszorult tulajdonos nemes társainak elegendő biztosítottakra kamatra adassanak”.⁷ A nemesi pénztár bevételei két fő forrásból táplálkoztak: egyfelől a kiadott pénz után befolyó kamatokból, másrészt a megyei nemességtől megyei kivetés alapján beszedett pénzek (országgyűlési költségekre, koronázási ünnepélyre stb.) maradványainak összegyűjtéséből. Erről az időszakról sajnos nem maradt olyan levéltári forrás, amely alapján megismerhető volna a pénztár gazdálkodása és hitelezési gyakorlata. Deák Ferenc 1846-os közgyűlési beszéde alapján azonban legalább vázlatos képet alkothatunk a kezdeti időszak gazdálkodásának rendszertelenségéről.⁸ Eszerint az eladott lovak árából „bejött 60,000 frt, mely devalvatio után lett 40,000”. A kassza „Szegedy alispánsága alatt”⁹ adatott ki először kamatra, s kezdett kezelteni mint tőke”. Annak ellenére, hogy a tőke kezelésének mikéntjét ebben az időben még semmilyen rögzített szabály nem irányította – vagy ahogy Deák fogalmaz: „Isten csudái közé tartozik, hogy tőkék nem vesztek el, mert eddig minden szabály nélkül adattak ki a pénzek a tanácskozó testület józan felfogása és belátása szerint” –, a kasszából nemhogy nem fogyott el a pénz, ellenkezőleg: „felszaporodott”. Mégis, a biztonság megteremtése érdekében, vagyis a tőke kezelésének felügyeletére a vármegyei közgyűlés 1845-ben bizottságot hozott létre, melynek felada-

⁶ ZML: Zala megye alispánjának iratai IV. 257, 1864/3423. sz.

⁷ Uo.

⁸ Deák Ferenc Zala vármegye nemesi pénztáráról, 1846. szept. 14. In: Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferenc beszédei*. 1. kiadás. Budapest, 1882. 1. köt. 601–604.

⁹ Szegedy Ferenc (1786–1848) a nemesi felkelésben lovaskapitányként szolgált, 1815–1819 között volt a megye alispánja, majd 1825–1827 a megye országgyűlési követe Pozsonyban, ahol a mérsékelt ellenzék egyik központi figurája volt. 1827-től Szabolcs vármegye főispáni helyettesévé nevezték ki, s többé nem tért vissza Zalába.

ta a nemesi felkelősegreg alapjának, illetve megye alá tartozó más alapítványok tőkéinek¹⁰ gondozása volt.

Nem csak a tőkék elkótyavetyélése fölött érzett aggodalom vezetett azonban oda, hogy 1846. november 9-én a megyei közgyűlés elfogadta a kölcsönzés feltételeiről kidolgozott alapszabályokat.¹¹ Az ezt megelőző szeptemberi közgyűlésen ugyanis a megyei köznemesség képviselői vetették föl, hogy a nemesi alapban található tőke, véleményük szerint, őket is megilleti. A pénztár kezelését illetően Horváth János kamarás kifejtette, hogy a választmány álláspontja nem az, hogy „a szegény nemes ember abból ne kapjon, kaptak eddig is, mint a jegyzőkönyvek is mutatják, s fog kapni ezután is mindenki, a mennyire nála biztonság leend”.¹² Éppen ezért, a kihelyezett tőke megtérülésének biztonságára, a hitelkérelem elbírálására az alapszabály értelmében választmányt hoztak létre. A választmány „vezérkárát” az elnök, a gondnok, az ügyvéd és a jegyző adták. Az alapszabály rögzítette, hogy kölcsönt csak megyei nemes, kizárólag ingatlanra kaphatott, amennyiben birtokának méretét és értékét hitelesen felmérte és bevallotta az arra betáblázott terheket. Valamint, ha valaki kölcsönt kapott, akkor a szabály szerint „nyomban tartozik birtokából annyit érő bizonyos részt, mennyi a nyert tőkét kiegészítte, vidékbéli szolgabíró, esküdt, megyei tisztí ügyvéd és mérnök jelenlétében ki jelelni, és ezen summa erejéig pro speciali hypotheca által adottnak kijelentni.” Ha a betáblázott adósságok a jószág becsült értékének egynegyedénél többet tettek ki, úgy a nemesi pénztár nem adott rá hitelt.

A későbbi – 1881-ben írásba foglalt és 1882. január 5-én a belügyminiszter által is jóváhagyott – alapszabály¹³ lényegében megerősítette a nemesi pénztárnak e korábbi működési és pénzkölcsönzési gyakorlatát. Az új alapszabály 4. paragrafusa értelmében „kölcsönök csak földbirtokra százszoros földadónak fele értékéig és jelzálogilag biztosítva kamatra adhatók. A kamat hat száztólinaál fellebb nem emelhető.” Ez az eljárás mód egészen a 20. század első harmadáig életben maradt, akkor azonban a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium felszólítására a „változott gazdasági és pénzügyi viszonyokra tekintettel” módosítani kellett. Az új paragrafus szerint „kölcsönök csak ingatlanokra (földbirtok, ház stb.) jelzálogbiztosítás mellett adhatók. A jelzálogul szolgáló ingatlanok becsértékét a választmány két tagja és a választmány által felkért szakértő együttesen állapítják meg. A becsérték kiszámításánál az ingatlanra bekebelezett jelzálogos terhek kétszeres összeggel levonhatók. Kölcsön az ekként megállapított értéknek legfeljebb 50%-áig folyósítható. A kölcsön után a Magyar Nemzeti Bank visz-leszámítolási kamatlábát 2%-kal meghaladó kamat fizetendő. A kölcsön leghosszabb tartama 5 év. Ha a pénz értékében a visszafizetésig csökkenés állna be, kölcsönnevő az eredeti értéknek megfelelő összeget tartozik a pénztárnak visszafizetni.”¹⁴

¹⁰ Kezdetben a bizottság kezelte a megye alá tartozó összes alapot, de 1855-től kezdve a soproni cs. kir. Helytartósági osztállyal folytatott vita során ezek közül csak azok maradtak a bizottság közvetlen kezelésében, amelyet az alapítók nem a megyére, hanem kifejezetten magára a nemesi választmányra bíztek. Ez utóbbiakat – a nemesi pénztárat, a Deák Ferenc nevelési alapot és az Inkey Carolina-féle nevelési alapot – nemesi választmány a kormány befolyása nélkül kezelhette a továbbiakban is. A pénztár és a megyei alapok történetéről lásd: Hajik István (szerk.): *A Zalavármegyei nemesi pénztár és alapítványi választmány története – s az ezen választmány kezelése alatt lévő alapok és alapítványok ismertetése*. Zalaegerszeg, 1902.

¹¹ ZML: A nemesi alapítványok iratai. I. doboz: [1]846.k é[vi] Novemb[er] 9-i közgy[űlés] 399. sz., Az alapítvány pénztárából adandó kölcsönre nézve ki munkált alapszabályok.

¹² *Deák Ferenc beszédei*, I. 603.

¹³ ZML: A nemesi alapítványok iratai. III. doboz, Kivonat a Zalavármegyei nemesi pénztári és alapítványi választmány által 1929. szeptember 10-én tartott rendes ülés jegyzőkönyvéből.

¹⁴ Uo.

Az alapszabályok szövegéből következtetve úgy tűnik, hogy a kassa a 19. század folyamán elveszítette az alapításakor még meghatározó rendies egyediségét, és fokozatosan „modern”, szabályok és előírások alapján működő, nyílt hitelintézetté vált. A század végi alapszabály már nem köti ki, hogy kölcsönt csak nemesek kaphatnak. A „modernizálódás” jeleként tekinthető a szakszerűsödés is: az írásba foglalt és a minisztérium által hitelesített szabályzat vagy egyszerűen a működés során keletkezett iratok számának fokozatos növekedése a század folyamán. Dolgozatomban a levéltári forrásokon kívül sokszor támaszkodtam arra az 1902-ben kiadott füzetre, amelyet az alapítványi választmány közgyűlésének határozata értelmében „a vonatkozó szóhagyományokba tévedés, hibás értelmezés, avagy félreértés” elkerülése végett adtak ki.¹⁵ Írásomban két síkon igyekszem ellenőrizni a nemesi pénztár modern hitelintézetté válásának hipotézisét. Először is, a pénztárt irányító szűkebb csoport, a választmány tisztviselőinek bemutatásával, majd pedig a pénztár hitelezési szokásainak elemzésével, két adólista (1861, 1894) vizsgálatán keresztül.

Az alapítványi választmány tisztviselői

A pénztár választmányának létszáma az idők során többször változott. Az első, 1845-ben felállított bizottságnak még csak öt tagja volt. 1850-ben az abszolút rendszer életbelépésével megszűnt a megyék önkormányzati joga, s ezzel magától értetődően a megyében működő alapok és alapítványok kezelése is a központi hatalom megbízott szerveire szállt volna át. A nemesi pénztár képviselői azonban külön tárgyalásokba kezdtek a megyefőnökkel, Bogvay Lajossal, amelyek eredményeként a pénztár kezelése végül mégis a megyei nemesiség kezében maradhatott, sőt egy kiterjesztett választmány „örizetébe” került, amely választmány ekkor kilenc tagúra bővült. 1854-ben további három, tiszteletbeli tagot is választottak. A választmány létszámában legközelebb 1861-ben került sor jelentősebb változásra, amikor a tagok számát 34-re emelték, mégpedig úgy, hogy minden járásból egy-egy kisebb birtokos nemes is megválasztottak. Az intézet működésének legmeghatározóbb szereplői a választmányi tisztségviselők: azaz a mindenkori elnök, a gondnok, az ügyvéd és a jegyző voltak.

Az 1845-ben felállított bizottsmány vezetője, vagyis az első – s 1869-ben bekövetkezett haláláig posztján maradó – elnök Oszterhueber József (Deák Ferenc sógora) volt. Zala legtekintélyesebb táblabírói között tartották számon, aki „mind a magánélet területén, mind a megye közéletében hű barátja és támasza volt Deák Ferencnek”.¹⁶ 1842-től jórészt ő vezette a Deák-család gazdálkodását, 1848-ban pedig néhány hónapig helyettes alispán volt. A megye civil nyilvánosságában is meghatározó szerepet játszott, a nemesi pénztár elnöki széke mellett jó évtizeddel később, 1858-ban az alakulóban lévő Zala Megyei Gazdasági Egyesület ideiglenes elnöke, majd megalakulása után elnöke lett. Végrendeletében pedig alapítványt létesített a zalai születésű diákok taníttatásának támogatására. A pénztár első gondnoka Koppány Ferenc, a megyei közélet ugyancsak ismert szereplője volt. A reformkorban előbb első aljegyző, majd főadószedő, 1861 februárja és novembere között pedig a megye első alispánja volt. Az első időszakban a jegyzői posztot Hertelendy László, vármegyei tiszteletbeli aljegyző, majd szántói járásbeli alszolgabíró töltötte be. Rajtuk kívül Farkas András és Szente Lajos táblabírák lettek az első választmány tagjai.

Az első választmány felállítását követő több mint fél évszázadban a nemesi pénztárnak mindössze négy elnöke volt, a poszt betöltői mindannyian halálukig szolgáltak. Oszter-

¹⁵ Hajlik: *A Zalavármegyei nemesi pénztár és alapítványi választmány története*, id. mű

¹⁶ Gyimesi Endre (szerk.): *Zalai életrajzi kislexikon*. Zalaegerszeg, 1994. 163.

hueber (később Tarányi) Józsefet 1869-ben a horvát származású nemesi családban született Glavina Lajos váltotta az elnöki székben (1885-ig), utána a választmány akkor legrégebbi tagja, pallini Inkey László következett, akitől 1901-ben bekövetkezett halálakor nyirlaki Tarányi Ferenc örökölte a posztot. Mind a négyen a megye köztisztviselőiben álló nemesi voltak. Oszterhueber fiatalemberként, a megyei nyilvános és hivatali életben befutott karrierje kezdetén került a pénztár élére, Glavina azonban már a pénztár elnökéül való megválasztása előtt is rendkívül aktív volt a megye politikai és társadalmi életében: ügyvédi diplomája megszerzése után (1829) uradalmi hivatalnok volt előbb Batthyány Fülöp herceg körmei, majd a belga uralkodó pallini jószágán. 1848–1849-ben a csáktornyai választókerület képviselőjeként vett részt a népképviselői országgyűlés pesti, majd debreceni munkájában, erősítve a kormányt támogató liberális centrumot. A császári hadbíróság 1850-ben eljárást indított ellene, de felmentették. Az 1850-es években ismét a pallini uradalom jószágigazgatójaként dolgozott. 1861-ben elnöke lett a vármegye törvényszékének, majd a nemesi pénztárnak, 1863-ban pedig a Zala Megyei Gazdasági Egyesületnek is. 1880-tól haláláig Zala vármegye főispánja és hivatalból a főrendiház tagja volt.¹⁷ Inkey László 1886-ban váltotta az akkor már súlyos beteg Glavinát az elnöki székben. A „köztisztviselőiben és szeretetben”¹⁸ álló Inkey az elnökválasztás során leadott 19 szavazat közül tízet szerzett meg. A többi elnökhöz hasonlóan ő is meghatározó szerepet játszott a korszak egyetlen megyei szintű egyesületében, a Gazdasági Egyesületben, amelynek 1864 és 1866 között volt második alelnöke. Emellett a megyei Honvédegyletnek is tagja volt, 1884–1887 között pedig képviselőjeként tevékenykedett. A századfordulón (1901-ben) megválasztott Tarányi Ferenc karrierje csúcán (az 1920-as évek elején) Vas és Zala megye főispánja volt, előzőleg – gazdasági és jogi tanulmányok után – pedig Zala törvényhatósági bizottságának a tagja és a Tanácsköztársaság idején nemzetgyűlési képviselő volt. Egyesületi tevékenysége nem korlátozódott a megyére (ahol ő is elnöke volt a Gazdasági Egyesületnek), hanem országos szinten is tevékenykedett (az OMGE-ben, illetve a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületében töltött be vezető pozíciót).

A nemesi pénztárat tehát a megye meghatározó alakjai irányították. Az elnökök nem csupán származásukat és politikai–hivatali karrierjüket tekintve voltak a megyei elit tagjai, de civil életük, a megyei nyilvánosságban vállalt szerepük is oda sorolta őket. A pénztári vezérkarról így kialakuló képet tovább erősíti a gondnokok, ügyvédek, jegyzők személy szerinti vizsgálata is. Szinte mindannyian betöltöttek valamilyen megyei közigazgatási pozíciót, legtöbbször szolgabírák voltak, de az első időszak gondnoka, a köznemes Kopány Ferenc például rövid ideig (az 1861-es alkotmányos időszakban) a megye első alispánja volt. A megyei hivatalvállalást tekintve egyedül Isoó Alajos, a pénztár 1869-ben megválasztott ügyvédje „lóg ki” a választmányok tagjai közül. Míg azok ugyanis kizárólag még a reformkorban vagy majd csak 1861 után vállaltak hivatalt, addig ő a definitív időszak egyik főbírója volt az 1850-es években. A választmány tagjai és a megyei gazdasági egyesület vezérkara és tagjai közötti összefonódás az eddigiekből is kitűnik. Thassy Lajos szinte egy időben volt a gazdasági egyesület pénztárnoka és a nemesi pénztár gondnoka, Sümeghy Ferenc előbb a pénztár jegyzője, majd a gazdasági egyesület szakosztályi elnöke. Árvay István, ugyancsak a nemesi pénztár jegyzője a gazdasági egyesületnek előbb szakosztályi vezetője, később elnöke is lett. A két intézmény közötti összefonódás nem csak személyi szinten jelentkezett. A nemesi pénztár mint a megyei nemesség önálló kasszája a kezdetektől fogva

¹⁷ Molnár András: *Glavina Lajos, Csáktornya országgyűlési képviselője*. Pannon Tükör, 3. évf. (1998) 2. sz. 72–75.

¹⁸ Hajik: *A Zalavármegyei nemesi pénztári és alapítványi választmány története*, 24.

biztonságot nyújtó forrásként állt az elsősorban éppen a megye nemeseinek érdekeit szolgáló hivatott gazdasági egyesület mögött. A pénztár választmánya már 1859-ben döntést hozott arról, hogy a „Zala megyében alakítandó Gazdasági egyesület alakulási előleges költségei a nemesi pénztár terhére elfogadtatván, abból időnként ki fizettetni, és számadásba vezetettnek rendeltetnek”.¹⁹ S valóban, egy egy évvel későbbi kimutatás szerint az alakulófélben lévő egyesület különféle költségeire (pártfogók keresésére fogalmazott felhívás és aláírási ívek nyomtatása, alapszabályok leírása és felterjesztése, alakuló gyűlésre szóló meghívó nyomtatása stb.) a nemesi pénztár valamivel több mint 100 osztrákértékű (o.é.) forintot fizetett ki.

A ZALA MEGYEI NEMESI PÉNZTÁR TISZTVISELŐI A MEGALAKULÁSTÓL A SZÁZADFORDULÓIG

név	pozíció	megválasztás éve
Tarányi (Oszterhueber) József	elnök	1845
Glavina Lajos	elnök	1869
Inkey László	elnök	1886
Tarányi Ferenc	elnök	1901
Koppány Ferenc	gondnok	1845
Thassy Lajos	gondnok	1861
Farkas József	gondnok	1891
Nagy Károly	ügyvéd	1850
Isoó Alajos	ügyvéd	1869
Hajik István	ügyvéd	1893
Hertelendy László	jegyző	1845
Süsmeghy Ferenc	jegyző	1850
Árvay István	jegyző	1861
Tarányi Ferenc	jegyző	1863
Orosz Pál	jegyző	1886
Horváth István	jegyző	1900

Forrás: Hajik István: *A Zalavármegyei nemesi pénztári és alapítványi választmány története – s az ezen választmány kezelése alatt lévő alapok és alapítványok ismertetése*. Zalaegerszeg, 1902.

A nemesi pénztár mint hitelintézet

A nemesi pénztár első alapszabálya kidolgozásának időpontjában a vármegyében mindössze egy pénzintézet működött, nevezetesen az 1845-ben Nagykanizsán alapított Nagykanizsai Takarékpénztár Részvénytársaság. Az első hitelintézetet (a Nagykanizsai Kereskedelmi és Ipari Bank Részvénytársaságot) több mint húsz évvel később (1867-ben) hozták létre, ugyancsak Nagykanizsán.²⁰ Zala megye nemesi közönségét – hasonlóan az ország más tájaiban élőkhez – tehát a hitelrendszer szinte teljes kiépítetlensége közepette érte az úrbéri viszonyok eltörlése. Vargha Gyula szerint az olcsó hitel híját először a nagybirtok érezte meg,

¹⁹ ZML: A nemesi alapítványok iratai. I. doboz: Részben kiírás a Zala megyei nemesi pénztár és magán alapítványok kezelését felügyelő bizottmány 1859.k é. Febr. 7.i ülése jegyzőkönyvéből

²⁰ Halász Imre: *Adatok a nagykanizsai pénzintézetek történetéhez a tőkés gazdaság kialakulásának első időszakában*. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Rendi társadalom – Polgári társadalom. Supplementum*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 1995. 175–184.

igaz, már jóval korábban, a 18. század közepétől, amikor azonban a középbirtokos osztály hiteligénye még mérsékelt volt, s azt – írja Vargha Lónyay Menyhért egy munkájára hivatkozva – „az alapítványi pénztárak, de magánosok is, törvényes kamat mellett elegendő kölcsönrel látták el”.²¹ A 19. század végére a helyzet megváltozott, nem pusztán a hiteligény növekedett, de némiképp megsaporodott a hitelt nyújtani tudó intézetek száma is, ami a nemesi pénztár szempontjából azt jelentette, hogy alkalmazkodnia kellett a formálódó piac feltételeihez. 1884-ben ennek értelmében a pénztár választmánya a korábban bevett, hitelek után fizetendő 6%-os kamat mérséklését volt kénytelen indítványozni. Az indoklás a következőképpen szólt: „...a fenálló pénzvviszonyok szerint a 6% kamatozás a hazai pénzüintézetek eljárásaival szemben az alapítványi adóssok által oly terhesnek tekintetik, hogy mintsem ezen 6% kamatot megfizessék inkább a nálunk kihelyezve levő tőke összegeket is minden felmondás nélkül önként vissza fizetik, – a minek azután az a hátrányos következtése van, hogy ezen befizetett összegek kereslet hiányában csak is a takarékpénztárakban helyezhetők el, a hol a mai körülmények között csak is 4 ½%-os kamatot gyümölcsöznek.”²² Az indítvány közvetlen fogadtatásáról ugyan a források nem szólnak, az mindenesetre biztos, hogy a század végén, az 1894-ben készített adóskimutatáson már a fenti indítványban javasolt 5%-os hitelkamat alapján számolják az adósok tartozását.

Dolgozatom második felében a nemesi pénztár két adóslistájának elemzésével a megváltozott hitelviszonyok (a megnövekedett hiteligény) időszakába igyekszem bepillantást nyújtani. A két kimutatás némi lehetőséget kínál az intézményesen kiépült hitelrendszerek világa előtti korszak hitelezési módjának megismerésére. Segítségükkel annak felmérésére is vállalkozhatok, hogy mennyiben sikerült, vagy még inkább, hogy sikerült-e a nemesek felkelési kasszájának egykori rendiességét az időnek felszámolnia, vagyis mennyiben vált a század végére „modern” hitelintézetté a nemesi pénztár.

Az első lista 1861-ben keletkezett, amikor a provizórikus kormányzás kezdetén a nemesi pénztár választmánya megerősítette önmagát, és kimondta, hogy az addig általa kezelt alapok feletti ellenőrzését a továbbiakban is megtartja. Koppány Ferencről ekkor Thassy Lajos vette át a pénztár ügyei feletti gondnokságot, s ebből az apropóból részletes kimutatást készítettek a pénztárban található adóslevelekről. A második lista 1894-re vonatkozik (jóllehet a keletkezése 1896-os), ami ekkorra valószínűleg már rendszeressé váló rendes éves számadás.

A korábbi kimutatás az adóslevél számát, az adós nevét, az adóslevél keltét, a kamatlábat, a tőke osztrák értékben megadott összegét és az ehhez tartozó éves kamat mértékét, a lefizetett kamatok befizetésének dátumát, valamint a még fizetetlen kamatok összegére vonatkozó adatokat tartalmazza. Az 1894-es számadás ugyancsak az adóslevél számát (melyet ekkor „követelési főkönyv lapszáma” címszó alatt rögzítettek), a kamatlábat és a tőkét (osztrák értékben), valamint a tartozás, a törlesztés és a hátralék összegét közli (kamat és tőke-bontásban).

A kimutatásokban értelemszerűen csak azok az adóslevelek szerepelnek, amelyek a felvétel pillanatában aktívak voltak, azaz amelyeket még lefizetetlen tartozás terhelt. Első pil-

²¹ Lónyay Menyhértra hivatkozva idézi Vargha Gyula: *Magyarország pénzüintézetei*. Budapest, 1885. 184–185.

²² ZML: A nemesi alapítványok iratai. III. doboz, A zala megyei Nemesi Pt. választmánya kiküldött bizottságának levele a Nemesi Pt. és ezen alapítványi választmány felügyelete alatt álló egyéb magánalapítványokat illető tőke összegek kamatlábainak leszállítása eránt az 1882. dec. 14-én 7. sz. alatt hozott végzés következtében.

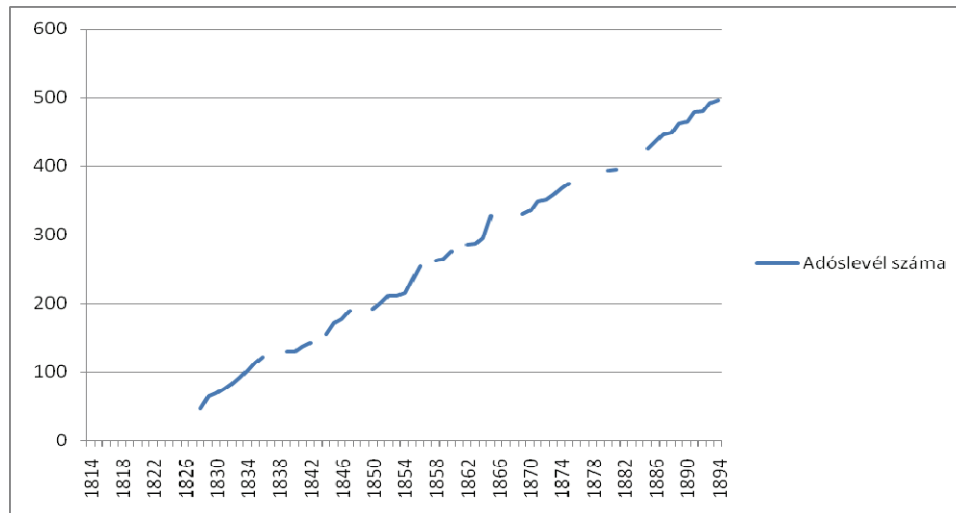
lantásra ennek ellentmond, hogy az 1861-es kimutatásban szerepelnek olyan sorok is, amelyekben nincs kamattartozás. Ezen adósságok hordozói az éves kamatokat ugyan vélhetően befizették, a felvett tőkét azonban még nem vagy nem teljes egészében fizették vissza, emiatt lehetséges, hogy a listán maradtak (erre vonatkozóan azonban a kimutatásból többet nem tudunk meg). 1861-ben így 108, 1894-ben 78 adósról tudunk – pontosabban ennyi tartozásról, ugyanis egyes adósok több esetben is vettek fel hitelt a pénztártól.

Lássuk azonban sorjában, mit is mutatnak meg a nemesi pénztárról és adósairól e kimutatások. Az első oszlop (adóslevél száma/követelési főkönyv lapszáma) nem pusztán nominális értékkel bír: az adóslevél száma gyakorlatilag a kiadott iratok folyószámozását követi. Az 1861-es kimutatásban az 1814-ben kelt 2-es számú adóslevél a legkorábbi, a legkésőbbi pedig a későbbi listán található 496-os számot viselő, 1894-ben kibocsátott irat. A folyószám és a kibocsátási dátumok összevetése segítségével hozzávetőleges képet alkothatunk arról, milyen dinamikát mutatott a kibocsátott adóslevelek, vagyis a felvett hitelek száma a pénztár működése során.²³

A vizsgált periódusok hosszát a pénztár történetének belső határvonalaihoz igazítottam. Igaz, így az egyes periódusok eltérő hosszúságúak lettek, ám az elemzés szempontjából ez nem okozott problémát. Az első időszakban (1846. november 9-e, vagyis az első alapszabály kidolgozása előtt) legalább 172 adóslevelet bocsátottak ki (sajnos azonban nem ismerjük a legelső adóslevél keletkezésének időpontját). A következő tizenöt évben, az 1861-es pénztár átadás-átvételéig a 176-ostól a 275-ös sorszámgig jutottak el a számozásban, azaz ez idő alatt 100 adóslevelet bocsátott ki a pénztár. A második alapszabály kibocsátásáig (1882-ig, tehát a következő huszonegy év alatt) 111 újabb adóslevelet írtak alá. Az utolsó itt vizsgálható időszakban, az 1883 és 1894 (a második adóslista kibocsátásának időpontja) között eltelt tizenegy évben pedig 82 új adósa lett a pénztárnak. A pénztár tehát az 1846–1861 közötti 100-zal szinte megegyező számú új hitelt adott ki a következő, ám mintegy kétszer olyan hosszú (1862–1882) periódusban. Ezt a mélyhullámot viszont a század végén (1883–1894) fellendülés követte, hiszen ez alatt a mindössze tizenegy év alatt szinte ugyanannyi új adósa lett a pénztárnak, mint az azt megelőző hosszabb periódusokban. Az alábbi ábra az adóslevelek számozásának folyamatos növekedését mutatja a pénztár felállításától az 1894-re vonatkozó adóskimutatásig.

²³ A logikusnak tűnő eljárást némiképp problémássá teszi, hogy a folyószámok és a dátumok nem párhuzamosan változnak: azaz olykor magasabb folyószám korábbi dátummal szerepel. Ennek ellenére az iktatószámok nagyságrendileg talán megbízható mutatói az egyes időszakokban kibocsátott adóslevelek számának.

AZ ADÓSLEVELEK FOLYÓSZÁMAINAK NÖVEKEDÉSE A KEZDETEKTŐL 1894-IG

Látható, hogy pénztár a század közepén (az ötvenes–hatvanas években) és a végén (a nyolcvanas–kilencvenes években) adta a legtöbb hitelt: leggyorsabban pedig 1854–1856, illetve 1863–1865 között peregetek a folyószámok, vagyis ezekben az időszakokban vettek fel a legtöbb hitelt a nemesi pénztártól.

Az első – ötvenes évek közepén tapasztalt – hitelezési hullám egybeesik a gabonaárak esésével, majd 1856-ban tapasztalt „rohamos hanyatlásával”.²⁴ A gazdasági nehézségeket tetézte a moratórium²⁵ eltörlése is: „A mily mértékben hanyatlott a magyar földbirtokosok jövedelme, ép oly arányban emelkedtek közterhei, s hogy a válságos helyzetet még inkább nehezítse, 1856-ban megszűnt a moratorium. Nagy csapás volt ez azokra, a kik régi adósságaikat nem törleszthették, mert az éveken át korlátolt, mondhatni kiéhezett tőke annál mohóbban esett neki a földbirtokosnak, a ki a régi kölcsönöket csak uzsora kamat mellett újíthatta meg, mert nem volt forrás, melyből a magyar birtokos meríthetett volna.”²⁶ Ugyancsak ekkor, 1856-ban kezdték meg a földtehermentesítési országos bizottságból létrejött földtehermentesítési igazgatóságok az 5%-os kamatozású, a birodalmi kormány által garantált földtehermentesítési kötvények kiadását. „Ezen kötelezvények árvai, gondnokság alatti, takarékpénztári, egyházi pénzalapi és alapítványi tőkék befektetésére, nemkülönben biztosítékképeni elfogadására alkalmasak és a cs. k. szabad ausztriai nemzeti bankbóli előlegezvények nyérése tekintetében az álladalmi papirosokkal egyenlőnek tekintendők.”²⁷ Az 1861-es adóslistán nyolc földtehermentesítési államkötelezvényt találunk: öt ezek közül

²⁴ Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Budapest, 1896. 284.

²⁵ Az úrbéri viszonyok azonnali megszüntetéséről szóló 1848-as törvény a nehéz helyzetbe került birtokosoknak adósságaik törlesztésére határozatlan időtartamú moratóriumot adott. Ez a segítség szűnt meg 1856-ban.

²⁶ Vargha: *A magyar hitelügy*, 285.

²⁷ Az 1854. január 16-i pátens 7. §-át idézi Kovács Edit: *Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdéi árfolyamának alakulása, 1856–1867*. Agrártörténeti Szemle, 13. évf. (1971) 1–2. sz. 77–85. (Köszönettel tartozom Kövér Györgynek, amiért felhívta a figyelmemet a tanulmányra.)

1855-ös keltezésű (!), a maradék három pedig 1856-os, ezek együtt tehát jelentős szerepet játszottak az ötvenes évek közepén tapasztalt hullám kialakulásában.

Hogyan kerültek földtehermentesítési államkötelezvények a nemesi pénztár adóskimutatására? Először 1856. augusztus 3-i dátummal maradt fenn olyan feljegyzés, amely azoknak a nevét tartalmazza, „akiknek kötelezvényeik földtehermentesítési kötelezvényekkel cseréltettek fel”.²⁸ Eszerint a „nemesi magán tulajdonnál” (azaz a nemesi pénztárban) „Farkas Benjámin Urnak 87. és 146. számú kötelezvényekben foglalt 400 és 144 pengő forintokért adatott 560 ftos állam kötelezvény; Bogyay Lajos Urnak 175. számú kötelezvényében foglalt 300 pengő forintokért adatott 3030 ftos állam kötelezvény; Koltay Etelka asszonyságnak 212. és 213. számú kötelezvényeiben foglalt 500 és 1500 pengő forintokért adatott 400 és 1780 ftos állam kötelezvények.” Ezeken túl számos olyan eset is volt (a fentiek kivül összesen további tizenegy), amelyekben „részént a kincstári ügyvédség, részént az adósok részéről [...] kötelezvények kívántattak állam kötelezvényekkel ki cseréltetni”. Ezeket az eseteket bíróság elé vitték megtárgyalni, de sokan elálltak a követelésüktől.²⁹ Legalábbis ez derül ki Koppány Ferenc két évvel később kelt, 1858. február 1-jei alapítványi gondnoki jelentéséből. Arról van szó, hogy ebben a három esetben a birtokukra felvett hitelt a birtokuk után járó kárpótlással (vagyis a földtehermentesítési kötvényekkel) váltják ki az adósok? Ebben az esetben érthető volna a pénztár válaszmányának aggodalma, amiért a pénztár kasszájába ilyenformán tőkeként bekerülő – elvileg – kamatozó „föld teher mentesítési állam kötelezvények mellett szelvények nem adat[tak]”, ezek a kuponok jogosították volna ugyanis a kötelezvények birtoklóját az azok után járó kamatok felvételére.

Az adósok

A két kimutatásban összesen 186 adós szerepel, ami természetesen nem azt jelenti, hogy ennyi különböző személy vett volna fel hitelt. Az 1861-es lista tanúsága szerint sokan fordultak kétszer vagy többször is segítségért a kasszához. Gyömörey Gáspár gógánfai lakos, táblabíró például hat alkalommal vett fel hitelt a pénztártól: 1833-ban két alkalommal összesen majd 600 forintot, a következő évben 252 forintot, 1835-ben 840 forintot, 1842-ben 574 forinttal, 1851-ben pedig 378 forinttal lett a pénztár adósa. Az adósságok után fizetendő kamatokat a kimutatás szerint 1857-ben törlesztette utoljára (és tartozásait 1894-ig végleg visszafizette). Ugyancsak többszörös hitelfelvevő volt az óhídi táblabíró, Szigethy Dániel, akinek az adósságai örököseire maradtak: 1829-ben kétszer, majd 1832-ben, 1843-ban, végül pedig 1845-ban vett fel, összesen majd 850 forintnyi hitelt.³⁰ Nemcsak ő, de neje, Csillagh Jozefa is adósa volt a pénztárnak: 1861-ben, 1840-ben vett fel hitelt, ráadásul 840 forintnyit, vagyis majd még egyszer annyit, amennyivel férje tartozott az alapnak. „Adóssághalmozó” volt az alszolgabíró, majd másodalispán, neves kaszaházi birtokos, zalabéri Horváth Vilmos is. Ő négyszer (1828, 1834, 1843, 1845) vett fel hitelt a nemesi pénztártól, összesen majdnem 2000 forint értékben. A többszöri hitelfelvétel a későbbiekben sem volt ritka, sőt. 1894-ben kilenc olyan személyt (vagy személyeket, ugyanis egyes esetekben házaspár vagy testvérpárok vettek fel közösen hitel) találunk, akik többször lettek adósai a pénztárnak. Legtöbbször Viosz Lajos andráshidai nemes örökösei szerepelnek (1862-ben, 1865-ben és 1869-ben felvett, összesen valamivel több mint 600 forint hitelük alapján) a listán.

²⁸ ZML: A nemesi alapítványok iratai. I. doboz.

²⁹ Ilyen volt például Szigethy Dániel adóssága, amelyet később örökösei is tovább hordoztak, s melyek államkötelezvényekre való beváltását előbb kérték ugyan, ám végül Szigethy asszonyság a cserétől elállt.

³⁰ Ezekre az adósságokra vonatkozóan lásd még az előző lábjegyzetet.

A többszörösen tartozók mellett a forrás adottságaiból következően az adósok egy másik csoportját is könnyű megragadni. Nevezetesen azokat, akik hosszú ideig nem fizették vissza a felvett hitelt. Az 1861-es listán 108 aktív adósság szerepel, miközben a folyószámozás a 255. sorszámgig jut el. Ez azt jelenti tehát, hogy összesen 255 hitelkiutalás történt, amiből 147-et (vagyis több mint a kiadott hitelek felét) az adósok megtérítettek. A vissza nem fizetett hitelek közül a legrégebbi Novák Ferenc, szentgróti nemes (cs. kir. törvényszéki elnök) 1814 óta fennálló 1260 forintos tartozása volt (aki azonban „csak” a tőke visszatérítésével volt adós, a kamatokat megfizette). 1846 – vagyis az alapszabályok kidolgozása – előttről további 43 adósság szerepel a listán. 1894-re a folyószámozás a 496. számig ért, miközben a listán csak 76 aktív adósság szerepel, azaz az összes kiadott hitelből csak ennyi maradt visszafizetetlenül (s a kiadott pénzeknek majd 85%-a visszakerült a pénztárba). Voltak azonban olyan adósok is, akik már az 1861-es és még a későbbi listán is szerepeltek, összesen heten. 1845 óta tartoztak a pénztárnak (diszeli) Szücs Pál és testvérei (140, illetve 259 ft 2xr), Bogyay Kálmán (1260 ft), 1847 óta özv. Karácsonyi Györgyné (126 ft), illetve Bogyay Kálmán egy másik alkalommal felvett tőkével (630 ft), 1852 és 1857 óta pedig Mezriczky József és társai (600 ft) és özv. Csontos Pálné (1050 ft). Bogyay többszörösen volt „régí adós”, valójában azonban nem maga tartozott, hanem szüleitől örökölte az adósságot: az 1894-ben feljegyzett adóslevélszám egyezik azzal, amely az 1861-es listán még „Bogyay Pál úr és neje Bogyay Teréz asszonyság” nevére szólt. Mezriczky József és társai esetében 1861-ben még „Mezriczky József és Tuchen József Kővágóörsi megbízottak” voltak az adósok, vélhetően tehát nem a személyeket, hanem a közösséget terhelő adósságról van szó a későbbi esetben is. Özv. Csontos Pálné ugyancsak örökölte az adósságot, mégpedig a férjétől. További kutatások során érdemes lenne a listán különféle okokból „különös” esetek egyéni vizsgálatát elvégezni.

Fontos és érdekes volna azt is megvizsgálni, hogy jellemzően mekkora hitelt vettek fel a nemesi pénztártól a kérelmezők: inkább a mindennapi szükségletek kielégítéséhez igényeltek kisebb összegeket, vagy éppen olyankor kértek segítséget, ha nagyobb beruházásba fogtak. Ilyen vizsgálatra azonban a forrás sajnálatos módon alkalmatlan, hiszen csak az aktív adósságokat tartalmazza (vagyis nem nyújt képet azokról, akik az összeírások idejére már rendezték tartozásaikat). A hiányt valamelyest pótolhatják azok az iratanyagban fennmaradt kérelmek, amelyek részletes(ebb) indoklást is tartalmaznak.

Ns. Hajgató István nagykutatási földműves birtokos 1866-ban fordult hitelkérelmével a pénztárhoz, hogy birtokvásárlásra fordított kiadásaihoz kérjen 200 forint segítséget. A „helyi viszonyainkhoz képest kisebb mértékű” befektetéshez ugyan elsősorban saját forrásait használja fel, „s a kifizetetlenül maradt hátralékok kielégítését csak a mostoha időjárás okozta terméketlenség hátráltatja”, a pénztártól várt segítséggel igyekszik biztosítani a fizetéseketlenség elkerülését.³¹ Kustán János sándorházi nemes néhány évvel korábban, 1860-ban fordult segítségért a nemesi pénztárhoz, az évben ugyanis „a Sándorházi helységnek nagyobb része tűzlángok martaléka lett”, a tűz felemésztette Kustán házát és gazdasági épületeit. A kapott hitel segítségével vissza tudta építeni az elpusztult épületeket, ám 1865-ben „a sors keze egy újabb szerencsétlenséggel látogatta meg”, háza, gazdasági eszközei, bútorai, de még ruhái is egy újabb tűznek estek áldozatul. Kérelmében újabb segítyt nem, de a korábbi hitel kétévi kamatának elengedését kéri a pénztár választmányától.³² Utolsó példaként Böcskei János sőjtöri lakos kérelmét emelem ki, már csak azért is, mert az ő adóssága az 1894-es összeírásakor még aktív volt. Böcskei János és neje, Csicsor Juli

³¹ ZML: A nemesi alapítványok iratai. II. doboz 1866.8.13. 21. sz.

³² ZML: A nemesi alapítványok iratai. II. doboz 1866.4.2. 18. sz.

söjtöri lakosok³³ 1885-ben fordultak kérelmükkel a nemesi pénztár választmányához. Esetük – talán – nem mindennapi. Ahogy kérvényükben írják, 1872-ben ingatlant vásároltak Lénárt Tamás söjtöri birtokostól, s az ingatlan átírásával a „tek. nemesi pénztárnak rajta fekvő 2000 ftja is átvitetett”.³⁴ Évekkel később azonban néhai Léránt Tamás ingatlanai bírói árverésre kerültek, s ekkor derült ki, hogy a Böcskeiek által megvett birtokot fizetetlen kamatok terhelték, ami miatt az általuk már teljes egészében kifizetett szőlőbirtok kereset alá került. Böcskeiek a kereset jogosságát nem vitatva nem az adósság elengedését kérték, hanem 420 forint hitel kiadását, hogy a fennálló kamattartozást és a per költségeit kifizethessék. Egyben megígérték azt is, hogy „az előírt 5% kamatokat, de magát a tőkét is fél évenként törleszteni fogják – s ígéretüket meg is tartották; az 1894-es kimutatás szerint legalábbis összesen egy évi, vagyis 21 forint tartozásuk volt.

A bemutatott példák „általános esetek” (vagy legalábbis a hasonló ügyek számából ítélve annak tűnnek): néhány száz forintos hitelkérelmek, többé-kevésbé hétköznapi élethelyzetekben. Ezek mellett talán érdemes a listákon feltűnő legmagasabb hitelek felvevőire is röviden kitérni. Kiemelkedően magasnak a 4000 o. é. feletti hiteleket tekintettem, 1861-ben ilyen volt Hertelendy Borbála özv. Töreký Ferencné 1855-ben felvett 4620 forintos hitelle és zalabéri Horváth Franciska ugyancsak 1855 óta fennálló tartozása 6825 forintról. Mindketten 1859-ben fizettek utoljára kamatot. 1894-ben 4000 forinttal tartozott a pénztárnak Dervarics János (1883) és Boldogfa község (1892); 5000 forinttal Háy Sándorné (1886) és Forintos Kálmán (1889), 5233 forinttal Smodics Elek és neje (1883), Lanyi Kálmán 8000 forinttal, de ő csak a tőke visszafizetésével volt adós, míg a többieknek kamatfizetési elmaradásuk is volt. A legnagyobb adós pedig maga Zala megye közönsége volt (1892) 30 000 forintos tartozással.

Az természetesen nyilvánvaló, hogy az adóskimutatások alapján nem ismerhetjük a nemesi pénztár valaha volt összes adósságát, hiszen mindazok, akik a felvett hitelt az összeírásokig törlesztették, ismeretlenek maradnak számunkra. Ennek ellenére mégsem tűnik haszontalannak, ha a listán szereplőket nemcsak a fenti módon, vagyis különböző szempontok szerint egyénenként vesszük szemügyre, hanem egységként kezelve is vetünk rájuk egy rövid pillantást. Vajon mennyiben lépett túl rendies gyökerein a nemesi pénztár az első alapszabály kiadását követő fél évszázadban?

Az 1846-os alapszabály értelmében hitelt felvenni „nemesi ingatlan birtokra” lehetett, illetve megyei nemesek „polgári fekvő birtokra” is terhelhették az adósságot, de a „költsönt vevők csak megyei birtokosok” lehettek.³⁵ Az 1881-es alapszabály a pénztár célját ugyan „a nemességnek adandó kölcsönök”-ben határozza meg, a kölcsönzés gyakorlati kérdései kapcsán azonban mindössze annyit rögzít, hogy „kölcsönök csak földbirtokra” adhatók, nem teszi kritériummá, hogy a hitel biztosítésként szolgáló földbirtoknak nemesi jószágnak kell lennie.³⁶ Adódik a kérdés, hogy ha elméletileg megszűnt a nemesek kizárólagos joga a

³³ Zala megye nemesi katasztereiben (1790, 1829, 1845) – amelyek online is elérhetők: <http://www.zml.hu/adatbazisok/nemesi.kataszter/bevezeto.php> – sem Söjtörön, sem a megye többi településén nem találtam Böcskei (Böcskey) vezetéknévű nemes birtokost.

³⁴ ZML: A nemesi alapítványok iratai. III. doboz. 12. sz.

³⁵ Lásd a 10. lábjegyzetet.

³⁶ Ennek azonban ellentmond egy 1882 decemberében az új alapszabály minisztériumi ellenjegyzése után kelt választmányi levél szövege, amely szerint: „...a Nemesi magán tulajdont képező tőke összegnek kizárólag az a szűkséget szenvedett megyei nemeseket – ennek kölcsönzésével – segély nyújtassék”. ZML: A nemesi alapítványok iratai. III. doboz, A zala megyei Nemesi Pt. választmánya kiküldött bizottságának levele a Nemesi Pt. és ezen alapítványi választ-

pénztárból való hitelfelvételre, ez vajon azt is jelentette-e, hogy – rendi értelemben – valóban kiszélesedett a sikeres kérelmezők köre.

Azok egyszeri számbavételével, akik többszörösen tartoztak a pénztárnak, a két adóslista közel azonos számú adóst tartalmaz (az 1861-es 69-et, az 1894-es 61-et). Ezek között a korábbi listán egy, a későbbin három község szerepel, a többi magánszemély, akik visszakereshetők Zala megye nemesi összeírásaiban. Ám már első ránézésre is szembetűnő az a különbség a két lista között, hogy női neveket a korábbi csak elvétve tartalmaz, ezzel szemben az 1894-esen több mint féltucatnyi nő található.³⁷ Kérdés persze, hogy mit jelent a női hitelfelvevők számának megszorodása: valóban női pénzkezelőkről van szó, vagy – amint az a fentebb már előkerült Szigethy-féle tartozás esetén gyanítható – férj és feleség közös tartozása áll a háttérben, esetleg – erre utal néhány özvegy jelenléte – a férj elhunytja után az asszonyok örökölték annak tartozását is. Ha kételyektől mentes magyarázatot nem is sikerül adni a változásra, annak megfigyelése önmagában is fontos lehet. Mindenesetre nemcsak a nemes dimenziójában, hanem a társadalmi állást tekintve is úgy tűnik, hogy a nemesi alap „befogadóbbá” vált. A korábban készített listán is találhatók olyan személyek, akik nem szerepeltek a nemesi összeírások egyikében sem, ezek többségéről ennek ellenére joggal feltételezhető, hogy nemes volt.³⁸ A későbbi listán azonban ugrásszerűen megnő a kataszterek segítségével nem azonosítható nevek száma. Nyilvánvalóan ezek között is vannak olyanok, akik nemesek voltak, az arányok megváltozása azonban szembeötlő.

A nemesi pénztár a hitelezés mellett a kezdetektől fogva adott közhasznú és jótékony adományokat is. A pénztár működésének átalakulását e vissza nem térítendő támogatások jellegének változása is tükrözi. Az adományokról az 1825 és 1855 közötti időszakra vonatkozóan egy kivonatos kimutatás,³⁹ az 1873 és 1901 közötti periódusról pedig teljes lista áll rendelkezésünkre.⁴⁰ A pénztár hitelezési gyakorlatában a század során lezajlott változással párhuzamosan, a két kimutatás összevetése alapján egyértelmű változás látszik az adományok jellegében is. A korábbi időszakban a legtöbb jótékony kiadás valójában közcélokat szolgált: a pénztár több alkalommal is kisebb-nagyobb összegeket áldozott tisztújításhoz vagy a megyei közgyűléshez szükséges terem berendezésére, hozzájárult a gyámi bírák, a levéltári lajstromozó, a táblabírák, a megyei orvos, a gyámi választmányi jegyző fizetéséhez, jutalmat adott a megyében garázdálkodó gonosztevők ellen hatékonyan fellépőknek. Közcélokat szolgált a városi toronyóra megjavítására, a parkosításra, a közvilágításra vagy éppen a Ludovica és a Nemzeti Múzeum építésére fordított összeg is. Valódi jótékony célra kevesebbet fordítottak, bár adtak pénzt a dunai árvízkárosultaknak és a megyében élő éhe-

mány felügyelete alatt álló egyéb magánalapítványokat illető tőke összegek kamatlábainak leszállítása eránt az 1882. dec. 14-én 7. sz. alatt hozott végzés következtében.

³⁷ A kataszterben való visszakeresés során ez problémát jelent, különösen abban az esetben, ha nem férjezett (vagy férjezett, de ezt nem jelző formájú) névről van szó.

³⁸ Kökénymindszenti Nemes Nagy Mihály, Szigethy Lajos, Zalabéri Horváth Eduárd neve például egyik összeírásban sem szerepel, vélhetően mégis mindannyian nemesek. Fiáth János úgyszintén nincs benne Zala megye nemesi katasztereiben. Vajon a Fejér megyében törzsökös Fiáth család sarja birtokos volt Zala megyében, vagy esetleg más megyében fekvő birtoka után vehette fel az 1260 forintos hitelt?

³⁹ Kivonata azon összegeknek, melyek a Zalai Nemességnek magán alapítványából a rendes kiadásokon kívül különbbféle célokra a számadások szerint 1825^k évtől 1855^k év végéig ki fizetettek. ZML: A nemesi alapítványok iratai. I. doboz.

⁴⁰ Az adományokat 1873. április 3-tól 1901. november 13-ig közli: Hajik: *A Zalavármegyei nemesi pénztár és alapítványi választmány története*, id. mű.

zőknek is. A kiadások további markáns csoportját jelentették az uralkodó látogatásának előkészítésére, I. Ferenc vagy éppenséggel Deák Antal, a megye első alispánjának gyászmiséjére adott felajánlások. Ezek a kiadástípusok a későbbi kimutatásban is megkülönböztethetők, arányaik azonban egészen másként alakulnak. A század utolsó harmadában évente átlagosan 3000–5000 forintnyi összes jótékony és közhasznú adományból a fenti értelemben vett közcélokra (vagyis városépítészeti–szépítészeti beruházásokra vagy közhivatalok ellátóinak támogatására) a pénztár gyakorlatilag nem adott támogatást. S bár V. Ferdinánd és Deák Ferenc gyászmiséjére ugyan adakozott a pénztár, az efféle „reprezentatív nyilvánosságot” tápláló csatornák is beszűkülni látszanak. A korábbiaknál sokkal nagyobb hangsúly került viszont a különféle egyesületek támogatására mind megyei, mind országos szinten, valamint tanulói ösztöndíjak és különféle segélyek juttatására, illetve egyéb tudományos és kulturális célokra.

A pénztár jótékony tevékenysége mindenkor a társadalom igényeire adott válasz, s ez az igény az idő során megváltozott. A század első harmadában a közfeladatok ellátásának biztosítása több szinten is akadozott, s a közbiztonság fenntartásához éppúgy nagy segítséget jelentett a pénztártól kapott támogatás, mint a megyei közzolgák fizetésének kiegészítésében. A közigazgatási bürokrácia fokozatos kiépülése és megszilárdulása a század végére jobbra kiiktatta ezt az igényt, amely helyébe így a mind erősebben szerveződő civil – polgári – mozgalmak (egyesületek, kaszinók, segélyegyletek, alapítványok) igényei léphettek. A pénztárnak ez a funkcióváltása a rendből modernné válás folyamatának egy újabb aspektusa.

Összefoglalás

Dolgozatomban a zalai nemes felkelő seregek kasszájából alakult nemesi pénztár felállításának körülményeit és a pénztár működésének majd egy évszázadnyi periódusát vizsgáltam a pénztár közvetlen irányítását végző alapítványi választmány tagjainak összetételét, valamint a pénztár két különböző időpontban (1861, 1894) felvett adóslistáját elemezve.

Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mennyiben vált a rendi körülmények között született intézmény modern hitelintézetté. A kérdésre az első vizsgálatok alapján adott válasz természetszerűleg nem lehet teljes és végleges. Az eddigiek alapján azonban megállapítható, hogy a pénztár vezető testületében az egész korszakban a nemesi háttérű, megyei szinten ismert és a közélet más területein is aktív férfiak domináltak, ebben a tekintetben lényegi változás gyakorlatilag nem történt a pénztár felállítása óta. A másik oldalon viszont, a pénztár „használói”, vagyis az adósok és a támogatásban részesülők oldalán jól kitapintható elmozdulás következett be, amennyiben a kezdetben rendi kötöttségei miatt csupán szűk kör számára nyitott pénztár a század végére a nem nemesek, sőt a nők számára is mindinkább elérhető vált, illetve a pénztár által adott jótékony támogatások kedvezményezettjeinek köre is a kor igényeinek megfelelően változott, s tolódott a közzféra felől a civil társadalom irányába.

ZSUZSANNA KISS

The Noble's Bank of Zala County – the Birth of a Credit Institution

The paper focuses on the founding of the noble's bank, financed from the cash reserves of the rebel army of noblemen from Zala county, and the nearly century-long operation of the institution. By analyzing the composition of the foundation board directly governing the bank as well as the the credit registries from the years 1861 and 1894, we can follow the transformation of the credit institution founded in a feudal environment. The results seem to suggest that this modernization process was rather ambiguous. While there were no changes in the composition of the governing and decision-making body of the bank, that is, in this sense the institution preserved its feudal character, on the “demand side”, as far as the customers were concerned there were obvious differences. The bank, which in the beginning had been open to but a chosen circle due to its feudal bonds, had become more and more available to the non-nobility and even women by the end of the century. The the composition of the beneficiaries of the charitable donations given by the bank also changed as the focus had moved away from the public sector towards civil society.

Feljegyzése A' Zalai Összes Nemesség magántulajdonát illető adósleveleknek és azoktól járó s' hátralévő kamatoknak (1861)

Adóslévél száma	Neve az adósnak	Adóslévél kelte	A tőke osztrák értékben		Évi kamat osztrák értékben		Lefizetett kamat	Fizetetlen kamat osztrák értékben	
			Kamatláb	f	x	f	x	Hány év	f
2	Novák Ferenc cs.kir.törvényszéki elnök úr	1814.09.07.	6%	1260	-	75	60	1860.09.07.	-
16	Stefánics József úr örökösei	1819.08.6.		504	-	30	24	1857.08.09.	3
17	Koppányi Ferenc	1819.12.20.		252	-	15	12	1860.12.20.	-
21	Keönczeöly Ferenc úr örökösei	1822.10.09.		126	-	7	56	1854.10.19.	6
47	Zalabéri Horváth Vilmos úr	1828.02.01.		840	-	50	40	1859.02.01.	1
58	Szigethy Dániel úr örökösei	1829.01.04.		105	-	6	30	1859.01.04.	1
64	Szigethy Dániel úr örökösei	1829.01.16.		105	-	6	30	1859.01.16.	1
63	Ethényi Josefa, Varga Lajosné asz-szonyság	1829.03.01.		336	-	20	16	1856.03.01.	4
68	Szentgyörgyi Horváth Pál úr	1830.02.24.		420	-	25	20	1860.02.24.	-
75	Kisfaludy Sándor úr örökösei	1831.06.01.		840	-	50	40	1860.06.01.	-
79	Zakáll György úr	1832.01.16.		108	78	6	68	1860.01.16.	-
82	Szigethy Dániel úr örökösei	1832.11.29.		420	-	25	20	1859.11.29.	1
91	Gyömöre Gyáspár úr	1833.07.09.		420	-	25	20	1857.07.09.	3
92	Gyömöre Gyáspár úr	1833.10.23.		168	-	10	8	1857.10.23.	3
96	Gyömöre Gyáspár úr	1834.01.09.		252	-	15	12	1858.01.09.	2
101	Zalabéri Horváth Vilmos úr	1834.04.01.		420	-	25	20	1859.04.01.	1
107	Zalabéri Horváth Eduárd úr örökö-sei	1835.03.10.		2531	30	151	87	1860.03.10.	-
109	Gyömöre Gyáspár úr	1835.04.05.		840	-	50	40	1857.04.05.	3
126	Marton György úr örökösei	1835.06.23.		831	60	49	90	1859.06.23.	1
125	Koppány Ferenc	1835.06.23.		1680	-	100	80	1859.06.23.	1
113	Deák Mihály cs.k.alezredes úr	1835.11.20.		630	-	37	48	1860.11.20.	-
114	Deák Mihály cs.k.alezredes úr	1836.01.15.		105	-	6	30	1861.01.10.	-
121	Hethéssy Péter úr	1836.08.16.		966	-	57	96	1859.08.16.	1
122	Hethéssy Péter úr	1836.08.16.		966	-	57	96	1859.08.16.	1

129	Csányi Istvánó asszonyság örökösei	1839.09.09.		1260	-		75	60	1857.09.09.	3	226	80
130	Csillagh Josefa, Szigethy Dánielnő asszonyság örökösei	1840.03.15.		840	-		50	40	1859.03.19.	1	50	40
135	Thassy Gábor úr örökösei	1841.08.03.		252	-		15	12	1856.08.03.	4	60	48
136	Deák Mihály cs.k.alezredes úr	1841.11.09.		315	-		18	90	1860.11.09.	-	-	-
138	Farkas Franciska, Gaál Károlynő asszonyság	1842.01.24.		630	-		37	80	1860.01.16.	-	-	-
137	Gyömöre Gáspár úr	1842.02.04.		574	56		34	47 5/10	1858.02.04.	2	68	95
141	Viasz Imre úr örökösei	1842.06.16.		1066	80		63	97	1858.06.16.	2	127	94
142	Farkas Franciska, Gaál Károlynő asszonyság	1842.08.15.		420	-		25	20	1859.08.15.	1	25	20
165	Szigethy Dániel úr örökösei	1843.03.15.		100	80		6	5	1859.03.15.	1	6	5
162	Zalabéri Horváth Vilmos úr	1843.04.01.		504	-		30	24	1859.04.01.	1	30	24
154	Farkas Juliánna, Gombossynő asszonyság örökösei	1844.10.13.		525	-		31	50	1859.10.31.	1	31	50
155	Farkas András úr	1844.12.28.		420	-		25	20	1859.12.28.	1	25	20
166	Szigethy Dániel úr örökösei	1845.03.15.		112	89 5/10		6	77 5/10	1859.03.15.	1	6	77 5/10
156	Farkas Juliánna, Gombossynő asszonyság örökösei	1845.06.10.		525	-		31	50	1859.06.10.	1	31	50
160	Bogyay Pál úr és neje Bogyay Teréz asszonyság	1845.07.28.		1260	-		75	60	1859.12.28.	1	75	60
163	Zalabéri Horváth Vilmos úr	1845.07.30.		210	-		12	60	1859.07.30.	1	12	60
167	Diszeli Szűcs Pál úr és testvérei	1845.09.12.		420	-		25	20	1856.09.12.	4	100	80
169	Diszeli Szűcs Pál úr és testvérei	1845.11.12.		420	-		25	20	1856.11.12.	4	100	80
171	Baranyay József úr örökösei	1845.11.17.		1050	-		63	-	1859.11.17.	1	63	-
172	Farkas András úr	1845.12.31.		630	-		37	80	1859.12.31.	1	37	80
177	Sááry Gergely úr	1846.11.11.		1050	-		63	-	1857.03.11.	3	189	-
176	Novák Ferenc cs.kir.törvényszéki elnök úr	1846.11.14.		1050	-		63	-	1859.11.14.	1	63	-
178	Deák Lajos úr	1847.02.25.		367	50		22	5	1858.08.25.	2	44	10

179	özvegy Botka Jánosné asszonyság és fia, Botka Mihály úr	1847.02.25.		1260	-		75	60	1860.02.25.	-	-	-
180	Fiáth János úr örökösei	1847.02.26.		1260	-		75	60	1860.02.26.	-	-	-
181	Farkas János úr örökösei	1847.02.27.		630	-		37	50	1860.02.27.	-	-	-
185	Sááry Pál úr	1847.02.27.		745	50		44	73	1858.02.28.	2	89	46
182	Karácsony Györgyné Gáál Anna asszonyság	1847.02.28.		126	-		7	56	1859.02.28.	1	7	56
183	Bogyay Pál úr és neje, Bogyay Teréz asszonyság	1847.03.01.		630	-		37	80	1859.11.30	1	37	80
184	Viasz Imre úr örökösei	1847.03.02.		1050	-		63	-	1859.03.02.	1	63	-
186	Bessenyei Barnabás úr és neje, Kovács Teresia asszonyság	1847.04.20.		1680	-		100	80	1858.04.20.	2	201	60
189	Málics Rozália, Sümeghy Sümeghy (Sümeghy Józsefné) asszonyság örökösei	1847.09.01.		840	-		50	40	1859.03.09.	1	50	40
191	Tuboly Gáspár úr	1850.11.09.		1050	-		63	-	1860.03.09.	-	-	-
192	Szládovics Borbála, Csértán Sándorné asszonyság	1850.11.27.		1575	-		94	50	1859.03.09.	1	94	50
193	Viasz Imre úr örökösei	1851.02.03.		472	50		28	35	1860.02.03.	-	-	-
197	Bogyay Antal úr	1851.02.12.		3780	-		226	80	1859.08.12.	1	226	80
195	Karácson Józsefné, Barcza Klára asszonyság	1851.02.15		525	-		31	50	1860.02.15.	-	-	-
198	Barcza János úr	1851.08.07.		1050	-		63	80	1860.03.07.	-	-	-
201	Pillich Mária özvegy Tornyos Ferenczné asszonyság	1851.08.22.		210	-		12	60	1860.08.22.	-	-	-
199	Gyömöre Gyáspár úr	1851.08.25.		378	-		22	68	1857.08.25.	3	68	4
205	Gáál József úr	1852.01.15.		1050	-		63	-	1860.01.15.	-	-	-
207	Megyessy Alajos úr	1852.02.04.		210	-		12	60	1860.02.04.	-	-	-
206	Mezriczky József és Tuchen József Kővágóörsi megbízottak	1852.02.04.		1050	-		63	-	1860.02.04.	-	-	-
208	Egerváry Lajos úr örökösei	1852.03.07.		1680	-		100	80	1860.11.07.	-	-	-
209	Oszterhueber Magdolna és fia, Hertelendy László úr	1852.08.02.		1827	-		109	62	1860.08.02.	-	-	-

210	Tuboly Farkas úr örökösei	1852.11.25.		525	-	31	50	1859.03.23.	1	31	50
211	Koltay Etelka özvegy Bogtay Ignácnő asszonyság	1853.02.14.		1050	-	63	-	1859.11.26.	1	63	-
215	Kéthelyi Ferenc úr örökösei	1854.06.21.		109	20	6	55	1859.06.22.	1	6	55
226	Rajky Zsigmond úr	1855.03.08.		1575	-	94	50	1859.03.08.	1	94	50
218	Lövői Simon János és neje, Nagy Örszébet asszonyság	1855.03.11.		840	-	50	40	1860.03.08.	-	-	-
220	Kókényes Mindszenti Nemes Nagy Mihály	1855.03.12.		210	210	12	60	1860.10.12.	-	-	-
219	Thassy Lajos úr	1855.03.12.		1050	-	63	-	1860.03.12.	-	-	-
216	Mezriczky Péter úr	1855.03.13.		630	-	37	80	1860.09.13.	-	-	-
221	Tuboly Gáspár úr	1855.03.15.		525	-	31	50	1860.11.15.	-	-	-
222	Ebergényi Victor úr	1855.03.19.		525	-	31	50	1859.03.19.	1	31	50
223	Zalabéri Horváth Franciska asszonyság	1855.03.24.		6825	-	409	50	1859.03.24.	1	409	50
224	Bezerédy Ignác cs.k.udvari tanácsos úr	1855.08.16.		1050	-	63	-	1860.08.16.	-	-	-
225	Hertelendy Borbála özvegy Tőrekny Ferencnő asszonyság	1855.09.02.		4620	-	277	20	1859.09.02.	1	277	20
231	Földthermentesítési államkötelezés vény 256.	1855.11.01.	5f	420	-	21	-	1860.10.31.	-	-	-
234	Földthermentesítési államkötelezés vény 396.	1855.11.01.	5f	588	-	29	40	1860.10.31.	-	-	-
232	Földthermentesítési állam kötelezés vény 257.	1855.11.01.	5f	1869	-	93	45	1860.10.31.	-	-	-
230	Földthermentesítési állam kötelezés vény 357.	1855.11.01.	5f	3181	-	159	7 5,10	1860.10.31.	-	-	-
255	Földthermentesítési állam kötelezés vény 2413.	1855.11.01.	5f	8589	-	429	45	1860.10.31.	-	-	-
254	Földthermentesítési állam kötelezés vény 692.	1856.03.01.	5f	336	-	16	80	1860.10.31.	-	-	-
256	Földthermentesítési államkötelezés vény 850.	1856.03.01.	5f	1522	50	76	12 5/10	1860.10.31.	-	-	-

253	Földtherementesi-tési államkötelez- vény 822.	1856.03.01.	5f		7381	50	369	7 5,10	1860.10.31.	-	-	-
233	Bezerédy Ignác cs.k.udvari tanácsos úr	1856.06.05.	6f		1050	-	63	-	1860.12.05.	-	-	-
235	Csillagh Lajos úr örökösei	1856.11.13.	6f		630	-	37	80	1859.11.13.	1	37	50
237	Ágoston József úr	1856.12.23.			1932	-	115	92	1860.12.23.	-	-	-
248	Thassy Lajos úr	1857.02.12.			1050	-	63	-	1860.02.12.	-	-	-
246	Széll József úr és neje, Berta Juliánna asszonyság	1857.02.19.			1680	-	100	80	1860.08.19.	-	-	-
247	Csontos Pál úr	1857.02.22.			1050	-	63	-	1860.08.22.	-	-	-
257	Csillagh Gyula úr	1858.07.15.	6f		315	-	18	90	1859.07.15.	1	18	90
262	Hertelendy Kálmán úr	1858.09.23.			2100	-	126	-	1859.09.23.	1	126	-
263	Nagy Pál úr és neje, Simon Anna asszonyság	1859.01.03.			1500	-	90	-	1860.01.03.	-	-	-
264	Nagy Pál úr és neje, Simon Anna asszonyság	1859.02.14.			300	-	18	-	1860.02.14.	-	-	-
265	Gombossy János úr	1859.06.30.			800	-	48	-	1860.06.30.	-	-	-
269	Hetyey Károly úr	1860.02.18.			500	-	30	-				
270	Hetyey Károly úr	1860.03.15.			500	-	30	-				
271	Szigethy Lajos úr	1860.03.19.			540	-	32	24				
272	Farkas Franciska és leánya Gáál Mathild asszonyságok	1860.08.26.			2000	-	120	-				
273	Mezriczky Péter úr	1860.11.30.			400	-	24	-				
274	Sándorházi Nemes Egved Menyhárt	1860.12.19.			200	-	12	-				
275	Sándorházi Nemes Egved Menyhárt	1860.12.19.			200	-	12	-				
			Összesen		112377	43 5/10	6503	43 5/10			4197	36 5/10

Számadási kivonat a nemesi magán alapítányról készített 1894. évi gondnoki számadásból

			A tőke az év kezdetén osztórák ér- tékben			tartozás								törlesztés						hátralék		

[illegible]

450	Háry József	1889.IV.15.	5	3000		150		150		150		3300				225		225		75		3000	
452	Jakabffy Gergely	1889.IV.15.	5	250								50								12	50	250	
453	Kámán János	1889.IV.15.	5	450		40	48	22	?			510	93			45		45		17	98	450	
454	Háry István és neje	1889.IV.15.	5	350		29	91	17	5			397	41			12	41	12	41	35		350	
455	Hölczl Anna	1889.IV.29.	5	200		16	72	10	35			227	7							26	72	200	
456	Tuboly Zsigmond	1889.IV.20.	5	1000		50		50				1100				50		50		50		1000	
462	Forintos Kálmán	1889.XII.12.	5	5000		760	42	250				6010	42			510	42	510	42	500		5000	
465	Smodics István	1890.VIII.16.	5	260		30	91	13				303	86			13		13		30	91	260	
466	Bujtás János	1890.IX.15.	5	400					20			420								20		400	
469	Baranyay Luiza	1891.X.22.	5	1300		143	52	65				1508	52							208	52	1300	
470	Kardos József	1891.XI.14.	5	820					41			861				41		41				820	
471	Horváth István	1891.XI.14.	5	250					12	50		262	50			12	50	12	50			250	
472	Vizsi Anna	1891.XI.14.	5	1100					55			1155				55		55				1100	
473	Zala vármegye közön- séje	1892.VI.1.	5	0		125						32625				875		875		750		30000	
474	Farkas Péter és Ferenc	1892.I.1.	5	1087	50	27	20	54	40			1162	23			54	40	54	40	27	20	1087	50
475	özv. Kerkápoly Mórné	1892.VIII.15.	5	3000		56	25	150				3206	25			150		150		5625		3000	
476	özv. Csupor Endréné	1892.VIII.10.	5	900		63	75	45				1007	87			45		45		63	75	900	
477	Regálé kötvények	1891.XII.13.	5	1250		138	37	276	75			1526	74			276	74	276	74	138	37	1250	
478	Regálé kötvények	1891.XII.13.	5	4900								4900										4900	
479	Németh Menyhárt	1892.XI.15.	5	1000					50			1050				50		50				1000	
480	Boldogfa község	1892.XI.30.	5	4000		216	68	197	28			4336	88	76		216	68	216	68	197	28	3924	
486	Császár Pál	1893.VIII.1	5	300		6	25	15				321	25			21	25	21	25			300	
487	Primmsa Ferenc	1893.VIII.1	5	250		5	21	12	50			267	71			5	21	5	21	12	50	250	
488	Radics József	1893.VIII.1	5	200					10			210				10		10				200	
489	Györe Dömök Ferencné	1893.VIII.1	5	450		9	38	22	50			481	88			31	88	31	88			450	
490	Bessenyő község	1893.VIII.15.	5	2000		37	50	100				2137	50	100		137	50	237	50			1900	
491	Horváth Józsefné K. Örzse	1893.VIII.15.	5	350								369	70			19	70					350	
492	Lanyi Kálmán	1893.XI.26.	5	8000		33	34	370				8433	34	600		433	34	1033	34			7400	
495	Nagy Ferenc és neje	1893.XI.15.	5	500		3	15	25				528	15			28	15	28	15			500	

[illegible]

EÖRY GABRIELLA

Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek

Az alábbiakban a kaszinók beruházási stratégiáját fogom vizsgálni székházépítésük példáján keresztül. A kutatás fő kérdése az volt, hogy az elsősorban tagdíjakból gazdálkodó egyesületek hogyan teremtették meg az anyagi eszközöket egy ilyen, a rendelkezésre álló forrásokhoz képest nagy volumenű beruházáshoz. Azokat a kaszinókat vizsgáltam meg, amelyek külön részvénytársaságot hoztak létre a feladat megoldására és lebonyolítására.

A kaszinók életében fontos állomás volt székházuk felépítése vagy megvétele. Az egyesületek megalakulásuk idején bérelt helyiségekbe költöztek, az „önállósodás” ideje egyelőrenként máskor következett el. A vidéken még 1848 előtt alakult kaszinók esetében találtam úgy, hogy hosszabb idő telt el a tárgyalt eseményig. A látszólagos összefüggés ellenére úgy vélem, nem az egyesületek alapítási idejében és elhelyezkedésében kell keresnünk a magyarázatot. Az okok között az egyik legfontosabb tényező az egyesületen belül keresendő, a másik a külső körülményekből adódik. A belső ok az, hogy az egyesület fejlődési ívén a megállapodottság, a stabilitás kifejeződése lehet az önálló székház megépítése.¹ A külső okok – az alábbiakban tárgyalt konkrét esetekben mindenképpen – az általánosan érzékelhető fejlődés, az építkezési konjunktúra, a városszépítési törekvések lehetnek. Véleményem szerint a tizenkilencedik század végén jellemző beruházási kedv hatást gyakorolt a társaságok döntéshozóira is. A budapesti építkezések száma a nyolcvanas évek közepétől folyamatosan növekvő tendenciát mutatott.² 1885 és 1895 között az előző tíz évhez képest megduplázódott az építkezések száma a fővárosban.³ Az emelkedés kitartott a kilencvenes évek végéig: „...a fellendülés tetőpontját a kilencvenes évek második felében, t.i. az ezredévi kiállításra következő három évben (1897–1899) értük el, a midőn az építkezések száma évenként az ezeregyszázat is meghaladta”,⁴ majd 1900-ban a fejlődés megállt. Az alábbiakban bemutatandó kaszinóépületek a fejlődés korszakában keletkeztek, a beruházások elindításában minden bizonnyal ez a tényező is fontos szerepet játszott.

A kaszinók építkezéseik során két stratégiát követtek. Az egyik elsősorban a tagok „jóindulatára”, „adományaira” és az egyesület megtakarításaira (tartalékalap, házépítési alap) támaszkodva kívánta az óhajtott célt megvalósítani. A másik stratégia azt feltételezte, hogy az „anyaegyesülettől” elkülönülve sokkal szélesebb körből kereshetnek befektetni hajlandó

¹ Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*. In: Illyefalvi Lajos (szerk.): Statisztikai Közlemények. 74/3. Budapest, 1936. 93.

² Kőrössy József: *Az 1885–1895. évi budapesti építkezések*. In: Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XXVIII. Budapest, 1898. 8.

³ 1875 és 1885 között 4035, 1886 és 1895 között 8323 építkezést regisztráltak. Kőrössy: *Az 1885–1895. évi budapesti építkezések*, 9.

⁴ Kőrössy József: *Az 1896–1900. évi budapesti építkezések*. In: Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XXXII. Budapest, 1902. 12.

embereket. Olyanokat, akik szívesen áldozzák felesleges forrásait az előttük vázolt vállalkozásra, nem csak társadalmi elismerést, de anyagi hasznát is remélve ebből. Természetesen mindkét stratégia követői tisztában voltak azzal, hogy hitel nélkül nem boldogulhatnak. Minden esetben nagyobb összegű, az építendő házra terhelt jelzáloghitellel oldották meg a problémát. Ezt egészítették ki esetenként kisebb kölcsönökkel, alaptőke-emeléssel, kötvénykibocsátással.

A kaszinók (illetve tágabb értelemben az egyesületek) és a részvénytársaságok tulajdonképpen azonos elvi alapon nyugszanak. Míg a részvénytársaságokban a „meddő tőkereszcskék” szerveződnek termelő tőketömeggé, addig az egyesületekben a közös akarat és az „egyszívű erő” szerveződik cselekvő erővé. Széchenyi a két szervezetet nemcsak elvi szinten, hanem fogalmilag is azonosította, amikor a kaszinó tagjairól mint részvényesekről beszélt.⁵ A fogalomhasználat több, a 19. század végén alakult kaszinó alapszabályaiban is olvasható.

Budapesten a tizenkilencedik század utolsó harmadában négy kaszinóépület részvénytársaság alakult. Ezekben az esetekben annak az innovatív megoldásnak lehetünk tanúi, melynek során, úgymond, kiszervezték az építési teendőket az egyesület alól. Modern elnevezéssel élve projektcégeket⁶ hoztak létre, melyek a székház felépítésének koordinálására alakultak. Az építkezéshez szükséges tőkét a részvénytársaság alaptőkéjéből és minden esetben valamilyen mértékű hitelből biztosították. Modernkori utódaikkal ellentétben ezek a cégek az építkezés befejeztével még viszonylag hosszú ideig üzemeltették az épületeket, azután megszűntek, az ingatlant pedig eladták. A négy felvonultatott példa ezen a kereten belüli variációkat mutatja be.

Fővárosi Casino-Épület Részvénytársaság⁷

A Fővárosi Casino-Épület Rt. 1884. április 22-én alakult. Alapszabálya szerint a Sugárút 3948. helyrajzi számú telkén bérházat és kaszinó helyiséget akart építeni és működtetni. A részvénytársaság kiemelt feladatának tekintette, hogy az akkor VI-VII. Kerületi Körnek nevezett egyesület⁸ számára helyiségeket biztosítson: „...az épületnek alkalmas részeit a most fennálló VI-VII. kerületi körnek bérbe adja és arról gondoskodik, hogy azokat mindig a főváros és különösen a VI. és VII. kerület művelt és hazafias polgáraiból alakult társaskör bérelje és akként használja, hogy a kor igényeinek megfelelő klub legyen.”⁹

Az alakuláskor megválasztott husztagú igazgatóság többsége háztulajdonos volt (Bubala György, Brüll Miksa, Eissen Ede, Gardos Károly, Hirsch Sebő, Mendl István, Nasztl Mór, Stern Adolf, Stern Miksa). Jálics Géza nagykereskedő és Karsai Albert, illetve Schweiger Adolf földbirtokosok mellett Fuchs Ignác és Tarcsay János bankárok, valamint Grötschel Imre, a Magyar Országos Központi Takarékpénztár vezérigazgatója is helyet foglalt a testületben. Az értelmiségieket három ügyvéd (Löw Tivadar, Mérő János, Radocza János), egy építész (Pucher József) és egy gyógyszerész (Török József) képviselte. Brüll Miksán kívül, akinek az V. kerületben volt lakása, a többség a hatodik kerületben (14 fő) lakott, abból is hatan a Sugárúton. A társaság elnökévé Mendl Istvánt választották, aki a VI. és VII. kerületi Körnek is alapítója volt. Mellette Eissen Endre, Gschwindt Mihály, a Gschwindt-féle

⁵ Vö.: Széchenyi István: *Világ*. Budapest, 1984. 471.

⁶ Az ötletért Halmos Károlyt illeti köszönet.

⁷ A részvénytársaságok nevei az akkori, irataikban szereplő írásmód szerint szerepelnek.

⁸ Később a kör a Terézvárosi Casino nevet vette fel, s 1901-ben már ezen a néven kötöttek vele bérleti szerződést.

⁹ *A Fővárosi Casino-Épület Részvénytársaság alapszabályai*. Budapest, 1886. 1.

Szesz-, Élesztő-, Likőr- és Rumgyár Rt. igazgatója, Pucher József, valamint Schweiger Adolf vettek még részt az egyesület és a részvénytársaság alapításában is. Amint látszik, Gschwindt Mihályon kívül mindannyian a megalakult részvénytársaság igazgatóságának is tagjai voltak.

A felügyelőbizottságban heten foglaltak helyet: Dobos Ferenc és Gschwindt György háztulajdonosok, Morzsányi Károly ügyvéd, Dittrich Károly gyógyszerész, Lederer Károly magánhivatalnok, Németh Titusz¹⁰ bankigazgató és Havass Károly királyi járásbíró. Utóbbi 1886-ban már nem vett részt a testületben, őt Keller F. Antal fűszerkereskedő váltotta fel. Négyen a hatodik kerületben laktak, egy-egy tag volt a negyedik, az ötödik és a hetedik kerület lakója.

250 részvényes 1344 darab 200 forintos részvényt jegyzett, így 268 800 forint alaptőkével alakult meg a társaság. (Később alaptőkéjét 300 000 forintra emelték.) Az alaptőkét jegyző 250 részvényes 85 százaléka tíz részvélynél kevesebb papírt jegyzett. A társaság legnagyobb részvényese Medl István elnök volt, aki 100 részvényt vásárolt. Őt Pucher József alapító és igazgatósági tag követte 75 részvénnel, Eissen Ede és Gschwindt Mihály ötven-ötven részvényt jegyeztek. Huszonöt részvénye volt az igazgatósági tag Schweignernek és Jálicsnak, de itt már érdekesebb a vezetésben részt nem vevők vizsgálata. Jálics testvére, Ignác bor-nagykereskedő mellett Zellerin Mátyás és Oetl Antal gépgyárosok, valamint id. Haggenmacher Henrik malomtulajdonos és sörgyáros, valamint Flesch Mór kereskedő is huszonöt részvényt vásárolt.¹¹ Tizenöt részvénye volt Hirsch Sebő és Keller Vilmos háztulajdonosnak. A tíz részvényt birtoklók foglalkozásukat tekintve nagyrészt tulajdonosok és magánalkalmazottak voltak, többségük a VI. és VII. kerületben lakott (26-ból 14 fő).

Az alakuló gyűlésen 135 részvényes 763 részvénnel, 508 szavazattal jelent meg. A következő három év közgyűléseinek résztvevőit vizsgáltam, illetve azokat, akik legalább három ilyen ülésen megjelentek, és jelentős számú szavazatuk is volt. Őket nevezem, ebben az esetben, véleményformáló csoportnak, mindamellett, hogy tisztában vagyok vele, a döntéseket az igazgatósági üléseken hozták, előterjesztéseik általában átmentek a közgyűlési szavazásokon. 1885-ben 63 részvényes 473 szavazattal, 1886-ban 81 részvényes jelent meg 530 szavazattal, 1887-ben pedig 49 részvényes 363 szavazattal. Az egyezések miatt összesen 132 részvényesről van szó, akiknek közel fele csak egy közgyűlésen jelent meg, negyedik két közgyűlésen volt jelen. A legaktívabbnak azt a 34 részvényest tekinthetjük, akik három vagy négy közgyűlésen is jelen voltak. Harmaduk egy-két részvénnel rendelkezett, tizenhatan nagyrészt részvényesnek tekinthetők, tíz vagy annál több értékpapírjuk volt. Köztük volt az igazgatóság tizenkét tagja, a felügyelőbizottságból pedig négyen. Ezek aktivitása természetes és érthető, a fennmaradó tizenhét aktív részvényes többsége kisméretű részvényes, hatodik kerületi lakó volt. Köztük találjuk Falk Zsigmondot (tíz részvénnel), aki – ahogy a későbbiekben látható lesz – a Lipótvárosi Casino-Épület Részvénytársaságban is részvényes, sőt igazgatósági tag volt, közgyűlésein tevékenyen részt vett.

A Fővárosi Casino-Épület Részvénytársaság első közgyűlésén felállították az építkezési bizottságot, és döntöttek az épület terveit illetően. A beérkezett hét pályamű közül a bizottság Petschacher Gusztávét¹² választotta. Szinte rögtön meg is kezdődhetett az építkezés,

¹⁰ Németh Titusz Radocza Jánossal együtt ült a Schlick-féle Vasöntő- és Gépgyár Rt. igazgatóságában is.

¹¹ Az utóbbiak Gschwindt Mihállyal együtt alapítói voltak az Első Magyar Részvényserfőzdeinek is.

¹² Petschacher Gusztáv (1844–1890) munkája volt a Pénzügyminisztérium József nádor téri székháza, a Harkányi- és Pallavicini-paloták az Andrássy úton és nem utolsósorban a Kodály Körönd vasutasi házai is.

mert 1885 őszén megnyitották az épületet. Az 1886. márciusi közgyűlést már az új épületben tartották (bár még nem volt teljesen kész): „Maga azon hely, melyre önöket jelen közgyűlésünk megtartására egybehívni bátorkodtunk, jelenti önöknek, hogy társulatunk főcélját elértük s kerületünknek egy a mívelt igényeknek megfelelő casinót építettünk.”¹³

A tervezőt bízták meg a kivitelezéssel is, az építkezés költsége 254 825 forint volt, a telket 79 545 forintért vették. Az 1886. márciusi közgyűlésen elhangzott igazgatósági beszámoló szerint „a részvénytőke a teleknek, a háznak és berendezésnek költségeit nem fogja fedezni, hanem e végből egy ma még meg nem határozható összegű kölcsönre leendő szükségünk.”¹⁴ Az igazgatóság maximum százezer forintos jelzálogkölcsön felvételére kért felhatalmazást a közgyűléstől.

A részvénytársaság két vezető testületének vizsgálatából kiderült, hogy az igazgatóságban nemcsak a Magyar Országos Központi Takarékpénztár vezérigazgatója, hanem Mendl István elnökségi és Schweiger Adolf felügyelőbizottsági tag is, valamint Löw Tivadar, a pénzügyintézet jogtanácsosa is helyet foglalt. Természetesen a részvénytársaság itt nyitott számlát, amit díjmentesen vezetett a takarékpénztár. Azt várhattuk volna, hogy a hitel dolgát is házon belül oldják meg, de nem így történt. A részvénytársaság az árvaszékekhez fordult kölcsönért.

A városi hivatalok és az általuk kezelt tőkék a 19. század közepéig jelentős szerepet játszottak a Pesten és Budán betáblázott kölcsönök között. Bár összességében 1810 és 1850 között csökkent az összes betáblázásra eső arányuk, Pesten így is a hitelek közel egynegyede, Budán több mint a harmada származott ilyen hitelforrásokból. Ezen belül Pesten a városi hivatalok nyújtotta hitelek közel fele, Budán közel 60 százaléka származott a gyámpénztárakból 1850-ben.¹⁵ Az árvaszékek, illetve a gyámpénztárak a kezelésükben levő árva-pénzeket már meglévő és épülő ingatlanokra, értékük egyharmada erejéig, jelzálogbiztosíték mellett adhatták kölcsön.¹⁶ A megítélhető hitel maximális összege 100 000 korona volt. A kölcsönt az árvaszéki ülés szavazta meg, melyen az árvaszék fizetési ülnökei és szavazatképes jegyzői, valamint ugyanekkor létszámban nem fizetési ülnökei voltak jelen. Az árvaszéki kölcsönök kamatát a közgyűlés határozta meg. 1881-ben a közgyűlés, „tekintettel arra, hogy a rendelkezés alatt álló pénzkészletek a jelenlegi kamatláb mellett a kölcsönt kérők gyér jelentkezése folytán el nem helyezhetők”, úgy határozott, hogy az eddigi 6 százalékos helyett 5 százalékos kamatra ad kölcsönt a kérelmezőknek.

A 90 000 forintos kölcsönt a kaszinóépület céljára 1886. szeptember 24-én szavazta meg Budapest Főváros Gyámpénztára. Érdekesség, hogy a kölcsönülésről szóló jegyzőkönyv¹⁷ szerint a testületben 1886. szeptember 3-ától Bubala György, az rt. elnökségi tagja nem fizetési ülnökként szerepelt.¹⁸

¹³ A Fővárosi Casino-Épület Részvénytársaság iratai. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.2.e.Cg. 2457. okm. 258. (Az 1886. márciusi közgyűlésen elhangzott igazgatósági beszámoló)

¹⁴ BFL VII.2.e.Cg. 2457. okm. 258. (Az 1886. márciusi közgyűlésen elhangzott igazgatósági beszámoló)

¹⁵ Köszönet Bácskai Verának, hogy a témában végzett kutatásainak eredményeit a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶ A kölcsönadás általános feltételeit az 1877. évi XX. törvénycikk szabályozta. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5784>

¹⁷ Hivatalos jelentés a fővárosi casino kölcsöne ügyében. BFL IV.1411.a. 26. kötet

¹⁸ A nem fizetési ülnököket a törvényhatósági bizottság választotta (24 fő), működési sorrendjüket pedig a közgyűlés határozta meg.

1903-ban már azt jósolták, hogy nemsokára tehermentes lesz az ingatlan. Ehhez képest csak az épület eladásával sikerült megszabadulniuk a hiteltől. Az 1886-os mérlegbe 351 703 forint értékkel került be a ház. Az ingatlan a századfordulóig körülbelül 3000 forintot vesztett értékéből. 1902 és 1905 között ugyanazon az értéken vették a mérlegbe, azután 1906-ra hirtelen 12 000 koronával kisebb értéken szerepelt (685 000 korona).

A sugárút felőli földszinti vendéglőt, az első és második emeleti termeket a VI. és VII. kerületi Kör bérelte. Az egyleti étkező a Szerecsen utcára néző földszinti termekben volt. A harmadik emeleti lakást pedig bérbe adták. Egy 1890-ben készült fotó szerint az épület homlokzatán a Fővárosi VI. és VII. kerületi Kör felirat szerepelt, a földszinten ugyanekkor Petanovics József Bor- és Söracsarnoka üzemelt.

A huszadik század első éveiben nőttek a gondok az épület körül, 1905-ben már csak egy évre kötötték szerződést a kaszinóval, mert kevésnek találták a fizetett bérleti díjat. Az új szerződés szerint a Terézvárosi Casino 1906-ban 7000 korona bérleti díjat és 300 korona berendezési díjat fizetett a részvénytársaságnak. Ebben a próbaévben azt remélték, hogy a kaszinó jövedelmei szaporodnak, és képes lesz olyan bért fizetni, ami a részvényesek igényeivel is találkozik. Ha azonban ezek a várakozások nem igazolódnak be, akkor „elkövetkeznék azon időpont, a mikor a részvényesek jól felfogott érdekében komoly megfontolás tárgyává kell tenni a társaság vagyonának értékesítését”.¹⁹ Dittrich Károly ekkor már benyújtotta indítványát a cég felszámolására, melyet az igazgatóság ezen a közgyűlésen terjesztett a részvényesek elé.

A felszámolást végül az 1906. április 22-i közgyűlés határozta el. A felszámolás elhúzódtott, a cég 1922-ben papíron még mindig létezett, az iratokból nem derül ki, mikor mondták ki megszűnését. Végül 1908. március 2-án adták el az épületet, melyben néhány évvel később a Párizsi Nagyáruház nyílt meg. Az épületet átalakították, de a kaszinó dísztermét megtartották, ez lett az áruház híres Lotz terme. A Terézvárosi Casino ezzel egyidőben az Andrássy út 24. szám alá költözött.

Budapest-krisztinavárosi Casino-épület Részvénytársaság

A Budapest-Krisztinavárosi Casino-épület Rt. megalakulásának gondolata bizonyíthatóan a Budai Polgári Casino kebeléből indult, motívuma egyértelműen az volt, hogy az egyesület nem rendelkezett az építkezéshez elegendő tőkével.²⁰ Az 1892. május 7-én tartott választmányi ülésen kijelölték a részvénytársaság megalakulásáért felelős bizottságot, és a május 21-i rendkívüli közgyűlés pedig elhatározta, hogy a kaszinó egy részvénnel belép a társaságba, valamint felhatalmazták a választmányt a bérleti szerződés megkötésére is.

A részvénytársaság hivatalosan 1892. június 15-én alakult meg, alapszabálya szerint célja volt „a főváros I. kerületében, az Alagút utca és a Krisztina-tér sarkán fekvő 541.542/b.4. helyrajzi számú telket megszerezni, e telken casinói és vendéglői helyiséggel oly házat építeni és fenntartani, mely jellegénél fogva a városrész társadalmi életének mintegy központja legyen”.²¹ A társaság hét alapítója közül öten a Budai Polgári Casinónak is alapító tagjai

¹⁹ A Budapest-krisztinavárosi Casino-épület Részvénytársaság iratai. BFL Cg 2457. okm. 258. (A Fővárosi Casino-épület Részvénytársaság igazgatóságának beszámolója 1906. március 29-i közgyűléshez)

²⁰ Vö. a Hausmann Alajos által mondottakkal: „... és egyáltalán nem is alakult volna meg, ha a Casino annak idején elég erős lett volna arra, hogy magának állandó és biztos otthont teremtsen...” BFL Cg 2457. okm. 258. (A Budapest-Krisztinavárosi Casino Épület-Rt. 1912. február 5-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve)

²¹ *Budapest-krisztinavárosi Casino-épület Részvénytársaság alapszabályai*. Budapest, 1892. 3.

voltak, és ugyanennyien a kaszinó vezetőségében is szerepet vállaltak: Rupp Imre miniszteri tanácsos, aki a kaszinó 1886-os megalakulása óta az elnöki tisztet töltötte be, Peringer Ferenc vendéglős, a kaszinó alelnöke; Hausdorfer József pénzügyi tanácsos, aki ebben az évben lépett az alelnöki posztra; Garancsy Mihály miniszteri titkár, a kaszinó főtitkára és Schumy Rezső építőmester, aki a kaszinó igazgatója volt. Részt vett még az egyesület megalapításában Ország Sándor nyugalmazott miniszteri tanácsos is, de nem viselt benne tisztséget, ahogyan Mezei Sándor ügyvéd sem tartozott a kaszinó alapítói, illetve tisztségviselői közé.

Az alapítók közül Peringer és Garancsy kivételével mindegyikőjüket beválasztották a megalakult részvénytársaság igazgatóságába. A testületet Hausmann Alajos építész, műegyetemi tanár és Kertscher István mérnök egészítette ki hét tagúvá. Az utóbbi 1898-tól a kaszinó igazgatója is volt. Rupp és Mezei kivételével mindenki az első kerületben lakott. A testületet három évre választották, tehát az vezényelte le az építkezést.

A felügyelőbizottságba három kaszinóalapító került be, Demmel Károly könyvvezető, Jankovics József mészáros és Krantz Ede kereskedő. Rajtuk kívül Adamofsky Péter kereskedő és Mértay Benedek háztulajdonos lettek még tagok. Adamovskyn kívül mindenki az első kerületben lakott.

Az alapító közgyűlésen Rupp Imrét választották elnöknek, ezzel a kaszinó és az épület rt. között teljessé vált a szervezeti összefonódás. A hatszáz darab 100 forintos részvényből keletkezett alaptőkét az Egyesült Budapest-fővárosi Takarékpénztárban helyezték el. Hetvenhárom magán- és jogi személy jegyezte a kibocsátott értékpapírokat, 38 százalékuk tíz vagy annál több részvényt vásárolt. A legnagyobb részvényes Rupp Imre elnök volt ötven értékpapírral, hasonló mennyiséget vásárolt a társaság folyószámláját vezető Egyesült Budapest-fővárosi Takarékpénztár is. Negyven részvénye volt Ország Sándor igazgatósági tagnak és Weisenbacher Endre magánzónak is. A Budai Hegypálya Társulat 30 részvényrel, valamint a Budapesti Alagút Társulat ugyanekkora hányaddal rendelkezett. Luzenbacher Pál magánzó és Haasz Antal sütőmester 25, illetve 20 részvényt vásárolt meg az alakuló részvénytársaságból. Az alapításban részt vállaló Peringer Ferencnek 16 részvénye volt. A tíz részvényt birtoklók többsége az első kerületben lakott, főként állami alkalmazottak, magánzók és értelmiségiek voltak. A visszaemlékezések szerint a részvényesek nagy része a kaszinótagokból került ki.²² A megállapítást sajnos nem tudtam tesztelni, mert az egyesületnek nem maradtak fenn erre az időszakra vonatkozó dokumentumai.²³

A megalakulástól az építkezés befejezéséig három közgyűlés résztvevőit lett volna érdekes vizsgálni, de az 1893-as adatok nem álltak rendelkezésemre, így az 1895-ös közgyűlési részvételt is figyelembe vettem. Az első közgyűlésen huszonhatan voltak jelen, 155 szavazattal és 257 részvénnel. 1894-ben tizenkilenc részvényes 236 részvénnel, 1895-ben tizenhét részvényes 177 részvénnel vett részt a közgyűlésen. Általában kis létszámú, állandó közönségű gyűlések voltak ezek. Harminchat különböző személyről van szó, akik közül tizenheten voltak jelen egynél több alkalommal is. Közülük mindössze három nagyrészvényes szerepelt, a Budai Hegypálya Társulat mellett két igazgatósági tag, Ország Sándor és Rupp Imre. Foglalkozásukra nézve öt állami alkalmazott és három-három kereskedő és magánzó alkotta ezt a véleményformáló csoportot, tizenegyen az első kerületben laktak. A társaság fele volt igazgatósági vagy felügyelőbizottsági tag. A fennmaradó nyolc ember

²² *Megemlékezés a Budai Polgári Casino negyvenéves fennállásáról.* Budapest, 1927. 6., valamint *Emlékirat a Budai Polgári Casino 50 éves fennállásának alkalmára.* Budapest, 1937. 9.

²³ *Megemlékezés a Budai Polgári Casino negyvenéves fennállásáról.* Budapest, 1927. 6.; *Emlékirat a Budai Polgári Casino 50 éves fennállásának alkalmára.* Budapest, 1937. 9.

között a már említett hegypálya társulat és a Budai Polgári Casino volt jelen mint intézmény. Ez utóbbi aktivitása érthető, az előbbi pedig nyilvánvalóan viszonylag jelentős részvénytársaságja folytán érdeklődött a társaság belülei iránt.

Az alapszabályban megjelölt telket 20 000 forintért vásárolták. Az építkezés teljes összegét 110 000 forintra tervezték. A befizetett részvénytőke mellett 50 000 forint hitelre volt szükségük, amit az alaptőkéjüket is kezelő és a társaságban jelentős részvénytársaságot birtokló takarékpénztártól vettek fel. Az 1892. november 4-én kiállított kötelezvény szerint a mindenkire érvényes feltételek mellett, évi öt és fél százalékos kamatra, negyvenöt évre kapták meg a hitelt. Az Egyesült Budapest-fővárosi Takarékpénztár igazgatóságának tagja volt Ország Sándor, aki a részvénytársaságban is hasonló feladatot látott el. Az elsősorban intézményi összefonódást személyi kapcsolatok is kiegészítették ebben az esetben.

Az építkezés 1892 szeptemberében kezdődött, és a következő év augusztusában a nagyobb munkálatok már be is fejeződtek. A díszterem azonban csak novemberben készült el. A székház tervezője id. Francsek Imre,²⁴ kivitelezője Hofhauser Elek volt.

A felépült székházban a kaszinó az első emeleti termeket tíz évre, évi 1500 forintért bérelte azzal a kitételrel, hogy ha az egyesület létszáma négyszáz fölé szökik, akkor felemelik a díjat 2000 forintra. A kibérelt helyiségeket a kaszinónak a saját költségén kellett volna berendeznie, de forráshiány miatt a részvénytársaság hitelezett számukra 2500 forintot. Az igazgatósági beszámoló szerint az 1893-as évben ezenfelül még nyereséget is termeltek, így osztalékot is fizettek, részvényenként 2 forintot.

A ház értéke az 1895-ös mérlegben 109 550 forint volt, mely évente valamelyest csökkent. Az 1903-ban 209 815 koronán mérlegbe vett ház a következő évben 220 000 korona értékben szerepelt, s ez a társaság felszámolásáig változatlan maradt.

Tulajdonképpen a beköltözés pillanatától arra készült a kaszinó, hogy saját tulajdonába vegye az épületet, hiszen 1894-ben már létrehoztak egy a házrészvények vásárlására szolgáló alapot, mely a tagok adományaiból gyarapodott. 1912-ben a 600 részvényből már 121 volt a kaszinó tulajdona, ekkor mindkét fél késznek mutatkozott az üzlet lebonyolítására. (Az indoklás szerint a részvényesek felhígtak, vagyis egyre kevesebb volt a kaszinótag részvényes, ezért attól tartottak, hogy a kaszinói érdekek szembekerülnek más részvényesek érdekeivel.) A részvénytársaság 1912. február 5-én tartott rendkívüli közgyűlésén tárgyalta be a tranzakció részleteit tartalmazó indítványt. E szerint a kaszinó átvállalta az épületen levő kölcsönt és még 120 000 koronát, vagyis az alaptőke összegét fizette a részvénytársaságnak. A közgyűlésen megjelenő Jankovich János azonban ellenezte a tranzakciót, és fiktív üzletnek nevezte, miközben ő maga is előállt vételi szándékával (150 000 koronát ajánlott fel vételárként). Felszólalása után hosszú vita kerekedett, melynek során az üzlet támogatói úgy érveltek, hogy az adásvétellel tulajdonképpen a részvénytársaság szabályszerű célját valósítják meg: „Most oda fejlődött a helyzet, hogy a Casino maga képes ugyanazt a célt biztosítani, amelyre a részvénytársaság a Casinónak segítségére volt.”²⁵ Végül a közgyűlés elfogadta a benyújtott javaslatot, de Jankovich perre vitte a dolgot, így az épület csak 1916. május elsején került a Budai Polgári Casino tulajdonába. Az egyesület a vételárat és az újabb berendezési tárgyakat a Pesti Hazai Első Takarékpénztártól felvett 164 800 korona törlesztéses kölcsön segítségével tudta kifizetni. (A pénzügyet egyébként

²⁴ Francsek Imre (1864–1920) nevéhez fűződik a kaszinó épülete mellett a városligeti korcsolyacsarnok, az Egyesült Fővárosi Takarékpénztár (Rákóczi út) épülete, a Gellért-szobor környezete és a szentesi evangélikus templom.

²⁵ BFL Cg 2457. okm. 258. (A Budapest-Krisztinavárosi Casino Épület-Rt. 1912. február 5-én tartott rendkívüli közgyűlése)

ugyanekkor költözött az épület földszinti saroküzletébe.) A Budapest-krisztinavárosi Casino-épület Részvénytársaság hivatalosan 1918-ban szűnt meg.

Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság

A Lipótvárosi Casino 1892-es évről beszámoló évkönyve a helyiségek szűkössége miatt panaszkodott. Az akkor a József tér 1. szám alatt működő kaszinó elnöki beszámolója 1893 januárjában úgy fogalmazott, hogy a közeljövőben fog eldőlni, hogyan tudják megoldani ezt a problémát. Még ez év tavaszán megalakult a Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság, melynek célja „egy olyan casinoépület felépítése s berendezése, melyben a Lipótvárosi Casino által kibérelt helyiségeken felül egyéb, bérlet útján hasznosítható helyiségek is lennének”.²⁶ A Lipótvárosi Casino jubileumi kiadványának²⁷ tanúsága szerint saját tagjainak áldozatkészsége tette lehetővé, hogy létrejöjjön a kaszinó székházát építő részvénytársaság. A társaság alakuló gyűlésén Lánczy Leót, a kaszinó későbbi alelnökét, akkor választmányi tagját választották meg elnökké. Az igen népes, húsztagú igazgatóság tagjai közül akkor csak Mezei Mór nem volt tagja a kaszinónak (az 1896-os évkönyvben már szerepelt a neve).

Az igazgatóságban a kaszinó elnökén, Falk Miksán kívül az öt kaszinóigazgatóból kettő, Hüttl Tivadar és Stiller Mór is szerepelt. A húsz igazgatósági tag többsége azonban nem volt a kaszinó választmányának tagja. Az 1893-ban megválasztott igazgatóságba négy országgyűlési képviselő (Falk Miksa, Feszty Adolf, Lánczy Leó, Mezei Mór) mellett öt kereskedőt (Tschögl Henrik, Hüttl Tivadar, Wielander Ármin, Rust József, Birnbaum Imre), öt gyártulajdonost és igazgatót (Arányi Miksa, Posner Alfréd, Gerő Lajos, Falk Zsigmond, Kramer Samu), öt ügyvédet (Herzl Izidor, Stiller Mór, Bamberger Béla, Sámuel Lázár, Ullmann Sándor) és egy földbirtokost (Keppich Emil) választottak be. Közülük heten nem voltak a kerület lakói.

A későbbiekre vonatkozóan megállapítható, hogy a vállalat elnökségének és felügyelő bizottságának tagjai nagyrészt a kaszinó vezetőségében és választmányában is szerepet vállaltak. Az 1895 és 1900 között szereplő harminchét főből huszonöttről biztosan tudjuk, hogy választmányi tag volt, vagy valamilyen vezető tisztséget bírt a kaszinóban. Szervezetileg tehát, úgy tűnik, egybeolvadt a két intézmény, csupán a gazdálkodásukat választották szét a részvénytársaság megalapításával. Emiatt mosolyt csalhat az arcunkra, amikor az rt. igazgatósági jelentésében a következőket olvassuk: „...az igazgatóság érintkezésbe lépett a lipótvárosi casino igazgatóságával és hosszas tárgyalások után a részvénytársaság és a lipótvárosi casino közt egy tíz évi szerződés kötöttetett.”²⁸

A tíztagú felügyelőbizottságban négyen ügyvédek (Dalnoky Béla, Darvai Fülöp, Matuska István, Kern Tivadar), hárman gyárosok (Linzer Béla, Palotai Rezső, Herz Zsigmond) voltak, egy földbirtokos (Strasser Izidor) és egy-egy orvos és mérnök (Frankel Sándor, Neuschloss Ödön) is kapott helyet, s mindössze ketten nem laktak az V. kerületben. Mindannyian kaszinótagok voltak, Frankel a kaszinó titkára, Darvai az ügyésze, a többi felügyelőbizottsági tag nem szerepelt a kaszinó választmányában.

Az aláírási íveken²⁹ a szép és kényelmes helyiségek mellett a részvénytőke kamatozását is ígérték a jegyzőknek és a kaszinótagoknak. 387 részvényes jegyezte a 300 000 forint

²⁶ *A Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság alapszabálya*. Budapest, 1896. 2.

²⁷ *Lipótvárosi Casino. Jelentés a Budapest Lipótvárosi Casino 25 éves fennállása alkalmából*. Budapest, 1907. 5.

²⁸ Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság iratai. BFL CG 2394. OKM 556. (Az 1895. március 10-i közgyűlésen elhangzott igazgatósági beszámoló)

²⁹ BFL CG 2394. OKM 556.

alaptőkéjét, csupán 20 százalékuknak volt tíznél több részvénye. 100 részvényt vásárolt Rust József kereskedő, bár igazgatósági tag is volt, csupán egy közgyűlésen volt jelen. Ötvenet Lánczy Leó, Posner Alfréd és Bamberger Béla, mindannyian igazgatósági tagok. Harminc részvénye volt Kern Tivadar ügyvédnek, huszonöt értékpapírt vásárolt Földiák Gyula bankár, Jálics Kálmán és Neuschloss Emil kereskedők, Strasser Izidor földbirtokos és Ulmann Sándor ügyvéd, képviselő. A húsz részvényt birtoklók között csak Kramer Henrik kárpitos nem volt tagja a vezetésnek, Dalnoky ügyvéd, Falk Zsigmond, Hüttl Tivadar és Neuschloss Ödön igen. Közülük egyedül Falk volt aktív közgyűlési résztvevő. Tizenöt részvénye volt az igazgatósági tag Arányi Miksa gyógyszerésznek és Herzl Izidor ügyvédnek, valamint Frankl József bankárnak és Mautner Ödön kereskedőnek is.

Az 1894-es közgyűlés iratai nem maradtak fent, ezért itt csak három közgyűlési résztvevőt tudtam megvizsgálni, melyek a kölcsönfelvétel és az építkezés szempontjából fontosak lehettek. Kilencvenöt, közgyűlésen megjelent személyből csupán tizenennyolc főt találtam, akik két vagy három alkalommal is jelen voltak, főleg ötödik kerületiek és tíz vagy annál több részvényt birtoklók. Tizenketten igazgatósági tagként voltak aktívak a közgyűléseken, a fennmaradó hat véleményformáló közül csak egyikük nem rendelkezett tíz részvénnel.

A Zrínyi és a Nádor utca sarkán álló telket már 1893 októberében megvették 256 387 forintért. Már ehhez is szükségük volt hitelre, 1893-ban az Osztrák-Magyar Banktól 95 000 forintot vettek fel ekkor, amit két év alatt vissza is fizettek. Ez év november 18-án a felépítendő székházra nyílt pályázatot írtak ki. A terveket a Budai Polgári Casinóval kapcsolatosan már említett Hauszmann Alajosból, az Országos Kaszinó szintén ezidőtájt épített székházát tervező Cziegler Győzőből és a szintén szakmabeli, kaszinó- és igazgatósági tag Feszty Adolfból álló bizottság bírálta el. A három díjazott pályamű közül Freund Vilmos átdolgozott tervei alapján és az ő művezetésével készült el a székház. A tervpályázatban foglaltak szerint az épületnek alkalmasnak kellett lennie 1000 fő befogadására, létesíteni kellett benne bolthelyiségeket és egy kávézó-étteremet is. Fontos szempont volt továbbá, hogy a helyiségek a „modern technika minden vívmányával”³⁰ legyenek ellátva, például legyen benne »felhúzó gép«, azaz lift is.

Az építkezést 1894 májusában kezdték meg az addig a telken álló épület lebontásával, a palotát 1896-ban nyitották meg. A végszámla szerint 467 175 forintot költöttek, a költségeket az előzetes elképzelések szerint is „az alaptőkéből és egy felveendő jelzálogkölcsönből”³¹ kívánták finanszírozni. A „több helyen hosszan folytatott tárgyalások” eredményeként a Pesti Hazai Első Takarékpénztártól 325 000 forint jelzálogkölcsönt vettek fel 4 százalékos záloglevelekben, ötven éves futamidőre, 5,25 százalékos kamatra.³² Ezenfelül „a lakhatási engedély bemutatás után folyósítandó és öt évig kölcsönösen fel nem mondható 75.000 forintnyi folyószámlai hitelt”³³ vettek fel 6 százalékos kamatra.³⁴ Mindkét hitelt fizették folyamatosan, de a cég fennállása alatt nem szabadultak meg azoktól. Erre hivatkozva osztalékot még 1916-ban sem tudtak fizetni. A teljes építkezési és berendezési költség kiegyenlítéséhez azonban még így is hiányzott közel 70 000 forint. Ennek fedezésére kötvényeket bocsátottak ki.

1896 júliusában csak második nekifutásra tudták megtartani a közgyűlést, melyen ugyan majd negyvenen tették le részvényeiket, de mindössze kilencen jelentek meg. Az

³⁰ A Lipótvárosi Casinó-épület Részvénytársaság alapszabálya, 2.

³¹ BFL CG 2394. OKM 556. (A Lipótvárosi Casinó-épület Részvénytársaság aláírási íve)

³² Weinmann Fülöp közjegyző iratai. BFL VII.184. 1895-0103. (Kötelezvény 1895. január 22.)

³³ BFL CG 2394. OKM 556. (Az 1895. márciusi közgyűlésen elhangzott igazgatósági beszámoló)

³⁴ Weinmann Fülöp közjegyző iratai. BFL VII.184. 1895-0104. (Kötelezvény 1895. január 22.)

építkezés végelszámolásának ismertetése után a túlkiadások miatt szükséges újabb források megszerzéséről tanácskoztak. A határozat szerint 750 darab 100 forintos, öt százalékos kamatozó, tizenöt éves lejáratú kölcsönkötvényt fognak kibocsátani. A Lipótvárosi Casino az ennek kapcsán felmerülő kamatok fizetését segítettő évente 3 750 forint segélyt utalt a részvénytársaságnak, valamint „kötelezte magát, hogy a szükséghez képest 45–50 000 forint erejéig fog ilyen kötelezvényeket átvenni.”³⁵ Ez utóbbi vállalás feltétele volt annak, hogy a kaszinó hitelhez jusson. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a közgyűlési határozatban foglalt feltételek szerint folyósította az egyesületnek a hitelt: „Előleg 50 000 forint 5%-os Casino épületi obligatióra 80% erejéig. Kamat: 1% a bankkamatláb felett, félévi utólagos; az előleg 5 évig nem mondható fel részünkről. Csak azon esetre ha az obligatiók kamatai és törlesztése csak egyes is fizetetlen maradna.”³⁶ Az rt.-nek tehát újabb pénzüsszegre volt szüksége, de hitelt már nem tudott vagy nem akart felvenni, ezért tulajdonképpen a kaszinó tette meg ezt helyette. Hiszen a kibocsátott 75 000 forintnyi kölcsönkötvényből 50 000 forint értékben vásárolt, mégpedig hitelből, ezenfelül évente segélyezte az rt.-t, hogy az éppen aktuálisan kisorsolt kötvények kamatait fizetni tudja. Sőt a kamatokat és a kötvényeket a kaszinó pénztárában kellett teljesítenie az rt.-nek, s ha elmaradása lenne, akkor „a Casino jogosítva lesz [...] az esedékessé vált összeget a fizetendő segélyösszegbe és a házbérbe beszámítani”.³⁷

Mindezzért cserébe a kaszinó megkapta a harmadik emeleti lakást is ingyen. A köztük lévő bérleti szerződés egyébként már 1895. november elsejétől életbe lépett. A tíz évre kötött megállapodás szerint a kaszinó a második emeleti helyiségeket és a bál és hangverseny céljaira szolgáló termeket bérelte, az első öt évben 21 000 forintért, a második öt évben 25 000 forintért. (Korábbi helyiségeiért mindössze 4 962 forint bérleti díjat fizettek évente.) Az épület rt. a berendezéshez 40 000 forinttal járult hozzá. A kávéházat és a vendéglő helyiségeit Reisz Gyula bérelte évi 14 000 forintért. Később ezeket a helyiségeket is a kaszinó vette bérbe.

Az épület 1896-tól 723 562 forint értékben került a mérlegbe, 1906-ban már csak 1 400 000 korona érteken szerepel, ami az első világháború végéig nem változott. Történetek próbálkozások arra, hogy az épület részvénytársaság átadja az ingatlant a kaszinónak, de az egyesület nem volt abban a helyzetben, hogy az üzlet létrejöhesse. Az 1913-ban esedékes átalakításokat a kaszinó végeztette az épületen, de az rt. kölcsönéből. 1920-ban viszont a kaszinó fizette a helyreállítást saját forrásaiból. Végül 1931-ben a Laképítő és Ingatlanértékesítő Részvénytársasággal való összeolvadás és alaptőke-emelés (1 275 000 pengőre) konszolidálta valamelyest a Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság helyzetét. A felszámolást 1937-ben határozták el, melyet 1938 májusában mondott ki a bírósági végzés.

A források alapján a kaszinó és az épület részvénytársaság viszonya kevésbé átlátható. A kaszinó 1935-ös ügyrendjéből azonban egyértelműen úgy látszik, hogy az egyesület felügyelte az épület részvénytársaságot: „A vagyonellenőrző bizottság feladatát képezi a Lipótvárosi Casino Épület Rt. ügyeinek ellenőrzése s ezen rt. igazgatóságának irányítása. Ha a vagyonellenőrző bizottság és a rt. igazgatósága között véleménykülönbség merül fel úgy az ügy az igazgatóság elé terjesztendő és ennek döntése kérendő ki.”³⁸

³⁵ BFL CG 2394. OKM 556. (Az 1896. márciusi közgyűlés jegyzőkönyve)

³⁶ Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Ügyvezető igazgatósági iratok. MOL Z 34. (Zöld könyv)

³⁷ BFL CG 2394. OKM 556. (Az 1896. márciusi közgyűlés jegyzőkönyve)

³⁸ *A budapesti Lipótvárosi Casino alapszabálya, ügyrendje, tagjainak névjegyzéke.* Budapest, 1935. 47.

Budapest-Kőbányai Casino-Épület Részvénytársaság

A négy kaszinó-épület részvénytársaság közül a kőbányai alakult meg a legkésőbb, 1899-ben. A városrész fejlődéséről a századfordulón elismerően nyilatkoztak a statisztikusok, nemcsak a lakosságszámot (1890 és 1900 között a kerület népessége közel hetven százalékkal nőtt), hanem külsínét tekintve is: „...építkezési jellege is lassanként mindinkább városivá válik”.³⁹ A kerület történetírója szerint Kőbánya infrastrukturális fejlődése az 1890-es években vett nagyobb lendületet.⁴⁰ Megkezdődött a csatornázás, a főbb utcákat kőburkolattal látták el, a köztereken gázvilágítást szereltek fel. Ekkor épült fel a katolikus, a református templom és a zsinagóga is, valamint az előjáróság új épülete. Ebbe a vonulatba jól illeszkedett a tárgyunk szempontjából legfontosabb alapítás is.

A Budapest-Kőbányai Casino-Épület Részvénytársaság 1899. május 11-én alakult meg. Alapszabálya szerint a „vállalat tárgya: a székes-főváros X. kerületében Kőbányán czélszerűtlen Casinóhelyiség építése, berendezése és fenntartása. Ezen Casinó-helyiség mindig Kőbánya művelt és hazafias polgáraiból alakult társaságnak, elsősorban pedig a most fennálló »X. kerületi Kőbányai kör«-nek adandó bérbe”.⁴¹

A X. kerületi Kőbányai Kör 1889-ben alakult újra a hetvenes évek végén alapított Kőbányai Társaskör utódjaként. Az egyesületen belül először 1890-ben merült föl a saját épület építésének terve, végül 1897 decemberében küldtek újra ki egy bizottságot és tettek javaslatot a megvásárolandó telek és a fedezet ügyében. Jó egy év múlva, az 1899. január 26-i választmányi ülésen jelentették be, hogy megalakulhat egy épület részvénytársaság, mellyel „ily módon el lesz érve a cél, a nélkül, hogy bárki részéről nagyobb mérvű áldozat igénybe vétetné”.⁴² Az ugyanekkor kibocsátott aláírási ív⁴³ szerint nemcsak a kerület életében fontos szerepet játszó társaskör megfelelő helyiséghez juttatása a cél, hanem a kerület szépítése is.

A társaság 120 000 korona alaptőkével alakult meg, melyből ötvenhatezer koronát a végül tizennégyre szaporodott alapító tag jegyzett. Az alapítók Horváth A. János sertéskezeskedő, Tolnay Lajos országgyűlési képviselő, Eigel János sertéskezeskedő, Dlauchy Guidó magánzó, Grundtl József sertéskezeskedő, Burg Ferenc magánzó, Natter Ferenc igazgató, Bálint Sándor igazgató, a kaszinó akkori elnöke,⁴⁴ Örley Lajos téglagyáros, Rauchbauer Károly magánzó, ifj. Rauchbauer Károly sertéskezeskedő, dr. Tóth László ügyvéd, Tóth György sertéskezeskedő, ifj. Aich Ferenc igazgató voltak. A társaságban tehát a kerület három vezető iparágának illusztris tagjait találhatjuk meg. Az öt sertéskezeskedő mellett (Eigel, Grundt, ifj. Rauchbauer, Tóth, Horváth) Örley Lajos téglagyáros és Bálint Sándor téglagyári igazgató képviselte a kerület másik jellegzetes iparágát. A Kőbányán szintén hagyományosnak tekintett söripart ifj. Aich Ferenc képviselte az alapítók között, aki a Kőbányai Malátagyár Rt. igazgatója volt. (Apja a Dreher Sörgyár igazgatója, sógora pedig ifj.

³⁹ Körösy József – Thirring Gusztáv: *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei.* Budapest, 1904–1905. 6.

⁴⁰ Dausz Gyula: *Kőbánya múltja és jelene. A székesfőváros X. kerületének története számos képpel.* Faksimile. (Szerk.: Buzás Kálmán) Budapest, 2000. 145.

⁴¹ Budapest-Kőbányai Casino-épület Részvénytársaság iratai. BFL VII.2.e. Cg. 1908, okm. 927. (A Budapest-Kőbányai Casino-épület Részvénytársaság alapszabályai, 1899. június 17.)

⁴² A Kőbányai Casino választmányának 24-évi jelentése a közgyűléshez, zárószámadással, költségelőiránnyal és a tagok névsorával, 28.

⁴³ Budapest-Kőbányai Casino-épület Részvénytársaság iratai. BFL VII.2.e. Cg. 1908, okm. 927.

⁴⁴ Bálint Sándor 1901. március 14-én lemondott 1898 óta viselt tisztéről, mert azt összeférhetetlennek gondolta az épület Rt.-ben betöltött elnöki tisztével.

Haggenmacher Henrik volt.) Natter Ferenc az Első Magyar Részvényserfőzde vezérigazgatójaként a kerület másik sörgyárát képviselte az alapítók között. A társaság nagy része máshol is feltűnt Kőbánya történetében, például a plébániatemplom berendezésére adakozók sorában vagy az iskolaszék elnökei között.⁴⁵

Az alapító tagok közül tizenegy nevét találtam meg a kaszinó hiányosan rendelkezésre álló tagnévsoraiban. Öten tisztséget is viseltek a kaszinóban; Bálint Sándor elnöki tisztéről már a fentiekben volt szó, őt dr. Tóth László követte ebben a tisztségben 1901 és 1910 között, tehát a kettejük vezénylete alatt épült meg a kaszinó végleges otthona. Tóth György és Horváth A. János választmányi tagok, Burg Ferenc titkár volt a kaszinóban a későbbiek során.

Az alapítók legbefolyásosabb elemei között Eigel Jánost, Horváth A. Jánost, Tóth Györgyöt, Bálint Sándort, Örley Lajost, Tolnay Lajost és dr. Tóth Lászlót kell megemlíteni. Ők azok, akik a vizsgált négy közgyűlésből (1899, 1900, 1901, 1902) legalább három esetben a résztvevők között voltak, és tevőlegesen is részt vállaltak az ügyek irányításában. A többiek neve csak egyetlen közgyűlés névsorában olvasható. Aich Ferenc és Grundtl József csak meghatalmazott útján volt egyszer-ször jelen, az idősebb Rauchbauer Károly pedig egyetlen vizsgált közgyűlésen sem képviseltette magát.

Az alapítók vállalatuknak megfelelően 40-40 részvényt jegyeztek az épület rt. aláírási ívein. Ezenfelül Bálint Sándor neve még egy íven olvasható 65 részvény jegyzésével. A fennmaradó 64 000 korona jegyzésére a kerület lakosságát hívták fel: „Bizalommal fordulunk tehát hozzátok tisztelt polgártársak, ki ha a kerület érdeke kívánt mindig ismertétek nemes kötelességeket, és kérünk, ne maradjatok távol ezuttal sem a közérdek szolgálatától, hanem biztosítsátok aláírásotokkal a Budapest-Kőbányai Casino Épület Részvénytársaság s a általa a X. kerületi Kőbányai Kör új díszes otthonának mielőbbi létrejövetelét.”⁴⁶

A százkilencvenhat részvényaláíró többsége valóban Kőbányán lakott (134 fő). Közel harmaduk (63 fő) kereskedő volt, közülük kilencen sertés-kereskedőként nevezték meg magukat. Tizenhat százalékuk (32 fő) magánalkalmazott volt, itt elsősorban a kerület két legnagyobb sörfőzdéjének (a Dreher és a Részvényserfőzde) alkalmazottai tűnnek fel a legnagyobb arányban (hivatalnokok, irodafőnökök, mérnök, serfőző-mester, lovászmester, malátamester). Hozzájuk kapcsolódóan meg kell említeni a kerület gyárainak igazgatóit is, szám szerint hetet. Az alapítókkal kapcsolatban már említetteken kívül Ackermann Bálintot, a Részvényserfőzde kereskedelmi igazgatóját, Dittrich Károlyt, a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. igazgatóját, Erber Károly műszaki igazgatót és Pollákovits Zsigmond igazgatót. Kőbánya gazdasági elitjét képviselte még a részvényesek között található tizenkét gyár-, ház- és szállodatulajdonos is.

A részvénytulajdonosok valamivel több, mint negyven százalékáról (84 fő) sikerült kideríteni, hogy a kaszinónak is tagja volt. A kaszinótag részvénytulajdonosok harmada a Kőbányai Kör újjáalakulásától kezdve vett részt az egyesületben.

A részvényesek közel kilencven százaléka tíz vagy annál kevesebb részvényt jegyzett az épület rt.-ben. A kisebbséget alkotó „nagyrészvényesek” (a tizennégy alapító tag 40-40 részvényén kívül) között található a Ganz és társa, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kőbányai fiókja vagy az Első Magyar Sertéshízló Részvénytársaság. Mellettük elsősorban a tehetősebb kereskedők és néhány gyáros neve olvasható még a jegyzők között.

Az első négy közgyűlésen részvényeket lerakók listáját böngészve megállapítható, hogy egyre kevesebb tagot sikerült aktivizálni egy-egy alkalomra. Míg az alakuló gyűlésen ötven-

⁴⁵ Dausz: *Kőbánya története*, 98., 120.

⁴⁶ BFL VII.2.e. Cg. 1908, okm. 927. (A X. kerületi Kőbányai-Kör aláírási ívei)

négy részvényes jelent meg, a következő évben már csak harmincnégyen, 1901-ben csak huszonhatan tették le papírjaikat. 1902-ben pedig mindössze tizenketten voltak jelen a részvényesek közül. Úgy tűnik, hogy volt egy tizenhét fős csoport, amely a négyből legalább három közgyűlésen megjelent, ebből öten mind a négy alkalommal részt vettek a tanácskozáson. Joggal feltételezhető, hogy elsősorban ezeken az embereken múlt, hogyan is alakulnak a társaság ügyei, közelebbről a bennünket érdeklő finanszírozási ügyek. A legaktívabb mag természetes módon három alapítóból (Eigel János, Horváth A. János, Örley Lajos), egy felügyelő bizottsági tagból (Kolba Lajos) és az épületben helyiséget bérlő, ezért az ügyek után méltán érdeklődő Fácányi István gyógyszerészből állt.

A Budapest-Kőbányai Casino-Épület Rt. alaptőkéjét a Kőbányai Takarékpénztárban vezetett folyószámlára fizették be a részvényesek. Az 1899. május 11-én tartott alakuló gyűlésen megválasztották az igazgatóságot és a felügyelőbizottságot. Az előbbi öt évre választották, és húsz tagból állt. Az alapítók mellett (14 fő) Dr. Bálint Ernő ügyvéd, Dr. Bereczky Endre orvos, Freyler Gyula posta főfelügyelő, Hindy Kálmán háztulajdonos, Schreier Ármin kereskedő, Szabó Károly tanácsnok foglalt helyet a testületben. A felügyelőbizottságot egy évre választották, de az általam vizsgált időszak alatt egy esetet kivéve mindig meghosszabbították a kisorsolt tagok mandátumát. Így az alapító közgyűlésen Földváry Imre kereskedőt, Kolba Lajos irodafőnököt, Lemberg Alféd építési vállalkozót, Moiret Lajost, a Részvényserfőzde irodafőnökét, Rost Ottó gyárost, Toperczer Péter kerületi elöljárót és Zofáhl Andrást, a Dréher Sörgyár hivatalnokát választották a bizottságba. Később, 1902-ben Toperczer Nagy Aladár, a Részvényserfőzde alkalmazottja váltotta fel.

Az építkezésre kiszemelt telket, Hermann János Belső-Jászberényi út 7. szám alatt található ingatlanát kisebb vita után az igazgatóság a sikeres alaptőke-emelés és kölcsönfelvétel reményében 1899. október elején 76 000 koronáért vásárolta meg. A terveket Steinhardt Antal⁴⁷ építész készítette el a Casino-épület rt. számára. A kivitelező valószínűleg Brein Ferenc⁴⁸ építőmester volt. Az előzetes költségvetés szerint az építkezéshez 250 000 koronára volt szükségük (ebben a telek vételára is benne volt már). Az igazgatósági előterjesztés szerint az alaptőkét 150 000 koronára akarták felemelni, de a közgyűlésben csak 240 részvényre való keresletet tartották reálisnak. Végül 240 darab 100 koronás új részvényt bocsátottak ki, így 144 000 korona alaptőkével vágtak neki az építkezésnek. Ehhez még 100 000 korona jelzálogos kölcsön felvételére kértek felhatalmazást. Az 1901. június 28-i közgyűlési beszámoló szerint „a helybeli pénzintézeteknél előnyösebb feltételeket nyújtó Budapest Székesfővárosi Árvaszéktől 95.000 korona 32 éven át félévi 2960.72 korona előzetes részletekben törlesztendő jelzálogos kölcsönt”⁴⁹ vettek fel. A Fővárosi Árvaszék az 1900. szeptember 21-i ülésén fogadta el az épület rt. kérelmét, és szavazta meg a kölcsönt, azzal a kitételrel, hogy a használatbavételi engedély kiadásáig abból 10 000 koronát visszatart.

⁴⁷ Steinhardt Antal nevéhez fűződik többek között a Lang Adolffal együtt jegyzett budapesti Magyar Színház, a pécsi színház, valamint a szegedi kultúrpalota épületének terve is.

⁴⁸ Erre csak Csernus Lukács Lajos visszaemlékezésében találtam utalást, amit Dausz Gyula Kőbánya történetét leíró munkájának hasonmáskiadásában tettek közzé. Csernus Lukács Lajos: *A puszi kerttől, a kopott báróig. Emlékeim Kőbányáról*. In: Dausz Gyula: *Kőbánya múltja és jelene*, o. n.

⁴⁹ BFL VII.2.e. Cg. 1908, okm. 927. (Igazgatósági jelentés a közgyűléshez, 1901. június 19.)

Sajnos, a Budapesti Árvaszék iratai között nem maradtak fenn az említett évre vonatkozó iratok.⁵⁰ Ugyanakkor egy szintén 1900 őszén kiállított kötelezvényből rekonstruálni lehet a hitel általános jellemzőit. A kötelezvény⁵¹ első pontja szerint az adós 5 százalékos kamatot köteles fizetni a törlesztési tervnek megfelelően januárban és júliusban. Ezek után azonban egy pontos összeget is feltüntettek, melyet összesen 64 félév alatt kellett leróniuk az adósoknak. Úgy tűnik, hogy a 63 részlet fix összegű volt, amely azonban a kamat változása esetén valószínűleg módosult. A kötelezvény szövege szerint a 64. részlet a tőke maradványösszegével volt egyenlő. A második pontban állapították meg a késedelmi kamatot, azután pedig az adós kötelezettségeit. A negyedik pontból kiderül, hogy ez esetben felmondható kölcsönről volt szó, hiszen a gyámpénztár, félévi felmondási idővel ugyan, de bármikor visszakövetelhetette a tőketartozást az esedékes kamattal együtt. Cserébe az adós is bármikor felmondhatta a kölcsönszerződést a fenti feltételek mellett.

Vajon miért a gyámpénztári kölcsönt választották az épület részvénytársaság ügykezelei, és miben álltak a közgyűlési beszámolóban említett előnyösebb feltételek? A kérdések megválaszolásában elsőként a személyi összefonódásra terelődött a gyanú, de az árvaszéki tagok névsorában semmilyen egyezést sem találtam az épület részvénytársaság részvényeivel vagy a vezetőséggel kapcsolatban. Azután a kamat mértékét vizsgáltam. Az árvaszéki kölcsönök kamatát a közgyűlés határozta meg. Ahogyan a fentiekben olvasható, a Budapest-Kőbányai Casino-Épület Rt. 5 százalékos kamatra vette fel az említett jelzálogkölcsönt. Az aktuális banki jelzálogkamatok mértéke 5 és 5,65 százalék között mozgott 40–48 éves futamidő mellett. Amennyire tehát megállapítható, valóban jobb feltételek (alacsonyabb kamat, rövidebb futamidő) mellett jutottak hitelhez a tradicionális hitelforrások egyik legrégebbi intézményétől, az árvaszéktől.

Az épület Rt. 1901-ben közzétett mérlegében már szerepel az említett kölcsönösszeg, és a részvénytársaság fennállása során végigkövethető a tőketartozás mértéke. Utolsó mérlege szerint 1923 végén még 51 484 koronával tartoztak az árvaszéknek.

Az építkezés 1900 júniusában kezdődött meg, és a következő, 1901. június 28-án tartott tanácskozáson már annak befejezéséről számolt be az igazgatóság.

Az épület részvénytársaság és az akkor már Budapest-Kőbányai Casinóra keresztelt⁵² egyesület közötti szerződést 1900 augusztusában kötötték meg. Az egyesület a helyiségek (és a külön hangsúlyozott díszterem) használatáért cserébe hat évre minden jövedelmét („az összes tagsági és beíratási díjait valamint összes kaszinói néven nevezendő jövedelmét”⁵³) az épület Rt-re ruházta (az adományok és örökségek kivételével). A földszinten épülő három Jászberényi úti üzlethelyiséget és az első emeleti lakást bérbe adták. Az épülő vendéglő és kávéház termeiről akkor még nem állapodtak meg senkivel.

Az 1901. június 28-án tartott közgyűléshez intézett igazgatósági jelentés szerint az építkezés végleges költsége 284 605 koronára rúgott. Miközben, idézzük vissza, volt 144 000 korona alaptőkéjük és 95 000 korona kölcsönük, azaz összesen 239 000 koronájuk. Ráadásul a belső berendezésre 16 341 koronát költöttek, melyből 6 000 koronát a kaszinó adott

⁵⁰ A Gyámpénztári iratok erre az időszakra nézve teljesen hiányoznak. Árvaszéki ülési jegyzőkönyvek vannak ugyan, ahogyan az a Fővárosi Casino Épület Rt. esetében látható volt, de az itt szükséges 1900-as jegyzőkönyv nincs a Fővárosi Levéltár birtokában.

⁵¹ Árvaszéki ügyviteli iratok. BFL IV. 1410.b. (Kötelezvény Güttinger József háztulajdonos részére)

⁵² 1900 márciusában dr. Gábor Ignác egyesületi tag az alapszabály-módosítás folytán kezdeményezte a névváltoztatást, arra hivatkozva, hogy az épület részvénytársaságot is ilyen néven jegyezték be.

⁵³ BFL Cg. 1908, okm. 927. (Az 1900. június 29-én tartott közgyűléshez intézett igazgatósági beszámoló)

kölcsön az épület részvénytársaságnak. Összességében tehát körülbelül 55 341 korona mínuszban voltak, az 1901-es mérlegben egészen pontosan 54 781 korona adósság szerepel.

Így hát újabb kölcsön felvételére volt szükségük. Ezúttal „az építkezési többlet költség, valamint a belső berendezési költség fedezése céljából pedig a Pesti Magyar Kereskedelmi bank 40 000 korona függő kölcsönt szavazott meg, mely kölcsön felvétel jóváhagyását” kérte a vezetés.⁵⁴ Valószínűsíthetően az épület már nem volt tovább terhelhető, ezért kellett ezúttal a jelzáloghitel helyett a hitelezés más formájához folyamodniuk. De vajon miért épp ezt a bankot választották? Talán szerepet játszott a választásban, hogy a bank kőbányai fiókja tíz részvényt vásárolt az épület rt.-ben, s a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank felügyelőbizottságában ebben az időben helyet foglalt az épület rt. részvényesei közül ikvai Pfeiffer Mátyás nagybirtokos, aki négy részvényt birtokolt (egyébként a kaszinónak valószínűleg nem volt a tagja). Az említett kölcsönösszeg az 1902-es mérlegben látható először, azt a kimutatások szerint egészen 1910-ig nem törlesztették. 1914-ben egy utolsó 7 500 koronás részlettel egyenlítették ki tartozásukat.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól felvett hitellel egyidőben az épület részvénytársaság mérlegében a teher oldalon megjelent egy másik, a Kőbányai Takarékpénztártól felvett 8 055 koronányi hitelösszeg. Mint ahogy fent említettem, a társaság kezdetektől fogva ebben a helyi pénzügyintézetben vezette a folyószámláját. Az 1893-ban 500 000 korona alaptőkével alakult bank alelnökei (ifj. Rauchbauer Károly és Kanidaky János), a hat igazgatósági tagból négy (Dlauchy Guidó, Horváth A. János, Politzer József és Todorescu Pál), az öt felügyelőbizottsági tagból kettő (Kovács Mátyás, Schönfeld Gusztáv) az épület részvénytársaságnak is részvényese volt. Érdekes, hogy erre a kölcsönre vonatkozóan nincs nyoma annak, hogy az előzőekhez hasonlóan felhatalmazást kértek volna a felvétel előtt. Az 1902-es igazgatósági beszámoló szerint az előző évben felgyülemlett 54 781 koronás adósság kiegyenlítésére szolgált ez az összeg is a fenti 40 000 koronás hitellel együtt: „...nyílt adósságunk kiegyenlítésére a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól és a Kőbányai Takarékpénztár rt.-től vettünk fel kamatköteles kölcsönt.”⁵⁵

A hitel összegét az magyarázhatja, hogy a két kölcsönön kívül az előző évi tiszta nyereséget, egészen pontosan 6 887 koronát is a tartozások kiegyenlítésére kívánták fordítani, ezért csak 48 000 korona hitelre volt szükségük a hitelezők kielégítéséhez. A kimutatások szerint ezt a kölcsönt azonnal törleszteni kezdték, 1908-ra ettől a tartozástól megszabadultak.

A Budapest-Kőbányai Casino-Épület Rt. huszonöt évig állt fenn. 1924 februárjában indítványozták a Kőbányai Takarékpénztár elővételi jogának bejegyzését, majd áprilisban létre is jött az adásvétel. Ezzel a részvénytársaság megszűnt, az épületet továbbra is a kaszinó használta.

*

A bemutatott beruházások nagysága nem volt független az adott egyesület taglétszámától és a kaszinó presztízsétől. Az építkezés végszámlája a Lipótvárosban 465 157 forint, az Andrássy úton felépített székház esetében 254 825 forint, a Krisztinavárosban 110 000 forint volt, Kőbányán 284 605 koronáért (vagyis körülbelül 142 000 forintért) építettek székházat. A beruházáshoz szükséges anyagi eszközöket egyrészt a részvénytőkéből, másrészt hi-

⁵⁴ BFL Cg. 1908, okm. 927. (Az 1901. június 19-én tartott közgyűléshez intézett igazgatósági beszámoló)

⁵⁵ BFL Cg. 1908, okm. 927. (Az 1902. júniusában tartott közgyűléshez intézett igazgatósági beszámoló)

telből fedezték. A két komponens aránya esetenként eltérő volt. A Terézvárosban ugyanakkora részvénytőkéből fele akkora beruházást engedtek meg maguknak, mint a Lipótvárosban. Az előbbi esetben egészen minimális hitellel egészítették ki a részvénytőkét. A Fővárosi Casino-Épület Részvénytársaság a négy közül a második legnagyobb értékű ingatlant építette fel, de nem tudta sikerre vinni vállalkozását, hogy egy értékes ingatlanhoz juttassa „anyaegyesületét”. S ebben az első és legfontosabb tényező az volt, hogy a Terézvárosi Casino nem nőtt fel a feladathoz. Nem tudott annyi tőkét gyűjteni, olyan tagságot toborozni, amely képes lett volna az ingatlant megvenni. S mivel nem találtak jobb megoldást, értékesítették a székházat, a kaszinó pedig új otthon után nézett. A kudarcban fontos szerepe lehetett annak is, hogy túl korán vágtak bele a vállalkozásba. A kaszinó, illetve elődje, a VI. és VII. kerületi Kör 1884-ben alakult, és ugyanebben az évben hozták létre az építő részvénytársaságot is. Ha elfogadjuk azt az álláspontot, mely szerint minden egyesület életében a termézetes fejlődés eredményeképpen következik el az a pillanat, amikor kellően megerősödve bele tud vágni egy ilyen beruházásba, akkor azt is beláthatjuk, hogy ebben az esetben ennek még nem volt itt az ideje.

A Lipótvárosban a rendelkezésükre álló összeget messze meghaladó mennyiségű pénzt kellett hitelként felvenniük, hogy az elképzeléseiknek megfelelő ingatlant építhessenek fel. Itt valósult meg a kerület vezető szerepénél és az egyesület, illetve a tagság anyagi viszonyainál fogva a négy közül a legjelentősebb beruházás. A kaszinó és a részvénytársaság összefonódása és egymásra utaltsága nemcsak a tisztikari tagok azonosságában mutatható ki, hanem a két társaság közötti viszonyban is. Véleményem szerint a Lipótvárosi Casino és a Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság szigorú üzleti viszonyban állt egymással, ami azt is jelentette, hogy mindig a legjobb pénzügyi megoldásra törekedtek. Kölcsönöztek egymásnak és kölcsönt vettek fel egymás helyett, ha így kívánta a helyzet. Kettejük viszonyában azonban mindig a kaszinó kezében volt az irányítás, talán ennek köszönhető, hogy túl is élte társát.

A Krisztinavárosban és Kőbányán az alaptőkével közel azonos mennyiségű hitelt vettek fel. Ezekben az esetekben nagyon átgondolt és gondosan megtervezett megoldásokkal és lebonyolítással találkoztunk. A Krisztinavárosban a felek már a kezdetektől arra törekedtek, hogy átadják, illetve átvehessék az ingatlant. A tartalékalap létesítése és a folyamatos részvényvásárlás is erre utalnak. Végeredményben egy teljesen tiszta, bár nem piaci vétel eredményeként került át a ház a Budai Polgári Casino tulajdonába. Az egyesület megerősödésével párhuzamosan az épület a részvénytársaság segítő kezére már nem volt szükség. A kaszinó nemcsak a fenntartási és üzemeltetési költségeket, de a tranzakcióhoz szükséges hitel részleteit is ki tudta gazdálkodni. Kőbányán a kaszinó és a Budapest-Kőbányai Casino-épület Részvénytársaság sajátos bérleti viszonyban állt egymással. A bérleti szerződés értelmében a kaszinó minden jövedelme a részvénytársaságot illette meg, így az egyesületnek nem voltak saját bevételei, csupán a neki juttatott adományok felett rendelkezhetett. Végül az épület-részvénytársasággal személyileg is összefonódó Kőbányai Takarékpénztár vásárolta meg az ingatlant, s a továbbiakban velük állt bérleti viszonyban a kaszinó.

A fentiekben bemutatott építkezések nem voltak egymástól elszigetelt jelenségek. Reflektáltak egymásra, erre utal az is, hogy Komor Marcell a Lipótvárosi Casino székházáról szóló cikkében a felépítendő táncterem nagyságát a VI. és VII. kerületi körével hasonlította össze.⁵⁶ S nem utolsósorban a részvényesek között fellelhető összefonódások is a kapcsolat lehetőségét példázzák. A már említett Falk Zsigmondon kívül Medl István, a Fővárosi

⁵⁶ Komor Marcell: *A budapesti lipótvárosi kaszinó pályatervei*. Építő Ipar, 1894. május 2. 216.

Casino-Épület Rt. elnöke a krisztinavárosi részvénytársaságban is szerzett részvényeket. Rajtuk kívül még említhetjük Grundt József sertéskereskedőt, aki a Budapest-Kőbányai Casino-épület Részvénytársaságban negyven, a Fővárosi Casino-Épület Rt-ben tíz részvényt vásárolt. Vagy Neuschloss Emilt, aki a Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaságban huszonöt, a fővárosiban pedig tíz részvényt birtokolt. Ezek az egyezések azonban már egy más léptékű és egészen máshova fókuszáló vizsgálatot igényelnek majd.

GABRIELLA EÖRY

Casinos, Joint-Stock Companies and Credits

The paper examines the investment strategies of casinos through presenting examples of corporate headquarters construction projects. It describes four cases in which the casinos founded a separate joint-stock company (abbreviated in Hungarian by the letters Rt.) to manage and complete the task.

The Fővárosi Casino Épület Rt. [Capital City Casino Building Corp.] was founded on 22 April, 1884 in order to provide premises to the society then referred to as the VI-VII. Kerületi Kör [District VI-VII Circle] and later called Terézvárosi Casino. Completed in the fall of 1885, the building was designed by Gusztáv Petschacher. Despite personal ties with the Hungarian National Central Savings Bank, the 90,000 forint credit required to cover the costs of the construction was provided by the Budapest Capital City Guardian Bank.

Budapest-Krisztinavárosi Casino-épület Rt. [Budapest-Krisztinaváros Casino Building Corp.] was founded in 1892 by members of the Budai Polgári Casino [Buda Civil Casino]. They obtained a credit of 50,000 forints from Unified Budapest-Capital Savings Bank, which was a large shareholder in the company and had been handling its equity capital as well. The building designed by Imre Francsek was completed in 1893.

Lipótvárosi Casino-épület Rt. [Lipótváros Casino Building Corp.] was founded in 1893 also as a casino initiative. There were both personal and institutional ties between the joint-stock company and the Lipótvárosi Casino. In this case they needed to obtain credit even for purchasing the land. This was the largest of the four constructions, and required three more lines of credit. Two of these were provided by the Pest First National Savings Bank, while one by the members themselves in the form of bonds. The building designed by Vilmos Freund was opened in 1896.

Budapest-Kőbányai Casino-Épület Rt. [Budapest-Kőbánya Casino Building Corp.] was founded on May 11, 1899 with the aim of constructing an appropriate main office building for the X. kerületi Kőbányai Kör [Tenth District Kőbánya Circle], later renamed Budapest-Kőbányai Casino. The building designed by Antal Steinhardt was completed in 1901. Credit was applied for three times. The largest sum was provided by Capital City Guardian Bank, and then they obtained further credits from the Pest Hungarian Commercial Bank and Kőbánya Savings Bank.

BALOGH JÁNOS MÁTYÁS

Kisemberek kishitelei a 19. század végi Budapesten

„Pénzszerzés dolgában, ha lehetett, közkereseti társaságot alkottunk, s igyekeztünk valamilyen bőrt nyúzó szövetkezetet fogni. Ha jótállónk hitelképes ember volt, akkor nyúztunk magunkat, s fizettünk havonta, hetente, már ahogy lehetett. De be volt fellegezve annak a fizetésnek, ha a magunk aláírásaira pénzt préselhettünk ki, mert azt ugyan az első levont részleteken kívül nem fizette senki. Venni nem igen lehetett rajtunk mit venni, a fizetések letiltásokkal annyira megterhelve [voltak], hogy három mathuzsálemi kort is vígan kibírtak volna, így hát a fond perdü számlára írták. Nagyon tapasztalatlan vigécznek kellett lenni, aki elszánta magát reá, hogy részletfizetési üzlet megkötésére betegye közénk, pénzéhes dúvadak közé, a »Salva guardia«¹ kapuján át a csülkeit. Megemlegette annak még az unokája is az itt effectuált üzleteket. Még szép volt, ha csak úgy járt, amikor incassálni jött a »bogár« [sic!] elsején, ha azzal fogadták, hogy »beteg«, vagy »szabadságon van« keresett cliense. Megtette Ruttkay Kálmán azt is, hogy ő maga mondotta tótos dialectusban a nála őiránta érdeklődő incassánsnak: »asz maar meghalt«, mi meg a rozoga íróasztalokba kapaszkodva fojtottuk el ellenállhatatlan nevetési ingerünket. Ha azután egyik-másik jordi [zsidó] confidens lett, s az alispánhoz való bemenettel fenyegetődzött, bizony rövidesen kítettük a szűrét, úgy, hogy nem is igen mert többé a pipafüstös, kormos, irodákba jönni. Szabó Bandi egyszer András napot rendezett, nagyszerűen is folyt le a muri, de fizetésre kerülven a sor, pénz meg nem volt, zálogban hagyta hadnagyi kinevezetési okmányát, mely ugyan akkor már történelmi beccsel sem bírt, legfeljebb, ha neki. A Blumenthal zsidó nagy magabiztában nálam jelentkezett, mert Szabó a nyakamra uszította a becses documentummal. Én azután felvilágosítottam úgy, hogy méternyire nyúlt meg az egyébként eléggé nyerges orra. Mikor azután követelődött, kiparancsoltam. Nem is látott abból a czechből egy fia fillért sem soha. [Gyakori] volt az ilyen manipuláció. Megvették ma az ékszer, könyvet, vásznat, lefizették az első részletet, amint megkapták a holmit, meg sem melegegett náluk, már el is adták potom áron. A zsidó meg sírhatott a részletekért. Volt is olyan veszekedett híre a vármegyeiknek közöttük, hogy no”² – írja Lowetinszky János József vármegyei irodasegédtsízt 1921-ben papírra vetett emlékezéseiben – a „virtusok” taglálása között – egy 19. század végi munkahelyi társaságról, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kishivatalnokairól.

¹ Itt körülbelül olyan értelemben, mint „háboríthatatlan terület”.

² Lowetinszky János József naplói, 1921-ben kezdett segédletkötet; a kézirat naplófolyam a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban található, jelzete: B 0910/209. Tanulmányomban a továbbiakban a naplóból származó idézetek esetében csak a bejegyzés dátumát jelölöm, a kötetet csak akkor, ha nem a napi eseményeket rögzítő kötetekből idézek. A szövegrészleteket a mai helyesírásnak megfelelő átírással idézem.

A 19. századi hitelélet alig ismert területei közé tartoznak a magánemberek kisebb összegű kölcsönügyletei. Pásztor Mihály ugyanakkor mintha éppen az idézetben felbukkanó alakokról írt volna 1907-ben – általánosan. Számításai szerint ekkoriban a budapesti köztisztviselői kar fele mellékjövedelemre volt utalva, mivel főjövedelméből nem tudott megélni; ennek a mellékjövedelemnek a forrása azonban az „adósságcsinálás” is lehetett a mellékfoglalkozás mellett. Az adósságból kilábalni nem tudó köztisztviselők fizetése pedig letiltás alá kerülhetett – Pásztor szerint az évente átlag tizenkétezer budapesti fizetésletiltás nagyobb része köztisztviselői fizetés volt.³

Tanulmányomban – forrásként Lowetinszky naplóját felhasználva – azt kísérem bemutatni, hogy milyen csatornákon keresztül, milyen körülmények között zajlott a dualizmus idején egy budapesti kisember hitelélete. A naplóíró életpályájának egy szakaszát (az 1880-as évektől 1910-ig), az egyes évek pénzforgalmát elemezve alaposabban is vizsgálható a kölcsönkérők és a kölcsönadók köre, a hitelfelvétel okai, a törlesztési hajlandóság és mindezen elemek változásai a negyedévszázados időintervallumban.

Lowetinszky János József (Pest, 1866 – Budapest, 1935) vasúti távirász, majd vármegei kishivatalnok páratlan történeti forrást hagyott maga után; a több mint fél évszázadon át – haláláig – vezetett, negyven kötetnyi fennmaradt naplója már csak terjedelméből és az átfogott időintervallumból kifolyólag is szinte példanélkülinek számít ebből a korból, igazán unikálissá azonban egyrészt a naplóíró viszonylag alacsony társadalmi helyzete, másrészt a diárium összetett szerkezete és rendkívüli adatgazdasága teszi.⁴

Tanulmányomban előbb röviden bemutatom a naplóíró családi viszonyait és ifjúkorát, ezt követően elemzem az 1888 végén, felnőttkora kezdetén felvett adósságállománykimutatását, majd kitérek Lowetinszky állásaira, hivatali karrierjére és fizetésének alakulására. A napló egyes segédleteinek köszönhetően megismerhetjük a naplóíró éves költségvetéseit, hitelügyleteit is, két év (1893 és 1900) kölcsöneivel kiemelten foglalkozom. A különleges „életmű”, a naplófolyam tartalmaz egy olyan 1910-es összesítést is, amelyben – kisebb egyértelmű hiányosságokkal ugyan – a naplóíró ABC sorrendben összegyűjtötte életének valamennyi addigi hitelezőjét és adósát, feltüntetve a kölcsön és a törlesztés összegét is. Tekintve, hogy a napló segédleteiben számos kolléga, barát, ismerős portrészertű bemutatása is megtalálható, a kimutatásokban szereplő adatok, nevek mögé átfogó történeteket is helyezhetünk az egyes naplóbejegyzésekből és egyéb forrásokból nyerhető információkon és leírásokon túl.

Pénztelen ifjúkor, elherdált örökség, az első hitelezők

Lowetinszky János József fiatalon veszítette el szüleit: hatéves volt szabómester apja⁵ halálakor, tizenöt éves volt, amikor anyja öngyilkos lett. Testvérei még gyermekkorukban haltak meg, gyámja anyja korábbi élettársa, Borbás Gáspár – „Gazsi” – lett. Az 1882 márciusában felvett leltár szerint a tiszta hagyaték⁶ – a szenvedő állapot levonása után – csekély 328 forintot tett ki, ennek fele készpénzben (másik fele: ruhák, ékszerek, illetve 50 forint-

³ Pásztor Mihály: *Az eladósodott Budapest*. Budapest, [1907.] 7., 9.

⁴ A naplóról bővebben lásd: Balogh János Máttyás: *Fél évszázad „szerelemi dolgai”. Egy altiszti altest önképe és statisztikája*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 101–104.

⁵ Lowetinszky János (1830, Walterschlag [Morvaország] – 1872, Pest) szabómester 1860-ban telepedett le Pesten, 1862-ben vette el a naplóíró anyját. Obsit-levelét, születési anyakönyvi kivonatát, iparendélyét lásd: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV.1409.b (Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai, elnöki és elnöki ügyosztályi iratok) 2958/1883.

⁶ BFL IV.1411.b (Budapest Székesfőváros Árvaszékének iratai. Általános iratok) 221/1882.

nyi behajthatónak vélt követelés).⁷ A tragédiát követően egy évig morvaországi rokonainál (apja nővérének családjánál) élt – és dolgozott a földeken – a naplóíró.

Lowetinszky János József 1882 őszén tért vissza Budapestre: „pénzem persze nem lévén, az árvaszéknél kezelt tőkéből lett fenntartásomra kiutalványozva”, némi alkalmi munka (teherpályaudvari rakodó, zsákszámozó) után pedig – írja 1900-ból visszatekintve ifjúkorára – „adósságra éltem, míg 1883-ban a budapesti pénzügyigazgatóságnál januárban felvettek pénzügyőrnek [...], itt azután könnyen éltem, az árvaszéktől, amit lehetett, ki-pumpoltam s vígan voltam”. A pénzügyőrségnél egy összetűzés miatt lecsukták az év végén, karácsonykor azonban megszökött, és volt szállásadójánál, Bendl Ferencnél és feleségénél („Esztinél”, Samoday Eszternél) „tengődtem lopva a napot, éldegélve menage à troisban az árvaszéknél levő tőkém terhére, voltam a fővárosban három hónapig tűzoltó is, de meguntam a nem nekem való szolgálatot, azt novemberben otthagytam, s közös háztartásra léptem most már Bendlnével”. Az év végén rövid ideig ismét volt állása a naplóírónak a Duna-parti teherpályaudvaron (kocsifelíró), de hamar otthagya. „1885-ben kierőszakoltam fellebbezés útján az árvaszéknél – budapesti –, hogy nagykorúsítsanak, ennek persze a célja az volt, hogy a még meglevő pénzhez és ékszerekhez hozzájussak, amit meg is kaptam, s el is úszott szépen. [...] Bendlnével összeeszeve, azt ott hagytam [1885. május 2-án] s gyermekkori cimbrámhoz – Mussil [Muszil] Ferenchez – költöztem a Duna utca 4. szám alá, lévén ők ott házmesterek a Rumbach-féle házban, az anyja özvegy volt. [...] Most már csakugyan problematikus volt az existenciám, Mus[z]ilné 1886 májusáig hitelezett, de azt azután megtagadta, átmentem Pappékhoz [lakni], s ott kezdtem a lejtőn zülleni, Bendlné segített, amit tudott.” Itt, a gyermekkori barát, Papp Sanyi családjánál lakott egészen sorkatonai bevonulásáig, 1886. szeptember végéig; ebben az időben egyébként ismét volt éjjeli-, illetve nappali őri munkája a MÁV-nál. Húszéves korára tehát a naplóíró felélte az örökségét, kisebb

⁷ A naplóíró 1900-ban megfogalmazott, 1910-es átiratában megmaradt emlékei szerint gyámja és anyja üzlettársa, Kriszta Ignácné megrövidítette őt örökségében, sőt az előbbi még korábban, az anyja életében rátette kezét a Lowetinszky-ház bútoraira: „Atyám tekintélyes polgár, iparos – szabómester – volt, anyám tanult és művelt nő, aki keményen kezelte a segédek – volt rendszeren 10–12 –, inasok – volt rendszeren 3–4 – s cselédek – volt rendszeren 2–3 – hadát, magunkat sem véve ki. [...] [atyám] halála után anyám – agilis asszony lévén – az üzletet folytatta valami Novák nevezetű üzletvezető alkalmazásával, de ez, ahol lehetett, lopta-csalta, s így anyám az üzletet felhagyta, s megtartva cselédségét, lakókat tartott teljes ellátásra, s ebédet adott előfizetőknek, s ebből tartotta fenn háztartását. [...] [1879.] novemberben háztartásunkat anyám felosztotta, volt akkor 6 szobás 2 konyhás lakásunk; hogy a sok holmival mi történt, ma sem tudom, emlékszem azonban, hogy 1880 januárjában Borbás Stáhly utcai lakását a mi holminkkal láttam bebútorozva, valamint a padlás – ahonnan részemre ágyat kellett lehozni – zsúfolva volt a mi holminkkal, további sorsukról mit sem tudok, 1906-ban lenn jártam Kecskeméten Győrfy Irmánál (Győrfy Istvánné leánya, Borbás Gáspár unokahúga, Fecske utca 64.), s ott láttam még néhány rézmetszetet – Napóleoni idők – a falon, s ez volt a végaccordja jobb sorsra érdemes házunknak. [...] Borbásban volt annyi gavalléria, hogy noha őt s hozzátartozóit anyám kitartotta, s hogy őt pénzelte, ékszerekkel felruházta – egy arany óra s láncz részleteit több ízben vittem az akkori Anker udvar Király utcai traktátusában levő Kaul Constantin óráshoz –, még engem, az egyedül maradt árvát sem restellte megrövidíteni, maradt ugyanis a hagyatékban anyámnak 3 arany órája és két nyaklánc, az egyiket elkérte? [sic] tőlem, mit értettem én, 16 éves gyermek ehhez, s oda is adtam neki, mit ismertem én ennek az értékét, én november 14-én elutaztam, ők azután Krisztánéval rendezkedtek, tettek s vettek a hagyatékban, melyről leltár sem volt felvéve, kivéve az ékszerekről, melyet anyám dictált még nekem, s amely jegyzékben egy 1864. évi 130 frtos sorsjegy is szerepelt, s melyet soha sem láttam, s amely szerencsésen el is sikkadt, ilyen Csáky szénája az árvák vagyona, méghozzá jogvégzett emberek kezén, nota bene olyanokén, akik a mi parazitáink voltak.” (1910-es összegző kötet)

részben rokonsága, nagyobb részben barátai, ismerősei tartották el, különösen amikor nem volt semmilyen állása. Lowetinszky első „felvett” hitelei között található az egy éven át nem fizetett albérletdíj is (Musziléknál).

A naplóirol emlékei szerint 1882-ben kezdte el írni naplóját, azonban a legkorábbi fennmaradt naplóbejegyzések 1883 első feléből származnak. Az ekkor még rendkívül rövid – egy-két soros – feljegyzések között szép számmal akad olyan, amiben pénztelenségét, adósságainak sokaságát említi Lowetinszky (például 1883. április 21. és 1883. június 1.). Már ebben az időszakban tetten érhető az a jelenség a naplóirolnál, hogy gyakran csak újabb kölcsönök – nem egyszerű, „utánajárós” – felvételével tudta csak törleszteni korábbi adósságait: „[Samoday] Klárától pénzt kértem kölcsön, ígért 20-ikára” (1883. április 15.); „Ott-hon voltam, Kláránál, 1 frtot adott” (1883. április 22.); „Klára 5 frt[-ot] adott, [...] adósságot törleszték.” (1883. április 23.). Ha ismerősei közül senkit sem sikerült „megpumpolnia”, akkor zálogházakat keresett fel, ha éppen volt ruhája, és a ruhadarab nélkülözését megengedte az időjárás: „Blousomat becsaptam tegnap, s ma ismét pénzt vettem fel reá.” (1883. május 7.); „becsaptam a nadrágot” (1883. május 9.); „Becsaptam a köpönyegemet 10 frt-ért, elmentem Bernhardhoz; Sternnel, Buchalával mulattunk, a Markotányos pincében összesztörtem egy asztalt, összeverekedtem civillistákkal, ha Gyenes nincs ott, végzetessé válhatott volna reám; onnan reggel el együtt a kéjlányokhoz, s a 10 forintból majdnem semmi sem maradt” (1883. május 19.). Az 1886-os évből fennmaradt naplóbejegyzések (1884-ből és 1885-ből nincsenek bejegyzések) is Lowetinszky permanens szűkölködésről, pénztelenségéről tanúskodnak, például „Löfflerrel beszéltem, felmentem Esztihez, onnan Muszilnéhez, keresztanyámhoz, Rézi nénémékhez [Patay Rézihez, a dajkához], az eredmény mindenütt drukk. Oly komiszul állok, hogy aligha fogok valaha rosszabbul állni. [...] Délután Esztivel találkozás, kinn voltunk a temetőben, kibékültünk, pénzt adott; onnan el Tamáshoz, keresztanyámékhoz, sehol semmi, nem bírtam eredményre jutni [pénzt/kölcsönt szerezni]. Átmentem Sanyihoz és ott aludtam” (1886. július 14.).

Az 1888 végéig felhalmozott adósság

Lowetinszky János József 1886 októberében bevonult, hároméves katonai szolgálatát – mivel morvaországi illetőségű, osztrák állampolgárnak ítélték a hivatalos szervek⁸ – Iglau (csehül Jihlava) városában töltötte.⁹ A nyomorúságos zsold semmire nem volt elég, nemcsak szórakozásaira és levelezésére, de tüzelőre és élelemre is kellett költenie. A folyamatos deficitet átmenetileg a katonatársak kis összegű kölcsönei fedezték (illetve az is, hogy némely helyi boltosnál és kocsmárosnál hitelbe is vásárolhatott, fogyaszthatott), hosszabb távon a morvaországi és pesti rokonok (az apai nagynénik, Mari néni és Anna néni családja) és a pesti ismerősök (Eszti és Gazsi) által küldött segélyeknek köszönhetően tudott boldogulni a naplóirol: „Este Mari nénitől 250 vasat¹⁰ kaptam, adósságok nagyobb részét kifizettem” (1886. november 26.); „Mari nénitől 2 forintot kaptam Tomisek által, adósságaimat kifizettem” (1887. szeptember 21.); „Esztitől 5 frtot kaptam, éppen ma emlegettem, nagyon jókor jött, csak 2 vasam volt már [...] több adósságot kifizettem.” (1889. május 8.); „Gazsi-

⁸ BFL IV.1407.b (Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára) I.1939/1882; IV.1409.b (Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai, elnöki és elnöki ügyosztályi iratok) 2958/1883 és 3262/1883.

⁹ A sorkatonai szolgálat során írt naplóbejegyzések jegyzetekkel ellátott átirata a <http://magyar-svejk.blog.hu/> oldalon olvasható.

¹⁰ vas: a naplóirol szóhasználatában a forint váltópénzét, a krajcárt jelentette.

tól 5 frtot kaptam, meg a szelvényen pár csípős sort. [...] Adósságaimat nagyjából kifizettem [...] 90 vas adósságom maradt” (1889. július 23., 24. és 25.).

Katonáskodásának utolsó évében kezdte meg Lowetinszky életének kettős struktúrájú regisztrálását: a napi események mellett mindig külön kötetbe vezette a politikai eseményeket, illetve életének napi, havi és éves bontású statisztikáit. 1889 elején megkezdte a korábbi, íróval írt naplók tintával történő átmásolását. Még 1888 októberében összeszámolta adósságait, akkor 924 forint 56 krajcáros eredményt kapott, és hozzá is tette: „kíváncsi volnék, mikor lesz kifizetve” (1888. október 19.). Egy hónappal később listát is készített hitelezőiről, amihez az év végén még két tételt csatolt – és mivel ebben az időszakban éppen vizsgálati fogságban volt (csalás vádjával) a zsnaimi katonai börtönben, így az itt feltüntetett tartozásait sem törleszthette, tehát a kimutatás egyúttal megfelelt az év végi állapotnak is. A lista (amely az 1889–1893-as évekre vonatkozó összegző kötetben található) 60 nevet tartalmaz, és eszerint 807 forint 27 krajcárra rúgott a naplóíró aktuális, addig felgyülemlett adósságállománya. A hitelezők több mint fele iglauri volt: nagyobb részt katonatársak (jellemzően 1 forintnál kevesebb követeléssel), az iglauri civil hitelezők között kiemelendő Lisi, azaz Slap Erzsébet, egy helyi teamérés tulajdonosa, aki nemcsak a fogyasztás ellenértékét hitelezte, de pénzt is adott kölcsön a naplóírónak; a 7 forintra rúgó tartozás behajtásáért mindent megtett Lisi, 1888 tavaszán fel is jelentette Lowetinszkyt az ezrednél, mindhiába.

A naplóíró mindössze 11 személynek (valamennyien budapestiek) tartozott 10 forintnál nagyobb összeggel e kimutatás szerint, a teljes hitelállomány több mint 90%-át ők folyósították. A lista élén Muszliné szerepel 200 forinttal (ez a lakbér összege lehetett), őt követi Samoday Eszti – a naplóíró élettársa – és Samoday Jancsi (Eszti rokona) 100-100 forinttal; a névsor elején találunk még egy Samodayt: Klárát, 17 forinttal.¹¹ Tekintélyes összegekkel szerepel még a listán Petrányi Mihály (házmester) és Bölönyi Lenke (78-78 forinttal), talán nekik is lakbérrel tartozott a naplóíró. Altstädterről (akinek 71 forinttal tartozott) annyit tudunk az 1886. április 10-i naplóbejegyzés alapján, hogy „bepörölte Muszlinét” (aki egyébként házmester volt). De ugyanígy a lista élére kerültek Papp Sanyiék (25 forinttal), akiknél szintén hónapokig lakott a naplóíró 1886-ban, valamint a pesti nagynéni, Anna néni (34 forint) és a naplóíró egykori dajkája, Patay Rézi néni is (15 forinttal, amelyet 1886. március 15-én adott kölcsön).

Összegezve: Lowetinszky János József 1888 végi – több mint 800 forintra (a későbbi valutában számítva 1614 koronára) rúgó – adósságállományának túlnyomó része lakbértartozásból, valamint rokonok és közeli barátok kölcsöneiből állt.

Állások, fizetések, kölcsönügyletek (1890–1910)

Leszerelése után kezdődött meg voltaképpen Lowetinszky János József részére az önálló felnőttkor.¹² Kényszernyugdíjazása után, 1921-ben így foglalta össze karrierjét: „1889-ben szabadulva [a katonaságtól], rakfelvigyázó lettem Dunaparton [a MÁV Dunaparti teherpályaudvarán]. 1890-ben állomásfelvigyázó gyakornok Bpest Ferencvárosban. 1891 deczemberében caramból [összetűzés]¹³ miatt elbocsájtottak, 1892-ben a szentendrei H.É.V.-nál

¹¹ Az 1889. december 18-i naplóbejegyzés szerint Eszti Jancsival és Klárral ment színházba; ők hárman testvérek vagy unokatestvérek lehettek.

¹² Ettől kezdve naplójának statisztikai része is (egyre) strukturáltabbá vált: „A kiadások s bevételek regisztrálásának eszméje csak 1890-ben öltött rendes formát, mert hát tulajdonképpen akkor kezdtem csak önerőre támaszkodva rendes szerző tagja lenni a társadalomnak” – írta 1900-ban (1910-es összegző kötet).

¹³ Elbocsátásának oka az 1891. szeptember 29-i munkahelyi összezőrdülés volt.

kalauz lettem, ott bóczorogtam két hónapig. Azután állomásfelvigyázó-gyakornokként alkalmazott a Déli Vasút Zágrábban, azt négy hónapi szolgálat után otthagytam, és [1892.] szeptemberben lementem a »Máv« Sunja állomására Horvátországba távirásznak. 1893-ban felkerültem [Budapestre] mint kinevezett távirász, megnősültem, 1894-ben gyermekünk született. A »Máv« üzletvezetőséggel 1895-ben összeveszttem, áthelyeztek [Hatvanba], beteget jelentettem. 1896-ban országos kiállításnál voltam ellenőr Mindszenty aegideja [pajzsa] alatt,¹⁴ itt berúgva [elbocsájtottak], elmentem Pest vármegyéhez díjnoknak, ahol három hónapot töltöttem. [1896.] Októberben Tusák Marcell tejnagykereskedő cég alkalmazott raktárnokként, ahol 1898. február 1-ig voltam. 2 hónapig az Angyalföldön kávémerésünk volt, de nem értettünk a nyúzáshoz, [1898.] III. 15-én visszamentem Pest vármegyéhez díjnoknak. Itt azután megállapodtam. 1899–900-ban leraktam magánúton a középiskolai vizsgákat jó eredménnyel. 1902-ben Hindy Kálmán¹⁵ kir. tanácsos segítségével megszereztem a magyar honpolgárságot és székesfővárosi illetőséget. A honpolgári esküt 1902. X. 9-én tettem le Rózsavölgyi alpolgármester kezébe. 1899 áprilisában a budapesti szobafestők, mázolók, címfestők és aranyozók ipartestülete megválasztott jegyzőjének, ahol olyan furcsa helyzetben voltunk, hogy én a vármegyei díjnok, mint ipartestületi jegyző, fellettese voltam Marschalkó Bélának, aki titkárja volt a betegsegélyzőnek, ő meg a vármegye IV. aljegyzője volt. Délelőtt ő parancsolt nekem, délután meg én neki, de nem volt semmi baj sem. Mint ipartestületi jegyző megalapítottam az ipartestület szaklapját, a »Haladás«-t, s annak szerkesztője voltam. 1901-ben Papp Zoltán dr.,¹⁶ később orsz. képviselő, iparhatósági biztos, hogy sógorának, Hodi későbbi képviselőnek helyet csináljon, kiugratott a jó stallumból [a jól jövedelmező állásból]. 1905–1906-ban a 48-as honvéd-egyesület helyettes titkára voltam. 1912-ben kineveztek Pest vármegye irodasegéd-tisztjévé nagy és kemény harcok után. 1918-ban Agorasztó alispán bizalminak delegált. 1919-ben collégáim főbizalminak választottak meg vesztetre. Ebből kifolyólag 1920. május 1-ével nyugdíjaztak. De már 1920. III. 15-től díjnokoskodom Erzsébetfalva nagyközség adóügyi osztályában. Íme, hát ez volna a curriculum vitaem. Hogy még mit mér reám a sors, azt csak a bölcs és jó Isten tudja, legyen meg az ő szent akarata.”

Az 1. táblázat jelzi, hogyan alakult ezeken a munkahelyeken és ezekben a beosztásokban a naplóíró fizetése (koronában), dőlt betűkkel a mellékállásokat jelölve.

1. táblázat

A munka-viszony kezdete	A munka-viszony vége	Munkahely	Beosztás	Jövedelem
1890. jan. 1.	1890. jan. 20.	MÁV Duna-parti teherpályaudvar	rakfelvigyázó	2,40 K napidíj [évi 876 K]
1890. máj. 12.	1891. dec. 12.	MÁV Ferencvárosi pályaudvar	állomás-felvigyázó	2,40 K napidíj [évi 876 K] és ruha

¹⁴ Ugyanis a munkát úgy kapta meg, hogy barátjának – annak tudtával –, Mindszenty Józsefnek adta ki magát.

¹⁵ nagyhindi és kishindi Hindy Kálmán: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye árvaszékeének ülnöke, helyettes elnöke; királyi tanácsos, fővárosi bizottsági tag.

¹⁶ dr. Pap Zoltán (sz. 1862): ügyvéd, író; 1901-ben lett országgyűlési képviselő. Lásd: Szilágyi László: *A „kuruc vármegye”. Parlamenti képviselők és választóik a dualizmus kori Szabolcs vármegyében.* Nyíregyháza, 2006.

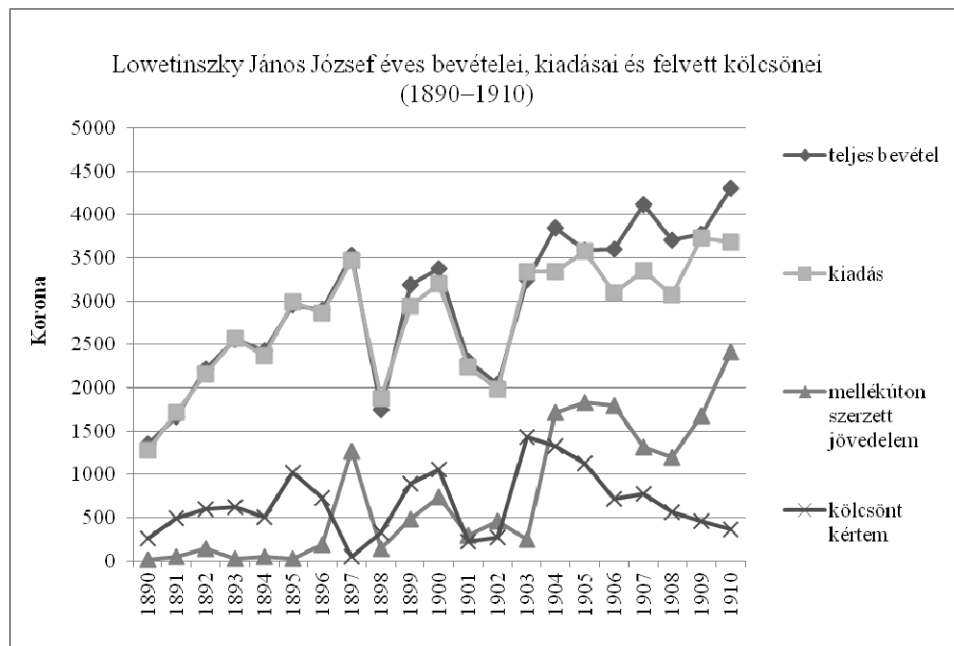
1892. jan. 1.	1892. febr. 26.	Szentendrei HÉV	kalauz	3 K napidíj [évi 1095 K] és ruha
1892. márc. 25.	1892. jún. 30.	Déli Vasút, Zágráb	állomás- felvigyázó- gyakornok	2 K napidíj [évi 730 K] és ruha
1892. szept. 17.	1893. ápr. 31.	MÁV, Sunja	távírász	2 K napidíj [évi 730 K] és ruha
1893. máj. 1.	1893. dec. 31.	MÁV Keleti pályaudvar	távírász, kinevezve	évi 1140 K és ruha
1894. jan. 1.	1894. dec. 31.	MÁV Ferencvárosi pályaudvar és jobbparti üzletvezetőség	távírász, kinevezve	évi 1140 K és ruha
1895. jan. 1.	1896. okt. 10.	MÁV Ferencvárosi pályaudvar és jobbparti üzletvezetőség és Hatvan	távírász, kinevezve	évi 1200 K és ruha
1896. ápr. 15.	1896. júl. 7.	ezeréves kiállítás	kiállítási ellenőr	havi 140 K [évi 1680 K]
1896. aug. 4.	1896. okt. 26.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	díjnok	2,20 K napidíj [évi 803 K]
1896. okt. 27.	1898. márc. 1.	Tusák tej-nagykereskedő	irodatiszt	havi 140 K [évi 1680 K] és lakás, tej, fűtés
1898. márc. 5.	1902. dec. 31.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	díjnok	2,60 K [évi 949 K], 1901-től 3 K napidíj [évi 1095 K]
1899. jan. 1.	1899. szept. 30.	Házfelügyelők szövetsége	titkár	havi 20 K [évi 240 K]
1899. máj. 1.	1901. júl. 15.	Budapesti szobafestők, mázolók, címfestők és aranyozók ipartestülete	jegyző	évi 800 K, 1900-tól évi 1000 K
1901. jan. 1.	1901. ápr. 30.	Szobafestők stb. hitelszövetkezete	könyvelő	havi 30 K [évi 360 K]
1903. jan. 1.	1906. dec. 31.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, főügyészség	díjnok	3 K napidíj [évi 1095 K]
1906. febr. 1.	1906. ápr. 30.	48-as honvéd egyesület	helyettes titkár	havi 45 K [évi 540 K]
1906. júl. 1.	1907. máj. 31.	MÁV-fűtők egyesülete	jegyző	havi 30 K [évi 360 K]
1907. jan. 1.	1912. okt. 15.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	díjnok	4 K napidíj [évi 1460 K]
1912. okt. 16.	1920. márc. 31.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	irodasegédtsízt [kinevezve]	évi 1600 K és 800 K lakbér

A csak némi ingósággal rendelkező Lowetinszky éves jövedelme azonban rendszerint jóval több volt, mint fizetése fő- és (a századforduló időszakától) mellékállásaiban, ugyanis jelentős „mellékes” bevételre is szert tett munkahelyein (például a szállítmány megdézsmálása a vasútnál,¹⁷ anyagi ellentételezések az ügyfelektől a vármegyénél), az ajándékokon és rokoni

¹⁷ Lowetinszky – természetesen – ezeket a tételeket is regisztrálta: például a munkahelyi lopásokat a „Szabad szerzemények” rubrikába jegyezte fel, amikor a vasútnál dolgozott; lásd: Balogh János

támogatásokon túl (összességében általában évi két-háromszáz korona összegben/értékben). Az 1. diagram 1890 és 1910 közötti időszakra vonatkozóan mutatja Lowetinszky János József éves költségvetésének/pénzforgalmának egyes tételeit, koronaértékben.

1. diagram

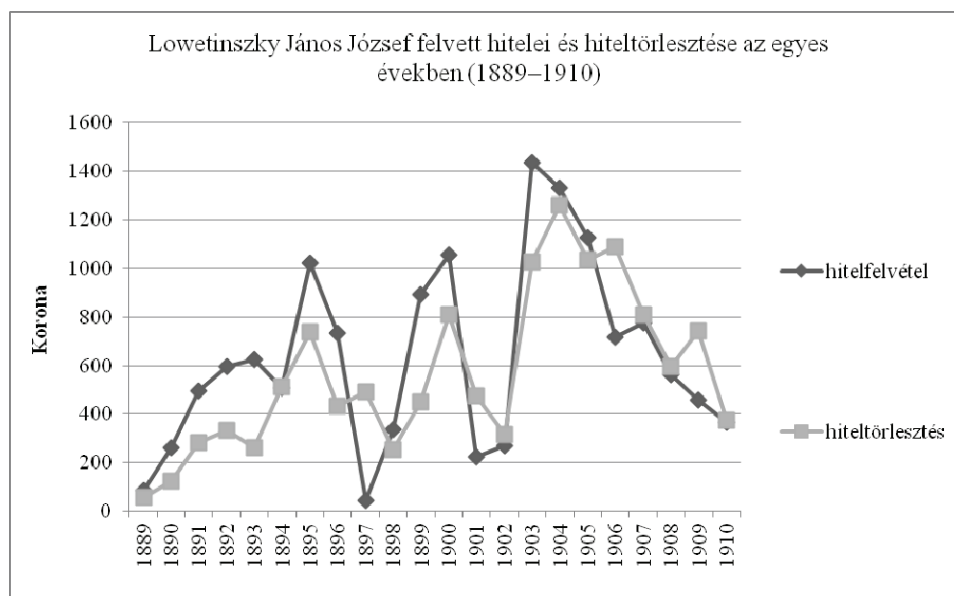
Az 1. diagramról több összefüggés is leolvasható. Először is a teljes bevételek hullámszerűsége mögött jórészt a mellékúton szerzett jövedelmek változásai álltak. Ez utóbbi tételnél az 1897-es év hozott kiugró eredményt – amikor is a naplóíró jelentős mértékben megdézsmálhatta a tej-nagykereskedő raktárát –,¹⁸ majd 1904-től már több évben is több bevételre tett szert ekként, mint szerény vármegyei díjnoki fizetéséből (1901-ben és 1902-ben azért lehettek csekélyebbek itt a bevételek, mert ekkor Kunszentmiklósról helyezték). A kölcsön-

Mátyás: *A vasút mint megálló – Egy átutazó naplóíró proletár a vasútnál*. In: Szigorúan ellenőrzött vonatok. A Győri Mediawave Fesztivál keretében 2008. április 29-én megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk.: Bana József – Katona Csaba. Budapest–Győr, 2009. 11–21., 15–17.

¹⁸ Tusák Marcellre így emlékezett a naplóíró az 1921-ben megkezdett segédletkötetben: „Ma, amikor a jebuzeus [zsidó] polgártársainkat annyira verdesi a mindent megdermesztési igyekvő keresztény curzus zord jégesője, szinte kötelességemnek tartom ennek a becsületes, jóságos és igazságos zsidó embernek emlékét megörökíteni. Aki oly gavalléros tempóval nézte végig és tűrte, hogy nagy vagyonát zsidó és keresztény alkalmazottai, kicsinyek és nagyok egyaránt, szemérmetlenül fosztogassák. Bőkezű, jószívű, mondhatni, könnyelmű a végtelenségig jószívűségében. Pest vármegye volt bizottsági tagja, akit azután annyira kifosztottak vagyonából megtollasodott alkalmazottai, hogy szegényen tengette életét, és két leánya volt kénytelen conditióba lépni, s úgy keresni meg a háztartáshoz valót. 1½ évig voltam alkalmazottja, és a legnagyobb nyomorúságomban segített zöldágra vergődnöm. Hallomás szerint ennek a melegsívű emberbarátnak a fia – Othmár – kocsissorban volt kénytelen tengetni nyomorúságos életét. Nem érdemelte meg ez a család ezt a sorsot.”

felvételek egészen 1903-ig legtöbbször együtt mozogtak a kiadások¹⁹ és a teljes bevételek görbéjével, ezt követően azután folyamatosan csökkent a hitelfelvétel nagysága az egyes években – de nem szűnt meg, noha ekkor (ezen kimutatás szerint) a naplóíró bevételei legtöbbször már jelentősen meghaladták a kiadásokat. Viszonylagos jóléte egyébként másoknak is feltűnt: „1910-ben titkos vizsgálatot folytatott a vármegye ellenem egy névtelen feljelentés alapján, hogy én miből költezem, de reám bizonyítani mit sem bírt” – írta Lowetinszky az 1921-ben megkezdett visszaemlékezésében.

2. diagram

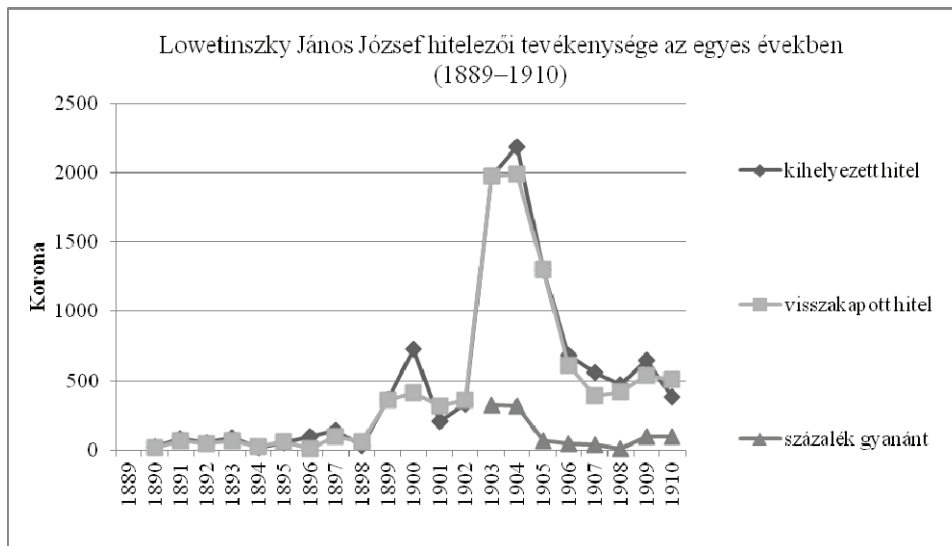
A törlesztéseket a 2. diagram szemlélteti. Itt is kiemelkedik az 1897-es év, amikor is Lowetinszky jóval több régi hitelt törlesztett, mint amennyi újat felvett (erre már 1894-ben is sor került, de akkor minimális volt a differencia). Megfigyelhető továbbá, hogy az ábrázolt első öt évben az olló trendszerűen egyre jobban kinyílt, vagyis a naplóíró adósságállománya egyre jobban nőtt ezekben az években.

Lowetinszky János József azonban mindemellett maga is adott kölcsönt ismerőseinek. Az 1889-es, valamint az 1890-es évekhez készített egykorú statisztikai táblázatai még nem is ismerték azokat a rubrikákat, hogy „kölcsönadtam”, „kölcsönt visszakaptam”, pedig 1890-től kis összegekkel ugyan, de immár a naplóíró is a hitelezők sorába lépett (ebben az évben az általa folyósított kölcsönökre vonatkozó adatokat hitelfelvételeinek és hiteltörlesztéseinek rovatába helyezte megcsillagozva). A 3. diagramról leolvashatjuk, hogy 1899-től

¹⁹ A kiadások összetételével jelen tanulmányomban nem foglalkozom, bár a források a részletesebb vizsgálatot is lehetővé teszik. Kiadásait a következőképp téttelek alá rendezte – nem mindig következetesen – a naplóíró: lakás, ruházat, cipő, házi/élelem, dohány, kocs/vasút/villamos, ital, levelezés/könyvek/újságok, jótétemény, pipere/borotválkozás/fürdő, kiadás gyermekére és nejeire, munkákért fizetett díjak, adó/nyugdíj/invesztitóriális kiadások, passzió/kártya, kiadás idegen nőkre.

jelentősen, majd 1903-tól három éven át robbanásszerűen megnőtt hitelezői tevékenysége, ekkortól már kamatot („százalék gyanánt” visszakapott összeget) is feltüntet a statisztika.

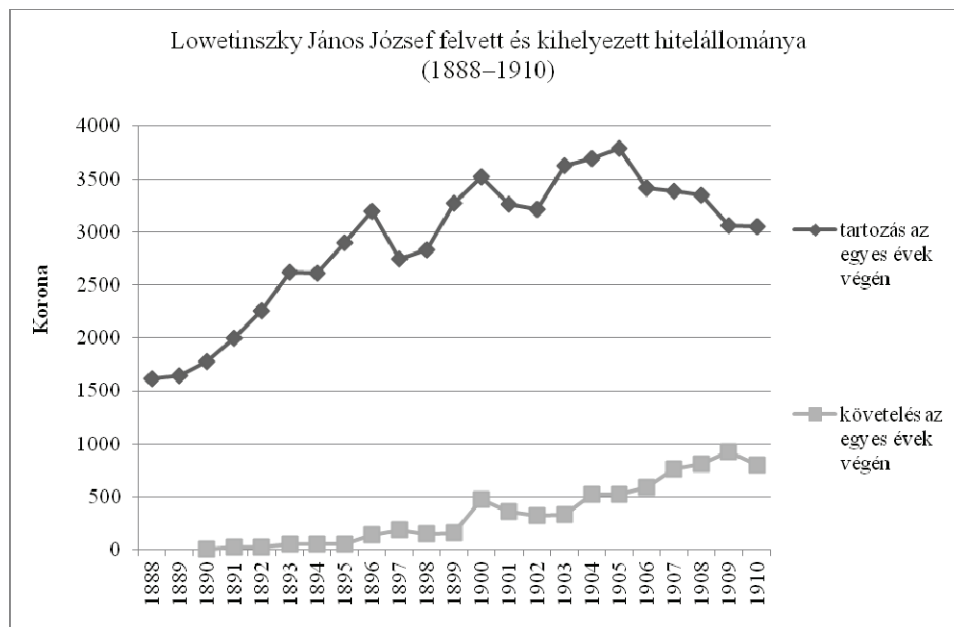
3. diagram

A 4. diagram Lowetinszky János József hitelállományának nagyságát mutatja az egyes évek végén. Láthatjuk, hogy tartozásainak összege (ha nem számítunk leírásokat) három évet (1894, különösen 1897 és 1902) leszámítva folyamatosan növekedett, 1905 után viszont már megfordult a tendencia. A naplóíró kihelyezett hitelállománya (vagyis az az összeg, amivel neki tartoztak) ugyanakkor szinte végig növekedett az ábrázolt és vizsgált két évtized alatt.²⁰

²⁰ Erről külön diagramot nem közlök, csak megjegyzem, hogy a századfordulót megelőző évtizedben még csak egy (1897), az azt követő évtizedben viszont már hat olyan év is volt, amikor több hitelt folyósított Lowetinszky, mint amennyit felvett újonnan.

4. diagram

Az első „pumpverein” (1893)

Kik, miért és hogyan adtak kölcsön a naplóírónak, illetve mi jellemezte Lowetinszky hitelezői ténykedését? E kérdésekre keresve választ két év hitelügyleteit alaposabban is vizsgálom. 1893-ra azért esett a választásom, mert ez a legkorábbi olyan év, amelyikhez napi bontású hitelügyleti statisztikát is rögzített a naplóíró, és így az egyes dátummal, névvel és pénzüsszeggel jelölt ügyletekhez könnyen társíthatók a megfelelő naplóbejegyzések, vagyis többletinformációkhoz juthatunk az egyes esetekről. Az 1893-as év vonatkozó táblázatában összesen 157 kölcsönzési/törlesztési aktust jegyzett le Lowetinszky János József.

Ebben az évben 20 hitelezőtől (magánszemélytől, intézettől) 62 esetben vett fel kölcsönt a naplóíró, összesen 312 forint (624 korona) értékben. Ezek voltak tehát az év új hitelfelvételei. Az esetek többsége néhány krajcáros, illetve egy-két forintos ügylet volt: munkatársaktól, barátoktól, rokonoktól felvett hitel. Samoday Jancsi (ő is naplóíró) feleségétől – aki hónapokig szállásadója volt Lowetinszkynek, miután visszatért Horvátországból – összesen 37 forint kölcsön van feltüntetve (esetenként többnyire 1-1 forint). Tíz forintnál nagyobb összeget kapott még kölcsön pesti nagybátyjáéktól és három kollégájától; zálogházban 5 alkalommal járt, a becsapott értékekért 18 forintot kapott a naplóíró.

Az év legjelentősebb hiteleseménye azonban az első „pumpverein” becserkészése volt; Lowetinszky ezen tréfás szóhasználata olyan egyesületeket (németül *Verein*) és hitelszövetkezetet stb. takart, amelyeket „meg lehetett pumpolni”, vagyis amelyekhez lehetett hitelért fordulni. A nincstelenebb csoportokat megcélzó hitelszövetkezeti szektor – mint lakossági hitelszféra – századfordulós előretörése a korabeli bankrendszer szociális expanzióját, a hitelrendszer szétterjedését mutatja; 1909-ben már több mint egy millió tagja volt a hitelszö-

vetkezeteknek Magyarországon (a tagság a hitelfelvétel feltétele volt).²¹ A naplói 1893 tavaszára lett egy bizonyos Mayerlik-egylet/MÁV Takaré- és Halálozási Hitelszövetkezet²² tagja. Január végén kezdett el érdeklődni a lehetőség iránt az akkor Horvátországban vasúti távírásként dolgozó Lowetinszky: „Jószítól információt szereztem magamnak a pumpvereinre nézve” (1893. január 26.); „különböző kombinációim vannak még az áthelyezésre vonatkozólag, nem bírtam csinálni semmit sem, azután a Mayerlik jár az eszemben, még is ez némi biztosíték volna, illetve egy csomó pénz volna a kezemben, amivel lehetne kezdeni valamit” (1893. január 28.). Némi utánjárás, kötelezvények, aláírások és egyes hiányzó okmányok beszerzése után²³ végül március 23-án: „felvillanyozott a postás érkezése, ki nekem [a] 135 frt 86 [krajcárrol,] és Gärtnernek [a] 106 frt 26 krról szóló utalványokat hozta a Mayerlik egylettől”, a hitel mellé hamarosan a tagsági könyvecske is megérkezett. Az elkövetkező években – ahogy ez egy későbbi összesítésből kiderül – összesen 621 forintnyi kölcsönhöz jutott (közelebből nem ismert kondíciók mellett) a hitelszövetkezet révén, ahol egyébként betétet is rendelkezett.²⁴

Az 1893-as évben 131 forint értékben törlesztette Lowetinszky a korábban, illetve az évben újonnan felvett hiteleit. Megkezdte a hitelszövetkezeti kölcsön törlesztését (havonta 3 forint, de az összeg többször nem került levonásra), megadta tartozásait az őt nagyobb kölcsönrel megsegítő kollégáinak. Úgy tűnik, nagy jelentőséggel bírt számára az, hogy munkahelyén megőrizze tekintélyét e vonatkozásban: „az a vigaszom megvan, hogy bár nem telik murira, de neki [Marinak, a feleségnek] segíthettem [tartozásai törlesztésében], s újabb adósságaimat megfizethettem, fenntartva a reputációt” (1893. január 31.). Azonban általában nem volt ilyen lelkiismeretes a hitelezőivel szemben: „Otthonról nagyban hallgatnak [nem írnak válaszlevelet], tudja fránya, mily szerencsés vagyok, míg én a hitelezőimet kivéve senkit nem váratok meg, engemet rendesen megváratnak” (1893. június 13.). Egy idő után azonban elfogyott egyes hitelezőinek türelme. Takács Róza – a naplói egyik (volt) szeretője – például a tartozások miatt be is perelte Lowetinszkyt a budapesti járásbírószágon, miután a rokonokon keresztüli presszió nem vezetett sikerre.²⁵ De ugyanígy Samoday Eszti is – akivel 1891 végén szakított a naplói – bíróság elé vitte a tartozás ügyét (ne fe-

²¹ Kövér György: *Struktúrától a rendszerig. Pénzüntézetek Magyarországon, 1873–1913*. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002. 251–252.

²² Talán a „Magyar kir. államvasúti hivatalnokok takaré- és előlegzési egylete mint hitelszövetkezet”, vagy az 1879-es alapítású „Magyar kir. államvasúti takaré- és segély-szövetkezete” volt ez a pénzüntézet – *Mihók-féle Magyar Compass. 1896/7. XXIV. évfolyam*. II. rész. Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Budapest, 1897. 40., 41.

²³ Lásd: 1893. január 31., február 8., 12., 14., 17. és 21., valamint május 29.

²⁴ Lásd például: „benéztem a Mayerlikhez megtudandó, mivel tartozom, hát 178 frt[-tal], és betétem van 32 frt.” (1896. szeptember 7.)

²⁵ „Takács Róza nettó 3 hónap alatt írt egy levelet, pénz kellene neki, hm, nekem is kellene, de nincs, s nem is lesz ezentúl senki részére” (1893. március 25.); „feleltem Takács Rózának, kijelentve, hogy a viszonyt felbontottnak tekintem, s küldje vissza arczképemet” (1893. március 27.); „Tegnap Róza küldött egy fenyegető levelet [...] valaki besúgta [nagynénémnek], hogy Rózának pénzzel tartozom, egész őszintén bevallottam, hogy bizony több felé is tartozom” (1893. augusztus 19.); „Apropos: tegnap egy idézést [a járásbírószágon végzését] kaptam, Róza bepörölt a tartozás miatt, éppen jókor jött a dolog, hogy még a végére járjunk” (1893. szeptember 7.); „felugrottam Solyom utcába, hol kisvártatva jött Takács Róza, sétálgatás, szemrehányások, azután elővettem reábeszélő tehetsége-met s rendet csináltam, az egésznek oly színezete volt, hogy vágyódik utánam, mit megbeszélve vele bele is egyezett, egy csókkal elváltam” (1893. december 17.); „Takács Róza írt egy visszautasító levelet, valami ügyvédnél van, onnan fúj tehát a szél.” (1893. december 26.)

ledjük, éveken keresztül kitartotta őt, az 1888-as kimutatás is 100 forint tartozást ismert el) 1892-ben.²⁶ Schmidt Teréz is, szintén korábbi szerető, 1893-ra elégelte meg a várakozást (az ügy lezárása nem ismert): „megírtam Teréznek tegnap kapott levelére, melyben felszólít a 171 frt megfizetésre, még pedig március 15-ikét tűzve ki határnapul, az álláspontot megvilágítva lemondásomról értesítettem; kezdem unni már az efféle comoediákat” (1893. február 8.). Rézi néni – Patay Teréz, a naplóíró dajkája – szintén megpróbálta behajtani pénzét, az államtitkári intervencióval való fenyegetést azonban természetesen nem vette komolyan Lowetinszky: „levelet kaptam Rézi nénemtől, keservesen panaszkodik, persze az nem jut eszébe, hogy én őt 1885-ben januártól májusig kitartottam, majd eszébe hozom alkalmilag” (1893. július 28.); „apropos, ma kapok egy nyílt levelezőlapot, melyben valami Landhez hajóállomás-főnök felszólít, hogy Patay Teréz követelését elégítsem ki, mert ő különben Gromon [Dezső] államtitkárnak²⁷ fog szólni; szegény tatár, eleinte gondoltam, válaszolok satyrikusan, de azután meggondoltam, hogy nem is válaszolok” (1893. december 15.).

A nagy összegű (régi és új) tartozások ellenére Lowetinszky János József is folytatott hitelezői tevékenységet (és küszködött maga is a rossz adósokkal), 1893-ban még igen szerény keretek között: 16 személynek (barátoknak, kollégáknak) 36 alkalommal adott kölcsön, összesen 46 forintot (vissza azonban csak 33 forintot kapott). Tette ezt legnagyobb mértékben az év első felében, Horvátországban, kollégái körében. Az egyik kollégájától vissza is kapta az egy összegben kölcsönadott 10 forintot, Gärtnerrel azonban – akinek összesen 18 forintot adott – végül 4 forinttal kevesebben kapott vissza. Vele szemben igen készséges volt a naplóíró, volt, hogy ő kért kölcsön mástól, hogy kisegíthesse kollégáját:²⁸ „Grodát 5 pengő [forint] erejéig megpumpoltam, bár az egész összegre szükségem nincs [...] Gärtnernek a Grodától kölcsönkértből 2 `50 krt kölcsönadtam” (1893. február 18.); „Gärtneréknek is szűk az élet, ma ismét adtam neki kölcsön pénzt, bár még a múltkorit sem adta meg” (1893. március 4.); „Délután, hogy Gärtner kiválthassa a szövetségi ládáját, Bellosevicstől 6 frtot kölcsönöztem ki magamnak, melyeket oda is adtam Gärtnernek azonnal” (1893. március 13.). A figyelmesség, a kötelességérzet oka feltehetőleg az lehetett, hogy Lowetinszky titkos szexuális viszonyt folytatott Gärtner feleségével, Rózával.²⁹

A naplóbejegyzések révén megismerhetjük a kérelmező praktikákat, a mindenki számára egyértelmű sündörgéseket és a szemérmes – levélben benyújtott – „kérelmeket” is, akár csak a hitelező bosszúságát, amikor látja, hogy adósának lenne ugyan pénze, de mégsem törleszt: „ép el akartam menni, midőn Franczi jött, a vége szokásszerűen egy kis pump volt” (1893. május 26.); „természetes, hogy pumpra ment ki a dolog, 50 vasat adtam neki [Mind-szenthynek]” (1893. augusztus 25.); „Jakab állította, hogy Guzmannak adta [a levelet a tartozással], be ismét az irodába, Guzmann át is adta a levelet, de 2 `78 helyett csak 1 frt 50 volt benne pár kérő sorral” (1893. augusztus 1.); „Pollák [miután megkapták fizetésüket]

²⁶ „Eszti kártérítést kér, [...] kimagyaráztam a dolgot, állítólag átteszik a bírósághoz, bánom is én, akármit tesznek, de majd megteszem én is a lépéseimet ellene” (1891. november 24.); „contorverse [összetűzés] fejlődött ki [Esztivel], mely kezdett kissé élessé válni. Követel rajtam valami holmikat és kártérítést.” (1891. december 12.) – Az 1892-es napló nem maradt fenn, de a párhuzamos, 1889–1893-ra vonatkozó politikai–statisztikai naplókötetben szerepel egy bejegyzés, miszerint „[1892.] II./22-én voltam Eszti miatt kihallgatáson az új törvénytálatában, tehát hivatalosan először, III. em. 33. ajtó alatt Dr. Horváth S.-nél, akivel össze is tűztem, de a végén kibékültünk.”

²⁷ báró Gromon Dezső (1838–1912) politikus, képviselő, honvédelmi államtitkár; 1906-tól a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnöke.

²⁸ Ezt mással is megtette ebben az évben: „Irmától [Samoday Jancsi feleségétől] 1 frtot kikölcsönöztem s [az összeget] Salamonnak adtam [kölcsön]” (1893. szeptember 21.).

²⁹ Viszonyukról bővebben: Balogh: *Fél évszázad „szerelmi dolgai”*, 117–118.

megadta a kölcsönadott 1`50 vasat, de se Jakab, se Mindszenty nem mozgatták füleiket, a devla üsse meg őket” (1893. október 31.); „délelőtt Mindszenty ült a nyakamra, de nem mert szólni, csak azután kunyerált írásban egy kis dohányt és pár krajczárt, amit el is küldtem neki. Jakab tegnap kapott drágasági pótlékát elverte, persze én rólam nem emlékezett meg. Az éjjel hazamenet Franczit látta meg Mari [a naplóíró felesége], nézek utána, hát Róthnál heje-hujázik a kölyök, arra telik, de nekem megadni [a tartozást], arra nem. Kiintettem s röviden megmostam a fejét, s otthagytam” (1893. augusztus 21.). Elnéző és viszonylag türelmes azért lehetett, mert csak kisebb összegekről volt szó, és mert maga is gyakran került ilyen helyzetbe.

A hitelszövetkezet és a „fejőstehén” (1900)

A 19. század végére/a századfordulótól más tendenciák és más dimenziók jellemezték Lowtinszky János József hiteléletét. A változásokat a „matematikai 19. század” utolsó évén, 1900-on keresztül kísérem meg alaposabban bemutatni. 1900-ban 238 hitelügyleti aktust (egy nap alatt akár több is lehetett) rögzített Lowtinszky – másfélszer annyit, mint hét évvel korábban. Ebben az évben valamivel több mint 1000 koronányi új hitelt vett fel a naplóíró, törlesztésre – nagyobb részben az előző év(ek)ben felvett hitelek törlesztésére – 827 koronát fordított. Környezetének 725 koronás hitelt folyósított, ugyanekkor 413 korona követelést tudott behajtani adósaitól.

Az 1900-as évben „Hindy papa”, azaz Hindy Kálmán királyi tanácsos, a vármegyei árvaszék helyettes elnöke volt Lowtinszky legnagyobb hitelezője. Négy alkalommal adott kölcsön a naplóírónak 20 és 60 korona közötti összegeket, összesen 170 koronát. Hindyről így emlékezett meg a naplóíró: „Chauvain magyar, nem csak belsőleg, de külsőleg is, mindig csizmásan, magyar ruhában járt. Nagy szívjóságú ember, aki igyekezett mindenkin segíteni; ha megszorultunk, nála biztosan találtunk segítséget, s ha valamit megígért, azt törik-szakad betartotta. Jóságával igen sokan visszaéltek, s mégis volt türelme bíbelődni az emberiséggel” (1921-ben megkezdett segédletkötet.) A kapott hitelt teljes egészében visszafizette (még ha egy alkalommal türelmet is kellett kérnie), naplóbejegyzései szerint is különösen ügyelt arra, hogy jószívű felettesének pontosan törlesszen, például: „az öreg Hindynek is megadtam a kért 10 frtot, ami, úgy láttam, tetszett neki” (1900. május 15.); „Hindy papa beállított, s nagy titokban a 30 frtot átadta; áldott egy jó ember, de nem is fog bennem csalódní soha sem” (1900. július 27.); „felvittem neki [Hindynek] és átadtam a pénzt, figyelmeztetve, hogy azért nem adhattam át kedden, mert nem volt benn, mit igazolt is” (1900. augusztus 16.).

Nemcsak a vármegye egyik első embere, de Németh Bálint vármegyei hivatalszolga is hitelezett a naplóírónak ebben az évben, ő azonban – Hindyvel ellentétben – kamatot is (igaz, vélhetőleg csak a tőkére) kért, 1 hónapra 20%-ot: „el Kertésszel Némethhez, ki kötelezvényemre³⁰ 25 forintot adott 5 frt kamatra egy hónapra, ami mégis megkönnyíti helyzetemet, Kertész egy forintot elkért belőle” (1900. november 3.); „Németh szorongat már, az öreg Hindy is benn volt, azt is meg kellett kérnem a türelemre, szépen ülök a szószban, mondhatom” (1900. december 1.); „Bálint zaklat a pénzért, üsse meg a mennykő” (1900. december 2.); „Bálint zaklatott [...] nagy nehezen az én előlegem, nálam lévő pénz és Kónya előlegből 20 frtot összeszedtem s betölttem a szolga száját vele” (1900. december 3.); „Bá-

³⁰ Megfigyelhetjük, hogy „nagyobb” összegeknél általában már valamiféle írásbeli nyoma (kötelezvény, váltó) is maradt az ügyleteknél a naplóíró környezetében. Lásd például: „Ferihez, ott Ödön kötelezvényét Ferinek (25 frtról) aláírtuk, s tőle elbúcsúztunk” (1891. május 29.).

lint is zaklatott” (1900. december 4.); „Bálint kapott 16 koronát, [...] így hát mégis sikerült betömnöm a különböző nyitott szájakat, s csend” (1900. december 5.); „Némethtel rendeztem dolgom [a fennmaradó 4 korona törlesztése]” (1900. december 11.). Nemcsak Lowetinszky, más kollégája is fordult kölcsönért a hivatali ranglétrán alattuk álló szolgálhoz, de csak akkor, ha már más lehetőség (például Hindy) nem volt, ugyanis ő vélhetőleg rendszeresen 20%-os kamatot számított fel egy hónapra: „Victor állít be részegen, annak is pénz kellett volna, de biz ennek a részére nem volt pénzem, így elment Némethhez; szép náció, pénz kellene nekik” (1900. december 15.). Tíz évvel később kissé másképpen emlékezett erre a naplóíró, akkor azt írta, hogy ő csak mások számára kért kölcsönt a vármegyei szolgálattól: „amikor a kölcsönt kérők részére a szolgálattól a kölcsönt kértem, azoknak hallgatólag borravalót, mondjuk kamat fejében, a megyénél usus [szokás] szerint 10 koronára 2 koronát adtunk, még pedig havonként” (1910–1914-es kötet, kölcsönök összegzése.) A vármegyei hivatalnokok (köztük a naplóíró is) másik fontos „személyi bankárja” – igaz, az 1900-as listán nem szerepel – egy másik hivatalszolga, Takács Vendel volt. Róla írta később Lowetinszky: „Prototypusa a politikus csizmadiának, rémes kedvelője és athletája a szeszesitalnak, bármiféle formában és mennyiségben. Fifikus eszű, aki ott vezette a hivatalt az orránál, ahol akarta. Pénzfelhajhászónk egyike, ha megszorultunk, de azt drágán meg kellett fizetni. Vígkedélyű, örökön valami tréfán és korcsmán törte a fejét. [...] kegyelettel emlékezem reá” (1921-ben megkezdett segédletkötet.) Takács Vendel valóban drágán adta a kölcsönt, 1896-ban egy ízben kevesebb mint két hétre kért 40%-os kamatot az általa felhajtott 10 forintos hitelre: „Vendelt megfogtam, szerezzon pénzt [...], Vendel szerzett is pénzt olyformán, hogy [szeptember] elsején 10 frt kölcsönért 14 forintot fogok adni, ami csak szép pénz, de mit csináljak, ha nem lehet másképpen tenni a dolgot, elfogadtam” (1896. augusztus 18.); „Vendel fizetésemet ide adta, de 10 frt kölcsönre 14 frtot tartott meg, ez szép kamatocska, Isten neki, többé nem veszem igénybe” (1896. augusztus 31.). Két hét elteltével azonban ismét hozzá fordult a naplóíró: „Vendel után néztem kölcsönügyletben [...] Vendel is hozott 7 forintot, ami mármost kellemetlen, mert 3 frt kamatot kellene reá fizetni; fel Mindszenthzhez, az kérte a Vendel hozta 7 frtot, de Újfalussy tanácsára nem adtam neki oda” (1896. szeptember 16.).

További magánszemély-hitelező volt ebben az évben a már fentebb említett Samoday Jancsi (70 korona értékben), Székely Berci vármegyei árvaszéki iktató (40 korona), Pap Zoltán³¹ ipartestületi biztos (60 korona).³² Zálogházaktól is szerzett kölcsönt Lowetinszky három ízben, a legnagyobb tételű (52 koronás) kölcsön ellenében otthagyott értéktárgyakat³³ azonban nem váltotta ki. Előfordult, hogy ismerősei nem pénzt, hanem értéktárgyat adtak neki kölcsön, amiket Lowetinszky vitt el a zálogházba, hogy fizethesse egyéb adósságait: „El Samodayékhoz, beszéltem az asszonnyal, 20 frtot adott kölcsön, innen be a hivatalba, dolgoztatás, törtem a fejemet mindenképp, hogy mit tegyek, kiosztás is volt, még pedig nagy, de 1/2 1-re készen voltunk; [Székely] Berczivel beszéltem a pénz miatt, gyűrűjét adta kölcsön; [...] kértem [Hindytől] holnapra 15 frtot, mit megígért. 2 előtt el, haza, becsaptam [zálogba] a gyűrűt 10 frtra. [...] elugrottam Samodaynéhez, kölcsönadta még Jancsi aranylánczát, megkönnyebbülten sóhajtottam fel, bátorítva érezve magam [...] 4 előtt el

³¹ dr. Pap Zoltán, a későbbi országgyűlési képviselő.

³² „11 után jött Pap, elmentem vele, hazakísértem, beszélgetés, melynek elonja az elmenetel előtt az volt, hogy megpumpoltam 30 frtig, mit adott, de savanyú pofával” (1900. szeptember 25.).

³³ „tegnap elfelejtettem regisztrálni, hogy délelőtt oda voltam becsapni aranyeműinket, s sikerült összehoznom a házbérhez szükséges összeget” (1900. augusztus 2.).

hazulról, s becsaptam [zálogba] a lánczot 15 frtra, s így felszerelve el a testületbe, ott szétosztottam a pénzt, befizettem mindenfelé, ami volt” (1900. szeptember 24.).

A legnagyobb kölcsönt azonban egy lakossági pénzintézetből (egy hitelszövetkezettől),³⁴ a „Budapesti VII. kerületi polgári kölcsönös segélyező-egylet mint hitelszövetkezet”-től³⁵ kapta 1900-ban Lowetinszky János József. Ez már a második kölcsöne volt, az elsőt 1899-ben vehette fel (ugyanettől az intézettől),³⁶ és ennek törlesztő részleteit fizette 1900-ban. A kölcsönfelvétel körülményei meglehetősen homályosan vannak rögzítve a naplóban, de minden bizonnyal egy olyan „közkereseti társaság” állhatott az ügylet mögött, mint amilyenről a tanulmány legelején szereplő idézetben szó esett: „megbeszéltem vele [Méthtel] a kölcsönügyletet, ígérte, hogy megtesz, amit lehet” (1900. november 12.); „8-kor elmentem Méthtel, s megbeszéltük az ügylet bővebb részleteit” (1900. november 29.); „az iktatónak 25, Újfalussynak 30 frt kellene, nekem meg 300” (1900. december 1.); „Méth dictálta nekem az információt, no, kíváncsi vagyok, el-e fog ez a dolog sülni, Méth ugyan bízik benne erősen” (1900. december 3.); „Méth ½ 8-kor jött fel, s azt mondta, miszerint kihajtotta az ügyet, s a moneta hétfőn [december 10-én] felvehető lesz, annál jobb” (1900. december 6.); „Kónyát s Viskyt felhívták a bankhoz, Méth értesített, hogy engem holnapra fognak behívni, megbeszéltem ezekkel a dologgal. Schön is írt, betegségről panaszkodik, hát én tudom, mi a baja neki. [...] ¼ 4-kor el villanyoson az Orientbe, egy fekete mellett olvasgattam s vártam, míg Visky s Kónya megjöttek, azokkal aztán el a polgári bankba, Méth aláírta velük a kötelezvényt, én váltót hoztam, azt is aláírták, azzal mentünk. [...] Méthtel el, a dolog szerint rendben van, s holnap a pénz felvehető” (1900. december 10.). A 600 koronás (300 forintos) kölcsön december 11-én meg is érkezett; egyharmadát azonnal átadta az értemi szerzőnek, Méthnek, olyan feltételek mellett, ahogyan ő kapta. A maradék 400 koronából törlesztette egyes tartozásait (Németh, Hindy, Újfalussy) 84 korona értékben, valamint az esedékes hitelszövetkezeti hitelrészletet is (39 koronát) rendezte. Az így megmaradt alig több mint 250 koronából végül 100, illetve 80 koronát 20, illetve 10%-os havi kamattal kölcsönadott kollégáinak: „megkaptam a bank átiratát, mely szerint felvehetem a 300 frtos kölcsönt; mikor megmutattam Podobjáknak, a szemei majd kidülledtek bámulatában; elrendezve az iratokat, 10 után elmentem s felvettem Méthtől a pénzt, 100 frtot ő tartott meg magának, azzal ő rendelkezik, s terheit is ő viseli majd. Átvéve a dolgot, elmentem a főv. árvaszékhez, egy végzést adtam át, beszéltem Jancsival kis ideig, azután el Tomicshoz, annak megmutattam a 600 koronás kölcsönt, adva neki egy morál-leczkét, innen el a hivatalba, [...] Némethtel rendeztem dolgom [a 4 koronás tartozást], az öreg Hindynek átadtam tartozásomat [60 koronát], ami már nagyon nyomott volt. Visky 50 koronát kért havi 5 frtos törlesztésre, megadtam. Újfalussynak kifizettem a gyűrűből kifolyólag a 10 koronát, s volt oly arczátlan kérni 5 frtot kölcsön, de én csak egyet adtam neki meg, mert többet nem érdemel, egyben megmondottam neki véleményemet, hogy tudja magát mihez tartani. [...] el Kónyáékhoz, ott az asszonynak átadtam 40 koronát, melyet Kónya kért kölcsön tőlem havi 2-2 frtos, azaz havi 4 frtos [valójában 4 koronás, tehát havi 10%-os]

³⁴ A naplóíró általában a „bank” szót használta valamennyi pénzintézetre.

³⁵ A hitelszövetkezetet 1894-ben alapították – *Mihók-féle Magyar Compass. 1902–1903. XXX-ik évfolyam*. I. rész. Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Budapest, 1902. 970.

³⁶ Sem az 1899-es napló, sem a hozzátartozó összegző naplókötet nem maradt fenn, de egy bejegyzésből (1900–1904-es összegző kötet, 1900. decemberi összegzés) mégis erre következtethetünk, ott ugyanis az szerepel a tanulmányban részletezett hitelszövetkezeti kölcsön kapcsán: „szép record, két év alatt dupla vagy semmi”.

részletre.” A kölcsön tehát gyorsan elfogyott, de egy részét minden bizonnyal sokkal nagyobb kamattal tudta kölcsönadni, mint amilyennel ő felvette azt.

Mielőtt még rátérnék Lowetinszky János József 1900. évi hitelező ténykedésének taglására, ki kell még térni arra, milyen korábban felvett kölcsönöket törlesztett a naplóíró ebben az évben. Ahogy már említettem, a naplóíró rendszeresen (havonta) fizetett hiteltörlesztést (általában 8-8 koronát, néha 16-ot, két hónapot összevontan) az előző évi hitelszövetkezeti kölcsön miatt. Ugyanígy havi rendszerességgel, egész évben törlesztett 20-20 koronát a Szobafestők Ipartestületének (ahol mellékállásban jegyzőként dolgozott), e törlesztések mögött egy előző évben felvett 300 koronás hitel állt. Egy bizonyos Eckstein L-nek az év első négy hónapjában törlesztett összesen 64 koronát: „Az Eckstein ügy is lefolyt e hónapival, hála Istennek” (1900. április 24.); szintén egy korábban megkezdett hitelügylet (szomszéd? házmaster?) ért véget ebben a hónapban: „hozzáláttunk az ebédhez, Grad volt itt, megadtam az utolsó 10 koronáját, hogy már ne lássam ezt sem” (1900. április 8.).

A 19. század utolsó évében 109 alkalommal adott kölcsön tizenhét ipartestületi és vármegyei kollégájának Lowetinszky János József. Formailag idekerült az a Méth Dezső is 200 koronával, akivel tulajdonképpen együtt vette fel a naplóíró a „bankkölcsönt”. A többiek közül kiemelkedik Kertész Győző/„Victor” vármegyei díjnok (37 alkalom, 93 korona), Kónya Lajos (17 alkalom, 126 korona), Újfalussy Ferenc vármegyei írnok (22 alkalom, 119 korona) és Mártonffy Márton vármegyei árvaszéki iktató (10 alkalom, 32 korona), valamint Hennig Ferenc vármegyei számtiszt (3 alkalom, 44 korona) és Visky Áron vármegyei díjnok (3 alkalom, 70 korona). Ők voltak azok, akik hetente zaklatták Lowetinszkyt kisebb kölcsönökért. Az 1921-ben elkezdett visszaemlékezések szerint valamennyien nagy barátai voltak a bornak és a féktelen szórakozásnak. Kertészről (később zálogházi irodatiszt lett) a következőket olvashatjuk a naplóban: „Mindenki által kedvelt bohém alakja a vármegyének, észbelileg nem valami lumen (...) Könnyelmű a hihetetlenségig, adósságból soha ki nem mászó, de azért mindig fizető. Fizetése évekre előre eladva, s tulajdonképp fizetése inkább csak kamatja volt tartozásainak, a tőke sohasem törlesztődött le az uzsorásoknál. Éjjelnappal bármely órában kapható volt ivásra, virtuózitással ivott, ha berúgott, verekedéstől nem riadt vissza”. Újfalussy pedig „adósságot mesterileg, s nagy grandezzaival [nagyvonalúsággal] tudott csinálni, de már fizetni nem szeretett; az öreg Mártonffy egyszer váltót íratott vele alá, de azt a bank nem escomptálta, eladta hát potom árért egy zsidónak, aki esedékessége napján bemutatta. Hej, csinált Újfalussy komám olyan patáliát, hogy összeszaladt a vármegye, kiszégezlek a fülednél fogva, te gazember, ha nem fizetsz, ordította teljes tüdőből princípálisára, és az öreg sosem fizető [Mártonffy], ezúttal fizettet”. Mártonffy „örökké és mindenkinek adós öregember, akinek nem voltak szenvedélyei, soha sem tudtuk meg, hova költötte azt az akkoriban rengeteg pénzt, melyet keresett. Nem volt a vármegyén ember, akinek nem tartozott volna. A [ügy]feleket a hátsó szobába vitte, ott sarczolta őket meg, ígérve ügyeik sürgős elintézését, de soha sem tett semmit, csak a pénzt vette el”. Hennig „hatalmas, öles alak, könnyelmű a lelkiismeretlenségig, de a főpénztárnok jobb keze [...]. Jellemző könnyelműségére, hogy felvette a más fizetését, s azt csak hónapok múlva, apránként adta vissza. [...] Bealkonyodott neki 1903-ban, amikor a vármegyei pénzkezelést megszüntették, s megcsappant a mellékjövedelem, formálisan is lesoványodott. [...] Igazi vármegyei alak volt”.

Egy ilyen közegben nem csoda, hogy a naplóíróban is többször felmerült, hogy „fejőstehennek” nézhetik őt a vidám, de megbízhatatlan kollégák (ki tudja persze, őrá hogyan tekintettek élete során a „kényszerhitelezői”), felesége is joggal – de mégis hiába – vetette szemére, hogy nem kellene mindenkinek kölcsönadnia: „Hennig jött fel, arcza összekarmolva, azt állítja, hogy a felesége karmolta össze, mert tegnap idefenn volt tőlem pénzt ké-

rendő, s engem nem talált itt, hát igaz, hogy tegnap az orgiában szólott, hogy pénzre leend szüksége, s én megígértem neki, most is kért, s adtam szavára holnap délig 20 koronát” (1900. augusztus 3.); „Hennig $\frac{1}{2}$ 2-re meghozta a pénzt [...] Victort ugyancsak megutáltam, látom, hogy odahúz, ahol valami potya van, leszámolunk, s vége a barátságnak, fejőstehene nem akarok lenni senkinek sem; [Marival] összezőrrentünk, hogy pénzt mindenkinek tudok teremteni, s itthon zálogot te[sz]nek, egyrészt igaza van, de hát majd helyre tesszem a dolgot.” (1900. augusztus 4.); „mérgeződtem Kónyától, ahelyett, hogy törlesztene, újabb hitelt kér, Podobják, Benedek szintén hitelt kérnek, hát mi a fene, fejőstehenük vagyok, vagy mi? [...] Hennig jött, elfutott a düh, 20 koronát kért holnap reggel 9 óráig [becsület]szavára, mi tegyek, adtam neki” (1900. augusztus 14.); „Újfalussy is kért pénzt, nem adtam neki, tegnap Mártonfy kért pénzt, 2 frtot adtam neki; no, csak regressáljam [szedjem össze] magam, majd elbánok én ezekkel szépen csendesen” (1900. december 16.).

Kölcsönkérők és hitelezők (1910-ig)

Lowetinszky János József számos értékes nyilvántartása és összegzése közül is kiemelkedik az a lista, amelyben 1910-ig bezárólag összeírta név szerint (ábécé sorrendben) azokat, akiktől kölcsönkapott vagy akiknek kölcsön adott, feltüntetve a felvett és a törlesztett összegeket is.³⁷ Először is le kell azonban szögeznünk, hogy a lista bizonyosan hiányos, hiányoznak olyan nevek, tételek, amelyek a napi események között és a napló egyéb kimutatásaiban előfordulnak.

Az összeállításból a naplóíró szerint „kitűnik, hogy [a kamatok miatt] bizony elég szép summát fizettem reá [a kölcsönzött tőkékre] erre az üzletre, ami viszont kiegyenlítését nyeri az általam meg nem fizetett összegekben, amennyiben régibb hitelezőim elhaltak, s ami még él, úgy szét van szórva a monarchiában, hogy még ha akarnám, sem tudnám a visszafizetést eszközölni, így tehát nagyjában a bilanz az én javamra dől el”. Ez lenne tehát Lowetinszky „hitelügyleti szummája” negyvenöt éves koráig, számszerűen a (kimutatásban): 12 897,78 koronát kért kölcsön, és 11 523,76 koronát adott vissza, ekképpen tartozása 1374,02 korona; 10 051,32 koronát adott kölcsön és 9683 koronát kapott vissza, így 368,84 koronás követelése volt. Itt szerepel az a megjegyzés is, hogy a visszafizetett összegben túl „% címén” (tehát kamatként) 238,17 fillért fizetett, ugyanakkor kamat címén 325,88 koronát ő is kapott, így ez az összeg levonandó a visszakapott összegből. Ez utóbbi korrekciók azt jelentik, hogy a megelőzően részletezett tételek csak a tőke-visszafizetésre vonatkoztak, a listában azonban már nem érvényesül ez a megkülönböztetés, továbbá más kimutatásoknál más összegek szerepelnek kamatként.³⁸

Ugyanabban a kötetben, ahol szerepel ez a név szerinti kimutatás, találhatók év szerinti táblázatos összegzések is (a tanulmány fenti diagramjai ezeken alapulnak), amelyek magasabb összegeket tartalmaznak. Ezek szerint Lowetinszky 1889 és 1890 között 13 919,32 koronát kért kölcsön, és 12 482,19 koronát adott vissza, illetve 10 425,15 koronát adott kölcsön, és 9628,25 koronát kapott vissza, „százalék gyanánt” pedig összesen 995 koronát és 20 fillért (ezen belül vagy ezen túl). Bizonyosan ez utóbbi összesítés a pontosabb, hiszen az

³⁷ A listához készített „Tájékoztató” szerint: „Miután már életem annyi adatát összehordtam, nagy fáradtság[gal] és időpazarlással összeírtam, illetve naplóbeli adataimból kivonatoltam mindazok nevét, akiktől kölcsönt kértem, s akiknek visszaadtam, valamint kiknek adtam kölcsön, s kiktől kaptam azt vissza; ezen adatok 1887-től kezdődőleg vannak vezetve, s így mondhatom, hogy gyermekkoromtól hitelező próbámat képzik.” (1910–1914-es kötet)

³⁸ A kamat nagyságára azonban nem következtethetünk, tekintve, hogy nem ismerjük sem a futamidőket, sem az egyes bedőlt hitelek nagyságát.

egyes statisztikai–politikai összegző kötetekben fellelhető éves adatok kerültek itt összeadásra,³⁹ és nem sok száz személy ezres nagyságrendű eseteit kellett átstrukturálni.

Azonban mindezen hiányok ismeretében is érdemes alaposabban elemezni ezt a név szerinti kimutatást. A lista szerint 119-en hiteleztek a naplóírónak 1910-ig. Száz koronánál nagyobb összeget 24 személy és pénzügyintézet adott kölcsön (lásd 2. táblázat), ők – Lowetinszky legnagyobb hitelezői – együttesen több mint 11 ezer koronát folyósítottak, a felvett hitelek főösszegének közel 90%-át.

2. táblázat

Név	kölcsön-kaptam (K)	visszaadtam (K)	tartozom (K)	többlet (K)
hitelszövetkezetek, takarékpénztárak („bankok”)	1463,46	868,33	595,13	
„Máv” és „Mayerlik” (hitelszövetkezet)	1242	1062	180	
Méhész József	1066	1083,01		17,01
Zálogházak	1060	1169		109
Lowetinszky Mária ⁴⁰	961	963		2
Mihálka László	746	749,56		3,56
Hindy Kálmán	570	570		
Józsa Márton	486,6	465,2	21,4	
Muszil Jánosné	400	0	400	
Tusák Marcel	340	259	81	
Sokoray József	310	351		41
Zsolnay Jenő	310	310		
Szobafestő testület	300	300		
Borbás Gáspár	270	250	20	
Retkes Antal	262	279		17
Wilhelm Katalin	209,44	248,60		39,16
Samoday János	186,04	134,20	51,84	
Bölonyi Lenke	156	0	156	
Szarka Károly	142	148		6
Réthy István	130	130		
Buczko Lujza	115,40	112,20	3,20	
Petrányi Mihály	104,40	104,40		
Eckstein L.	100	100		
Földi Istvánné	100	104		4

Láthatjuk többek között, hogy az ifjúkori lakbértartozást Muszilék felé azóta sem törlesztette a naplóíró – Muszilné még 1889-ben meghalt,⁴¹ és időközben teljesen meg is sza-

³⁹ Kisebbségi hibák és elírások itt is előfordulnak, mégis ezen adatokra támaszkodtam, mivel időközben elvesztek egyes naplókötetek (1892, 1895, 1899, 1894–1899-es összegző kötet), amelyeket a naplóíró még használt.

⁴⁰ Lowetinszky, szül. Fodor Mária: a naplóíró felesége.

⁴¹ Az 1888. május 26-i naplóbejegyzésben olvashatjuk, hogy Muszilné haláláig bízott benne, hogy Lowetinszky egyszer majd törleszti adósságát: „Annáéktól sentimentális levelet kaptam, melyben

kadt a kapcsolata a családdal⁴² –, mint ahogy több más esetben sem (Petrányi, Bölönyi), és hogy valamilyen oknál fogva lemaradt a listáról az első élettárs, Samoday Eszti.⁴³ Az első helyeken nem magánszemélyek, hanem pénzügyintézetek szerepelnek, ezt akár szimbolikusan is felfoghatjuk: a 19. század hitelrendszerének változásai, a hitelszövetkezetek előretörése a lakossági hitelezésben elérték a naplóíró világát is. Lowetinszky esetében az érintett hitelszövetkezetek, takarékpénztárak⁴⁴ a táblázatban feltüntetett tartozást minden bizonnyal 1910-ra már le is írhatták behajthatatlan kintlévőségként, tekintve, hogy a megelőző évek számadásaiban már nem szerepelnek ezek a hiteltörlesztések, a naplóíró tehát mindenképpen a hitelszövetkezeti lakossági hitelezés egyik nyertese lehetett. A táblázatból azonban kitűnik, hogy a zálog ősi intézménye nyereségesen működött vele szemben is, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy voltak ki nem váltott tárgyai is Lowetinszkynek.

A kimutatás szerint 123 személynek adott kölcsön Lowetinszky János József. Nézzük meg, kik voltak a naplóíró legnagyobb, legjobb és legrosszabb adósai (3. táblázat).

3. táblázat

Név	kölcsönadtam (K)	visszakaptam (K)	követelék (K)	túlfizetett (K)
Gurányi László	1201,86	1334,35		122,49
Hörcher Gyula	1057,02	1169,92		112,90
Madarasy József	832,91	861,91		29
Újfalussy Ferenc	712,28	689,52		
Kertész Győző	648,49	672,30		23,81
Szabó Andor	597,74	468,54	129,2	
Mindszenty József	557,56	466,08	91,48	
Bogdán Gyula	425	424,48	0,52	
Kónya Lajos	404,68	397	7,68	
Mihálka László	376	276	100	
Szaniszló Ferenc	292,80	262,36	20,44	
Kaprinay László	259,80	212,1	47,7	
Podobják János	222,20	224,74		2,54
Podobják Kálmán	212,90	211,30	1,60	
Méth Dezső	200	30	170	
özv. Weisz Gyuláné	176	88	88	

tudósít, hogy Muszliné meghalt, s húsvétkor még beszélt vele, s emlegette volna azt a pénzt, melyet tőlem fogand kapni, hogy mily jó lesz az neki öreg napjaira.”

⁴² Muszil Ferivel akkor romlott meg a naplóíró kapcsolata, amikor egyértelművé váltak előtte annak sötét ügyletei, lásd például: „Feri s Karaszek a padlásra mentek, bizonyosan valamit lopni” (1890. március 20.); „Feri egy régi aranygyűrűt akart velem becsapatni [zálogba], én meg nem csaptam be, mert valószínűleg lopott” (1890. március 30.).

⁴³ Ugyanígy az a soktucatnyi katonatárs neve sem szerepel a listán, akiket 1888-ban még feltüntetett.

⁴⁴ Hősünk a már említett „Budapesti VII. kerületi polgári kölcsönös segélyező-egylet mint hitelszövetkezet”-en túl a következőktől vett fel hitelt az 1900-at követő években (pénzügyintézet neve, alapításának éve): „Kun-Szent-Miklós-Dabas-Szabadszállási takarékpénztár” (1874) és „Erzsébetvárosi népbank mint szövetkezet” (1901) – *Mihók-féle Magyar Compass. 1902–1903. XXX-ik évfolyam*. I. rész. Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Budapest, 1902. 432., 977. A lista szerint négy „bank”-tól vett fel hitelt Lowetinszky, a negyediket azonban nem sikerült azonosítanom (az összegző statisztikai részeknél az szerepel, hogy törlesztett ezekben az években egy bizonyos „vármegyei szövetkezet”-nek, másként: „vm. bank”-nak, „vm. pumpverein”-nak).

Takáts Vendel	135,60	136		0,40
Zlinszky Ernő	126,26	124,70	1,56	
Mártonfy Márton	115,54	113,98	1,56	

A lista élén szereplő 19 személy szinte kivétel nélkül a vármegyei kollégák közül kerül ki a naplóíró által addigi élete során kölcsönadott összegek 85%-a az ő zsebükbe – illetve hitelezőikébe – vándorolt. A legnagyobb hitelfelvevő volt egyben a legjobb (a leginkább „túlfizető”) adós. Gurányi László vármegyei írnokról később azt írta – ezek szerint a törlesztést illetően tévesen –, hogy „a pénznek nem volt előtte értéke, adósságot adósságra halmozott, a visszafizetésre nem is gondolt, hihetetlen kamatokat ígért, de a tőkét sem adta vissza. [...] Egyedüli okos cselekedete volt, hogy hitelre vett egy házat Pestszentlőrinczen életbiztosítási kölcsön alapján, és az a gyanúm, hogy tudva azt, hogy már nem él soká, lelkierije meg az öngyilkossághoz nem volt, két évig hentelegve kórházról kórházra, naponta – dacára tudóbajos voltának – 100–150 cigarettát szívott el, s ily módon lett öngyilkossá.” A „harmadik helyezett” gojzesti Madarassy József, vármegyei írnok: „Jó családból származó, de hihetetlenül könnyelmű, az ördög hármasszentségének (bor, kártya, asszony) nagy tisztelője, és nem riad vissza semmitől sem, hogy passióit kielégíthesse. [...] Egy alkalommal Albertfalvára vonultunk ki, napvilágig tekéztünk, azután kártyáztunk hazardot, egyszerre egy forintot kezd keresni, amely állítása szerint eltűnt, holott bankjában lehetett vagy 40–50 forint. Megdühödtem, egy pillanat alatt anyaszült meztelenre vetkőztem, és a kivilágított asztal tetejére ugrottam, feléje fordítva alsó felemet, barátságosan invitálva, hogy ott keresse az elveszett forintját. Szerencsére még sem tojózott meg, mert baj lett volna belőle.”

Lowetinszky legrosszabb adóssaitól viszonylag nagy összegeket követelt (minden bizonyítással csak papíron): Méth Dezsőtől 170, Szabó Andor volt tényleges vadászhadnagy, vármegyei díjnoktól 129, Mihálka László postatisztától (aki egyébként szintén adott kölcsönöket a naplóírónak) 100, Mindszenythy József vármegyei irattári segédétől pedig 91 koronát. Láthatjuk, hogy Méth az 1900 végén átvett 200 koronából végül csak 30-at törlesztett. Szabó Andorra így emlékezett a naplóíró: „Iszonyatos fráter. Jó családból származó, ezt is az ördög három szentsége nyargalta. Minden extravagantira kapható. A világ legnagyobb egoistája, aki semmiféle eszköztől sem riadt vissza, hogy passióit kielégítse, nem ismert ilyenkor sem Istent, sem embert. Folyton uzsorások körmei között vergődött, családja bármit tett, mindig benne volt valamiféle csávéban. Úri és jó modorú, behízelt volt, amivel azután beburakodott mindenüvé. Megnőszülve, otthagya feleségét, mikor azt kiszípolozta. [...] Szélhámoskodott, ha kellett, pumpolta a Huszár Dezső ülnök barátja révén kezei közé került [ügy]feleket. [...] Nekem sok keserű órát okozott, de mint annyi mást, ezt is elfeledtem.” Mindszenythy szintén megérte a pénzét: „Mindszenythy Cornélia (utóbb a fiatalon elhalt híres Halmi színész feleség) és Keczer Miklós, a régi Keczer család sarja, híres sportsman és versenystálló-tulajdonos törvénytelen gyermeke. Igazi sárosi típus, fellengző, nagyzó, hazug, de úri modorú és jónevelésű, bor és nő nagy tisztelője, utóbb már csak Bacchus oltárán áldozott. Hihetetlen könnyelmű, egyik szélsőségből a másikba esve. Szó nélkül fizetett boldognak, boldogtalannak. Mániája volt azután másnap, hogy kifosztották.”

„Az adósság behálózza, begubózza az egész társadalmat.” (Összegzés)

Tanulmányomban azt vizsgáltam, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben, illetve a századfordulón milyen keretek között zajlott egy szinte vagyontalan, csak ingóságokkal és társadalmi kapcsolatokkal rendelkező budapesti kisember, Lowetinszky János József hitellete.

Ifjú korában – miután felélte csekély örökségét – rokonok, ismerősök támogatták pénzzel, koszttal, szállással, ugyanakkor ezen segélyek egy részét kölcsönként tartották számon – mind a naplóíró, mind a segítségére sietők. Más kérdés, hogy ezek döntő részét végül nem törlesztette Lowetinszky. Az önálló felnőttkor első éveiben hitelállománya ugyan egyre nőtt, ugyanakkor már ő is adott kisebb kölcsönöket kollégáinak, barátainak. A kölcsönügyletek szinte mindennaposak – és a vizsgált időszakban egyre gyakoribbak – voltak a naplóíró életében, és vélhetőleg a környezetében is; már 1893-ban is alig volt olyan hét Lowetinszky számára, amikor nem történt legalább 2-3 hitelaktus (kérelem, felvétel, törlesztés). Egyes kollégáival szemben különösen ügyelt arra, hogy ne várassa meg őket a törlesztéssel, fenntartva ezzel társadalmi reputációját. Ugyanígy a környezetén belüli tekintélyét növelhette azzal is, amikor olyan kollégáinak és barátainak is adott kölcsön szerényebb összegeket, akikről nem lehetett elvárni a kölcsön teljes visszafizetését. A volt szeretők/kitartók (Samoday Eszti, Takács Róza, Schindt Teréz) „kártérítésével”, a tőlük kapott pénz visszafizetésével viszont nem igazán törődött, ezért mindhárom egykori barátnője bíróság elé vitte az ügyet. Az évek során a „matriarchális” kölcsönök mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az egyesületi, hitelszövetkezeti („pumpverein”-októl kipumpolt) – több száz koronás – kölcsönök. Időközben a naplóíró is egyre nagyobb kölcsönökkel látta el környezetét, a századforduló idején legtöbbször már több hitelt helyezett ki az egyes években, mint amennyit felvett. Ekkora már munkahelyén, a vármegyénél, a munkatársak egymás közti hitelügyleteinél is megjelent a kamat.

Lowetinszky János Józsefet és cimboráit az új, lakossági hitelszféra nyerteseinek tekinthetjük, ugyanis „közkereseti társaságaik” gyakran sikerrel tudtak kitérni a pénzügyi törlesztő részletek fizetése elől. „Sikerük” – valójában szélhámosságuk – titka többek között az lehetett, hogy nem volt vagyonuk, bevételeik pedig nem csak a hivatalos fizetésből származtak.

Szabados életvitelű kollégái ugyanakkor a naplóírót is „fejőstehénnek” tekintették, a nekik folyósított rossz kölcsönök révén Lowetinszky kihelyezett hitelállománya egyre nőtt. Úgy tűnik tehát, hogy a naplóíró visszaadta a környezetének azt, amit ifjúkorában kapott a soha nem rendezett tartozásokon keresztül.⁴⁵

A naplón keresztül bepillantást nyerhettünk egy olyan 19. század végi budapesti kisemberei világba, ahol a különböző típusú mikrohitelnek, keresztbe- és körbetartozásoknak nagyon fontos társadalom-összetartó szerep jutott, és ahol a kölcsönügyletek a mindennapi érintkezés szinte magától értetődő részét képezték.⁴⁶ Lowetinszky – a vagyontalan budapesti kistisztviselő – ugyanúgy kért és kapott kölcsönt későbbi országgyűlési képviselőtől,

⁴⁵ Sőt, élete utolsó két évtizedében már nem is – illetve csak egészen elvétve – vett fel kölcsönt Lowetinszky János József, míg hitelezői tevékenységét továbbra is folytatta.

⁴⁶ Így például a rajtakapott szeretők is ezzel védekeztek a szobába topanó férj előtt: „ $\frac{1}{2}$ 3-kor el Esztihez, alig voltam ott tíz perczig, Feri lépett be egy ember kíséretében. Képzelné az eklatot [parázs jelenetet], perpatvar támadt, Eszti lélekjelenlétének köszönhettem, hogy tisztességesen kihúzhattam magam az affaireből; Feri kérdésére, hogy mit keresek lakásában, nem tudtam felelni, mire Eszti közbeavatkozott: »Pénzt jött kérni, amivel neki adós maradtam«, én persze felhasználtam az előnyt, s a bolonddal egy írást állítottam ki 11 forintra, melyben kötelezi magát 1. májusra azt megfizetni (1888. február 29.); »el Esztihez, ott ebédlés, beszélgetés, [...] $\frac{1}{2}$ 1 tájt az ördög Ferit hozza haza, ki felé akarok iramlani, hát jön felém, vissza, egy másodperc műve volt magamat az ágy alá rejtetni, nem vett észre, s 20 percz után távozott.» (1890. április 12.); »megyek Esztihez, elhűltem egészen, mert még Feri otthon volt. Képzelné a scandalumot, ami most jött; én a pénz-kérésre hivatkoztam, emez lakásából kiutasított, megfogott, én ökölsapással feleltem, végre meg-sokallván az eklatot, dühösen el.» (1890. április 14.)

mint ahogyan szűkölködő szomszédjaitól, egykori dajkájától, eladósodott kollégáitól is; volt olyan hitelezője, aki a rokonságon keresztül, más pedig egy volt államtitkár közbelépésének emlegetésével igyekezett nyomást gyakorolni rá a törlesztés ügyében. Úgy gondolom mindezek alapján, hogy egyetérthetünk a kortárs Pásztor Mihállyal, aki szerint „Budapesten mindenkinek van valamelyes köze az adóssághoz. Az adósság behálózza, begubózza az egész társadalmat.”⁴⁷

JÁNOS MÁTYÁS BALOGH

Ordinary Loans for Ordinary People in Late-Nineteenth-Century Budapest

One of little known areas of 19th-century credit business is the segment of small-scale loans given to private individuals. By examining János József Lowetinszky's (1866–1935) 40-volume diary, an extremely valuable source material, we can have a look at the colorful world of the credit transactions of the lower middle class living in Budapest – a world that was almost completely interwoven by intertwining loan dependencies and cross- and circular debt. We can follow how, throughout the years, the structure and value of the outstanding loans of our penniless diary writer, a clerk by profession, changed and we can also have a glimpse of his relationships with his lenders and borrowers. With some of his colleagues, trying to preserve his social reputation, he paid special attention not make them wait for the payments. It was for the same motives that he gave smaller loans to such colleagues and friends who were unlikely to repay the entire amount. Throughout his life, there were several occasions when the diary writer was unable to repay larger loans, and some of the lenders – including three of his ex-partners – took the case to court.

The paper describes Lowetinszky's annual budgets and loan businesses between the years 1889 and 1910, and examines in detail the frameworks of two-way lending in the years 1893 and 1900. The detailed statistics and balances of the diary writer are used parallel with his narration. The paper highlights that small-scale loans had a very strong society-bonding role in the given period.

⁴⁷ Pásztor: *Az eladósodott Budapest*, 76.

PAPP JÚLIA

Adatok Mária Terézia ikonográfiájához

*Blaschke János (1770–1833) könyvillusztrációinak tükrében**

A 18. század második felében a Habsburg Birodalom könyvkiadásában jelentős fellendülés következett be,¹ ezért a növekvő könyvillusztrációs igény kielégítése és a rézmetszetimport visszaszorítása érdekében szükségessé vált a hazai mesterek rendszeres képzésének megindítása. 1766-ban Jakob Matthias Schmutzer (Schmutzer) (1733–1811) udvari rézmetsző – miután Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) államkancellár javaslatára 1762-től párizsi tanulmányúton vett részt – Bécsben nyilvános rajziskolát hozott létre. Az iskola Kaunitz védnöksége alatt, a királynő támogatásával hamarosan rézmetsző akadémiává alakult.² A bécsi klasszicista könyvművészet és rézmetszés 18. század végi felvirágzását a Schmutzer által vezetett intézményben folyó magas színvonalú képzés tette lehetővé, s olyan metszetalbumok kiadása jelezte, melyek a régebbi hagyományokkal rendelkező német és francia műhelyek díszkiadványaival is felvették a versenyt.³

A 18. század végén a Habsburg Birodalom könyvkiadói még gyakran jelentettek meg külföldi előképekre támaszkodó kiadványokat, az átvételeknél azonban többnyire már alkalmazkodtak a helyi igényekhez. Az újkori képzőművészetre és irodalomra óriási hatást gyakorló antik műnek, Ovidiusz Metamorfózisainak bécsi kiadói például az előképként szolgáló, drága rézmetszetekkel díszített francia kiadásnál olcsóbb kiadvány megjelentetésével azt kívánták elérni, hogy Ovidiusz írását, illetve az azt illusztráló metszeteket a csekélyebb jövedelműek is megismerhessék.⁴

A 18–19. század fordulóján az európai könyvkiadásban bekövetkezett műfaji változások⁵ egyikeként megnőtt a népszerűsége azoknak a tudományos és ismeretterjesztő munkáknak, melyek az európai országok történelmét – alkalmanként az ókortól a legújabb időig – mutatták be, s melyeket gyakran díszítettek a történelmi eseményeket ábrázoló rézmet-

* A tanulmány a bécsi *Collegium Hungaricum* és az OTKA (K 62711) támogatásával készült.

¹ Frank, Peter R. – Frimmel, Johannes: *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. Wiesbaden, 2008.

² Krapf, Michael – Reiter, Cornelia (Hrsg.): *Das Zeitalter Maria Theresias. Meisterwerke des Barock* (Ausstellung, Österreichische Galerie Belvedere Wien im Musée national d'histoire et d'art Luxembourg, 18. Nov. 2006 – 11. Feb. 2007). Wien, 2006. 204.

³ *Die Hauptgötter der Fabel*. Wien, 1793.; *Iconologie für Dichter, Künstler und Kunstliebhaber*. Wien, 1801.

⁴ *Ovids Verwandlungen. In Kupfern vorgestellt, und mit nöthigen Erläuterungen versehen*. Wien, 1791. I. 4.; vö.: Papp Júlia: *Illusztrátorok, írók és könyvkiadók kapcsolata Bécsben és Pest-Budán a 18–19. század fordulóján – Blaschke János rézmetsző munkásságának tükrében*. Magyar Könyvszemle, 124. évf. (2008) 2. sz. 141–169.

⁵ Papp Júlia: *Adatok Blaschke János rézmetsző (1770–1833) életrajzához*. Művészettörténeti Értesítő, 56. évf. (2007) 2. sz. 350–351.

szetek. A régebbi korok építészetét, fegyverzetét, viseletét idézték fel – több-kevesebb hűséggel – a történelmi regények illusztrációi is: az úgynevezett szórakoztató irodalom⁶ műfajába tartozó, az ókorban vagy a középkorban játszódó fikciós regényeket, elbeszéléseket díszítő metszetek éppúgy, mint a valóságos történelmi eseményeket feldolgozó irodalmi alkotásokéi. A 19. század első évtizedeiben – a Joseph von Hormayr (1781 (?) – 1848) tiroli történész köréhez kapcsolódó „birodalmi patriotizmus” ideológiájával összhangban – számos illusztrált történelmi munka jelent meg, melyek a Habsburg birodalom országainak, tartományainak históriáját, népeinek kultúráját, híres embereinek életét mutatták be.⁷

A történelmi témájú könyvillusztrációk az ismeretterjesztés mellett a közízlés formálásában is szerepet játszottak. A bécsi képzőművészeti akadémia professzora, Heinrich Füger (1751–1818), illetve Angelika Kauffmann (1741–1807) antik témájú klasszicista történelmi festményeiről készült reprodukciók 19. század eleji zsebalmanachokat díszítették,⁸ míg számos más illusztráción – például a népszerű lovagregényekén vagy az orientalizáló történeteken – már az erősödő romantika tartalmi és stílusjegyei figyelhetők meg.

Az özvegyi ruhás Mária Terézia ábrázolások

A 18–19. század fordulóján a Mária Terézia portrék egyik legnépszerűbb típusa az özvegyi ruhás ábrázolás volt. Az uralkodónő férje, Lotharingiai Ferenc 1765-ben bekövetkezett váratlan halála után élete hátralévő tizenöt évében özvegyi ruhát viselt. Az ábrázolás korabeli népszerűségét növelhette, hogy az uralkodói reprezentáció helyett azokat az erkölcsi értékeket (családszeretet, hűség) hangsúlyozta, melyek a gazdaságilag és társadalmilag egyre erősebbé váló polgárság számára vonzóak voltak.⁹ Az együttérzés, a részvét erényét emelték ki azok a lapok, melyeken az özvegyi ruhás Mária Terézia beteg vagy haldokló szegény embereket látogat meg.¹⁰ Azokon az özvegyi ruhás ábrázolásokon természetesen, melyeken az uralkodói jelvények is megjelentek, a fejedelmi reprezentáció fontos szerepet kapott.¹¹

Az özvegyi ruhás Mária Teréziát ábrázoló festmények és metszetek egy részének előképe a lotharingiai származású Joseph Ducreux (1735–1802) pasztellképe volt.¹² Ducreux 1769-ben állami megbízással érkezett Bécsbe, hogy elkészítse az akkor tizennégy éves Marie-Antoinette-nek, a francia trónörökös menyasszonyának hivatalos portréját. A festő 1769

⁶ Szendi, Zoltán (Hrsg.): *Einführung in die Trivillaliteratur*. Budapest, 2006.

⁷ Szentesi Edit: *Birodalmi patriotizmus. Történetiszemlélet, történetírás, történelmi publicisztika és történelmi témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig*. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest, 2000. 84–86.; Telesko, Werner: *Geschichtsraum Österreich. Die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Wien–Köln–Weimar, 2006. 313–320.

⁸ *Österreichischer Taschenkalender für das Jahr 1802, 1805*. Wien.; *Österreichisches Taschenbuch für das Jahr 1806*. Wien.

⁹ Barta, Ilsebill: *Familienporträts der Habsburger. Dynastische Repräsentation im Zeitalter der Aufklärung* (Museen des Mobiliendepots; Sammelbd. 11), Wien–Köln–Weimar, 2001.

¹⁰ Telesko: *Geschichtsraum Österreich*, 18. kép.

¹¹ Anton Messmer (1728–1773): *Bildnis der Kaiserin Maria Theresia in Witwentracht*. Um 1770. Österreichische Galerie. (Inv. Nr.: 4435.) Baum, Elfriede: *Katalog der Österreichischen Barockmuseums im Unteren Belvedere in Wien*. München–Wien, 1980. Band 1. Kat. 283. 422–423., *Das Zeitalter Maria Theresias*, 68. (Kat. 78.)

¹² Akademie der bildenden Künste, Wien. (Inv. Nr.: 207.); Trnek, Renate: *Gemäldegalerie der Akademie der bildenden Künste in Wien. Illustriertes Bestandsverzeichnis*. Wien, 1989. 66.; vö.: Koschatzky, Walter (Hrsg.): *Maria Theresia und ihre Zeit. Zur 200. Wiederkehr des Todestages*. Ausstellungskatalog. Wien, Schloß Schönbrunn. Salzburg–Wien, 1980. 197. (Kat. 33,03)

februárja és novembere között Bécsben és Pozsonyban tartózkodott, s a menyasszony mellett a királyi család tagjait és számos nemest is lefestett. 1770 márciusában tagja lett a bécsi képzőművészeti akadémiának, majd Párizsban kinevezték Marie-Antoinette első festőjévé. Ducreux-nek a császári család tagjait megörökítő arcképei nyomán nemcsak ausztriai és külföldi miniatűr-, festmény- és metszetmásolatok készültek, hanem Mária Teréziát és II. Józsefet ábrázoló portréiról Louis Jacques Cathelin és Jakob Matthias Schmutzer metszetei alapján a párizsi gobelinmanufaktúrában faliszőnyegek is.¹³ Ducreux özvegyi ruhás Mária Terézia képéről sok másolat, festményvariáns is készült, közülük tartozik a bécsi, illetve a budapesti Szépművészeti Múzeum ismeretlen festőtől származó mellképe.¹⁴

Az özvegyi ruhás Mária Terézia fél- vagy egészalakos, ülő vagy álló portréját az 1770-es évektől kezdve számos festő megfestette, csupán a bécsi *Kunsthistorisches Museum*ban tíz ilyen témájú festmény található. Az özvegyi ruhás Mária Teréziát ábrázoló derékkép díszítette – amint egy 1773-ban készült festményen látható – Lipót toszkánai nagyhercegnek a firenzei Pitti palotában berendezett uralkodói rezidenciája egyik termének falát,¹⁵ s az özvegy uralkodónő családja körében bemutató miniatűrkép alapozta meg a fiatal Friedrich Heinrich Füger (1751–1818) hírnevét Bécsben.¹⁶ Az 1770-ben Bécsben, majd Kazinczy Ferenc ösztönzésére 1810 körül Magyarországon letelepedett német festő, Donát János (1744–1830) bensőséges életképén (1778) az özvegyi ruhás uralkodónő klasszicizáló vázával, puttószobrocskával ékesített ideáltájban, egy kőpadon ülve látható.¹⁷

Az özvegyi ruhát viselő uralkodónő egészalakos, nagyméretű portréja díszítette 1780. június 25-én az egyetem megnyitása alkalmából a budai királyi palota tróntermét. A Nagyszombatból 1777-ben Budára költöztetett egyetemet Mária Terézia 1780. március 25-én kiadott kiváltságlevelével szervezték újjá. A királynő uralkodásának 40. évfordulójára időzíttet budai ünnepséget Jakob Matthias Schmutzer reprezentatív tollrajzon örökítette meg.¹⁸

¹³ Saur *Allgemeines Künstlerlexikon*. Bd 30. München–Leipzig, 2001. 227–228.

¹⁴ Maria Theresia in Witwentracht. Kunsthistorisches Museum, Wien (a továbbiakban: KHM) (Innsbruck, Hofburg) (Inv. Nr.: GG 8032); Ismeretlen osztrák mester: Mária Terézia özvegyi ruhában. 18. század. Szépművészeti Múzeum, Budapest (Ltsz.: 53.466.); vö.: Ember, Ildikó – Takács, Imre (ed.): *Museum of Fine Arts Budapest. Old Masters' Gallery*. Summary Catalogue Volume 3. Budapest, 2003. 18.

¹⁵ Wherlin, Wenzel: Die Familie Erzherzog Leopolds, Großherzog von Toskana. 1773. KHM (Schloß Ambras) (Inv. Nr. GG 8785.); vö.: Barta: *Familienporträts der Habsburger*, Abb. 23.

¹⁶ Maria Theresia im Kreise ihrer Kinder. 1776. Österreichische Galerie, Wien, (Inv. Nr.: 2.296.); vö.: *Maria Theresia und ihre Zeit*, 272.; Kunst des 19. Jahrhunderts. Bestandskatalog der Österreichischen Galerie des 19. Jahrhunderts. Band 2. F–K. Bearbeitet von Elisabeth Hülbauer. Wien, 1993. 46.; Barta: *Familienporträts der Habsburger*, Abb. 93.

¹⁷ Maria Theresia. Wien Museum (Inv. Nr. 94.161); Bakó Zsuzsanna: *Egy magyarrá lett német festő. Donát János élete és munkássága 1744–1830*. In: Basics Beatrix (szerk.): *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2005. 136.

¹⁸ *Solemnis Inauguratio Regia Universitatis Budensis die 25. Junii, Anno 1780, a Coronatione vero Mariae Theresiae Augustae et Reginae Hungariae Apostolicae Quadragesimo*. A második világháború során az Egyetemi Könyvtárban elpusztult tollrajz reprodukciója több könyvben megtalálható, pl.: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország I. kötete. Budapest, 1888. XIII., 237.; Czobor Béla – Szalay Imre: *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*. Budapest, 1901. II. kötet, LXX. tábla; Voit Pál: *A budai Várpalota interieurjei*. In: Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Szerk.: Gerevich László. (XVI) 1955. 221–242. 6. kép.; Cennerné Wilhelmb Gizella: *Magyarország történetének képeskönyve. 896–1849*. Budapest, 1962. 214. stb.

1. kép

Jakob Matthias Schmutzer: A budai egyetem ünnepélyes megnyitása 1780-ban.
Tollrajz.

(1. kép) A korabeli leírások szerint az ünnepélyen a betegeskedő Mária Teréziát Pálffy Károly királyi biztos képviselte.¹⁹

A budai királyi palota – a pozsonyihoz hasonlóan – az 1770-es években Albert herceg és Mária Terézia lánya, Mária Krisztina lakhelyeként szolgált. A pár 1766-ban költözött a pozsonyi királyi palotába, melyet Bécsből hozott fegyver-, kép- és metszetgyűjteménnyel rendeztek be, de díszesebb bútorokat, festményeket, kárpitokat helyeztek el a budai királyi palotában is. Miután Albert herceget Németalföld helytartójává nevezték ki, mind a pozsonyi, mind a budai palota új funkciót kapott. A pozsonyi vár a katolikus szeminárium tulajdonába került, a budai palotát pedig egyetemi célokra adták át. 1777-ben a budai várban ingóságait leltárt vettek fel, és a fényűző berendezés nagy részét elszállították. A palota egykori berendezését a kutatás az 1777-ben és egy 1840 körül felvett inventárium alapján rekonstruálta.²⁰ Az 1777-es leltár szerint a falburkolatba illesztett 58 festményt az egyetemnek adták át megőrzésre, a falakat díszítő, a császári család tagjait ábrázoló tizenhat arcképet – éppúgy, mint a legtöbb bútort, berendezési tárgyat – Bécsbe szállították.

A palota nyugati homlokzatának közepén helyezkedett el a hét ablaknyílásos, két szintet elfoglaló erkélyes díszterem vagy trónterem, melynek az ablakokkal szemközti középfalát három, a császári ház tagjait ábrázoló életnagyságú portré díszítette. Schmutzer 1780-as rajza az északi oldalról ábrázolja a termet. A képen jól látszik, hogy a két fülkébe állított urnaalakú kályha között, lépcsős emelvényen elhelyezett üres trónus mögött az uralkodónő életnagyságnál nagyobb festményét állították fel.²¹ A terem kitüntetett helyén található festmény mellett őrt álló két katona hangsúlyozott jelenléte arra utal, hogy a kép az ünnep-

¹⁹ Zoltán József: *A barokk Pest-Buda élete*. Budapest, 1963. 77–89.

²⁰ Voit: *A budai Várpalota interieurjei*, 221–242.

²¹ Voit: *A budai Várpalota interieurjei*, 231.

ségen részt nem vevő Mária Teréziát helyettesítette – vagyis a szó eredeti értelmében reprezentálta. Ugyanezt erősíti a korabeli tudósító leírása is: a képtől jobbra egy asztalt és egy széket helyeztek el, melynél a királyi megbízott (*Kommissarius*) ült, „azért, hogy őméltósága mind a legkegyelmesebb asszony legfenségebb képét, mind az összes jelenlévőt kényelmesen és jól szeme előtt tarthassa.”²²

Az egyetem az ünnepélyes megnyitás után csak 1783-ig maradt a palotában. 1791-ben elrendelték, hogy ürítsék ki az épületet, és rendezzék be a nádori udvartartásnak. Bár fennmaradt egy színezett rajz, melyet Pollencig József egy 1795-ben rendezett nádori fogadóestről készített, mivel ez a déli oldalról ábrázolja a dísztermet – az a rész tehát nem látszik, ahol a Schmutzer képen a Mária Terézia portré volt –, nem tudjuk, hogy 1795-ben még a teremben volt-e a nagy festmény.²³ Az 1840-es években felvett inventárium szerint a díszteremben már nem volt bútorzat, csak a Pollencig rajzán látható hét üvegcsillár.

2. kép

Ismeretlen mester: Mária Terézia özvegyi ruhában.
Olajfestmény. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok.
Kardos Judit felvétele.

²² „...damit Hochdesselbe sowohl das allerhöchste Bildniß der allergnädigsten Frau als auch alle Anwesende sehr bequem und wohl vor Augen haben konnte.” Pressburger Zeitung, 1780. július 8. o. n.

²³ Voit: *A budai Várpalota interieurjei*, 231.

Az 1780-ban a budai vár tróntermében található festmény nagyon nagy valószínűséggel megegyezik azzal a nagyméretű (305×189 cm), vászonra festett olajképpel, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őriz. (2. kép) A feltételezést megerősíti a festmény provenienciája is: a műtárgykarton szerint 18. századi ismeretlen festőtől származó alkotás az 1777-ben a budai várba költöztetett egyetem jogutódja, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem ajándékeként került 1950-ben a múzeumba.²⁴ A festmény Anton von Maron (1733–1808) képeinek ikonográfiai típusát követi. Maron az özvegyi ruhás uralkodónőt állva, illetve ülve is megfestette. Közös a képeken, hogy a teret a barokk hagyományokra visszavezethető függőnymotívum díszíti, s hogy Mária Terézia mellett mindkét képen egy asztalkán elhelyezve birodalma országainak koronázási ékszerei láthatók. Az uralkodónőt ülve ábrázoló festményt egykor a császári gyűjteményben, a bécsi Belvederében őrizték, ma a *Kunsthistorisches Museum*ban található.²⁵ Ennek nyomán készült – mint látni fogjuk – az a pompás rézmetszet, mely Franz Haasnak az 1820-as években megjelent, a Belvedere legértékesebb festményeit bemutató négy kötetes albumában található. A másik Maron festmény, melyet Versailles-ban őriznek, állva ábrázolja az özvegyi ruhás uralkodónőt.²⁶ A Nemzeti Múzeum festményén a koronázási ékszereket tartó asztal fölé egy szobafülkében Lotharingiai Ferenc mellszobra látható.

Mivel Mária Teréziát szinte mindegyik képen ugyanabban a háromnegyed fordulatú portrébeállításban, ugyanolyan ruhában ábrázolják, mint Ducreux 1769-es pasztelljén, elképzelhető, hogy a francia művész arcképe nemcsak a rézmetszőknek, hanem számos festőnek is előképként szolgált.²⁷ Ezt a feltevést támasztja alá, hogy Mária Terézia férje halála után már nagyon ritkán ült modellt: a kivételezett kevesek egyike – mint láttuk – a Rómában élő Anton von Maron volt, aki 1772-es bécsi tartózkodása alatt természet után készített portrévázlatot,²⁸ majd nagyméretű festményeket az özvegyi ruhás uralkodónőről.

Hangsúlyozni kell természetesen, hogy a háromnegyed fordulatú portrébeállítás nem Ducreux invenciója volt, hanem korábbi – a 18. század első feléből származó – előképekre vezethető vissza.²⁹ Számos Mária Terézia ábrázoláson találkozunk vele már 1765 előtt is, közéjük tartozik a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött, Meytens festménye nyomán 1760 körül készült portré.³⁰ Meghökkenítő hasonlóságot találunk – s nemcsak a háromnegyed portrébeállítást illetően – a budapesti múzeum korábban William Hogarth, újabban Thomas Hudson (1701–1779) angol festő munkájaként számon tartott, az 1740-es években készített női képmása,³¹ illetve Berczik Antalnak a 19. század második felében ke-

²⁴ Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok. Ltsz.: 2075. Szerzés rovatban: Ajándék. 53/1950. Származás rovatban: Eötvös Lóránd Tudományegyetem.

²⁵ Anton Maron: Kaiserin Maria Theresia (1717–1780) mit der Statue des Friedens, 1773. KHM, Gemäldegalerie, Saal VII. (Inv.Nr.: GG 6201.); vö.: Koschatzky: *Maria Theresia und ihre Zeit*, 197. (Kat. 33,02)

²⁶ *Musée National du Château de Versailles et du Trianon*.

²⁷ Ucnikova, Danuta: *Portréty Márie Terezie a jej rodiny. Porträts von Maria Theresia und ihrer Familie*. Bratislava, 1991. Kat. 41, Kat. 42, Kat. 47.

²⁸ von Maron, Anton: Kaiserin Maria Theresia (1717–1780) mit der Statue des Friedens, 1772. KHM, Schloss Ambras, Innsbruck. (Inv.Nr.: GG 6948).

²⁹ Baum: *Katalog der Österreichischen Barockmuseums*, Bd 1. 422.

³⁰ *Museum of Fine Arts Budapest. Old Masters' Gallery*, 97. (Ltsz.: 54.1776); Mraz, Gerda Dr. – Schlag, Gerald Dr. (Hrsg.): *Maria Theresia als Königin von Ungarn*. Schloß Halbturn, 15. Mai – 26. Oktober 1980. Ausstellungskatalog. 199. Kat. 242. (Abb. 13)

³¹ Szépművészeti Múzeum, Budapest. (Ltsz.: 3963.); vö.: *Museum of Fine Arts Budapest. Old Masters' Gallery*, 144.; Vécsey Axel: *Brit gyűjtemény a Szépművészeti Múzeumban*. Artmagazin, 6.

letkezett, az özvegyi ruhás Mária Teréziát ábrázoló pasztellképe között (Magántulajdon). Berczik festményének mellképrésze Ducreux képe vagy annak egy másolata nyomán készülhetett, a francia festő pasztelljén nem szereplő kezeket azonban a 19. századi magyar festő éppen olyan tartásban festette meg, mint Hudson a múzeum női képmásán. A hasonlóság okát minden bizonnyal a népszerű 18. századi portré-ábrázolási konvenció széleskörű európai elterjedtségében kereshetjük.

Az özvegyi ruhás Mária Terézia festmények 18–19. századi ismertségét azok a különböző méretű és stílusú metszetvariációk biztosították, melyek közül múzeumi gyűjtemények – például az *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv*ja, a *Wien Museum (Historisches Museum der Stadt Wien)* vagy a budapesti Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka – számtalan típust őriznek. A későbbi metszetábrázolásokra legnagyobb hatást Jakob Matthias Schmutzernak Ducreux festménye nyomán készített reprezentatív metszetportréja gyakorolt, melyet a bécsi Artaria műkereskedés éveken keresztül árult.³²

3. kép

Rajzgyűjtemény címlapja.

1778. Akvarell, rézmetszet. Magyar Országos Levéltár
(Ltsz.: T 15, NO. 36. 1/1.)

évf. (2008) 4. sz. 84., 87–88.

³² Friesen, James: *Kupferstecher der Wiener Akademie im späteren achtzehnten Jahrhundert*. Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien, Jg. 32. September 1980. Nummer 3/4. 3. Abb. 1.; Zmölnig, Brigitte: *Jakob Matthias Schmutzer (1733–1811) – Die Landschaftszeichnungen aus dem Kupferstichkabinett der Akademie der bildenden Künste in Wien*. Diplomarbeit, Universität Wien. Wien, 2008. 54.

Ducreux pasztellképe, illetve a róla készített sokszorosított grafikai lapok hatástörténetéhez, földrajzilag is széles körben megfigyelhető popularizálódásához fontos adatokat szolgáltat két 18. századi kéziratos lap. Mária Terézia 1778-ban Bécsbe hívatta a piarista vezetéssel működő erdélyi kolozsvári egyetem rektorát, hogy személyesen tájékozódjon az oktatási intézmény munkájáról. Az egyetem vezetése a diákok építészeti rajzaiból díszes gyűjteményt állított össze, melynek címlapjára egy kézzel rajzolt copf keretbe az özvegyi ruhás Mária Teréziát ábrázoló rézmetszetet ragasztottak. Az ovális medaillonba applikált metszetet a rajz készítője az ábrázolt alakjának sziluettje mentén körbevágta (5,7×4,4 cm), s a medaillon üresen maradt részét szürke akvarellfestéssel töltötte ki.³³ (3. kép)

4. kép

[Stephani Spaits]: *Tabula districtus studiorum et scholarum nationalium per Regnum Hungariae...* Buda, 1783. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár. Ltsz.: TK 1662.

Ugyanezzel a módszerrel találkozunk azon az 1783-as reprezentatív, nagyméretű kéziratos térképen, mely az 1777-es *Ratio Educationis* által létrehozott magyarországi iskola-rendszert mutatja be. Spaits István, a budai egyetem tanára a Mária Terézia emlékének ajánlott, vedutákkal, egyetemi pecsétek rajzaival díszített térkép felső részére copf ornamentális keretet rajzolt, melybe az erdélyi lapon található rézmetszethez hasonló nagyságú, ugyanolyan állású, az özvegyi ruhás Mária Teréziát ábrázoló arckép sziluettjét (4,3×3,7 cm) ragasztotta be.³⁴ (4. kép)

Ducreux festménye vagy arról készült másolat szolgált előképpül azoknak az özvegyi ruhás Mária Teréziát ábrázoló könyvillusztrációknak is, melyeket a 19. század első évtizedeiben a pozsonyi születésű, a bécsi akadémián tanult s a császárvárosban letelepedett Blaschke János³⁵ készített. Az első, általam ismert metszet Joseph Baptist Schütz 1805-ben

³³ Magyar Országos Levéltár (Ltsz.: T 15, NO. 36. 1/1.); N. Dávid Ildikó: *A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén*. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978. 305.

³⁴ [Spaits, Stephani]: *Tabula districtus studiorum et scholarum nationalium per Regnum Hungariae...* Buda, 1783. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár. (Ltsz.: TK 1662); vö.: *Maria Teresia als Königin von Ungarn*, 173. (Kat. 84.); Fehér Katalin: *II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében*. Magyar Könyvszemle, 114. évf. (1998) 4. sz. 352.

³⁵ Papp: *Adatok Blaschke János rézmetsző (1770–1833) életrajzához*, 349–358.

kiadott történeti ismeretterjesztő munkája utolsó, nyolcadik kötetében található.³⁶ A sorozatot Anton Doll kiadó 1807-ben, illetve 1811-ben – ugyanazokkal az illusztrációkkal – újra megjelentette. Az egységes címlapsorozat híres személyiségek arcképét tartalmazta, az álló ovális keretben elhelyezett portrék alatt az ábrázoltak foglalkozásához, élettörténetéhez kapcsolódó attribútumok láthatók – Mária Teréziánál koronák, koronázási jelvények.

A kiadvány Mária Teréziát ábrázoló portréjának népszerűségére utal, hogy ennek pontos mása szerepelt – „Karats metsz.” jelzéssel – egy 1812-ben Pesten megjelent életrajzfordítás második kötetének illusztrációjaként: a neves rézmetsző, Karacs Ferenc munkájához Blaschke metszete szolgált előképpel.³⁷

Blaschkénak az özvegyi ruhás Mária Teréziát ábrázoló metszetét abban a sorozatban is megtaláljuk, melyet a bécsi Anton Doll³⁸ 1806–1807-ben egy francia könyv nyomán jelentetett meg. Pierre Blanchard 1803-ban a fiatalok épülésére adta közre híres emberek életrajzát és portréját tartalmazó, illusztrált életrajzgyűjteményét, mely – több más korabeli munkához hasonlóan – címében is hordozta a műfaj legismertebb ókori példájának, a Párhuzamos életrajzok szerzőjének, Plutarchosnak a nevét.³⁹

Pierre Blanchard sorozata a reneszánsz fametszetű éremportrékhoz hasonló, medaillonba foglalt arcképeket tartalmazott – kötetenként 8–10 lapot. Doll előképként Blanchard könyvének számos illusztrációját átvette, azoknak a portréit azonban, akiknek életrajzával kiegészítette az eredeti sorozatot – ezek elsősorban osztrák és német írók, költők, zeneszerzők, politikusok és uralkodók voltak –, külön el kellett készíttetnie.⁴⁰ Doll az első és a harmadik kötetbe Blaschkével négy-négy portrét tartalmazó címlapképet is metszetett. Mária Terézia özvegyi ruhás portréja ezek egyikén, a harmadik kötet elején, Erzsébet angol királynő, Anna francia királyné és II. Katalin orosz cárnő portréja mellett található.⁴¹

Blaschke özvegyi ruhás Mária Terézia portréja szerepelt – igazodva a 76 arcképet tartalmazó sorozat egységes grafikai képéhez – Joseph Hormayr 1807–1814 között kiadott *Oesterreichischer Plutarch*-jában is.⁴² (5. kép) Talán csak véletlen egybeesés, hogy Anton

³⁶ Schütz, Joseph Baptist: *Allgemeine Weltgeschichte für denkende und gebildete Leser. Nach Eichhorns, Gallettis und Remers Werken bearb.* Wien, 1805. Achter Band.

³⁷ *Biographiák vagy a' régi és újabb időbéli nevezetes embereknek életeknek 's viselt dolgaiknak leírásai.* Schiller után fordította Tanárki Mihály. Második Darab. Pesten, 1812. Trattner Mátyás, Ts. kir. priv. Könyvnyomtatónak betűivel és költségével. Vö.: Nagydiósi Gézáné: *Karacs Ferenc rézmetsző-munkássága halálának 120. évfordulójára.* In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Budapest, 1959. 326., 336.

³⁸ Seemann, Otmar: *Bibliographia Dolliana. Nach den verschiedenen Doll-Verlagen getrennt.* 1998. Kézirat.

³⁹ *Le Plutarque de la jeunesse ou abrégé des vies des plus grands hommes de toutes les nations. Depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours ; au nombre de plus de 200, et ornées de leurs portraits...* Rédigé par Pierre Blanchard, 4 tomes. – Paris, an XI-1803.

⁴⁰ *Neuer Plutarch, oder kurze Lebensbeschreibungen der berühmtesten Männer aller Nationen von den ältesten bis auf unsere Zeiten.* Herausgegeben von Peter Blanchard. Aus dem Französischen frey übersetzt, und mit neuen Biographien vermehrt. Erster Band – Zweiter Band. Wien, 1806. Dritter Band – Vierter Band. Wien, 1807. A birodalmi patriotizmus szemléletének megfelelően helyet kaptak a kiadványban a nem osztrák területek nevezetes személyei, például Attila, Szent István, Zrínyi Miklós vagy a cseh Žiska is.

⁴¹ *Neuer Plutarch, oder kurze Lebensbeschreibungen der berühmtesten Männer aller Nationen von den ältesten bis auf unsere Zeiten,* Dritter Band. Wien, 1807. Frontispiz.

⁴² von Hormayr, Joseph Freyherrn: *Oesterreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler der oester-*

Doll 1807-ben kezdte kiadni Hormayrnek a Habsburg Birodalom nevezetes történeti személyiségeit bemutató kiadványát, de az sem zárható ki, hogy a tiroli történész számára inspirációt jelentett a Dollnál megjelenő Blanchard-féle életrajzgyűjtemény. Az mindenesetre bizonyos, hogy a mindkét könyvben szereplő arcképek között több olyat találunk – közéjük tartozik Mária Terézia portréja is –, melyek azonos előképet követnek. Néhány esetben ugyanakkor Doll egy időben megjelenő két kiadványának illusztrációi eltérő előképek nyomán készültek.

5. kép

Blaschke János: Mária Terézia. Címlapkép.

Rézmetszet. In: Oesterreichischer Plutarch... von Joseph Freyherrn von Hormayr. Elfte Bändchen. Wien, 1807.

Blanchard – s a munkáját kibővítő Doll – kiadványának népszerűségét jelzi, hogy a Friedrich Kraft által javított és bővített életrajzgyűjteményt a pesti Konrad Adolf Hartleben 1815-ben hat kötetben újra kiadta.⁴³ Hartleben a Doll-féle kiadás kétszáz arcképe mellé Caspar Weinrauch (1765–1846) bécsi rézmetszővel száz új medaillon portrét, Blaschkével pedig két-két arcképet tartalmazó, díszes kerettel ellátott hat címlapképet készíttetett. Má-

reichischen Kaiserstaates. Wien. 1807–1814. I–XX. Band. Mária Terézia portréja: Elfte Bändchen. Wien, 1807. Címlapkép.

⁴³ *Neuer Plutarch, oder kurze Lebensbeschreibungen der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen von den ältesten bis auf unsere Zeiten*. Nach dem Französischen des Peter Blanchard neu herausgegeben, vermehrt und fortgesetzt von Friedrich Kraft. I–VI. Band. Pesth, 1815.

ria Terézia özvegyi ruhás portréja a Doll-féle kiadáshoz hasonlóan kiemelt helyen, a negyedik kötet elején – II. Katalinnal egy lapon – szerepel.⁴⁴ (6. kép) A rézmetszet ornamentális dísze – a dicsfényel körülvett nyolcágú csillag – az *Oesterreichischer Plutarch* Blaschke által készített lapjaival rokonítható. (5. kép)

6. kép

Blaschke János: Mária Terézia. Címlapkép.

Rézmetszet. In: *Neuer Plutarch, oder kurze Lebensbeschreibungen der berühmtesten Männer und Frauen...* von Friedrich Kraft. IV. Band. Pesth 1815.

Blaschke özvegyi ruhás Mária Terézia portréjának közlését 1823-ben Igaz Sámuel is tervbe vette Hébe című irodalmi almanachja illusztrációjaként. Igaz, Kazinczy Ferenchez írott levelében közli, hogy megkapta a széphalmi költő Mária Terézia életrajzát. A kiadók egy része ebben az időben már nemcsak arra törekedett, hogy kiadványa illusztrációi tartalmilag kapcsolódjanak a közölt szöveghez, hanem arra is, hogy hangulatában, szemléletében is megfeleljenek annak: „...bátran adhatjuk Theresiának özvegyi képét, a’ szép tisztos Mátrona nem ütközik egybe a’ róla itten mondottakkal. Blaschke fogja metszetni. Vignettnek Világosvár jó. Rajzolatja igen szép. Ezt is Blaschkénak adtam.”⁴⁵

⁴⁴ *Neuer Plutarch, oder kurze Lebensbeschreibungen der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen von den ältesten bis auf unsere Zeiten*. Vierter Band. 1815.

⁴⁵ Váczy János: *Kazinczy Ferenc levelezése*. 18. kötet, Budapest, 1908. 4221. számú levél, Igaz Sámuel Kazinczynak. Bécs, 1823. július 18. 377.; portréábrázolás és életrajz kapcsolatához vö.: Wendorf, Richard: „*Ut Pictura Biographia: Biography and Portrait Painting as Sister Arts*”. In: Wendorf,

A metszetet, mely az 1824. évi *Hébé*-ben jelent meg, Igaz terveitől eltérően végül nem Blaschke, hanem Berkovetz József készítette, éppúgy, mint a Világosvárat ábrázoló vignettát. S nemcsak a metsző személye változott meg, hanem az ábrázolás ikonográfiai típusa is: Berkovetz metszete nem özvegyi ruhában ábrázolta az uralkodónőt, hanem egy fiatalkori arcképe (Martin van Meytens, 1748) nyomán magyar királynőként, baloldalán a magyar koronával.⁴⁶ A változás okát feltehetően nem a megrendelő és a bécsi rézmetsző közötti viszony megromlásában kell keresnünk, mert Blaschke az 1825. évi almanach számára már újra készített két illusztrációt, s három munkával szerepelt a következő évi *Hébé*-ben is.

7. kép

Joseph Kovatsch (Anton von Maron festménye után): Mária Terézia özvegyi ruhában.
Rézmetszet. In: Carl Haas: Kaiserliche – königliche Bilder-Gallerie im Belvedere zu Wien.
Vierter Band. Wien und Prag, 1828. [36. kép]

Anton von Maronnak az özvegyi ruhás Mária Teréziát ábrázoló említett – egykor a Belvederében, ma a *Kunsthistorisches Museum*-ban őrzött – festményéről készült rézmetszet szerepelt abban a reprezentatív, a 17–18. századi reprodukciós metszetalbumok ha-

Richard (Ed.): *Articulate Images*. Minneapolis, 1983. 98–124.; Richard Wendorf: *The Elements of Life: Biography and Portrait-Painting in Stuart and Georgian London*. Oxford, 1990.

⁴⁶ *Hébe Zsebkönyv MDCCCXXIV*. Kiadta Igaz Sámuel... Bécsben.

gyományát követő négykötetes kiadványban, melyben Carl Haas könyvkiadó a bécsi Belvedere Galéria legszebb festményeinek másolatait mutatta be.⁴⁷ (7. kép) Bár az albumban Blaschke több mint tíz lapját is megtaláljuk, a Maron festményt a szintén magyar származású Joseph Kovatsch metszette rézbe. Az özvegyi ruhás uralkodónő portréival előszeretettel illusztrálták a 19. század végi nagy történeti összefoglaló munkákat is.⁴⁸

A Vitam et sanguinem jelenet

Blaschke János a Mária Terézia arcképeken kívül egy, az uralkodónő életéhez kapcsolódó történeti jelenet rézbe metszésére is megbízást kapott. A kor népszerű történetírójának, Ludwig Albrecht Gebhardinak Magyarország históriáját bemutató 1802-es köteteit három címlapkép díszítette – a harmadik kötetét a nevezetes jelenet,⁴⁹ melynek során a hagyomány szerint 1741. szeptember 11-én a pozsonyi országgyűlésen a magyar nemesség „*Vitam et sanguinem pro rege nostro!*” felkiáltással biztosította a fiatal uralkodónőt támogatásáról a poroszokkal vívott örökösödési háborúban. (8. kép) Ugyanez a kompozíció található – csak magyar felirattal – Székér Joachim 1808-ban magyar nyelven megjelent Magyarország történetében is.⁵⁰ Bár ez utóbbi metszet jelzetlen, a kompozíció azonossága miatt bizonyos, hogy vagy ezt a lapot is Blaschke metszette, vagy egy másik rézmetsző az 1802-es illusztráció alapján. Ezekkel a rézmetszetekkel kiegészíthetjük a *Vitam et sanguinem* jelenet ikonográfiáját.⁵¹ Blaschke metszetén – számos más korábbi és későbbi illusztrációhoz hasonlóan – egy jelenetbe helyezi a magyarok lelkes felajánlását és a trónörökös bemutatását, habár a két jelenet a történeti források szerint valójában különböző időben zajlott le.⁵²

A téma („*die große Theresia auf dem Landtage zu Preßburg*”) – az uralkodói család tagjainak történeti nevezetességű cselekedetei között – szerepelt abban a listában is, melyet az *Oesterreichischer Plutarch* adatai alapján Hormayr állított össze János főherceg számára a thernbergi kastély díszítésére szánt festménysorozathoz. A sokszorosított grafikai lapok ízlésformáló, ismeretterjesztő és propaganda funkcióját felismerve Hormayr hangsúlyozta, hogy a szélesebb közönség hazafias érzelmeinek elmélyítése érdekében fontos lenne a festményeket metszetmásolatokban is terjeszteni.⁵³

⁴⁷ Haas, Carl: *Kaiserliche – königliche Bilder-Gallerie im Belvedere zu Wien*. Nach den Zeichnungen des k. k. Hofmahlers Sigm. V. Perger, in Kupfer gestochen von verschiedenen künftlern. Vierter Band. [36] Wien–Prag, 1828.

⁴⁸ *Az Osztrák–magyar Monarchia írásban és képben*. Bevezető kötet. Budapest, 1886. 513.; Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. VIII. kötet. Budapest, 1898. 368–369.

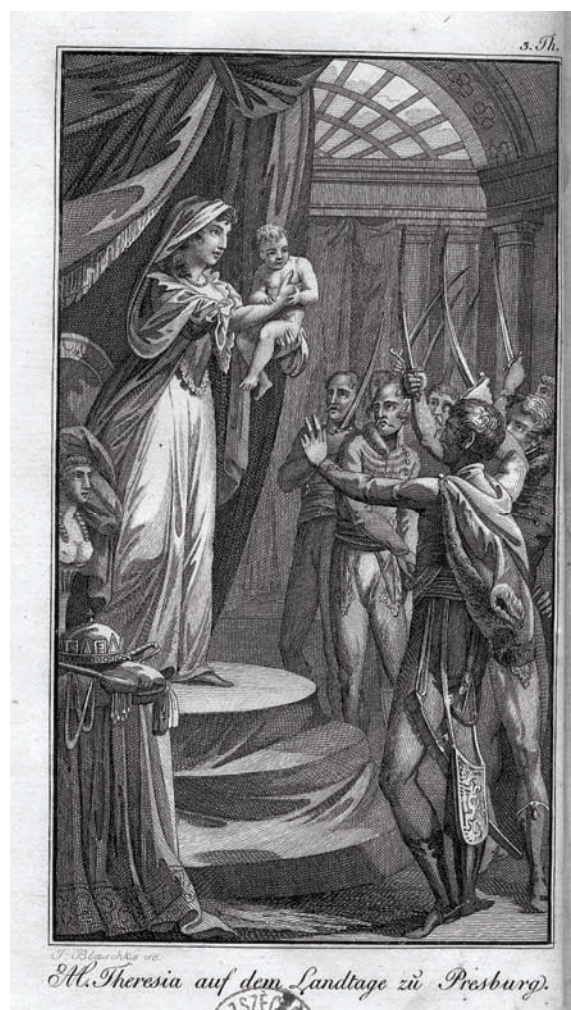
⁴⁹ *M. Theresia auf dem Landtage zu Presburg*. In: Gebhardi, Ludewig Albrecht: *Geschichte des Reichs Hungarn*. Dritter Theil. Pesth, 1802.

⁵⁰ Életünket és Vérünket. Jelzetlen. In: Székér J. Aloysius: *Magyarok' Eredete, a' régi, és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt*. Második könyv. Pesten, 1808.

⁵¹ *Maria Theresia und ihre Zeit*, 463–465.; Telesko: *Geschichtsraum Österreich*, 79–105., 352.

⁵² Barta: *Familienporträts der Habsburger*, Abb. 51.

⁵³ „*Welche Aufforderung an unsere besten vaterländischen Kupferstecher, eine Gallerie solcher Tableaus zu liefern, die nach und nach gewiß in keinem bedeutenderen Hause fehlen würden, wo vaterländische Gesinnungen einheimisch sind.*” Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. Freytag den 11. Montag den 14. und Mittwoch den 16. October 1811. (Nr. 122. 123. und 124.) 523.; vö.: Frodl-Schneemann, Marianne: *Johann Peter Krafft 1780–1856*. Wien–München, 1984. 67., 181. (205. jegyzet).

8. kép

Blaschke János: *M. Theresia auf dem Landtage zu Presburg*. Címlapkép.
Rézmetszet. In: Ludwig Albrecht Gebhardi: *Geschichte des Reichs Hungarn*.
Dritter Theil. Pesth, 1802.

Az ikonográfiai típus magyarországi népszerűségét jelzi, hogy ez lett volna a harmadik darabja annak a sorozatnak, melyet az 1820-as évek elején a magyar nemesség a pesti Nemzeti Múzeum számára Peter Krafft-tal kívánt megfestetni („*Maria Theresia mit dem Säugling Erzherzog Joseph auf dem Landtag zu Preßburg, 1741.*”) A festmények közül végül csak a Zrínyi Miklós szigetvári kirohanását, illetve I. Ferenc magyar királlyá koronázását (1792, Pozsony) ábrázoló kompozíció készült el.⁵⁴

⁵⁴ Frodl-Schneemann: *Johann Peter Krafft*, 67.

HERMANN RÓBERT

Programvita és obszcenitás

*Andrássy Gyula gróf és Dessewffy Emil gróf politiko-pornografikus verses üzenetváltása 1848 elején (avagy, mindig lehet lejjebb)*¹

A paszkvillusok, a (többnyire) verses politikai gúnyiratok műfajának komoly hagyományai vannak a magyar politikai költészetben. Ahogy az írás tudománya egyre szélesebb társadalmi rétegekben és csoportokban terjedt el, úgy vált ez a kezdetben ismert szerzők nevéhez köthető s időnként magas irodalmi értéket képviselő műfaj is egyre népszerűbbé – s egyre alacsonyabb színvonalúvá. Olyannyira, hogy a 17–18. századtól egyre gyakoribbak a kimondottan mocskolódó, trágár költemények e műfajban. E paszkvillusok „utódai” a 19. század első felében megjelenő kortesnóták, kortesversek, ugyanakkor az eredeti műfaj is továbbélt.² Elég, ha csupán azokra az epigrammában írt verses jellemzésekre gondolunk,

¹ Az írás rövidebb, népszerű formájú, jegyzetek nélküli változata megjelent a Rubicon 2010. évi 3. számában.

² Molnár András: *Pártküzdelmek költészet. Paszkvillusok, kortesversek a reformkori Zalából*. In: Turbuly Éva (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok 1990. Zalai Gyűjtemény 31. Zalaegerszeg, 1990. 193–228.* (az ismertetett költemények közlésével.) További kortesverseket közölnek még: Thallóczy Lajos: *1790. országgyűlési pasquill*. Hazánk. Történelmi közlöny. Szerk. Abafi Lajos. V. k. 1886. 154–157.; Elek Salamon: *1802. országgyűlési pasquillusok*. Hazánk. Történelmi közlöny. Szerk. Abafi Lajos. IX. k. 225–238., 296–310.; Paszlavszky Sándor: *Az 1808. csendesnek dicsért országgyűlés. Írta Szemere Albert Tolcsván, 1808. nov. 25-én*. Hazánk. Történelmi közlöny. Szerk. Abafi Lajos. VII. k. 159–160.; Vitális Mór: *Országgyűlési pasquillok 1825-ből*. Hazánk. Történelmi közlöny. Szerk. Abafi Lajos. IX. k. 151–158.; Iványi István: *Az 1827-ki országgyűlési követek rövid jellemzése*. Hazánk. Történelmi közlöny. Szerk. Abafi Lajos. III. k. 76–79.; Illésy János: *Országgyűlési gúnyvers. Kajdácsi Antal baranyai követnek az alvilágból írott levele az 1830. esztendei országgyűlésre*. Hazánk. Történelmi közlöny. Szerk. Abafi Lajos. X. k. 155–157.; Thallóczy Lajos: *Gúnyzó az 1832–33. országgyűlésére*. Hazánk. Történelmi közlöny. Szerk. Abafi Lajos. V. k. 1886. 392–395. VI. k. 475–477., 559–560.; Paszlavszky Sándor: *Gúnyiratok az 1833-iki országgyűlésről*. Hazánk. Történelmi közlöny. Szerk. Abafi Lajos. X. k. 237–238.; Várady Ferenc (szerk.): *Baranya multja és jelene*. Pécs, 1898. II. k. 674.; Kacziány Géza: *Politikai gúnyversek 1837-ből*. Hazánk, 1899. márc. 19. 17.; Tolnai Vilmos: *Kortesnóták a Kubinszky-Pecsovics világból*. Irodalomtörténeti Közlemények, 25. (1915) 471–476. [1839.]; Bodnár István – Gárdonyi Albert: *Bezerédj István 1796–1856*. Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1920. II. k. 16., 18–22., 31., 54., 65–68. [1839–1840]; Takáts Sándor: *Asszonyaink a nemzeti eszmék szolgálatában*. In: *Emlékezzünk régiekről*. Budapest, é. n. 490.; Takáts Sándor: *Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai*. In: *Hangok a múltból*. Budapest, é. n. 291–292.; Gulyás József: *Vármegyei gúnyversek*. Irodalomtörténeti Közlemények, 49. (1939) 176–177.; Horváth Zoltán: *Követválasztási gúnyvers 1843-ból*. Soproni Szemle, 18. évf. (1964) 71–74.; Molnár András: *Egy kortesdal politikai háttere. (Sopron vármegye és az adminisztrátori rendszer) (1845–1848.)* Soproni Szemle, 47. évf. (1993) 1. sz. 61–67.; Rácskay Jenő: *„Abcug Sigray”. Egy választás a kortesdalok tükrében*. Vasi Szemle, 29. évf. (1985) 3. sz. 410. – Ezúton köszönöm Molnár András barátomnak, a Zala

amelyek Nógrád megye reformkori politikai elitjéről fennmaradtak.³ De még 1848-ban is találkozunk e műfaj darabjaival.⁴

A magyar reformkor e két műfaj valóságos „virágkora” volt, hiszen a megyei tisztújítások vagy követválasztások előtt vagy azok során egy-egy jól eltalált rigmussal komoly erkölcsi kárt lehetett okozni az ellenpárt jelöltjének. Ennek alapján az e műfajban született „alkotások” szerzőit elsősorban a köznemesség soraiban kereshetnénk – már ha lehetne keresni őket, miután az alkotások többsége névtelen.

Nem kortesversként, hanem klasszikus „bökversként” született az a két „alkotás”, amelyeket alább teszünk közre. Ellentétben a paszkvillusok és kortesversek többségével, ezúttal a szerzők nevét is ismerjük. Nem a hétszilvafás vagy a *bene possessionatus* köznemesség, hanem a magas arisztokrácia soraiba tartoznak: a 19. századi magyar történelem két meghatározó jelentőségű figurája, Andrássy Gyula gróf és Dessewffy Emil gróf.

Andrássy Gyula első politikai felszólalását Zemplén megye 1844. szeptember 25–27-i közgyűlésén mondta el. 1845. szeptember 6-án a megye táblabírájává választották. 1846 augusztusában részt vett a Tisza-Gőzhajózási Társaság megalakításában, decemberben a szabolcsi testület elnökévé választották. 1847. október 14-én Lónyay Gáborral együtt Zemplén megye követévé választották. Az 1847–1848. évi országgyűlésen az ellenzék szűkebb tanácskozó testületének tagja volt. Részt vett a vukovár–fiumei vasút ügyében kiküldött országgyűlési bizottság munkájában is. Tagja volt az alsótábla március 15-én Bécsbe utazó küldöttségének is. Április 22-én István nádor Zemplén megye főispánjává nevezte ki. A népképviselői országgyűlésen a felsőház tagjaként vett részt. 1848. szeptember 29-én Móga János fővezér parancsőrtisztjeként ott volt a pákozdi csatában, októberben honvédőrnagyként ő vezette a lajtai táborba Zemplén megye önkéntes mozgó nemzetőrszázalóját, s részt vett a schwechati csatában. 1849. május végén a magyar kormány követeként Isztambulba utazott, s noha a török hatóságok nem ismerték el diplomáciai státuszát, 1849. november végéig a török fővárosban maradt, s csak akkor távozott, amikor már a kisázsiai internálás veszélye fenyegette.⁵

Dessewffy Emil a reformkori „újkonzervatív” irányzat egyik legjelentősebb politikusa, politikai pályáját 1830-ban Szabolcs vármegyében kezdte, 1844-től a Budapesti Híradó szerkesztője, az újkonzervatív tábor egyik vezetője volt. Fontos szerepet játszott a Konzervatív Párt megalakításában és programjának megírásában. 1848 márciusa után visszavonult a közügyektől, 1848 októberétől több emlékiratban is javaslatokat tett Alfred zu Windisch-Grätz tábornagynak a magyar forradalom felszámolásával és résztvevőinek megbüntetésével kapcsolatban. Az 1849. márciusi olmtői alkotmány kibocsátása után többször is javasolta Magyarország 1848 előtti alkotmányának helyreállítását.⁶

Megyei Levéltár igazgatójának, hogy a kortesverssekkel kapcsolatos szakirodalmi gyűjtését rendelkezésemre bocsátotta.

³ [Madách Imre – Pulszky Ferenc – Szontagh Pál:] *Nógrádi képcsarnok*. S. a. r. Praznovszky Mihály. Nógrádi irodalmi ritkaságok 3. Salgótarján, 1984. Első közlése: *Madách Imre összes művei*. S. a. r. Halász Gábor. Budapest, 1942. II. k. 1184–1192.

⁴ *Képviselői mellképek 1848-ból az 1848-diki „Életképek” „Charivári”-jából*. Hazánk s a Külföld, 1868/48. 768.

⁵ Hermann Róbert: „A szép akasztott”. *Andrássy Gyula 1848–1849-es szerepéről*. Hadtörténelmi Közlemények, 103. évf. (1990) 4. sz. 3–53.

⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. k. Budapest, 1893. 819–824. hasáb; Eötvös József: *Gróf Dessewffy Emil*. In: *Arcképek és programok*. S. a. r. Fenyő István. Eötvös József művei. Budapest, 1975. 244–261. [1867]; Wertheimer Ede: *Új adatok a magyar ó-konzervatívok történetéhez*. I. Történelmi Szemle 4. évf. (1915) 545–574. II. uo. 5. (1916) 98–127.; Dénes Iván Zoltán:

Andrássy először 1846-ban került szembe Dessewffy Emillel, amikor a liberális Pesti Hírlap május 21-i számában élesen és gunyorosan bírálta Dessewffy „Legyünk őszinték” című, az ellenzékét támadó cikksorozatát. Ismerhették egymást Szabolcs megye közgyűléseiről is, hiszen Dessewffy éveken át volt a megye tisztségviselője, Andrássy családjának pedig Tiszadobon volt birtoka.⁷ Korábban e községben alakult meg a Tisza-dobi Tiszaszabályozási Társaság, s 1845. október 9-én Széchenyi elnökletével a Tisza-szabályozásban érdekelt törvényhatóságok küldötteinek tartott tanácskozása után itt mondták ki a Társaság újjáalakulását, s annak elnökévé Andrássy Gyulát választották.⁸

1845. december 1-jén a Társaság debreceni gyűlésén hat küldöttet választottak a Tiszaszabályozási (később Tiszavölgyi) Társulat 1846. január 19-i pesti alakuló nagygyűlésére, s a küldöttek között szerepelt Andrássy és Dessewffy Emil is.⁹ Az ülésre végül nem január 19-én, hanem 20-án, folytatására 22-én, a Társulat alakuló ülésére 26-án került sor.¹⁰ Mind Andrássyt, mind Dessewffyt beválasztották a Társulat ügyvivői testületébe.¹¹ Amikor a Tisza-szabályozás legfőbb tervezője, Vásárhelyi Pál mérnök hirtelen elhunyt, Széchenyi a Tiszavölgyi Társulat ügyvivőivel 1846. április 11-én egy fogadalomlevelet íratott alá, amely szerint „ebbeli tisztünkben ernyedetlen buzgalommal és csüggedni nem tudó állhatatos közremunkálással akarunk és fogunk bármily előfordulható akadályok dacára, erőnk szakadtáig hűn és becsületesen eljárni.” Az okmányon ott volt mind Andrássy, mind Dessewffy aláírása.¹²

A Tisza-völgyi Társulat alapszabályáról dönteni hivatott 1846. augusztus eleji üléseken főleg Dessewffy játszott kiemelkedő szerepet, de a közgyűlés végül nem az ő, erősen centralisztikus elképzelését fogadta el.¹³ 1846. augusztus 4-én Andrássy is ott volt Debre-

Egy mítosz születése. Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre. In: *Az önrendelkezés érvényessége.* Nemzet és Emlékezet. Budapest, 1988. 169–195.

⁷ László Géza: *A tiszadobi lakosok zenebonája 1848/1849-ben.* In: Takács Péter (szerk.): *A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez.* Erdélytörténeti Könyvek 2. Debrecen, 1998. 61–75. Az ügyre vonatkozó iratok egy részét közli: *Szabolcs vármegye 1848/1849-ben. Források.* Vál. és szerk. László Géza. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények, 22. Nyíregyháza, 2000. 362–372.

⁸ *Gróf Széchenyi István beszédei.* Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Zichy Antal. Gróf Széchenyi István munkái II. k. Budapest, 1887. 489–492. (ebben tokaj-[tisza]füredi társulat szerepel); Deák Antal András: *Széchenyi István szemleútja a Tiszán, tárgyalásai a Tisza-völgyben, a Tiszavölgyi Társulat megalapítása.* In: *Széchenyi és a Tisza-völgy rendezése.* Tudományos emlékülés Tiszadobon. Széchenyi-emlékév 1991. Budapest, 1991. 37.; Bényei Miklós: *Széchenyi István és Debrecen. Tények és dokumentumok.* Csokonai História Könyvek 5. Debrecen, 1997. 125–126.

⁹ Bényei: *Széchenyi István és Debrecen*, 128., 204. 122. jz. Andrássy jan. 19-én Foghtüy János hajdú-kerületi alkapitánnyal és Frank Antal debreceni szenátorral közösen kereste fel Széchenyit. Uo. 129.

¹⁰ *Gróf Széchenyi István beszédei*, II. k. 494–496.; Bényei: *Széchenyi István és Debrecen*, 129–130. A Tisza-szabályozás ügyére általában lásd: Liphay Sándor: *Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai.* Budapest, 1896. 81–103.; Bagyó János: *Gróf Széchenyi István közlekedésügyi reformja és tevékenysége.* Budapest, 1913. 163–170.; Deák A. András: *Vízszabályozás.* In: Éri István (szerk.): *Széchenyi és kora.* Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára 3. Budapest, 1991. 186–193.; Deák Antal András – Lanier, Amélie: *Széchenyi István és Sina György közös vállalkozásai.* A múlt ösvényén. Budapest, 2005. 109–125.

¹¹ Kovács Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848.* Budapest, 1889. I. k. 23., 32.

¹² Közli Liphay: *Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai*, 91.

¹³ Kovács: *Gróf Széchenyi István közéletének*, I. k. 57–60.

cenben a társulat aznapi ülésén, s ő terjesztette elő a Tisza-gőzhajózási Társulat megalakításának tervét s annak programját. Ezt a gyűlés tagjai egyöntetűen elfogadták, s Andrássyt az új társulat alelnökévé választották.¹⁴ Andrássy aktív szerepét az augusztus 5-i ülésen egy hírlapi tudósítás általánosságban említi.¹⁵ Magának a szabályozásnak a költségeire Andrássy 30 000, Dessewffy 5000 forintnyi kötelezettséget írt alá.¹⁶

Kemény Zsigmond naplójából tudjuk, hogy 1846. augusztus 6-án egy, Széchenyivel közösen a hajdúsági Zeleméren tett látogatásuk alkalmával Dessewffy azt fejtegette Andrássynak, Kovács Lajosnak és Keménynek, „hogyan van győződve, miképp mindhárman idővel véle egy zászló alatt fogunk harcolni; mert minden kitűnő talentumú és mérsékelt gondolkodású ember végre átlátandja, hogy csak a kormánnyal és a kormány által lehet nagyszerűen hatni a haza boldogságára”. Erre Andrássy tréfásan megjegyezte: „sőt, inkább minden erőnkől igyekezünk őt összemorzsolni s pulverizálni [porrá törni], mert nincs szükségünk oly elváltotatóra.”¹⁷ Másnap, a debreceni Nagyerdőben tartott díszebéd alkalmával Dessewffy – aki „szokása ellenére, kissé leitta magát” – újrakezdte a győzködést: „jőjjetek ti is az én kalapom alá, hiszen in ultimo analýsi oly mérsékelt emberek közt, mint ti és köztünk nincs lényeges különbség. Mindnyájan haladni kívánunk, kímélve a régi formákat.” Andrássy válasza még egyértelműbb volt: „Barátom, oly köpenyforgató emberre, mint te, semmi szükségünk.”¹⁸ Az 1847–1848. évi országgyűlések vitáiban nem találkoztak, hiszen Andrássy az alsó-, míg Dessewffy a főrendi táblán foglalt helyet. Az alább közölt költeménypár azonban mégis egy 1848 telén lezajlott, sajátos formájú „összezsapást” őrzött meg.

A két költemény a következő:

Egy kis történet, mint jóslat.
Dessewffy Emil barátomnak Andrássy

*Egy olasz hajdanában
Asszonyt akart gyakni.
De midőn legbujábban
kezdé a tempót rakni,
A férj megérkeze éppen,
S felvágván a nadrágot,
Hátulról megtevé szépen,
Mit ez elől tenni vágyott.*

-

*De hogy megértsd soraim törekvését,
Ím, itt adom azok értelmezését.
Az olasz, az ti vagytok,
Átkozott pecsovicso.*

¹⁴ Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Vízota Gyula. Hatodik kötet. (1844–1848). Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 15. k. Budapest, 1939. 419–420.; Bényei: *Széchenyi István és Debrecen*, 148–150.

¹⁵ Gróf Széchenyi István beszédei, II. k. Budapest, 1887. 506.

¹⁶ Kovács: *Gróf Széchenyi István közéletének*, I. k. 121.; Bényei: *Széchenyi István és Debrecen*, 181.

¹⁷ Kemény Zsigmond naplója. S. a. r. Benkó Samu. Budapest, 1974. 129. Széchenyi naplója semmit nem ír a vitáról, holott Kemény tanúsága szerint ő igyekezett lecsillapítani a vitázókat. Vö.: Bényei: *Széchenyi István és Debrecen*, 157., 164–165.

¹⁸ Kemény Zsigmond naplója, 135.; vö.: Bényei: *Széchenyi István és Debrecen*, 170–171.

*Az asszony, melyet minden pecsovics hisz, hogy meghág,
A szegény elhagyott Magyarország.
A nadrág – a program, a tiétek,
Melyet mi felvágunk, higgyétek;
A férj, barátim, leszünk – mi.
A megbaszottak lesztek – ti.*

Felelet Dessewffy-től

*Nem irigylem seggbaszó dicsőségtek,
Melyet élvezni ennyire égtek.
Mi erre nem vágyunk éppen,
Azért köszönjük is szépen
Tőled e szép akaratot,
Mely ily szép célra ragadott,
De azt hidd el, ha ennyire áll faszotok,
Seggünkre – müljon aggodalmatok.
Erős hashajtókra gondunk leszen,
Sikerük nektek járand egészen;
S ha vágytok lenni seggünk baszóí,
Hagyján, mi leszünk faszotok leszarói.*

A kései olvasó nehezen képes megszabadulni a magas arisztokratákra általában nem jellemző stílus okozta megdöbbenéstől. Első látásra klasszikus ellenzéki/liberális – konzervatív csörtéről van szó, amelyben a kezdeményező félnek még úgy-ahogy sikerült a kétszeres közösülést a politikai pártcsaták metaforájává tenni, a riposztózó konzervatív fél viszont tökéletesen elsüllyedt az alpáriság mocsarában. Történészként azonban érdekes feladat annak felderítése, hogy mikor is keletkezett a két verzeset.

A *terminus postquam* nyilvánvalóan 1846. november 12., amikor Keglevich Gábor gróf tárnokmester szállásán megalakult a Konzervatív Párt, s Dessewffy Emil gróf, akit 1846 júniusában a párt megalakulásának előkészítésére kiküldött választmány elnökségével megbíztak, ismertette a párt programját. Az elfogadott programot Dessewffy aláírásával nyomtatott körlevélben küldték szét 1846. november 14-én.¹⁹

Az „átkozott pecsovicsok” említése is egyértelművé teszi a verzeset által megcélzottak körét: a pecsovics a magyar konzervatívok gúnyneve volt 1839 óta, amikor a Tolna megyei követválasztás idején a konzervatív tábor egyik vezérének, Festetics Rudolf grófnak a tisztartója, Pecsovits Ferenc látta el étellel és itallal az összegyűlt kisnemességet. A derék választók persze hálásan éljeneztek jótevőjüket, mire az egyik ellenzéki politikus, Huszár Pál esküdt a kormánypárti Paczolay György esküdt fejéhez vágta: „No te pecsovics.” Paczolay erre válaszul egy Galíciából odakerült vörösképpű tímárlegényhez, bizonyos Kubinszkihoz hasonlította Huszárt, s ettől kezdve a tolnai konzervatívokat pecsovicsoknak, az ellenzékieket pedig kubinszkiaknak hívták. Míg azonban az előbbi elnevezés lassan a konzervatívok országszerte ismert gúnynevévé vált, a kubinszkiak elnevezés alig jutott túl Tolna határa-

¹⁹ Közli Andics Erzsébet: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. I. k. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1981. 206–216. Elemzését lásd: Dénes Iván Zoltán: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Eszmetörténeti Könyvtár 11. Budapest, 2008. 179–191., 206–210. Vö. még: Velkey Ferenc: „Párt! Szólj, ki vagy!” Politikai önmeghatározások 1846–47 pártprogramjaiban. In: Molnár András (szerk.): *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Zalaegerszeg, 1998. 49–72.

in.²⁰ (Az országos elterjedésben nyilvánvalóan közrejátszott az is, hogy ebben az időszakban kezdődtek meg a magyar és a horvát nemzeti mozgalom közötti nyílt ellentétek, s a szláv hangzású pecsovics elnevezés alkalmas volt arra, hogy a konzervatív tábor „nemzetietlenségét” érzékeltesse. Az előfeltevés nem volt egészen alaptalan – valamivel kevesebb mint tíz évvel a gúnynév keletkezése után, 1849. május 2-án Pecsovits Ferenc bált adott tolnai lakásán – a dél felé vonuló Josip Jellačić horvát bán cs. kir. táborszernagy és vezérkara tiszteletére...²¹)

A programnak az ellenzék által történt „felvágása” nyilvánvalóan a program bírálatát jelentí. S a keletkezési idő kérdése itt válik némileg bonyolulttá. A nyomtatásban szétküldött konzervatív pártprogram nyilvánvalóan eljutott a reformellenzék tagjaihoz is; Dessewffy Emil például a következő kommentárral küldte azt meg a tolnai liberális ellenzék egyik vezetőjének, Bezerédj Istvánnak: „Tudomás végett Bezerédj István tisztelt elvellenével közli Dessewffy.”²²

Csak hogy, a magyar sajtót „lenyűgöző” cenzúra miatt nem volt lehetőség arra, hogy a konzervatív programot a sajtó hasábjain lehessen megvitatni.²³ A program egyes elemei természetesen folyamatosan vita tárgyát képezték a Pesti Hirlap, a Budapesti Híradó vagy a Hetilap hasábjain; de magáról a konzervatív programról 1846–1847-ben nem folyt, mert nyilvánosan nem folyhatott vita.²⁴

A dolgot bonyolította, hogy 1847. február végén (az 1845-ben a Helytartótanácsnál kormányhivatalt vállaló) Széchenyi István gróf „Politikai programm. Töredékek” címmel maga is programadó írással rukkolt elő, amelynek jelentős része nem volt más, mint a vélelmezett ellenzéki program s az e programmal leginkább azonosított Kossuth Lajos bírálat. (A kézirat kisebbik része egyébként már 1846 szeptemberében, tehát a konzervatív pártprogram megszületése előtt készen volt; második feléhez viszont nagyjából egy hónap-

²⁰ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* 2., javított s bővített kiadás. Pest, 1868. II. k. 103. Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881.* Budapest, 1883. 79–80.; Bodnár-Gárdonyi: *Bezerédj István*, II. k. 19–20.; Csapó Mária: *Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben.* Értekezések a történeti tudományok köréből 111. Budapest, 1989. 102. „A Conservativok a' Pecsovics névért haraguszna és az ellenzékieket már most Kubinszkanak kezdik nevezgetni, de nem kap lábra ezen utolsó elnevezés, úgy, mint a' közönségessé vált gyermekszájban is halható Pecsovics nevezete a Conservativoknak” – írta naplójába Gyulay Lajos 1848. március 8-án. *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* S. a. r. V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus. Transylvanica Varietas. Budapest, 2003. II. k. 10. Érdekes módon, Széchenyi 1843. évi levelezésében mindkét nevet használta. *Gróf Széchenyi István levelei.* Összegejtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. II. k. Gróf Széchenyi István Munkái. IV. k. Budapest, 1890. 216–217., 226., 240.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten. Karton 1930. Südarmee unter Jellacic. 1849-5-ad 4. A cs. kir. déli hadsereg hadműveleti naplója, 1849. május 2-i bejegyzés.

²² Idézi Varga János: *Batthyány és a jobbágyfelszabadítás.* Századok, 116. évf. (1982) 6. sz. 1203. 40. jz.

²³ A cenzúra működésére lásd: Kovács Magda: *Petőfi versei és a cenzúra.* Irodalomtörténeti Közlemények, 72. évf. (1968) 200–203.; Kovács Magda: *Fejezetek a reformkori cenzúra történetéből.* In: Lukácsy Sándor – Varga János (szerk.): *Petőfi és kora.* Budapest, 1970. 249–287.; Hermann Éva: *Az Anti-úrbérváltás megjelenésének története.* In: uo. 289–307.; Frank Tibor: *Liberális cenzor Metternich Magyarországon: Reseta János.* Századok, 137. évf. (2003) 5. sz. 1169–1178.

²⁴ A sajtótörténeti összefoglalóban sincs nyoma annak, hogy magáról a programról vita folyt volna. Az Iparegysület lapja, a Hetilap nyilván azért sem foglalkozott a konzervatív program vitatásával, mert a cenzúra ezt az orgánomot kiemelt figyelembe részesítette. Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Budapest, 1979. 791–795. (A vonatkozó részt írta Kosáry Domokos).

pal ez utóbbi elfogadása után – és annak ismeretében –, december 15-én látott hozzá.)²⁵ Azaz, a liberális reformellenzék két irányból is nyomás alá került, hogy végre írásos programmal álljon elő – még ha e kétirányú nyomás néha egy irányból jövőnek is látszott.

Az ellenpárt, illetve Széchenyi programjának közzététele után nagy várakozások előzték meg az ellenzéki program megalkotását is. Deák Ferenc február végén az őt meglátogató Teleki Lászlónak és Kossuthnak amellet érvelt, hogy ne végleges programot alkossanak, csak az alapelvekben állapodjanak meg. „Szerinte ezen nyilatkozatnak vissza kellene utasítani némely, az ellenfél által ellenünk támasztott vádakat, de anélkül, hogy nyilatkozatunk a pecsovics program taglatatává vagy cáfolatává váljék – mert elvkijelentéseinknek kellene úgy szerkesztve lenni, hogy a cáfolatot magukba foglalják.” Deák azt is tanácsolta, hogy a márciusi ellenzéki konferencián még ne készítsenek programot, hanem csak annak alapelveit állapítsák meg.²⁶ Az ellenzék többsége azonban nem értett egyet e javaslattal, s így az 1847. márciusi értekezlet előtt több programvázlat is készült. Kossuth, Eötvös József és Szemere Bertalan egyaránt készítettek egyet. A március 14-én Klauzál Gábornál tartott ellenzéki értekezlet úgy döntött, hogy Kossuth és Szemere verzióját kell egybeönteni.

E határozatokat aztán a március 15-i ellenzéki gyűlés el is fogadta.²⁷

A határozatok alapján egy bizottmányt küldtek ki, amelynek feladata az volt, hogy véglegesítse a szöveget. E bizottmány tagja volt Kossuthon kívül Deák, Eötvös, Pulszky Ferenc, Teleki László és Szemere. Az alapszöveg Kossuthtól származott, s ennek felhasználásával, de alapos átdolgozásával öntötte végleges formába Deák az 1847. június 7-i ellenzéki gyűlésen elfogadott Ellenzéki Nyilatkozatot.²⁸

Az Ellenzéki Nyilatkozat *tartalmi* válasz volt mind a Konzervatív Párt programjára, mind Széchenyi programtöredékére; de nem tartalmazta egyik program *közvetlen* bírálatát sem. Hazai terjesztése elé komoly akadályok tornyosultak: a cenzori hivatal 1847. június 12-én felfedezte és bezáratta az Ellenzéki Nyilatkozatot sokszorosító Vietorisz-féle pesti nyomdát, így Batthyány Lajos gróf, az Ellenzéki Párt elnöke csak augusztus végén tudta annak példányait szétküldeni.²⁹

²⁵ Vizsota Gyula: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái. Budapest, 1930. II. k. CLXXI–CLXXXV., 683–832.

²⁶ Teleki László – Wesselényi Miklós, Pest, 1847. március vége. (Wesselényi április 3-án kapta meg.) Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt.) Levelestár. (Fényképmásolat.) A vonatkozó részt idézi Horváth Zoltán: *Teleki László 1810–1861*. Budapest, 1964. I. k. 152. (téves dátummal) és Molnár András: *Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat*. In: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak, 20.

²⁷ *Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*. S. a. r. Barta István. Budapest, 1951. (a továbbiakban: KLÖM XI.) 116–130.

²⁸ Közléseit lásd: Bajza József (szerk.): *Ellenőr. Politicai Zsebkönyv*. Németország, 1847. 577–587.; *Deák Ferenc beszédei*. S. a. r. Kónyi Manó. 2. kiadás. Budapest, 1903. II. k. 163–169.; KLÖM XI. 152–157.; Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*, I. 1825–1849. S. a. r. Molnár András. Millenniumi Magyar Történelem. Politikai Gondolkodók. Budapest, 2001. 481–486. Keletkezésére legutóbb lásd: Molnár: *Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat*. In: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak, 15–24.; Molnár András: *Deák Ferenc a forradalom előtt*. In: Molnár András (szerk.): *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Zalai Gyűjtemény 43. Zalaegerszeg, 1998. 11–14.

²⁹ A nyomda bezárására lásd: KLÖM XI. Batthyány 1847. augusztus 28-i (kör)levelét közli: KLÖM XI. 167–168. és Molnár András: „*Viam meam persequor.*” *Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökség (1807–1848)*. Budapest, 2007. 685–686. – Varga, *Batthyány és a jobbágyszabadtétel* 1209. szerint a Cenzúra-Kollégium a Kancellária június 14-i parancsa után kiadott június 16-i

A konzervatív program tényleges cáfolatát Kossuth vállalta magára a Bajza József által szerkesztett s külföldön, valószínűleg Lipcsében megjelent „Ellenőr” című ellenzéki zsebkönyv hasábjain.³⁰ Kossuth két tanulmányt írt a kötet számára. Saját neve alatt tette közzé az „Adó” című írást, amelyben amellet érvelt, hogy a következő országgyűlésen hozzanak törvényt a közteherviselésről; emellett itt válaszolt Széchenyi című munkájára is.³¹

Ennél sokkal fontosabb volt a „Deregnyei” álnéven közzétett, „A magyar politikai pártok értelmezése” című tanulmánya, amelyben a konzervatív programmal kapcsolatban kifejtette, hogy míg az ellenzék kiindulópontja az 1790. évi X. törvénycikk Magyarország önállóságáról, addig a magukat konzervatívoknak, fontolva haladóknak nevező ellenfeleik a birodalmi egységet tekintik elsődlegesnek. Az ellenzék reformot akar – a konzervatívok legfeljebb zsíros kormányhivatalaikat akarják konzerválni. A nemzetnek tehát e két párt között kell választania. Kossuth szerint a konzervatívok győzelme oda vezetne, hogy Magyarország is az osztrák örökös tartományok sorsára jutna, amelyekben az abszolutisztikus kormányzati modell érvényesül. A közel hetven nyomtatott oldalt kitevő (s az eredeti kéziratban ennél hosszabb, de Bajza által megszelídített) munka immáron valódi válasz volt a Konzervatív Párt programjára; pontosabban, azt bizonyította be, hogy a konzervatívoknak nincs használható programjuk az ország előtt álló feladatok megoldására.³²

Bajza előszava szerint a kötet 1847 júniusában került nyomdába, s ezt igazolja az is, hogy a mű utolsó darabja az Ellenzéki Nyilatkozat szövege.³³ A szerkesztő nyilván ezt tartotta a legfontosabbnak, ugyanakkor a külföldi megjelenés miatt igencsak kétséges volt, hogy a mű s benne az Ellenzéki Nyilatkozat milyen széles körben és mikor fog hatni Magyarországon.³⁴ A Nyilatkozatot az 1847. júniusi gyűlés résztvevői ismerték, s Batthyány a Vietórisz-nyomdában kinyomott példányok lefoglalása után is gondoskodott a Nyilatkozat sokszorosításáról, de a sokszorosított példányok szétküldésére csak 1847. augusztus végén

utasítása dacára „a Nyilatkozat megjelenését és szétküldését már nem tudta meggátolni”; holott a KLÖM XI. kötetében kiadott iratokból egyértelműen kiderül hogy a kinyomtatott példányok lefoglalása júniusban sikeres volt, s Batthyány csak augusztus végén tudta szétküldeni a Nyilatkozatot és az ahhoz mellékelt kísérőlevelet. Ezt egyébként megerősíti Bezerédj István 1847. augusztus 29-én Wesselényihez intézett, az augusztusi ellenzéki tanácskozásokról szóló levele is. Közli Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. Budapest, 1905. II. kötet 488–491.

³⁰ Az Ellenőr keletkezéstörténetére lásd: Dezsényi Béla: *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban*. Irodalomtörténeti Közlemények, 57. évf. (1953) 190–194.; Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest, 1979. (A vonatkozó részt írta Kosáry Domokos). 799–801. Újabban lásd: Hermann Róbert: *Az „Ellenőr” – egy ellenzéki zsebkönyv*. Századok, 134. évf. (2010). Sajtó alatt.

³¹ *Ellenőr*, 448–572. Újraközölve Viszota: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája*, II. 876–945.

³² *Ellenőr*, 224–290.; Viszota: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája*, II. 835–875.; Deregnyei (Kossuth Lajos): *A magyar politikai pártok értelmezése*. S. a. r. Szigethy Gábor. Gondolkodó magyarok. Budapest, 1989. – Megjegyzendő, hogy a konzervatívok önmeghatározásainak ellentmondásaira egy 1846. évi cikkében már Gorove István felhívta a figyelmet. Kossuth szövegében néhány helyen ennek az írásnak a hatása is kimutatható, vagy legalább is érdekes, hogy mindketten hasonló érvelést használnak. Gorove István: *Elleneink és mi*. In: *Gattajai Gorove István emlékezete. Gyűjtemény irodalmi s szónoklati hagyatékából*. Budapest, 1882. 174–181.

³³ Az előszót újraközli: *Bajza József összegyűjtött munkái*. S. a. r. Badics Ferenc. Harmadik, bővített kiadás. Budapest, 1900. IV. k. 574–575.

³⁴ A Nyilatkozat egyébként még 1847-ben németül is megjelent: *Programm der Opposition. Nachtrag zu der ersten Auflage der Schrift: „Ungarische Zustände.”* Leipzig, 1847.

került sor.³⁵ A sokszorosítás sikeres lehetett; erre mutat, hogy például az Országos Széchényi Könyvtár kötetes kéziratai között négy, a Magyar Országos Levéltár Széchényi-gyűjteményében pedig három kéziratos másolata is megtalálható.³⁶ Joseph Andrew Blackwell, a bécsi angol nagykövetség ügynöke az év végén már a program elemzését is eljuttatta Lord Ponsonby nagykövetnek.³⁷

Az „Ellenőr” megjelenésének időpontjáról Bajza levelei alapján viszonylag pontos ismereteink vannak. Bajza 1848. január 15-én értesítette Kossuthot a kötet megjelenéséről azzal, hogy sajnálja, hogy csak most, „kivált Kegyed Adóról írt gyönyörű cikkjére nézve, hogy nem sokkal korábban”. A Kossuthnak szóló levélből tudjuk, hogy száz példány eladását Ráday Gedeon gróf vállalta magára, másik száz példányt pedig szintén az ő pozsonyi szállásán tettek le. Bajza arra kérte Kossuthot, hogy ha ismerősei között van valaki, akit alkalmasnak tart a kötet terjesztésére, közölje azt vele, s evégből egy kisebb köteget küldött Kossuthnak külön is.³⁸

Bajza 1848. január 19-én továbbított ötven példányt a kötetből eladás végett Fábián Gábornak azzal, hogy vigyázzon, el ne kobozzák; s hogy a befolyó összeget azonnal küldje meg, mert „nagy szükségünk van a pénzre”, mivel „roppant költségbe került a külföldöni nyomtatás”.³⁹ Nyilván ekkortájt küldhette meg Fáy Andrásnak is a tiszteletpéldányt azzal, hogy a kötet kiállítása „tömerdek bajaimba került”. A terjesztéssel kapcsolatban nem voltak illúziói: „Igen határozott hang uralkodik benne, de azt hiszem, semmi törvényellenes nem. Meglehet, hogy el fog tiltatni már csak azért is, mivel cenzúra nélkül nyomtatott.”⁴⁰

A Honderű című konzervatív szellemű szépirodalmi lap 1848. február 5-én adott hírt a kötet megjelenéséről,⁴¹ a *Morgenröthe* február 9-én. (A Pesti Hirlapban nem jelent meg

³⁵ Batthyány levele Huszár Zsigmond esztergomi alispánhoz az ellenzék szervezkedéséről, Pest, 1847. augusztus 28. Közli: KLÖM XI. 167–168. és Molnár: „*Viam meam persequor*”, 685–686. Az Ellenzéki Nyilatkozat kinyomtatásának megakadályozásáról egy titkosügynöki jelentés szerint Batthyány az ellenzék 1847. augusztus 22-i gyűlésén számolt be. Közli: KLÖM XI. 285–286. és Horváth: *Teleki László*, II. 137–138. Ezzel szemben a „tíz kötetes” vonatkozó fejezete szerint a nyomda bezárása és a kinyomott példányok lefoglalása után „a további példányok közzététele elmaradt”, s a Nyilatkozat először csak az Ellenőr hasábjain jelent volna meg. Vörös Károly: *A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1847)*. In: Magyarország története 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Szerk. Vörös Károly. *Magyarország története tíz kötetben*. 5/2. k. Budapest, 1980. 962.

³⁶ OSZK Kt. Fol. Hung. 1126., 1785.; Quart. Hung. 3106.; Oct. Hung. 586., illetve Molnár András barátom szíves közlése.

³⁷ Blackwell – Ponsonby, Pozsony, 1847. dec. 22. Közli *Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–49; presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, 15 August 1850*. London, 1851. 4–6. Az Ellenzéki Nyilatkozat ismertetését lásd uo. 15–16. A jelentést magyar fordításban közli Haraszti-Taylor Éva – Urbán Aladár (szerk.): *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851*. Fordította Katona Ágnes. Bibliotheca Historica. Budapest, 1989. 92–98., a vonatkozó részt lásd a 95. és 97. oldalon.

³⁸ Bajza – Kossuth, Pest, 1848. jan. 15. Közli Dezsényi Béla – Salacz Gábor: *Két ismeretlen Bajza-levél Kossuth Lajoshoz*. Irodalomtörténeti Közlemények, 58. (1954) 94–95.

³⁹ *Bajza József összegyűjtött munkái*, VI. 441.

⁴⁰ *Bajza József összegyűjtött munkái*, VI. 435.

⁴¹ 1847. február 5-ére teszi a kötet megjelenését Endrődi Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Az 1911-ben megjelent kötet bővített és javított kiadása. Sajtó alá rendezte Benjámin László, Kiss József és Pataki Ferenc. Budapest, 1972. 383. Forrásként a Honderűn kívül a Pesti Hirlap 3. számának 336. oldalára hivatkozik; ez azonban a lap 1848. március 18-i száma, amelyben a lap valóban először közölt tudósítást a kötet megjelenéséről. A kiadvány 390. oldalán a Pesti Hirlap március 18-i 2. számának 230. oldalára hivatkozva idéz a hirdetésből.

ilyen hír.) Teleki László gróf, az Ellenzéki Kör elnöke 1848. február 12-én Pozsonyból Vörösmartyhoz írott levelében a következőképpen lelkesedett: „Az Ellenőr gyönyörű könyv! mindenki elragadtatással olvassa! Verseid isteniek! naponta szavalja az ellenzéki casino!”⁴² A konzervatív Budapesti Hiradó február 15-én közölte, hogy „A 'Kör' zsebkönyve 'Ellenőr' cím alatt már megjelent.”⁴³ Február 17-én Kossuth „az Ellenzéki Kör most megjelent Ellenőrért” (és a „Magyar szöveg”-at) ajánlotta Wesselényi Miklós figyelmébe azzal, hogy „furcsa dolgokat firkáltunk össze belé”.⁴⁴ 1848. február 19-én az Ábrázolt Folyóiratban jelent meg egy tudósítás a kiadvány megjelenéséről.⁴⁵

Visszatérve Andrásy és Dessewffy verses „üzenetváltására”, erre valószínűleg ezekben a január közepe és február vége közötti hetekben kerülhetett sor. Dessewffy 1848. januári pozsonyi tartózkodásáról több adatunk is van. 1848. január 16-án innen írt a neves történetirónak, Jászay Pálnak.⁴⁶ Mindvégig igen aktív résztvevője volt az országgyűlés vitáinak is. A főrendi napló tanúsága szerint szinte minden ülésen felszólalt. Az „Ellenőr” első példányainak Magyarországra érkezését követő és a bécsi forradalmat megelőző mintegy hat hétben tartott országos ülések közül 1847. január 18-án, február 3-án, 4-én, 5-én, 10-én, 18-án, 19-én és 29-én fejtette ki a véleményét (ez utóbbi ülésen kétszer is); a márciusi üléseken viszont már egy alkalommal sem.⁴⁷ Február 1-jén Széchenyi említi naplójában, hogy a két tábla „elegyes” ülésén Dessewffyt (együtt más konzervatívokkal) lepisszegették.⁴⁸ Andrásy pozsonyi tartózkodása és ténykedése is jól dokumentált, e hat hét szinte minden napjáról van róla adatunk.⁴⁹

A verses üzenetváltásnak az „Ellenőr” megjelenése előtt nemigen lett volna *űrügye*, a március 13-i bécsi és március 15-i pesti forradalmat követően pedig olyan egyértelmű volt a liberális ellenzék győzelme, hogy az üzenetváltásnak nemigen lett volna *értelme*. No és Andrásynak és Dessewffynek fizikailag sem igen lett volna módjuk a versváltásra.

Február 26. körül még Dessewffy vitte fel Bécsbe azokat a pontokat, amelyek alapján az ellenzéki és konzervatív követek lehetségesnek tartották a megegyezést.⁵⁰ Tudjuk, hogy február végén más konzervatívokkal együtt már az országgyűlés feloszlását ajánlotta Ap-

⁴² Közli: Czapáry László (szerk.): *Vörösmarty emlékkönyve. A költő születésének százados évfordulójára rendezett országos ünnep alkalmából kiadta a székesfejevári Vörösmarty-Kör. Székesfejevár, 1900. 132–133.; Vörösmarty Mihály összes művei 18. Levelezés II. Vörösmarty Mihály levelezése. S. a. r. Brisits Frigyes. Budapest, 1965. 296–297.; Horváth: Teleki László, II. 139–140.*

⁴³ Budapesti Hirharang. Budapesti Hiradó, 1848. február 15. 761. sz. 155.

⁴⁴ Kossuth – Wesselényi Miklóshoz, Pozsony, 1848. febr. 17. Közli: KLÖM XI. 560–562.

⁴⁵ Endrődi: *Petőfi napjai a magyar irodalomban*, 386.

⁴⁶ Czékus László: *Jászay Pál irodalmi hagyatékából*. Irodalomtörténeti Közlemények, 9. évf. (1899) 109–111.

⁴⁷ *Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója*. I. kötet. Pozsony, 1848. 216., 222–224., 248–249., 265–266., 286–287., 298–300., 310., 312–313., 325–326. Országgyűlési felszólalásaira lásd Még: Dénes: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*, 219–222.

⁴⁸ *Gróf Széchenyi István naplói*, VI. 715. Lásd még: Kéry Gyula: *A magyar szabadságharc története napi-krónikákban (1848)*. Budapest, 1899. 76.

⁴⁹ Lederer Béla: *Gróf Andrásy Gyula beszédei*. I. k. Budapest, 1891. 30–69. (Andrásy felszólalásai és Lónyay Gáborral közösen írott követjelentései); Hermann: „A szép akasztott”, 7–11.

⁵⁰ *Deák Ferenc beszédei*, II. 188., 190. Somssich Pál és Dessewffy Emil emlékezése. Dessewffy szerint Bécsbe érkezése március 1-jén történt; Varga János: *A jobbágyszabadság kivívása 1848-ban*. Budapest, 1971. 30–31. 28. jz. szerint azonban ennek február 26-án vagy 27-én kellett történnie.

ponyi György kancellárnak.⁵¹ Március 1-jén a párizsi forradalom hírének megérkezése után pedig már biztosra vette, hogy ennek hallatán „legfőlebb három nap alatt Kossuth az örökös tartományoknak alkotmányt, Magyarhonnak felelős kormányt fog kívánni”, s miután ezután többé az örökös tartományokban sem lehet meggátolni az alkotmányosság létrejöttét, azt tanácsolta Apponyinak, „tegyen tehát a kormány, míg nem késő”.⁵²

Csak hogy a kormány nem tett semmit; szinte bénultan várta az eseményeket. Ezt nyilván Dessewffy is érzékelte. Dessewffy ezután, úgy tűnik, vissza sem tért az országgyűlésre, ugyanis 1848. március 2. után egyetlen felszólalását sem jegyezték fel a főrendi naplóban, s Széchenyi levelezésében és naplójában sincs nyoma annak, hogy az országgyűlésen ott lett volna. Erre mutat az is, hogy neve nem szerepel a Széchenyi által március 12-én délelőtt 10 órára összehívott tanácskozmányra meghívottak listáján sem.⁵³ Nem tudjuk, hol élte át a bécsi forradalmat s az azt követő eseményeket. Talán egy ideig Bécsben maradt, azután pedig hazatért a birtokaira.⁵⁴

Mindenesetre, közéleti szerephez legközelebb 1848 őszén jutott (vagy próbált meg jutni), amikor immáron Bécsből Windisch-Grätznek osztogatott tanácsokat. Az első két, 1848 októberében benyújtott emlékiratában katonai diktatúra bevezetését javasolta Magyarországon.⁵⁵ Harmadik emlékiratának a „rapszódikus részletek a Magyarországon megoldandó feladatokra vonatkozólag” címet adta. Ebben több más intézkedés mellett a magyarországi és erdélyi forradalom tényleges főkolomposainak elfogatását javasolta azzal, hogy ezeket három csoportba kellene sorolni: 1. A forradalom vezetői és kezdeményezői. 2. Főkolomposok, akik az izgatásokban nevezetes szerepet játszottak. 3. Egyéniségek, akik csupán velük tartottak. Az első kategóriába tartozókat halálra kellene ítélni és kivégezni, a második–harmadik kategória tagjaival ki kellene állatni a halálfélelmet, majd futni hagyni őket.

Az első kategóriába tartoztak olyan személyek, mint Batthyány Lajos, Kossuth Lajos, Madarász László, Perczel Mór és Teleki László. A második kategóriába sorolta Dessewffy többek között Bajza Józsefet, Gorove Istvánt, Irinyi Józsefet, Petőfi Sándort, Szemere Bertalant is, azaz az „Ellenőr” szerzőinek közel felét – nyilván nem irodalmi működésük miatt. Annyi nagyvonalúság azonban mégiscsak szorult Dessewffybe, hogy az 1847–1848. évi felső tábla tagjai közül e kategóriában csupán néhány személyt tüntetett fel: Batthyány Káz-

⁵¹ Idősb *Szögyény Marich László országbíró emlékiratai*. Kiadják fiai. I. k. Budapest, 1903. 50.; Varga: *A jobbágyszabadság kivívása*, 30. A tanácskozást – nem tudni, milyen források alapján – március 6-ára teszi Kéry: *A magyar szabadságharc története*, 120.

⁵² *Deák Ferencz beszédei*, II. k. 190–191. Dessewffy Emil emlékezése. Az emlékezés kronológiájában némi zavar van, s ennek alapján úgy tűnik, hogy Dessewffy február 26–27-én és március 1-jén is Bécsben járt, de a két út „egybecsúszott” emlékezésében.

⁵³ Viszota: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája*, II. 1045–1047. – Andics Erzsébet szerint talán ő volt a szerzője annak az Esterházy Pál Antal herceghez 1848. március 18. után intézett tervezetnek, amely a Sopron megyében az úrbéres szolgáltatások eltörlését célzó törvények hatálytalánítása és az országgyűlés feloszlata érdekében az uralkodóhoz intézendő felirat véggett megindítandó mozgalomra vonatkozó tervezetet tartalmazta. Közli Andics Erzsébet: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. II. k. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1952. 24–25. Varga: *A jobbágyszabadság kivívása*, 222–223., azon belül 3. jz. azonban formai és tartalmi jegyek alapján Esterházy Pál Antalt véli a kézirat szerzőjének.

⁵⁴ Erre mutat, hogy 1848 júliusában kérte Szabolcs megye hatóságát, miszerint birtokát mentesítsék a haza védelmére gyűjtendő összeg kötelező kivetésének reá eső része alól, azzal, hogy e célra már némi pénz és terményeket ajánlott. A megyei bizottmány júl. 17-én úgy döntött, hogy ennek összegét, illetve ellenértékét betudja a kivetett összegbe, ám annak behajtásától nem tekint el. *Szabolcs vármegye 1848/1849-ben*, 155.

⁵⁵ Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia*, II. k. 160–165., 172–180.

mért, Joszipovich Antalt, Mesznil Viktort, Perényi Zsigmondot; de verses vitapartnerét, Andrásyt nem írta közéjük.⁵⁶

Andrássy persze így sem kerülhette el a sorsát, hiszen 1848–1849-ben játszott szerepéért 1850–1851-ben távollétében hadbírósi eljárás indult ellene, s 1851. szeptember 22-én több más emigránsé (így a Dessewffy által a főkolompások közé sorolt Kossuth, Madarász, Percze, Teleki vagy éppen Szemere) mellett az ő nevét is bitófára szögezték Pesten az Új-épület mellett.

Ám a „rendcsinálás” végső eredménye mégsem egyezett Dessewffy és eszmetársai elképzeléseivel, hiszen nem a régi viszonyok némi korszerűsítését, hanem a centralizált abszolutizmus megvalósulását hozta magával. Noha a rendszer átalakításával kapcsolatos nézeteik továbbra is sarkalatosan eltértek egymástól, az 1860-as évektől kezdve mindketten a magyar államiság helyreállítására törekedtek, s a Dessewffy vezette konzervatív tábornak ugyanúgy megvoltak a maga érdemei a kiegyezés tető alá hozatalában, mint annak a liberális tábornak, amelynek Andrásy volt az egyik vezetője.⁵⁷

A költemény-pár fennmaradását a véletlennek köszönhetjük. 1851. július 26-án a Párizsban emigránsként tartózkodó Gorove István (1819–1881) volt képviselő egyik este meglátogatta a szintén Párizsban élő Andrásyt. Gorove 1851. július 27-én levélben számolt be az estéről nemeskéri Kiss Miklósnak (1820–1902), aki 1848-ban Magyarországon nemzetőr ezredes volt, 1849 elejétől pedig egyike volt a magyar kormányzat nyugati diplomáciai ügynökeinek. Gorove szerint az este „meglehetős mulatságosan” telt, „de hiában, bármennyi élvezet leljen az ember [Andrássy] értelmén, eszén, nem képes felmelegedni, olyan, mint a koha – szikrát ada – de fel nem gyullad, s hideg marad.” Másnap Andrásytól elhozatta a nála lévő szótárát, „s nem tudva, szándékosan-e, feledésből-e, tevő e költeményt belé – én ott lelém, s mivel jót nevettem rajta, leírom, hogy neved is egyet” – írta Kissnek.

A verset lejegyző Gorove még a következőket fűzte a másolathoz: „Ehhez nem kell kommentár – Andrásynak igaza lett – de Dessewffy is, félek, azt hiszi, hogy jóslata beteljesedett.”⁵⁸

⁵⁶ Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia*, II. 199–210. Vö.: Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia*, II. 69–70. Steier Lajos: *Haynau és Paskievics. A szabadságharc revideált története*, IV. rész. Budapest, é. n. II. k. 252–256.

⁵⁷ Megjegyzendő, hogy Andrásyt az *Ecclectic Review*-ben 1850-ben megjelent, „*The Present Position and Policy of Austria*” című írása alapján – látens módon, egy lábjegyzetben – a konzervatívok közé látszik sorolni Dénes Iván Zoltán: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*, 240. Andrásy ebben az írásban azt fejtegette, hogy Ausztria akkori centralizációs belpolitikája fenyegeti az európai egyensúlyt. Az osztrák kormány ugyanis csak Oroszország segítségével tarthatja fenn uralmát, s így Ausztria a keleti kérdésben, a török birodalom további sorsát illetően az orosz hódító politika járszalagjára kerül. Ausztria csak akkor nyerheti vissza belpolitikai stabilitását, ha lemond a centralizációról, s visszaadja Magyarország történelmi jogait. A birodalmon belüli önállóságát visszanyert Magyarország így biztos támasza lesz Ausztriának, s Ausztria ezáltal a keleti kérdésben továbbra is megfelelhet annak a feladatának, aminek Metternich idején még eleget tett: Oroszország feltartóztatásának. Magyarország önállóságának helyreállítása tehát európai szükségszerűség. Ismerteti: Wertheimer Ede: *Gr. Andrásy Gyula élete*. Budapest, 1910. I. 70–73. Mindez azonban nem konzervatív, legfeljebb kiegyezés-párti álláspont. Ez a vélekedés megegyezett a hazai liberális politikusok többségének 1848-as álláspontjával, s 1849. márciusáig maga Kossuth is a két birodalomfél közötti megegyezés híve volt. Sőt, az 1849. szeptember 12-i vidini levélben hasonló álláspontot fejtett ki Ausztria Oroszországtól való függéséről. Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*. S. a. r. Katona Tamás. Budapest, 1987., 1994. 525–528.

⁵⁸ Gorove István – Kiss Miklós, Párizs, 1851. július 27. Hadtörténelmi Levéltár. Personalia. Nemeskéri Kiss család iratai. Nemeskéri Kiss Miklóshoz írott levelek.

GEOFF ELEY

Mi a kultúrtörténet?*

Mindenekelőtt lássunk néhány idézetet:

„A kultúra mindennapi: ez az elsődleges tény. Minden emberi társadalom saját formával, egyedi célokkal és jelentésekkel bír, melyek az intézményekben, a művészetekben, valamint a művelődésben fejeződnek ki. Egy társadalom a közös jelentések és irányvonalak megtalálása révén jön létre, fejlődése pedig a tapasztalat, az érintkezés és a felfedezés kiváltotta aktív vita és korrekció eredménye, mely mintegy beleírja magát a környezetbe. Így a fejlődés minden egyén saját tudatában kibontakozik és újjáalakul. Az egyéni tudat egyfelől formák, célok és jelentések lassú elsajátítása révén konstruálódik, s ezáltal képes megfigyeléseket tenni és kommunikálni. Másfelől, ám ugyanilyen fontossággal, az előbbiek a gyakorlatban is kipróbáltatnak, s így új megfigyelések, összehasonlítások és jelentések jönnek létre. A kultúra két aspektussal bír: azokkal a már ismert jelentésekkel és irányvonalakkal, melyekbe a kultúrához tartozók belenevelődtek, valamint az adódó és kipróbálásra kerülő új megfigyelésekkel és jelentésekkel. E két aspektus alkotja az emberi társadalmak és elmék hétköznapi működési folyamatait, s általuk a kultúra természete tárul elénk, mely mindig egyszerre hagyományhű és kreatív, s egyaránt beletartoznak a legáltalánosabb közösségi, illetve a leginkább egyéni jelentések is. Két értelemben használjuk a kultúra szót: az élet teljességét (a közös jelentéseket), valamint a művészeteket és a művelődést (azaz a felfedezés és kreativitás sajátos folyamatait) jelölve. Számos szerző a két jelentés egyikére szűkíti a fogalmat, ám véleményem szerint mindkettő egyformán fontos, nem is beszélve összekapcsolódásuk jelentőségéről. A kultúrára irányuló kérdések egyszerre érintik általános és közös céljainkat, illetve mély, személyes jelentéseinket. A kultúra a társadalmakban és az egyéni tudatokban egyaránt mindennapos.” (Raymond Williams¹)

„A legtöbb kutatásom alapvetően azt a területet érintette, amit az emberek, még ha szűkebb értelemben is, »kultúrának« neveznek, s így a fogalom bizonyos kézzelfoghatósággal bírt. De hányszor kívántam, hogy bár sose hallanám ezt az átkozott szót. Úgy látom, a fogalommal járó nehézségek legalább akkorák, mint a segítségével nyerhető haszon.” (Raymond Williams²)

„Az érzékelés, jelentés és tudat intézményesen vagy informálisan szervezett társadalmi létrehozása és reprodukciója.” (Tim O’Sullivan et al.³)

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *What Is Cultural History?* New German Critique, No. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995)

¹ Williams, Raymond: *Culture Is Ordinary*. In: uő.: *Resources of Hope. Culture, Democracy, Socialism*. London, 1989. 4.

² Williams, Raymond: *Politics and Letters. Interviews with New Left Review*. London, 1974. 154.

³ O’Sullivan, Tim – Hartley, John – Saunders, Danny – Fiske, John: *Key Concepts in Communication*. London, 1983. 57.

„Egy, a társadalomtörténészek körében oly népszerű antropológiai definíció szerint a »népi kultúra [...] a közösen értelmezett jelentések, attitűdök és értékek, illetve az azokat hordozó, kifejező szimbolikus formák (előadások, tárgyak) rendszere«. Ám emellett a kultúra olyan különféle források gyűjtőhelye is, melyekben az írásos és szóbeli, a felettes és az alárendelt, a falusi és a nagyvárosi szférák közötti átmenet zajlik. Egymással harcban álló elemek küzdőtere, melyeket csak némi külső nyomás – például a nacionalizmus, a vallási ortodoxia vagy az osztálytudat – képes »rendszerre« formálni. A »kultúra« tényleges fogalma, miközben meghitt konszenzusra ösztökél, inkább arra szolgál, hogy elterelje a figyelmet a társadalmi és kulturális ellentmondásokról, az egészen belüli repedésekről és ellentétekről.” (Edward P. Thompson⁴)

„Arra a rendkívüli szimbolikus kreativitásra gondolunk, melynek révén a fiatalok közös és közvetlen élettereiket, valamint társadalmi gyakorlataikat különféle módokon használják, humanizálják, díszítik és jelentésekkel ruházzák fel – az egyedi ruházatkodási stílusokra, a zene, a tévé és a magazinok szelektív és aktív használatára, a hálósobák díszítésére, a szubkulturális kifejezőmódok és fantáziák rítusaira, a baráti bandák stílusára, hecceire és drámájára, a zenélésre és a táncra. E tevékenységek egyike sem triviális vagy jelentéktelen. A kései modernizáció és az egyre szélesebb kulturális értékkrisis feltételei közepette e műveletek központi szerepet játszanak a személyes és csoportidentitás kialakításában és fenntartásában, sőt még magának az identitásnak a kulturális túlélésében is. Játékukban munka van – bár e munka meglehetősen kétségbeesett.” (Paul Willis⁵)

„E kulturális reprezentációkat nem úgy fogom fel, mint amelyekre hamis és behatároló sztereotípiák nyomták rá erőszakosan bélyegüket. Inkább a reprezentációk mögött sejtett vágyat vizsgálom, azt a vágyat, mely minden nőt megérintett, legyen feminista vagy sem. Ám e női vágyat nem valami egyetemesnek, változatlanak, a nőiségből adódónak tekintem. A női öröm és vágy e reprezentációit úgy szemlélem, mint ami *létrehozza* és fenntartja a női pozíciókat. Ezek a helyzetek nem valami kívülről ránk erőszakolt szerepek, melyek könnyedén levethetőkhöz lennének, ám nem is a nőiség alaptulajdonságai, hanem a számunkra felkínálkozó élvezetekre való válaszként jönnek létre, szubjektivitásunkat és identitásunkat a bennünket körülvevő vágy meghatározásai formálják. E tapasztalatok teszik bizonyult és félelmetes feladattá a változtatást, mivel a női vágyakat folyamatosan olyan csábító diskurzusok keresztezik, melyek a férfiak privilegizált helyzetét erősítik meg.” (Rosalind Coward⁶)

„...bizonyos közösen létrehozott határok alapján döntjük el, mi elfogadható és mi nem. E határok, bár folyamatosan csúszkálnak, mivel a társadalmi stabilitás alapját képezik, mindig állandónak kell látszaniuk. Egy korszak formái könnyebben megtalálhatók divatjában, bútoraiban, épületeiben (melyek alapvonásai mintha a társadalmi változások »hangulatait« fejeznék ki), mint a gondolatok, szokások ugyanolyan fontos formáiban – vagyis azon fogalmi kategóriáiban, melyek, éppen mivel ezeket tekintjük természetesnek, nehezebben észlelhetők. Mégis, hogyan »láthatjuk meg« őket? Ha a szenvedélyek bizonyos alakzatok-

⁴ Thompson, Edward P.: *Customs in Common. Studies in Traditional Popular Culture*. New York, 1993. 6. [A Thompson által idézett definíció forrása: Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Ford.: Bérczes Tibor. Budapest, 1991. 11. – a fordító jegyzete]

⁵ Willis, Paul: *Common Culture. Symbolic Work and Play in the Everyday Cultures of the Young*. Boulder, 1990. 2.

⁶ Coward, Rosalind: *Female Desires. How They Are Sought, Bought and Packaged*. New York, 1985. 16.

ban és formákban kelnek életre – akár a villám, amikor belecsap a villámhárítóba –, mint-ha képekben (filmekben, fotókon, televíziós felvételeken) válnának e gondolatok, szokások a legtisztábban láthatókká. Érzéseink e formákba áramlanak, hogy aztán látszólag saját életük alakjában sugárzódjanak vissza. A filmek mintha érzéseket, a kétdimenziós fotók mint-ha igazságokat *tartalmaznának*. Maga a világ látszik magától értetődőnek, természetes jelentésekkel telítettnek, melyet e médiumok csupán visszatükröznek. Azonban *mi magunk* ruházzuk fel a világot e jelentőséggel. Nem kell annak lennie, ami; nem jelentheti azt, amit jelent.” (*Judith Williamson*⁷)

„A legtöbb ember életében a tudatos, választott jelentés sokkal inkább abból származik, amit fogyaszt, nem pedig abból, amit ő maga hoz létre.” (*Judith Williamson*⁸)

„[E pozíció] ... afféle harctérnek tekinti a populáris kultúrát. Miközben azonban elismeri az uralomgyakorlás erőinek hatalmát, inkább azokra a népszerű taktikákra összpontosít, melyek segítségével felveszik ellenük a harcot, szembeszállnak velük, vagy kijátsszák őket. Ahelyett, hogy kizárólagosan a bekebelezés folyamatait vizsgálná, azt a populáris vitalitást és kreativitást tárja fel, mely e bekebelezést folyamatosan szükségessé teszi. Az uralkodó ideológia teljhatalmú, család tevékenységeire való koncentrálás helyett a mindennapok ellenállását és kijátszó stratégiáit próbálja megérteni, melyek folytán az ideológia oly keményen, oly kitartóan dolgozik azért, hogy fenntartsa önmagát és értékeit. E megközelítés a populáris kultúrát potenciálisan és gyakorta ténylegesen is haladó (bár nem radikális) tényezőként mutatja be. Alapvetően optimista, mivel az emberek életerejében és vitalitásában a társadalmi változás lehetőségének, valamint e változásra való hajlamnak a bizonyítékát véli felismerni.” (*John Fiske*⁹)

„Szemmel látható s az új revizionizmus által újra és újra kidolgozott állítás az, hogy a hétköznapi emberek az adott körülmények közt hozzáférhető szimbolikus forrásokat jelentéssel teli tevékenységekre használják. Ez az alapvető meglátás kérdőre vonja azokat a projekteket, melyek ki akarják szabadítani az embereket vélt kelepccjükből (akár tisztában vannak csapdába esettségükkel, akár nem). A gazdasági kizsákmányolás, a rasszizmus, a társadalmi nemi és szexuális elnyomás létezik – hogy csak néhányat említsünk –, ám a maga módján a kizsákmányolt, az elidegenített és az elnyomott is megállja a helyét. Sőt, ha hihetünk John Fiske-nek és Paul Willisnek, igencsak jól működnek: a világot érvényes értelemmel ruházzák fel, és az általuk befogadottakból az élvezetre, az öröme koncentrálnak. Szemmel látható, hogy a mindennapi élet mikropolitikája igencsak tevékeny, s így a jobb jövőt ígérő utópisztikus nézetek, melyek hajdan a populáris kultúra kritikusait olyannyira lenyűgözték, teljesen hitelüket veszítették.” (*Jim McGuigan*¹⁰)

„A kultúra alatt a józan ész, egy adott osztály, csoport vagy társadalmi kategória mindennapi gondolkodását és életmódját vagy ideológiák olyan összességét értjük, melyeket életelvekként vagy morális preferenciákként ténylegesen *magunkévá teszünk*. A fogalom ilyen használata segítségével az ideologikus *hatásokat* összetett módon, a tudat elemzésének pillanataként teremtik újrá. Egy bizonyos ideologikus művelet vagy uralkodási aspektus hatásai csak már megélt attitűdökhöz és hitelvekhez viszonyítva érthetők meg. Az ideológiák sosem a »csupasz« szubjektumhoz szólnak (»interpellálnak«). A konkrét társadalmi

⁷ Williamson, Judith: *Consuming Passions: The Dynamics of Popular Culture*. London, 1986. 15.

⁸ Williamson: *Consuming Passions*, 230.

⁹ Fiske, John: *Understanding Popular Culture*. Boston, 1989. 2.

¹⁰ McGuigan, Jim: *Cultural Populism*. London–New York, 1992. 171.

individuumok mindig kulturálisan és nemi alapon osztályozott személyek, összetett folyamatok eredményeként létrehozott szubjektivitással bírnak. Az egyedi, elsődleges, alapvető és kultúrán túli interpelláció »magányos órája« néhány strukturalista szövegen kívül »sosem jó el«. Az ideológiák mindig valamilyen »talajon«, méghozzá a »kultúra« talaján működnek. Ha ragaszkodunk ehhez, az egyúttal a »történelemhez« való ragaszkodást is jelent...” (Richard Johnson¹¹)

„[K]örvonalazható a kritikai kultúrakutatásra jellemző gondolatmenet. [...] Szemben áll »a kulturálisnak« tulajdonított másodlagos, pusztán reflexív szereppel. A kritikai kultúrakutatás változatos megközelítési módokon keresztül ugyan, de a kultúrát az összes társadalmi gyakorlat szövedékének írja le, a társadalmi gyakorlatot pedig az emberi tevékenység általános formájaként határozza meg: olyan érző emberi praxisként képzei el, amelyen keresztül férfiak és nők is aktívan kiveszik részüket a történelem alakításából. Ez ellentétben áll az eszményi és materiális erők kapcsolatának alap/felépítmény felőli megközelítésével, különösen abban az esetben, ha az »alap« definíciója bármilyen egyszerű értelemben is a »gazdaságtól« függ. [...] A kultúra *egyaránt* függ a jelentésektől és azoktól a különböző társadalmi csoportokban és osztályokban kialakuló értékektől, amelyek az adott történelmi feltételekre és viszonyokra épülnek, és amelyeken keresztül az osztályok és csoportok »feldolgozzák« önnön létük jellegzetességeit, és reflektálnak azokra; *valamint* függ a megélt hagyományoktól és gyakorlatoktól is, amelyek megtestesítik és kifejezik ezeket a »kölcsonos jelentéseket«.” (Stuart Hall¹²)

„A kritikai kultúrakutatás hagyományai szerint a kultúra *egyszerre* jelent életmódot (eszméket, attitűdöket, nyelveket, gyakorlatokat, intézményeket és hatalmi struktúrákat), illetve a kulturális gyakorlatok (művészi formák, szövegek, kánonok, építészet, tömegcikk stb.) teljes skáláját.” (Cary Nelson et al.¹³)

A fenti idézet-egyveleg célja az, hogy definíciók olyan széles körének adjon teret, melyek kifejtésére egy ilyesfajta kis terjedelmű tanulmány önmagában nem vállalkozhatna: megmutassa, milyen nehéz megközelítőleg is egységessé tenni a „kultúra-fogalom” inter-, transzdiszciplináris és különböző nemzeti és intellektuális kontextusokban gyökerező jelentései-nek és értelmezéseinek hihetetlenül bő tárházát. Bizonyos szempontból talán e módszer lehet a legcélravezetőbb. Ahogy Thompson állítja: „...ha sok-sok tevékenységet és jellegzetességet a »kultúra« szedett-vedett fogalma alá sorolunk, ténylegesen összezavarhatjuk és el-kendőzhetjük azokat a megkülönböztetéseket, melyeket mindenképp meg kellene ten-nünk.”¹⁴ Használata a művészetektől, az irodalomtól és esztétikától a szellemi élet általáno-sabb fogalmán keresztül – egy inkább institutionális perspektívában – bizonyos témákig (például a művészi és intellektuális tevékenység közzsférája, az oktatási rendszer, a felsőfo-

¹¹ Johnson, Richard: *Three Problematics: Elements of a Theory of Working-Class Culture*. In: Clarke, John – Critcher, Chas – Johnson, Richard (eds.): *Working-Class Culture: Studies in History and Theory*. London, 1979. 234.

¹² Hall, Stuart: *Cultural Studies: Two Paradims*. In: Dirks, Nicholas B. – Eley, Geoff – Ortner, Sherry B.: *Culture/Power/History. A Reader in Contemporary Social Theory*. Princeton, 1993. 527. [Magyarul: *A kritikai kultúrakutatás két paradigmája*. Ford.: Gyuris Norbert. Helikon, No. 51, (2005) 1–2. sz. 33.]

¹³ Nelson, Cary – Treichler, Paula A. – Grossberg, Larry: *Cultural Studies: An Introduction*. In: uő.k. (eds.): *Cultural Studies*. New York, 1992. 5.

¹⁴ Thompson: *Customs in Common*, 13.

kú ismeretszerzés más intézményei stb. – vagyis nagyjából a műveltség „magaskultúrához” kötődő hagyománya), valamint egy társadalom kohéziós formái és átfogó erkölcsének szimbolikus és rituális jelentéseiig (tehát az antropológiai megközelítésekig) terjedhet, azaz a kritikai kultúrakutatás tárgyáig, melyet Terry Eagleton „egy adott társadalom jelölési gyakorlatainak és szimbolikus folyamatainak teljes komplexumaként” határozott meg.¹⁵ Persze még a megközelítések e vaskos halmaza sem meríti ki a definíció teljes körét, s egy mindenre kiterjedő áttekintésnek tartalmaznia kellene a cselekvés kurrens szociológiai elméleteit is, vagy azért, mert azok teljesen zárójelbe teszik a kultúra kérdéseit (mint a raciónális választás-modellek), vagy pedig amiatt, hogy relevanciáját csak bizonyos területeken jelölik ki (mint a rendszerelmélet különböző formái – az életvilág újabb keletű, Habermas-ra építő koncepcióit is ideértve). Egy mostanában tartott, *A kultúra a történelemben* címet viselő konferencia például szinte teljesen a neoinstitucionalista megközelítések, a racionális cselekvő-modellek és a fogyasztói preferenciáról szóló elméletek kombinációjával definiálta tárgyát. Eszerint a „kultúra [...] egy társadalomban a javak elosztásának és a hatalmi viszonyoknak fontos részét képezi”, ám a kötet nagy részének elemzéseiben nem játszik központi szerepet, s legfeljebb olyan „értékek” formájában kerül elő, melyek „befolyásolják azokat a stratégiai kalkulációkat, melyeket az emberek érdekeik mérlegelésével végeznek”, és amelyek egyengetnek vagy éppen akadályoznak bizonyos fejlődési útvonalakat.¹⁶

A tanulmányom elején lévő idézethalmaz így gondolkodásra sarkall. Nem akar teljesnek tűnni, inkább tetszés szerint kitölthető, bővíthető, szélesíthető definíciós teret jelöl ki. Hozzászólásom célja, hogy alaposan megvizsgáljam, milyen haszonnal jár a kritikai kultúrakutatás – s e szöveget sem önmagában kielégítő és kész megoldásnak vagy önmagától mindenre választ kínáló megközelítésnek, hanem inkább megfontolásra ajánlott javaslat-együttesnek szánom.

A kritikai kultúrakutatás mint jelenleg is alakulóban lévő transzdiszciplináris formáció egészen különböző hatások egyvelegét foglalja magában. Hogy csak néhány példát említsünk: szociológusokét, irodalomtudósokét és társadalomtörténészekét Nagy-Britanniában (érdekes módon azonban igen kevés antropológusét), az Egyesült Államokban pedig a tömegkommunikációét, a film- és irodalomelméletét, a reflexív antropológiáét, valamint a nőtudomány (*Women's Studies*) és az amerikai kultúra kutatóinak intézményes támogatását. A legfőbb amerikai kezdeményezők eddig a humán tudományok felől érkeztek, míg a társadalomtudományok burjánzó interdiszciplináris programjai és intézményei jóval kisebb érdeklődést mutattak. Nagy-Britanniában ez kicsit másképp alakult, ám a kvalitatív szociológiai iskolák itteni nagyobb befolyása elhomályosította a humán- és a társadalomtudományok közti éles ellentétet is. Ugyanakkor a feminista elmélet erőteljesen benyomult mind a brit, mind pedig az amerikai szellemi közegbe, ahogy a nyugati kulturális hagyomány rasszista és kolonialista aspektusainak Edward Saidot követő kritikái is mindkét országban erőteljesen megtermékenyítették a kutatásokat. Az egyedi hatások ugyan különböztek (Britanniában például Gramsci és a pszichoanalízis, az USA-ban Geertz és a kulturális antropológia későbbi fejleményei), ám az úgynevezett nyelvi fordulat és a posztmodern bővölete a két nemzeti diskurzust mindinkább egy irányba terelte. Habár a kritikai kultúrakutatás konkrét vizsgálatainak legtöbbje az 1945 utáni „hosszú jelenre” koncentrált, e periódus a történészek figyelmére is igencsak igényt tart, és az az érdeklődés, melyet a régebbi korszakokra fordítottak, egyre inkább kiterjed erre az időszakra is. A mostani tevé-

¹⁵ Eagleton, Terry: *Ideology: An Introduction*. London, 1991. 28.

¹⁶ Melling, Joseph – Barry, John (eds.): *Culture in History: Production, Consumption and Values in Historical Perspective*. Exeter, 1992. 18. skk.

kenység néhány fő területének megnevezése is elegendő ahhoz, hogy állításunk lényegét ilusztrálja: egyre több komoly munka készül a film, fotó, tévé és videó vizuális technikáiról, a kereskedelmi média műfajairól, a reklámokról, a képregény-kötetokről és magazinokról, a nőknek a populáris irodalmi (szerelmes- és családregények, rémtörténetek), televíziós (szappanoperák, krimik, vígjáték-sorozatok) és filmes (*film noir*, horror, sci-fi, melodráma) műfajokhoz való viszonyáról. Emellett tanúi lehetünk új fogyasztó-centrikus gazdaságok kibontakozásának, főként a tömegszórakoztatásra specializálódott iparágakban, de érinti az élelmézést, a divatot és a ruházzkodást, a házimunkát, a szabadidős tevékenységeket, a játékot és az életstílusok valamennyi területét, továbbá felfigyelhetünk az önéletrajz és a személyes hang használatára, végül a posztkoloniális kultúrkritika és a „faj” fogalmának elemzése is egyre hangsúlyosabb – hogy csak néhány példát említsünk.

A kritikai kultúrakutatás e hullámának fontos jegye, hogy újra teret engedett a „magas” és „alacsony” kultúra ellentéte körüli régi vitának, de azzal a fontos attitűddel, hogy a populáris kultúrával ne lekicsinylően, leereszkedően foglalkozzon. E viták központi tétele lett, hogy a populáris kultúrát komolyan kell venni, bár tartalma banális és szemmel láthatóan triviális, valódi szükségleteket és törekvéseket fejez ki, s ennek fényében kell a képzelet segítségével megfejteni – a feminista írások megmutatják, miként. Figyelemreméltó fordulatot jelez ez, hiszen a *Women's Liberation Movement* aranykora idején, az 1960-as évek végén, illetve a '70-es évek elején kifejezetten harcosszenvvel viseltetett a populáris kultúra iránt. A sminktől a romantikus regényekig minden, a nemi hovatartozást kifejező hagyományos jel hatalmát az elnyomás, a háttérbe szorítás és a férfiúi kizsákmányolás látványos, magától értetődően elítélendő bizonyítékának tekintették. E korai szembenállás után a populáris kultúrát egyre több szimpátiával igyekeznek felfogni, azt vizsgálva, hogy a szappanoperáktól a *Music Television*-ig a kulturális termelés miként, milyen megnyerő és ellentmondásos módon hat a szükségletekre. E folyamat egyik fő szimptomája lett a '80-as években az „élvezet” és a „vágy” fogalmi kapcsán kibontakozott diskurzus, mely e fogalmakat már nemcsak szigorúan és közvetlenül a szexuálpolitikához kötötte, hanem a politikai értelmezés kategóriáivá tette – így a populáris kultúra „popularitásának” újragondolása a feminista diskurzusnál jóval szélesebb körben vált lehetővé. Emiatt a populáris kultúrához pozitívabb módon viszonyultak, mint a „tömeg-” vagy a „népi kultúrával” foglalkozó korábbi tradíciók. Mindez a hatalom elméletének Foucault utáni fejleményeivel kapcsolódott össze, és segítségével átértelmezhetjük elképzelésünket arról, hogy milyen közegekben jöhet létre a politikai cselekvés.

Ebben az értelemben a „kultúra” olyan politikai térséget képez, mely túlnyúlik a legtöbb politikai tradíció által az oktatási és a művészeti irányelvek kialakítására tradicionálisan elismert területen. Valóban, ha egészen a 19. század végéig tekintünk vissza, nehéz olyan demokrata politikust találni (legyen bár baloldali liberális vagy szocialista, esetleg konzervatív, a fasisztákkal szembenálló jobboldali), aki a tömeges, kommercializálódott formákban megjelenő populáris kultúrát nyíltan és határozottan elismerte volna. Történetileg szemlélve a „magas kultúra” fogalma mindig is arra szolgált, hogy ellenpontozzon valami értéktelenebbet, valami „alacsony”-t. E kulturális „másik” létrehozása a 19. század végén és a 20. században két alapformában öltött testet, s mindkettőt erősen determinálták az értékről és képességről alkotott, nemiséghez kötődő előfeltevések. Ezek egyike a nem nyugati népek kolonialista reprezentációja, mely a kulturális felsőbbrendűség rasszista keretei közt fogalmazza meg a magas és az alacsony elkülönítését, még akkor is (sőt, leginkább akkor), ha a különbségek a nyugati társadalom számára a bevándorlás folytán belső jelenséggé válnak. (Zárójelben, megfigyelhető, hogy a Wehler által felvetett, majd gyorsan tárgyiasult társadalmi imperializmus koncepcióját e kapcsolatrendszerek kulturális és ideologikus meze-

jének elemzésén keresztül lehetne haszonnal újraéleszteni.) A „másság” másik konstrukciója azonban magán a nyugati civilizáción belül formálódott ki, és alapvetően a „tömeg” fogalmával kapcsolódott össze, a populáris kultúra olyan fogalmával, ahol a „populáris” már elszakadt az autentikusság és népiesség romantikus fogalmaitól, és újfent a szórakozás és szabadidő kommercializálódott kultúrájához kötődött, így nem a megóvás, a természetesség vagy az erény, hanem inkább a romlottóság, a mesterkéeltség, valamint a közönségesség képzete társult hozzá. A tömegkultúra ezen elképzelése továbbá összekapcsolódott a várossal és azzal a jellegzetesen 20. századi tömegkommunikációs struktúrával, amely a film, a rádió, a gramofon, a fotográfia, a televízió, a gépjárművek, a ponyvaregények, a reklám és a magazinok olcsó technológiáira épül.

Érdemes ezeknél a gondolatársításoknál elidőznünk. A tömeg eszméjéhez a hanyatlás, a rothadás és a morális veszély narratívája kapcsolódik – a „kultúrátlannak”, a rendetlennek, a részegesnek, a szerencsejátékosnak, a zabolátlan szexualitásnak, az erőszaknak, a bűnözésnek, a labilis családnak a fogalma, a fiatalokat érintő, kifejezetten nemi alapozottságú társadalmi szorongások negatív képzetei. Az ilyen gondolkodás politikai értéke mindig is összetett. A „magas” és az „alacsony” szembeállítás önmagában sosem jobb- vagy baloldali jelenség. Így a szocialista tradíció is éles határt von egyrészt a művészetek és a felvilágosodás nevelő és felemelő kultúrájának ideálja, másrészt pedig az alapszükségletek kielégítése, a faragatlanság és a rendtelenség ténylegesen létező populáris kultúrája között. A szocialista gondolkodásmód szerint ez utóbbit a tömegtermelés kommercializált apparátusa a legnagyobb örömmel használja ki. A szocialista kultúrpolitika – legalább annyira, mint a liberális – mindig is nagy súlyt fektetett az önművelésre és a józanságra a legtöbb munkásosztálybeli létezésére jellemző zavaros valósággal szemben. A szocialisták számára a kommersz tömegszórakozás helyei – a varieték, a cirkuszok, a vásárok, a durva sportok a 19. század végén, melyeket a 20. század elején a táncterem és a filmszínházak, 1945 után pedig a diszkók, a rock-koncertek, a zenegépek, a játéktermek és a kereskedelmi televíziózás követett – a munkásosztály kultúrájában a frivolitás és elmaradottság forrásait jelentik. A kikapcsolódás eszképpista mechanizmusával szemben azt az elvet szegezték szembe, hogy a munkásosztálynak közösen kellene megszervezni és morálisan hasznos dolgokra fordítani szabadidejét. A szegénynegyedek 20. század végén tapasztalható válságának tüneteként ez az ellentét újabban az emigráns városi szegény rasszista képzetébe ment át, mely történetileg a „magas” és „alacsony” domináns kétpólusú gondolkodás egy korábbi formájára emlékeztet, méghozzá a Kelet-Európából Britanniába és Németországba emigráló zsidók iránti, 1. világháborút megelőző idegengyűlöletre. Eddig a pontig szocialisták, liberálisok és konzervatívok ugyanabban a diskurzusban mozogtak: a „magas” és az „alacsony”, a „kultúrált” és a „kultúrátlan” közötti pontos határok változtak, a megkülönböztetés ereje mint olyan azonban alapvetően ugyanolyan maradt.

A „hivatalos” politika képtelen volt pozitívan és kreatívan reagálni a 20. század eleji tömegkultúra jelenségére, ám ez még nem jelenti, hogy maga a tömegkultúra ne hozott volna létre erőteljes, alapvetően politikai természetű jelentéseket. Sőt, a „kultúripar” (hogy ezt az ismert, pejoratív elnevezést használjuk) új gépezete a mozi és a táncterem dínomdánomjától a szórakoztató sportok, a sztárok és a reklám, illetve a divat mechanizmusaiig a vágy privát ökonomiájának igencsak hasznos szolgálatában áll. E folyamat az 1920-as években kezdődött, és azóta is meghatározza a populáris képzeletvilágot. A kritikai kultúrakutatásban éppen ez a mozzanat határozza meg a populáris kultúra pozitív értékelését. Az egyre szélesebb körben terjedő populáris kultúrát többé már nem lehet könnyedén, a hagyományos munkásosztálybeli kultúra üres és depolitizált, kiárusított megrontása címszavával elvetni (ahogy a tipikus baloldali kritika teszi), hanem éppen ellenkezőleg: saját demokrati-

kus értékekkel bír. Számos 1920-as évekbeli, a kortárs kultúrával foglalkozó gondolkodó már megfigyelte ezt. Az olyan német baloldali modern művészeket és teoretikusokat, mint Benjamin, Brecht, Piscator és Heartfield éppen a kommunikáció új technikái és médiumai, valamint ezek tömeges befogadói hozták lázba. Akárcsak az orosz futuristákat és más, az 1917-es forradalom hatását mutató avantgárd irányzatokat, melyek olyan populáris formákat használtak, mint a cirkusz, a bábszínház és a kabaré, új technikai médiumokkal dolgoztak, mint a posztterek, fotók és a film, továbbá művészetük reprodukálhatóságát ünnepelelték, míg a konzervatívabb alkotók továbbra is az individuális teremtés értékét és egyediségét istenítték. Walter Benjamin mára már klasszikussá vált 1936-os tanulmánya, *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában* briliánsan tekinti át az ebben az értelemben populárisnak számító kultúra helyzetét, de már az 1920-as évek végén a Brechthez hasonló alkotók által képviselt gyakorlati tevékenység is hasonló megfigyelésekről árulkodott. Míg mindkét oldal (jobb és bal) konzervatív kultúraelemzői csupán a mozi és más tömegszórakoztató eszközök otrombaságát emelte ki, hogy az „igazi” művészi értékek mellett szálljon síkra, Brecht ezeket a művészi áttörés forrásainak tekintette. A harsány kiabálás, a cigarettafüst és az ökölvívóterem plebejus zajai testesítették meg mindazt, amitől a „polgári” színház irtózott, és a sport lett a modellje annak, hogyan lehetne átalakítani egy ilyen közösségi előadást „olyan, jól megvilágított ringhez hasonló színpaddá, mely minden misztikumot nélkülöz, és a közönségtől kritikai, tiszteletlen magatartást követel.”¹⁷

Történéseként hogyan reagálhatunk e vitákra? A legkézenfekvőbb, hogy a „tömegről” (a tömegtársadalomról, tömegkultúráról, tömeges nyilvánosságról, a tömegpolitikáról, valamint a tömegek felemelkedéséről) szóló diskurzus történetileg határozottan beilleszthető a 19. század végének kontextusába, méghozzá az 1880 és 1914 között kezdődő meghatározott folyamatok elemzése segítségével. E diskurzus nem csupán a társadalmi választóvonalakat és a demokráciának a fennálló alkotmányos berendezkedésre nehezedő nyomását illető szorongásokat fejezte ki, hanem olyan nőgyűlölő értelmezésnek is teret engedett, mely a városi tömeg nyilvánosságát veszélyes feminin jellegű tényezőként határozta meg. Míg a baloldal esetében a „tömeg” fogalmához a sokaságból, a szolidaritásból és a populáris demokráciából eredő hatalom konnotációi folytán pozitív értékelés kapcsolódott, a demokrácia kritikusainak nyelvhasználatában az „alantasság”, a „közönségesség” dominált, a „csőcselék” és „söpredék” fenyegetése kapott hangsúlyt, mely csupán „földhözragadt, tudatlan, állhatatlan” ösztönökkel bír, a demagógok, kufárok, pénzsóvárok szabad prédája, politikai irányultságai cizellálatlanok, és a *status quo* védelmezői, valamint az uralkodó érdekcsoportok könnyedén manipulálhatják őket.¹⁸ Mi több, az ilyesfajta ellenérzések a józanság és a felemelkedés kulturális nyelvhasználata révén a baloldal reakcióit is áthatották, ami alapvetően az attól való félelemről tanúskodott, hogy az új tömeges nyilvánosságot, ha magára marad, a városi örömek és izgalmak elcsábíthatják, s így jobboldali lelkiismeretlen agitátorok, valamint a csiricsaré árufogyasztás szélhámosainak és sarlatánjainak prédájává válhat. Végül a városi tömeges nyilvánosság megjelenése és kötelezettségei körüli új vita strukturális kontextusát a közsféra átalakulása jelölte ki – vagyis az a folyamat, ahogy az 1890-es évek tömegmozgalmai erőteljesen kezdték a politikai nemzet kereteit újraformálni. Itt a kulturális elemzés lehetőségeit egy sor olyan társadalomtörténeti tény támasztja alá, melyek önmagukban még mindig nem teljesen feltártak és értelmezettek: a nemzeti olvasókö-

¹⁷ Willett, John: *The New Sobriety, 1917–1933: Art and Politics in the Weimar Period*. London, 1976. 103.

¹⁸ Williams, Raymond: *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. New York–Oxford, 1983. 192–197.

zösség létrejött, a népszerű sajtó erőteljes térhódítása, átfogó postai kommunikációs rendszer kialakulása, később pedig a telefon bevezetése, vasútvonalak és kisebb utak építése, könyvtárak terjedése, önkéntes egyesületek szárba szökkenése, valamint az olcsó olvasmányok eddig nem tapasztalt hozzáférhetősége, amit a nyomtatás, a rádió és a film új technológiai hamarosan még szélesebb körűvé tettek.

A tömegekkel kapcsolatban két olyan megjegyzést tennék még, melyek a kritikai kultúrakutatás valamelyik alaptémájára világítanak rá. Az első a társadalmi nemet érinti, s érvelemben Eve Rosenhaft egyik újabb tanulmányára szeretnék támaszkodni. Miközben a német történetírás jelenlegi helyzetét kommentálja (mint állítja: „Még most is lehetséges a német történelemtől olyan átfogó összefoglalót írni, mely mellőzi a nőket”), rámutat a német történettudományban a politika és a közügyek témájának „alapvetően férficentrikus” jellegére, ugyanis alig érintik azt a két szférát, amely a politika formális világával összeköti a női aktivitást („a jóléti állam fejlődése folytán a közsféra nőiesedését”, illetve „a női *Lebensraum* eszméjének náci átvételét”). A szerzőnő szerint e történetek politikai relevanciájának megalapozásához („hogyan megtaláljuk a nőket a politikában”) a történészeknek ki kell tágítaniuk azt a területet, melyet a politika hagyományosan magában foglal: „Egészen napjainkig az empirikus kutatás hajlamos volt a nők politikai szerepét afféle pozitív töltetű hiányként meghatározni; beszélhetünk ugyan női politikai tevékenységről, ám kívül azon a szférán, amelyben az államhatalom megnyilvánult és működött – a munka- és vallási szervezetekben, a politikai pártok női tagozataiban, a közösségi és egyéni humanitárius tevékenységek egyre terjeszkedő területén.”¹⁹

A nehézség részben persze abból adódik, hogy maga a kortárs tudat e tevékenységeket különbözőeknek és a „valódi” értelemben vett politikai szférán túl elhelyezkedőknek tekintette. Így amennyiben közelebb akarunk jutni a társadalmi nemnek a politikai folyamatban elfoglalt helyéhez, teoretikus szinten is el kell mozdulnunk, ugyanis tekintetbe kell vennünk adott időben és helyen a női és a férfi szféra egymást konstruáló értelmezéseinek közéletre gyakorolt hatását. Így újra kell olvasnunk a politika ismerős nyelveit, hogy a nők kizárásának mechanizmusain és struktúráin keresztül érzékeljük jelenlétüket, legyen ez az elhallgatás akár direkt diszkriminációs és kiközösítő tevékenységek vagy gyakorlat eredménye, esetleg a társadalmi kapcsolatok és a kulturális viselkedés logikájának kevésbé tudatos következménye. Dorinda Outramnak a test francia forradalombéli jelentéseiről írt művére hivatkozik Rosenhaft, hogy felidézze, „a testpolitika és a burzsoá individuum mint állampolgár modern eszménye hogyan valósult meg, és hogyan épült be abba a polgári identitásba, melyet alapvetően férfias jellegűnek definiáltak.” Rosenhaft szerint azon folyamatok felismerése révén, melyeken keresztül a társadalmi és politikai identitás e nemi szemléletmódja a 19. és a 20. század során összefüggött az uralkodás és az alávetés kapcsolatrendszerével, közelebb jutunk a nőknek mint olyan csoportnak a helyzetéhez, akiket kifejezetten távol tartottak a közösségi értékektől és az állampolgári jogok gyakorlásától.²⁰ Rosenhaft számos speciális példát mutat be: szerinte ismét meg kell vizsgálnunk a konzervatív és bigott vallásos gondolkodás fogalmait, mivel ezek alapján a nőknek a katolicizmus szervezett kultúrájában való tevékeny részvételét „demobilizáló” vagy „depolitizáló” ténye-

¹⁹ Rosenhaft, Eve: *Women, Gender, and the Limits of Political History in the Age of »Mass« Politics*. In: Jones, Larry E. – Retallack, James N. (eds.): *Election, Mass Politics, and Social Change in Modern Germany: New Perspectives*. Cambridge, 1992. 151., 149.

²⁰ Rosenhaft: *Women, Gender*, 159.; lásd még: Outram, Dorinda: *The Body and the French Revolution: Sex, Class and Political Culture*. New Haven–London, 1989.; Landes, Joan B.: *Women and the Public Sphere in the Age of French Revolution*. Ithaca, 1988.

zőként szokás leértékelni, ahelyett, hogy politikai szerepük speciális formájaként fognánk azt fel. Szerinte ez különösen erőteljes példája „annak a »magán« politikának, mely nem csupán a politika szokásos maszkulin formáinak implicit eleme, hanem egyenesen előfeltétele azoknak.”²¹

A szerzőnő legfontosabb meglátása a „tömegről” 1880 és 1930 között folytatott diskurzust érinti, melyben a városi tömeg bizonyos nőiesített konstrukciói történetileg „egybeesetek” a nők politikai jogainak erősödő követelésével. Mindez a Weimari Köztársaság idején érte el tetőpontját, amikor a nők választójogot nyertek, és nagy arányban beépülhettek a jóléti állam új apparátusába. Rosenhaft szerint a „tömeg” különös feminim kódolása révén a 1920-as évek férfi értelmisége szóhasználatában arra szolgált, „hogy a politikai rend nőiesedésének jelentősége” helyett „mintegy szándékos mellébeszélésként” inkább erről folyjék a szó.²² Így a kereskedelmi tömegszórakoztatás új közösségi színtere a politikai diskurzus társadalmi nemi szempontú olvasatának vizsgálatára gazdag terepet nyújt. Míg azonban a műfajokra összpontosító kritikai kultúrakutatás leginkább az irodalomelmélet ihletésére e projekt jegyében művek széles korpuszát halmozta fel – főként filmeket –, addig a történeteszek e lehetőségeknek mindeddig csupán a felszínét kapargatták. Ahogy Rosenhaft állítja: „A »tömeg« fogalma egyszerre hangsúlyozza az új közsféra nőiességét, és fedi el benne a nők jelenlétét. Így felhívja figyelmünket, hogy a politikum (és a politikai alany) meghatározása során a társadalmi nemi diskurzusok miként fejtik ki hatásukat, valamint arra is, hogy a tömegkommunikáció új médiumainak fejlődése mennyiben hat a politikai részvétel és véleményalkotás formálódási módjaira.”²³

A másik megjegyzésem Michel Foucault munkásságát érinti. Tanulmányom terjedelme nem teszi lehetővé, hogy Foucault hatását érdemben tárgyaljam, ám a kritikai kultúrakutatás jelentette kihívás vizsgálatához legalább röviden számot kell vetnünk a hatalomgyakorlásról Foucault nyomán kifejlődött szemléletmód potenciális alkalmazásaival. Egyrészt ez utóbbi arra ösztönöz minket, hogy a hatalmat és működésmódjait a nyilvános politikai élet hagyományosan vizsgált szféráin kívül is észre vegyük, vagyis a kormány és az állam intézményorientált koncepcióiról figyelmünket a hatalom és „mikrofizikája” szétszórta, decentralizáltabb fogalmára fordítsuk. E megközelítés a hatalom elemzését az állam nemzetorientált szemléletmódú alapintézményeiről az irányítás, a szabályozás és az ellenőrzés új stratégiáira helyezi át, melyek egyszerre összpontosítanak az egyénekre és a nagyobb társadalmi kategóriákra, s működésük legalább annyira az állampolgárok/szubjektumok meghatározásának tényleges folyamatára, mint a kényszerítő, szabályozó kontroll sokkal gyakorlatibb mechanizmusaira épít. Másrészt Foucault eszméi érzékennyé tesznek minket a hatalom és a tudás közti finom és bonyolult összefüggésekre, különösen a tudás megszerzésének egy társadalomban megfigyelhető fegyelmező, diszciplináris, valamint adminisztratív módozataira. A „diskurzus” segítségével egyszerre tudjuk elméleti keretbe foglalni a tudás bizonyos területeinek belső szabályait és visszatérő jellemzőit („tudás-rezsimjeiket”), valamint azon eszmék és előfeltevések általánosabb struktúráit, melyek meghatározzák: adott időben és térbeli környezetben mit lehet elgondolni és kimondani, illetve mit nem. Egy ilyen megközelítés arra készíteti a történészt, hogy az egyéni és kollektív tevékenységről, valamint ezek érdekbeli és racionális alapjairól alkotott megmerevedett fel-

²¹ Rosenhaft: *Women, Gender*, 158.

²² Rosenhaft: *Women, Gender*, 162.

²³ Rosenhaft: *Women, Gender*, 163. skk.; lásd még: Petro, Patrice: *Joyless Streets: Women and Melodramatic Representation in Weimar Germany*. Princeton, 1989.; Mizejewski, Linda: *Divine Decadence: Fascism, Female Spectacle, and the Makings of Sally Bowles*. Princeton, 1992.

tételezéseit újragondolja. Így arra irányíthatjuk figyelmünket, hogy az azonosítás nyelvein belül és ezeken keresztül miként konstruálódnak és fejlődnek ki a szubjektumok – mindez pedig túlvezet a klasszikus felvilágosodott értelemben vett egyéni akarat és kontroll fogalmain.

E kettős szinten Foucault a modern társadalomértelmezés alapkategóriáival a hatalom működését írja le: egy társadalom koherenciáját és átláthatóságát célzó látomásokat és képzeteket, vágyott szerveződési formáit vizsgáló programadó leírásokat és újraírásokat, a működését szabályozni vagy megváltoztatni kívánó (gyakorlati vagy ezoterikus) elméleteket, valamint a ténylegesen létező formáját alakító, aktuálisan létező politikákat és gyakorlatokat. Persze, mondhatni, nem kell a teljes foucault-i *oeuvre*-t átvenni, hogy észrevegyük e szemléletmódok használhatóságát – az alábbiakban ezzel kapcsolatban néhány, a német történelemkutatásra vonatkozó rövid észrevételt tennék.

Ha figyelmünket azokra a történetekre fordítjuk, melyeken keresztül az értelmezés uralkodó és ismerős formái (mint a kategóriák, előfeltevések, szemléletmódok, sőt a gyakorlatok és politikák vagy akár az elméletek, programok, filozófiák) alakot nyernek, e diszkurzív elmozdulás révén bizonyos szinten az ideológia kérdéseihez térünk vissza. Hogy lássuk az ilyen, foucault-i ánus megközelítés hasznát, az ideológiának a német történettudományban való alkalmazására vonatkozó néhány megfigyelést hívok segítségül. E diszkusszió fogalmait és tónusát sok évig lényegében Fritz Stern és George Mosse művei alapozták meg.²⁴ Az ideológia e megközelítésben rossz és káros hiedelmek együttesét jelentette, gyakran régebbi tradíciók eltorzulásának tekintették, melyet a német történeti kontextus kóros fejlődése (a *Sonderweg*!) tett ilyenné, ám csupán extrém, válságos és zavarodott körülmények közt képes széles körben hatni, látványos és félreérthetetlen nyomait pedig politikai irányelvekben, intézményekben és egyéneknek tulajdonított, az elődöktől örökölt döntésekben ismerhetjük fel. Művek egész generációja vizsgálta ebben az értelemben a náciizmus „ideológiai gyökereit”. A 1960–1970-es évek társadalomtörténeti fordulata jórészt az „ideológia” efféle hangsúlyozásának tudatos elutasításaként fogható fel, mivel az új irányzat képviselői szerint a náciizmus sajátos dinamikája a korábbi megközelítésnél sokkal összetettebben függött össze önnön belső struktúrájával, illetve a szélesebb társadalmi kontextussal.

E fordulat egy darabig az ideológiai elemzéssel mint olyannal kapcsolatban bizonyos nyílt ellenszenvvel határos közönyre sarkallt, így egy kétszertátú történetírói szemléletmód jegyében a társadalomtörténetet állították előtérbe – ez sok szempontból napjainkig is így működik. Ám egy más típusú, diskurzusorientált és társadalmilag beágyazott ideológiafogalom segítségével ez kiküszöbölhető. Amellett szeretnék érvelni, hogy a náci irányelvek rasszista, nemi szemléletű, biológiai dimenziói iránti újabb érdeklődés ideális terepet biztosít ahhoz, hogy az ideológiával kapcsolatban új, másként megfogalmazott diszkusszió kezdődjék, még akkor is, ha a konkrét munkák legtöbbje inkább még teljesen gyakorlati síkon (azaz az elméleti háttérrel számot nem vetve) közelíti meg a kérdést. A „biopolitika” mint a náci gyakorlat egységesítő alapelve, mely az antiszemitizmust és a háborús évek rasszista offenzíváját összekapcsolja az 1939 előtti politikai gyakorlat egészével, alkotja a kulcselemet: a népesség tervezése, a közegészségügy, a nőket érintő jóléti intézkedések, a családpolitika, az eutanázia, a sterilizáció és az eugenetika. A Harmadik Birodalomról szóló legjobb mű szintén hangsúlyozza, hogy az eszméknek és az újításoknak ez a fajilag megalapozott társadalompolitikai összessége a Weimari Köztársaság idejére, sőt még annál is ko-

²⁴ Stern, Fritz: *The Politics of Cultural Despair*. Berkley, 1961.; Mosse, George L.: *The Crisis of German Ideology*. London, 1966.

rábbra nyúlik vissza. Anélkül, hogy a nácik zsidóellenes, népiertő szándékának központi voltát kisebbítené, e szemléletmód egyre inkább azokra a szélesebb rasszista törekvésekre irányítja a figyelmet, melyekbe a végső megoldás logikája beleíródott. Mi több, ez utóbbi csupán az eugenetika és a hozzá kapcsolódó társadalomtervezési ideológiák alapvető elterjedése révén vált kivihetővé, melyek már jóval a nácik hatalomra jutása előtt áthathattak a társadalompolitika és az egészségügy szakértőinek gondolkodását. Mélyebb történeti értelemben, a diszkurzív módszer segítségével, a „végső megoldás” itt találhatja meg alapjait.

Ha komolyan vesszük a judeocídium feltétel-lehetőségeiről szóló fenti érvelést – vagyis a náci politika működéséhez szükséges előfeltevéseket és beivódott társadalmi gyakorlatokat, s hogy ezek már 1933 előtt is jelen voltak –, tisztán láthatóvá válik, hogy az ideológiai elemzés jelentősége nem abban rejlik, hogy újfent Hitler és a többi vezető közvetlen eszméinek és azok származásának magyarázatára összpontosítunk, hanem a nácizmust megelőző (és nem náci) társadalom jelentés- és értékprodukciónak kell kiterjedt kulturális elemzés tárgyává tennünk. A biopolitika és a faji higiénia közvetlen területén például ezt már széles körben felismerték: csupán a megbecsült tudomány vívmányai révén bontakozhattak ki a nácik hagymázás tervei, s így ijesztő sémáikkal nem annyira a „tudománytalan” és az irracionális tört be, inkább a tudomány korábbi törekvéseivel folytonosságot képezve a technokrata ész és erkölcsi zabolátlanság nyert teret. Ez döntő perspektívaváltást eredményez, mely a szűk náci kerettől elmozdulva a szélesebb, mélyebben fekvő, kevésbé látható ideológiai konszenzusra világít rá, melyet a nácik felhasználhattak arra, hogy – Detlev Peukert fontos tanulmányának szavaival – „a tudomány szelleméből a »végső megoldást« teremtsék meg”.²⁵ Bár e vitákban ritkán hivatkoznak Foucault-ra, a francia gondolkodó könnyen lehetne ezen új irányzat védőszentje, mivel nagyon fontos megfigyeléseket tett a fegyelmezés/diszciplína, a tudás, a tudomány és a hatalomgyakorlás témáiban.

Két lényeges aspektusa van annak, hogy a fentebb vázolt, kibővített, a diskurzuson *keresztül* értelmezett ideológiafogalom révén újból felismerjük az ideológia jelentőségét. Az egyik a náci tömegpropaganda természetét és hatásosságát érinti. Ha továbbra is az ideológiai elemzés régebbi értelmétől való eltávolodásra helyezzük a hangsúlyt, néhány éve az a tendencia figyelhető meg, hogy az NSDAP 1928 és 1933 közötti választási ideológiai üzenete helyett a náci propaganda kaméleonszerű természete került előtérbe, valamint az a képessége, hogy manipulatív módon saját hasznára fordítsa a középosztály (valamint a polgárság és a kispolgárság) meglévő értékeit. E megközelítés mint olyan az ideológia Foucault utáni értelmezéséhez (mint jelentések, reprezentációk, rendezőelvek és gyakorlatok diffúz összessége) illeszkedik, bár fő képviselői inkább az ideológiaelemzésekkel éppen *szemben-álló* társadalomtörténetészekként határozták meg magukat. Azonban az ideológiának a nácik sikerében és politikai megformálódásukban játszott szerepének *alulértékelése* helyett inkább amellet szeretnék érvelni, hogy mind a párt választási sikertörténetében, mind pedig a rezsim stabilitásának alapjaiban éppenséggel *központi szerepet* játszott az ideológia. Az NSDAP a német jobboldal történetében előzmény nélküli jelenség, amennyiben egyszerre volt képes felfedezni azokat a formákat, melyek segítségével a jobboldal reménytelenül szétforgácsolt pártjait és szervezeteit egységbe tudta tömöríteni, valamint szociológiaiilag addig nem látott népszerűségi bázisra tudott szert tenni. Mindezt pedig a párt éppen azzal érte el, hogy az ideológiai vonzerők addig széttartó és egymással ellentmondásban lévő elemeit együttesen tudta artikulálni. Keményen kell dolgoznunk, hogy megértsük: miként következett be a rendkívüli hatalomnak és vészjósló következményeinek e konstruktív

²⁵ Peukert, Detlev: *The Genesis of the 'Final Solution' from the Spirit of Science*. In: Childers, Thomas – Caplan, Jane (eds.): *Reevaluating the Third Reich*. New York, 1993. 234–252.

beteljesítése. Az a kérdés, hogy milyen átfogó elvek (azaz integratív vagy egyesítő alapok, artikuláló tényezők) alapján tudta számos különböző embercsoport önmagát a náci szellemű faj/nép dicsőítésének átadni, hogy voltak képesek a náci 1933 előtt és után olyan erőteljesen megragadni a populáris képzeletet. Ha valahogy így fogalmazzuk meg a problémát, vagyis a korábbi jobboldali formációk politikai széttöredezettségével való ellentétre helyezzük a hangsúlyt, a vilmosi és weimari korszakok kutatására nézve néhány alapvető feladat tárul fel: pontosan hogyan formálódott a jobboldal politikája a korábbi időszakban, és milyen tényezők tették lehetővé a változást?

Másodsorban az 1930-as évekbeli orvosbiológiai diskurzus tág kontextusának vizsgálatát ezen eszmék korábbi, a századfordulót követő sűrű szövésű történetében kell megalapoznunk. Ez a *Kaiserreich* szociálpolitikai kontextusának teljesebb, jóval képzeletgazdagabban felépített vizsgálatát jelentené, mivel ebben a korszakban tetőpontját érte el az új értékek, többletek, társadalmi gyakorlatok, a jó és hatékony társadalomról alkotott elképzelések – az új „normatívák” –, valamint megjelenési formák tervezett, illetve vélt megvalósításai létrehozása. Gondos figyelmet kell fordítani e történetek társadalmi nemi szempontú jelentéseire és a foucault-i „mikrofizika” értelmében vett hatalomalkotó tényezőire. Ennek az elemzésnek a részét képeznék a társadalompolitikai stratégiák, a kriminalitás konstrukciójának, a normális és a deviáns fogalmainak, a szexualitás létrehozásának és szabályozásának, az intelligencia definíciójának és a társadalmilag értékesnek tekintett individuumból alkotott képnek a vizsgálata, ahogy a népnemzetről és társadalmi-politikai berendezkedésről, valamint a testpolitika jellegéről alkotott faji alapokra helyezett gondolkodásé is. A téma kutatásának számos úttörője ebben az irányban indult el, mint például Paul Weindling *Health, Race and German Politics* (*Az egészség, a faj és a német politika*) című, az 1871 és 1945 közötti periódust vizsgáló nagy összefoglalójával, Derek Linton a fiatalok 1914 előtti fejleményeiről írt művével, valamint Detlev Peukert a *Sozialdisziplinierung* (társadalmi fegyelmezés) általános kérdéseiről szóló munkájával.²⁶ E szemléletmód következményeként a német történelem hagyományos kronológiai csomópontjai (1914–1918, illetve 1933) kevésbé lesznek jelentősek, s a 19. század végének, 20. század elejének újraperiodizálása következhet, hogy az 1890-es évektől az 1930-as évtizedig tartó időszak koherenciáját olyan egységesítő kontextusként emeljük ki, ahol a nemzeti hatékonyság, a társadalmi higiénia és a faji alapon meghatározott nacionalizmus jól körülírt témái összekapcsolódtak egymással.

KISANTAL TAMÁS fordítása

²⁶ Weindling, Paul: *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870–1945*. Cambridge, 1989.; Linton, Derek: „Who has the Youth, Has the Future” *The Campaign to Save Young Workers in Imperial Germany*. Cambridge, 1991.; Peukert, Detlev: *Grenzen der Sozialdisziplinierung. Aufstieg und Krise der deutschen Jugendfürsorge 1878 bis 1932*. Köln, 1986.; *Jugend Zwischen Krieg und Krise. Lebenswelten von Arbeiterjungen in der Weimarer Republik*. Köln, 1987.

„Közép-Európa a geopolitikai folyamatok folytán egyszer »Észak« volt, egyszer »Nyugat«, egyszer »Kelet«”

Beszélgetés Catherine Horellel

Catherine Horel a párizsi I. Panthéon-Sorbonne Egyetem Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) intézetének munkatársa. Legjelentősebb eddigi munkái: Juifs de Hongrie 1825–1849 (1995), Histoire de Budapest (1999), De l'exotisme à la modernité. Un siècle de voyage français en Hongrie, 1818–1910 (2005), Soldaten zwischen nationalen Fronten (2009), Cette Europe qu'on dit central (2009)

Milyen családi szálak kötnek Közép-Európához s benne Magyarországhoz?

A nagymamám magyar volt (Rózsi néni, akinek a Budapestről írott könyvem is ajánlottam), Békéscsabán született 1897-ben, és 1936-ban vándorolt ki Franciaországba. Egy grúz férfihoz fűződő kapcsolatából született az édesanyám. Így a családban az édesanyám egyáltalán nem sajátította el a magyar nyelvet, mivel magától értetődően franciául beszéltek a családban, s csak a háború után, amikor a nagymamám magyar nőknél dolgozott Párizsban, hallotta a magyar nyelvet. Az ő generációja egyébként is integrálódni akart, s francia lenni. Én magam sohasem hallottam a nagymamámat magyarul beszélni. Jól emlékszem a nagyon erős francia akcentusára, de magyarul nem hallottam őt, nyolc éves voltam csupán, amikor meghalt 1974-ben. Az édesapám viszont normandiai katolikus francia parasztcsaládból jött, a legtipikusabb francia, akit csak elképzelhetsz. Én Párizsban születtem, s ott nőttem fel. Itt, Pesten vannak viszont unokatestvéreim, a nagymamám nővérének családja ugyanis itt él. Én magam ugyan nem tanultam magyarul, de a pesti rokonlátogatások alkalmával – tizennégy éves koromban jártam itt először – hallgattam a nyelvet, s többé-kevésbé elsajátítottam.

A családi indíttatás tehát a magyar kultúrával való foglalkozásra s arra, hogy történész legyek, inkább tudatalatti volt: a vágy ott munkált bennem, hogy tudjam, ki is vagyok: francia, magyar, zsidó? Sohasem beszélünk minderről Franciaországban, tulajdonképpen a magyarországi család magyarázta el nekem, hogy kik is vagyunk. A családot szerencsére nagy veszteség nem érte a második világháború alatt, már az első világháború végétől kezdve szinte az egész család Budapesten élt. Persze sokáig ők sem beszéltek egymás között a zsidó gyökerekről, csak később. Édesanyám nagyon örül annak, hogy magyar témákkal is foglalkozom, s személyesen sajnálja, hogy abban az időben nem tudott többet megtudni a nagymamától a régi időről és a családról, az eredetről – de más korszak volt az akkor.

Milyen tényezők formálták a továbbiakban intellektuális, majd történelmi érdeklődésedet?

Mindig történész akartam lenni, egészen gyerekkoromtól fogva. S amikor a Sorbonne-ra jártam, felfigyeltem egy kurzusra, amely az Osztrák–Magyar Monarchiával foglalkozott. Úgy véltem, éppen ez az, amit csinálni akarok. Nem tudom, mi lett volna, ha nincs ez a kurzus. Bernard Michel professzor lett aztán a mesterem, mindent tőle tanultam kezdetben, nagyon fontos volt számomra a segítsége: ő volt a doktori disszertációm (*Les Juifs de Hongrie 1825–1849*), majd habilitációs dolgozatom (*La restitution des biens juifs et le renouveau juif en Europe centrale*) témavezetője is. Ő elsősorban bohemista volt, a 19. századi Csehország szakértője, ami nekem szintén nagyon fontos volt. Mindig nagyon fontosnak tartotta, hogy a magam útját járjam, sohasem próbált más témák felé irányítani, tudott magyar származásomról és magyar nyelvtudásomról, ami nagyon ritka nálunk. Mindemellett mindig azt vallotta, hogy az egész régió fontos, nem csak Magyarország vagy Csehország stb., máig is nagyon nyitott érdeklődésű szakember ő. Ezért azt képviselte, hogy nem elég németül és magyarul tudni, meg kell tanulni csehül is. S akkor a Cseh Kulturális Intézetben tanultam valamennyit még egyetemista időszakom alatt, egy kicsit oroszul is egy felnőtt esti kurzuson. Később, az ezredforduló táján viszont Horvátországgal kezdtem foglalkozni, s akkor horvátul is tanultam. Mindennek jegyében Bernard Michel beszervezett a nemzetközi történész szervezet szláv történeti albizottságába (*Commission internationale des études historiques slaves*), amelynek a tevékenységében azóta is részt veszek. Az ötvenkénti történész világkongresszusok keretében szervezhetnek az albizottságok szekciókat, illetve a közbülső időszakban saját rendezvényeket is. Ennek az albizottságnak a titkársága jelenleg Milánóban működik az egyetemen, elvileg minden szláv ország képviselői – de nem csak ők – részt vesznek e munkában, de jelenleg például Macedóniának nincs képviselője. Idén az Amszterdamban tartandó világkonferencián az albizottság „Ausztroszlávizmus, pánszlávizmus, neoszlávizmus?” címmel szervez tanácskozást.

Meg kell még említenem pályám egyengetői között Jean-Paul Bledet is, aki szintén nagyon sokat segített nekem a szakmai kapcsolatok kiépítésében, első publikációim megjelenítésében. Kiadta például a disszertációm a magyarországi zsidóság 1825–1849 közötti történetéről, ami nagyon fontos volt, mivel Franciaországban egyáltalán nem általános az, hogy egy disszertáció nyomtatásban megjelenjen. Továbbá Bled közvetített a Fayard könyvkiadó felé is, amikor felmerült egy Budapestről szóló könyv megjelentetése a kiadó egyik sorozatában. Abban az időben Bled Strasbourgban tanított, s ott szervezte a *Groupe d'Étude de la Monarchie d'Habsbourg* elnevezésű munkacsoportot, konferenciákat rendezett, kiadványsorozatot adott ki, rendszeresen fiatalok részvételével, s én is bekapcsolódhattam ennek tevékenységébe.

1988–1989-ben Bécsbe utazhattam még egyetemistaként ösztöndíjas kutatóútra egy bilaterális francia–osztrák szerződés keretében, s ott találkoztam Horst Haselsteinerrel, Peter Urbanitsch-csal, Arnold Suppannal. Haselsteiner akkoriban „Magyarország történetének alapvonásai” címmel tartott egy kurzust, én azonnal csatlakoztam, s ő nagyon kedvesen fogadott és támogatott. Tulajdonképpen ott kezdődött történeti pályafutásom, mivel úgy éreztem, hogy ez épp az, amit csinálni akarok: 19. századi közép-európai regionális, összehasonlító kutatásokat végezni. A komparatív szemléletmód azóta is nagyon lényeges számomra.

Mit jelent Franciaországban Közép-Európával foglalkozni?

A franciák számára a közép-európai multikulturális világ kicsit exotikus és érthetetlen: sok nép és nyelv együtt túl komplikáltnak tűnik. És ami nem érthető, az iránt vagy nem érdeklődnek, vagy egyfajta rácsodálkozással tekintenek: hogyan működik mindez, hogyan működhetett egy olyan soknemzetiségű állam, mint amilyen a Monarchia volt? De például az egyetemi hallgatóknak nagyon nehéz megmagyarázni mindezt, s mostanság még nehezebb

lett, mert a kilencvenes években, ahogy ez az „új világ” megnyílt, intenzívebb volt az érdeklődés iránta Nyugaton, most nagyon kevés diákunk van a Sorbonne-on. A slágertémák inkább a *gendertörténet*, a koloniális történelem (de persze csak a francia gyarmatok története), mindemellett a párizsi, fehér, jómódú hallgatókat leginkább továbbra is a francia történelem érdekli, esetleg még az észak-amerikai történelem. A német nyelv tanulása gyakorlatilag szinte teljesen megszűnt, s ez számunkra is nagy nehézség, mivel nemigen hajlandók a diákok németül tanulni. Még jobban rávehetők kevesen valamilyen szláv nyelv tanulására – de akkor is csak egy nyelvre. S nagyon meg vannak lepve, ha mondjuk nekik, hogy a közép-európai történelem tanulmányozásához a német nyelvre is szükség van. Ez nem lustaság kérdése, az általános szemléletmódba nehezen fér mindez bele.

A párizsi III. egyetemen működik egyébként 1985-től kezdve a magyar és a francia állam közötti bilaterális kulturális szerződés értelmében egy magyar egyetemi központ *Centre Universitaire d'Études Hongroises* néven, korábban Köpeczi Béla és Jean Perrot irányítása alatt. Jelenleg azonban inkább a nyelvészet áll a középpontban itt.

Nemrégiben jelent meg egy könyved franciául Közép-Európáról, amely előreláthatólag hamarosan magyar nyelven is olvasható lesz az Akadémiai Kiadó gondozásában.

Ez nem a közép-európai történeti eseményeket ismertető történelem könyv.¹ A francia közönség számára inkább azt akartam bemutatni, hogy „Közép-Európa” fogalma mit jelent/jelenthet egy angol, egy francia, egy német, egy olasz stb. számára. Egyáltalán létezik-e olyan, hogy Közép-Európa, ha igen, miért is létezik. Az első rész a maga „mozgásában” mutatja be történetileg ezt a régiót, hiszen Közép-Európa a geopolitikai folyamatok folytán egyszer „Észak” volt, egyszer „Nyugat”, egyszer „Kelet”. Ezt egy franciának nagyon nehéz megérteni, hiszen Franciaország pozíciója ilyen értelemben nincs mozgásban. A második rész azután azt vázolja, hogy egy magyar, egy cseh, egy német hogyan látja, hogyan jeleníti meg ezt a régiót, s hogy kölcsönösen hogyan értelmezik egymást az itt élő népek, milyen az egymásról alkotott képük. Jellemző például, ahogy egy csehvel beszélve néhány percen belül már egészen biztosan azt kezdi fejtegetni, hogy Prága nyugatabbra van, mint Bécs. Az is a célom volt mindemellett, hogy felvillantsam, nem kell feltétlenül mindig Nyugatra tekinteni. Adott helyzetekben a lengyelek vagy a magyarok körében tudatossá vált, hogy Keletről jöttek, s hogy nem lenne jó a keleti örökséget teljesen elfelejteni. A harmadik rész ezt követően pedig azt mutatja be, hogy nem minden politikai eszme Franciaországból jön, például a föderalizmus, az agrármozgalmak, különféle autoriter áramlatok születése Közép-Európához kötődött, s igyekszem bemutatni azok politikai és társadalmi gyökereit.

Nem csak nagy összefoglaló témákról írtál. Néhány éve jelent meg német nyelvű könyved a horvátországi honvédség történetéről a dualizmus időszakában.

Horvát–magyar kapcsolattörténeti témát kerestem, s így bukkantam rá erre a kérdésre, amiről nagyon kevés szakirodalom állt rendelkezésre. A horvát történészek főleg a katonai határőrvidék történetéről írtak korábban, a magyarok pedig inkább a honvédség általános történetét írták meg, de nem vizsgálták külön a horvátországi honvédséget. Budapesti, zágvári és bécsi kutatások után készült el végül a könyv. Nem hadtörténeti tárgyú munka ez, sokkal inkább politika- és társadalomtörténet. Érdekes volt látni, hogyan működött ez a horvát nyelvű, horvát tisztek irányítása alatt álló s zömmel horvát állományú honvédség ebben az időszakban, amelyet más területeken a nemzetiségi ellentétek jellemeztek, itt pe-

¹ A könyv bécsi bemutatója kapcsán Catherine Horellet készült interjút lásd: *Palatschinken sind kein Machtfaktor*. Der Standard, 2010. febr. 2. 8.

dig egyáltalán nem érzékelhető magyarosítási törekvések jelenléte. Kevesen voltak például a tisztek között, akik tanultak magyarul, de az ő katonai pályafutásuk teljesen átlagos volt, előmenetelük nem volt sem gyorsabb, sem lassabb, tipikus dualizmuskori katonatiszti karriert futottak be. Természetesen a régió történetén belül a nemzetiségi együttélés kérdései különösen is izgatnak engem. A könyv egyébként rövid időn belül megjelenik horvátul is.

A nemzetiségi együttéléshez kapcsolódik jelenlegi kutatási programod is, amely a Monarchia többnemzetiségű városainak fejlődési ívét kívánja összehasonlító keretben elemezni. A programot támogatja a Collegium Budapest is.

2007-ben kezdtem ezt a programot, körülbelül 2014-re tervezem a befejezést egy monográfia megírásával. Kiválasztottam a Monarchia tizennégy közepes méretű, ötven–kétszáz ezer lakosú városát, például Kolozsvárt, Nagyváradot, Temesvárt, Aradot, Pozsonyt, Zágrábot, Szabadkát, Fiumét, illetve a nyugati tartományokban Czernovitzot, Lemberget, Pilsent, Brnot, Triesztet és végül Sarajevót. Úgy állítottam össze a listát, hogy minden nép képviselve legyen. Azt szeretném megvizsgálni, hogyan működtek a városi multikulturális társadalmak, s mit is jelentett a multikulturalitás a mindennapokban: ki ment színházba s melyik színházat látogatta; ki küldte a gyermekét a főgimnáziumba; hogyan szerveződött a helyi sajtó és a helyi közigazgatás; milyen sajátosságokat mutat az egyleti működés; voltak-e nemzetiségi vonatkozásai a gazdasági kamarák tevékenységének; a hétköznapi életben hogyan alakult a nyelvhasználat? A kiegyezés utáni időszakot vizsgálom, de mindenekelőtt az 1880-as évek utáni évtizedeket. Először a statisztikai forrásokat dolgoztam fel, ami elég egyszerű feladat volt, aztán következtek az egyesületi évkönyvek, értesítők, alapszabályok, a gimnáziumi évkönyvek, a helyi nyomtatványok és a sajtótermékek. Arad, Szabadka, Fiume, Trieszt és Brno feldolgozásával már készen vagyok, részpublicációk már készültek. Az együttélő népcsoportok mindennapjaiban természetesen a rivalizálás és a kooperáció elemei egyaránt megtalálhatók, de elég nagy különbség mutatható ki Magyarország és Ausztria között. Különösen érdekesnek találtam Szabadka példáját, mivel ebben a városban ez a multikulturalizmus – a zsidó kivételével – a mai napig fennmaradt.

A hosszabb távú terveid között szerepel egy Horthy Miklós életrajz elkészítése...

Igen, a városok összehasonlítása után készülok hozzálatni ehhez a munkához. Elsősorban azt szeretném majd bebizonyítani, hogy Horthy mindenekelőtt a 19. század embere, s a Bécsben található Horthy-hagyatékot tervezem hasznosítani. Amikor Jean Lacouture egy nagyon jó de Gaulle életrajzot írt, felhívta a figyelmet arra, hogy hőse 1940-ben ötvenéves volt, s már egyáltalán nem fiatalember. Még inkább igaz ez Horthyra, aki 1918-ban volt ötvenéves. Eseményei és értékei az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában gyökereztek. Az 1919 utáni magyarországi történetben, úgy gondolom, több, a megelőző időszakhoz köthető folyamatos elemet ki lehet mutatni, mint ahogy azt a magyar történetírás feltételezi. A nemzedéki különbség magyarázza némileg azt is, hogy Horthy és Szálasi vagy Hitler nem érthették meg egymást, hiszen az utóbbiak „modernizálni” akartak, „új embert” kialakítani. Az utóbbiak az első világháború időszakában nőttek fel, s számukra sokkal nagyobb törést jelentett a háború, mint Horthy pályáján.

Megítélésed szerint kutatási eredményeid mennyire épülnek be a cseh, a horvát vagy a magyar történetírásba? Kikkel állsz szakmai kapcsolatban Magyarországon?

Viszonylag kevés írásom jelent meg magyarul, bár a szakmai kapcsolataim igen élénkek itt, Magyarországon. (A Budapestről írott könyvem például most Bulgáriában jelenik meg bol-

gárul.) Amikor 1987-ben először itt jártam kutatni, az unokatestvérem azt tanácsolta, menjek el az Akadémia Történettudományi Intézetébe, s kérdezzem meg, kit érdekel egy magyar–francia kapcsolattörténeti téma az 1848-as forradalom idejéből. Egyszerűen ismeretlenül felkerestem az intézetet, s így találkoztam Spira Györggyel és Vörös Károllyal. Utána kerültem ott kapcsolatba másokkal is, Pók Attilával, Glatz Ferencsel, Urbán Aladárral, Hajdú Tiborral, Ress Imrével. Csak később épültek ki ismeretségek az ELTE-n oktató személyekkel, például Gergely Andrással, Gerő Andrással. Másrészt Franciaországban találkoztam francia–magyar kapcsolattörténettel foglalkozó történészekkel, illetve irodalmárokkal, például Ormos Máriával vagy Majoros Istvánnal, aki azután az ELTE-n megszervezte a francia utazók magyarországi útirajzairól készült könyvem francia nyelvű kiadását. Egy alkalommal voltam a Teleki Intézet vendége, Kiss László szervezésében. S azután a *Collegium Budapest* ösztöndíja nagymértékben elősegítette jelenlegi kutatási programom megvalósítását.

Az együttműködés egy további formája például az, hogy 2010 nyarán Párizsban konferenciát szervezek a párizsi Magyar Intézet kezdeményezésére Trianon öröksége az emlékezetben címmel román, szerb, magyar, angol, amerikai kutatók részvételével.

A budapesti Francia Intézetben belül 2008-ban alakult az úgynevezett Observatoire urbain csoport, amelynek a tevékenységében szintén részt vesz...

Az alapgondolat az, hogy nem egy intézetet vagy nagy kutatási projektet próbálunk létrehozni, hanem egy szakemberkört kialakítani, amely nemcsak francia–magyar perspektívában, hanem az egész régióra kiterjedően a „város” jellemzőivel, problémáival foglalkozik urbanisztikai, földrajzi, építészeti, történeti stb. szempontból. 2007-ben a *Collegium Budapest* rendezett egy kis kerekasztal megbeszélést, amelyen részt vett a francia kezdeményezésre Isztambulban 2005–2006 körül létrejött hasonló munkacsoport vezetője. Akkor kezdődött el a szervezés, részt vett a programban például Soós Gábor, a Kulturális Örökség Hivatalának munkatársa, a történészek közül Klaniczay Gábor, a *Collegium Budapest* vezetője, Enyedi György vagy Benkő Melinda, aki a Műszaki Egyetemen építészetet tanít. 2008 őszén a budapesti városházán rendeztünk konferenciát a városok történelmi központjairól: mit is jelent az, hogy történelmi központ, a belvárossal azonosítható-e az; mit jelent a történelmi örökség, milyen feladatai vannak egy városvezetésnek ma e téren stb., efféle kérdések foglalkoztatták az előadókat. Sajnos azóta némileg „alszik” a kezdeményezés, de biztosan lendületet kap még a jövőben.

Részt vesz Párizsban egy új folyóirat, a Monde(s) tervezgetéseiben is...

Az elmúlt évben tartottunk egy *workshop*ot Párizsban a birodalomkonceptiókról, s a párizsi *I. Panthéon-Sorbonne* Egyetem *Centre National de la Recherche Scientifique* (CNRS) intézete, melynek én is munkatársa vagyok, igazgatója, Robert Frank professzor kezdeményezte, hogy induljon egy folyóirat „Világ(ok)” címmel. A cím már jelzi, hogy nem csak európai problémákra koncentráló folyóirat lenne ez, interdiszciplináris szemléletmód szerint tárgyalná a nemzetközi kapcsolatok történetét. Az első számot az említett *workshop*on elhangzott referátumok képeznék. Mindez azonban még a tervezés fázisában van, áprilisban lesz Párizsban egy összejövetel e témában. Feltehetőleg azonban csak *online* folyóirat lesz francia és angol nyelven, nyomtatásban nem fog megjelenni.

Köszönöm a beszélgetést!

Budapest, 2010. március 2.

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES

Catherine Horel műveinek bibliográfiája

I. Könyvek

1. *Juifs de Hongrie 1825–1849, problèmes d'assimilation et d'émancipation*, Revue d'Europe Centrale, Strassburg, Centre d'Etudes Germaniques, 1995 263 S.
2. *Histoire de Budapest*, Paris, Fayard, 1999 333 S. *La restitution des biens juifs et le renouveau juif en Europe centrale (Hongrie, Slovaquie, République Tchèque)* (Die Restitution des jüdischen Eigentums und die jüdische Renaissance in Mitteleuropa (Ungarn, Slowakei, Tschechische Republik), Wiener Osteuropa Studien Bd.13, Peter Lang, Frankfurt/Main–Bern, 2002 211 S.
3. *De l'exotisme à la modernité. Un siècle de voyage français en Hongrie (1818–1910)*, Budapest, Verlag der Universität Lorand Eötvös, 2005 164 S.
4. *Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich–ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien–Slawonien 1868–1914*, Wien, österreichische Akademie der Wissenschaften (Historische Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie), 2009 258 S.
5. *Cette Europe qu'on dit centrale. Des Habsbourg à l'intégration européenne (1815–2004)*, Paris, Beauchesne, 2009 483 S.

II. Szerkesztett kötetek

6. Catherine Horel, Traian Sandu, Fritz Taubert (Hg.), *La périphérie du fascisme. Spécification d'un modèle fasciste au sein de sociétés agraires. Le cas de l'Europe centrale entre les deux guerres*, Paris, L'Harmattan, Cahiers de la nouvelle Europe, 2006 187 S.
7. *Nations, cultures et sociétés en Europe centrale*, Festschrift für Professor Bernard Michel anlässlich seines 70. Geburtstags, herausgegeben von Catherine Horel, Publications de la Sorbonne, 2006 288 S.
8. *Les noblesses dans l'empire des Habsbourg de la Montagne Blanche au Printemps des Peuples 1620–1848*, Tagungsband herausgegeben von Bernard Michel und Catherine Horel, Revue des Études slaves 78/4, Paris, 2007.
9. *1908, la crise de Bosnie dans le contexte européen cent ans après*, Tagungsband, herausgegeben von Catherine Horel, Paris, Publications de la Sorbonne, 2009 (in Drucklegung).

III. Tanulmánykötetben megjelent tanulmányok

10. « Les Juifs dans l'armée hongroise pendant la guerre d'indépendance de 1848–1849 », in: *Etudes Danubiennes* VIII/2, Strassburg, 1992 S.117–132.
11. « Orthodoxes et Néologues : le Congrès des Juifs de Hongrie et la scission de la communauté, 1868–1869 », in: *Etudes Danubiennes* X/1, Strassburg, 1994 S. 25–42.
12. "Francúzsky pohľad na oslavy maďarského milénia" [Die ungarische Milleniumsfeier aus französischer Sicht], *Francúzsko a stredná Európa 1867–1914* (Frankreich und Mitteleuropa) *Slovanské štúdie* Nr. 2, Pressburg, 1995 S.91–107.
13. « Les tentatives de réforme de l'administration hongroise entre 1886 et 1914 », in: *Etudes Danubiennes* XI/2, Strassburg, 1995 S.181–194.
14. « Les nouvelles élites intellectuelles et politiques en Hongrie », *Le contrat social en Europe*, Actes des conférences et séminaires de la Chaire Glaverbel de Sociétés et Civilisations Européennes, Université Catholique de Louvain-la-Neuve, 1997 S.201–208.

15. « La Hongrie et le plan Tardieu », in: *Revue d'Europe Centrale* V/2, Strassburg, 1997 S.73–85.
16. „Französische Vorstellungen zum Nachkriegs-Österreich 1943–1945“, in: *Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge*, Forschungen zur Militärgeschichte Bd. 4, Wien, Styria Verlag, 1997 S.53–71.
17. « Les relations franco-autrichiennes à la fin de l'ère libérale, 1875–1879 », *Etudes Danubiennes* XIV/1, Strassburg, 1998 S.15–29.
18. « La politique étrangère hongroise dans l'optique de l'intégration européenne », Sammelband aus der ersten französisch-österreichischen Amadeus-Konferenz *L'élargissement de l'Union Européenne aux pays d'Europe centrale vu de Paris et de Vienne*, *Revue d'Europe Centrale* VI/1, Strassburg, 1998 S.75–83.
19. « La révolution de 1848 dans l'empire d'Autriche », Ausstellungskatalog *Les révolutions de 1848. L'Europe des images. Le printemps des peuples*, Assemblée Nationale, Paris, 1998 S.102–109.
20. « La grande bourgeoisie juive de Budapest au tournant du siècle, un modèle d'assimilation ? », in: *Etudes Danubiennes*, XIV/2, Strassburg, 1998 S.59–70.
21. « Les lieux de mémoire à Budapest, entre transition et permanence », in: *Cahiers du Centre d'Etudes sur l'Europe Médiane*, Paris, Inalco, 1999 S.55–64.
22. « Le voyage de Ferenc Pulszky à Paris en 1836 », in: *Moderní Dejiny. Sborník k dejinám 19. a 20. století*, Nr. 8, Historický ústav, Prag, 2000 S.209–215.
23. „Europäische Integration als Gegenwartsgeschichte. Das Beispiel Mitteleuropa“, in: Rosita Rindler Schjerve (Hg.), *Europäische Integration und Erweiterung. Eine Herausforderung für die Wissenschaften*, *Biblioteca Europea : Vivarium, Istituto Italiano per gli Studi Filosofici*, Neapel, 2001 S.99–109.
24. « De l'exotisme à la modernité, un siècle de voyages français en Hongrie (1818–1910) », Sammelband *Mille ans de contacts*, Szombathely, Berzsényi Dániel Főiskola, 2001 S.97–117.
25. « La France et l'ère Gömbös 1932–1936 », in: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*, Sammelband für Univ. Prof. Dr. Mária Ormos zum 70. Geburtstag, Ferenc Fischer/István Majoros/József Vonyó (Hg.), Pécs, University Press, 2000 S.271–285.
26. « Miklós Horthy »; « János Kádár »; « Imre Nagy »; « Mátyás Rákosi »; « Le soulèvement de Budapest », in: Serge Cordellier (Hg.), *Le Dictionnaire historique et géopolitique du 20e siècle*, Paris, La Découverte, 2000.
27. „A személyállapot törvények Magyarországon (1894–1895): az első lépés az elvilágiasodás felé?” in: *Az egyházi intézmények szerepe az európai integráció fejlesztésében valamint a belga és magyar társadalomban*, Budapest, Pápai Református Teológiai Akadémia/Szegedi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar, 2002 S.89–96.
28. „Frankreich und die Ungarnkrise 1956“, in: Erwin A. Schmidl (Hg.), *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich*, Wien, Böhlau, 2002 S.175–186.
29. „Die Situation der Bildungs- und Wissenschaftseinrichtungen in Mittel-, Ost- und Südosteuropa“, in: *Das neue Humanpotenzial. Mittel-, Ost- und Südosteuropa auf dem Weg zur Wissenschaftsgesellschaft*, Institut für den Donauraum, Sonderheft, 8/2003 S.50–52.
30. « La dissolution de la frontière militaire : un enjeu pour la défense nationale hongroise 1869–1881 », Tagungsband *Borders in Southeastern Europe: Culture and Politics between the 18th and 21st Century*, Dušan Necak (Hg.), *Historia* 7, Ljubljana, 2004 S.77–86.
31. « L'intégration des pays d'Europe centrale dans l'Union européenne : crainte des uns et méfiance des autres », Tagungsband *Europe en danger, dangers d'Europe*, Universität von Cergy-Pontoise, *Cahiers du Centre de Recherches sur les Civilisations et Identités Européennes*, 2001. 49–65.
32. « Budapest-Vienne 1896–1930. Deux métropoles en mouvement ? », Tagungsband *Les deux faces de la modernité en architecture. Ornementalisme et fonctionnalisme, reflets d'une sensibilité urbaine Budapest–Vienne 1896–1930*, Paris, Cahier d'Études Hongroises Nr.12, 2004–2005 S.13–23.
33. « Une brève idylle dans les relations franco-hongroises au début des années 1930 », in: Traian Sandu (Hg.), *Illusions de la puissance, puissance de l'illusion. Historiographies et histoire de*

- L'Europe centrale dans les relations internationales de l'entre-deux-guerres*, Cahiers de la Nouvelle Europe, collection du CIEH, Paris, 2005 S.111–125.
34. « La France et l'empire d'Autriche 1815–1848 », in: Slobodan Soja (Hg.), *Le Consulat de France en Bosnie 1806–2006*, Ambassade de France en Bosnie-Herzégovine, Travnik, 2006 S.73–81.
35. « Le rôle des lieux de mémoire dans la construction de la mémoire collective en Hongrie », in: Piroška Nagy (Hg.), *Identités hongroises, identités européennes du Moyen Âge à nos jours*, Publikationen der Universität von Rouen und Le Havre, 2006 S.199–207.
36. « 1989 en Europe centrale : une restauration des élites juives ? », in: François Bocholier-Nicolas Bauquet (Hg.), *Les élites et le communisme en Europe centrale*, Paris, PUF, 2006 S.333–349.
37. « L'Europe centrale 1945–1989 : une région imaginaire ? », Actes du colloque franco-hongrois Balaton, *Öt Kontinens*, ELTE, Budapest, 2006 p.25–33.
38. « L'Europe centrale du Printemps des peuples à l'intégration européenne », in: Michel Dumoulin, Geneviève Duchenne (Hg.), *L'Europe inachevée*, Actes de la Xe Chaire Glaverbel, Bruxelles u.a., Peter Lang, 2006 S. 85–103.
39. „Die Revolution 1956 und ihre Bedeutung für das ungarische Nationalgedächtnis“, in: Ibolya Murber, Gerhard Wanner (Hg.), *Europäische Aspekte zur ungarischen Revolution 1956*, Feldkirch, Rheticus Gesellschaft, 2006 p.13–25.
40. « Il mondo di Adolf Loos: la topografia culturale di un cosmopolita », in: *Adolf Loos 1870–1933, architettura utilità e decoro*, herausgegeben von Richard Bösel und Vitale Zanchettin, Ausstellungskatalog, Rom, Galleria d'arte moderna, Electa, Milan, 2006 S.15–21.
41. « Das Budapester Proletariat 1867–1914. Zwischen sozialer Einheit und nationaler Vielfalt », in: *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století-Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Festschrift für Jiří Koralka anlässlich seines 75. Geburtstages, herausgegeben von Jiří Pokorný, Luboš Velek, und Alice Velková, Prag, 2007 S.287–299.
42. „Restitution and Reconstructed Identity – Jewish Property and Collective Self-Awareness in Central Europe“, in: Dan Diner, Gotthart Wunberg (dir.), *Restitution and Memory. Material Restoration in Europe*, New York–Londres, Berghahn Books, 2007 p.189–215.
43. „Die Restitution des jüdischen Eigentums und die jüdische Renaissance in Ungarn, der Slowakei und der Tschechischen Republik“, in: Wolfgang Mueller, Michael Portmann (Hg.), *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*, Wien, Verlag der Akademie der Wissenschaften (*Zentraleuropa Studien* 10), 2007 S. 393–411.
44. « Deux capitales diplomatiques : Budapest et Prague. Continuités historiques et nouveaux messages », in: Jean-Michel Tobelem (Hg.), *L'arme de la culture. Les stratégies de la diplomatie culturelle non gouvernementale*, L'Harmattan, Paris, 2007 S.101–123.
45. « La pensée fédéraliste en Hongrie », in: Marta Petricoli und Donatella Cherubini (Hg.), *Pour la paix en Europe. Institutions et société civile dans l'entre-deux-guerres*, Bern u.a., Peter Lang, 2007 S.209–227.
46. « La Hongrie et la ratification du projet de constitution européenne », in: Elisabeth du Réau, Alain Laquière, *Les débats autour de la "constitution pour l'Europe". Enjeux et perspectives 2005–2008, Les Cahiers européens de la Sorbonne Nouvelle*, April 2007 S.61–65.
47. „The Hungarians in Europe: an Image of Civilised Barbarians 19th–20th centuries“, in: Bianca Valota (Hg.), *National Stereotypes. Correct Images and Distorted Images*, Alessandria, 2007 S.51–64.
48. « La récupération des cultures nationales : le cas de la Hongrie », in: Jean-François Sirinelli, Georges-Henri Soutou (Hg.), *Culture et guerre froide*, Paris, PUPS, 2008, S.27–38.
49. « Budapest entre multiculturalité et identification nationale », in: Delphine Bechtel, Xavier Galmiche (Hg.), *Les villes multiculturelles en Europe centrale*, Paris, Belin, 2008, S.69–90.
50. „Vienna 1900: un modello urbano per l'impero asburgico“, in: *Alois Riegl (1858–1905) un secolo dopo*, Atti dei convegni lincei n°236, Rome, Accademia nazionale dei Lincei, 2008, S.15–24.
51. « Pécs-Fünfkirchen-Péčuh : multiculturalité en Hongrie méridionale XIXe–XXe siècles », in: *Cultures d'Europe centrale* Nr. 7, CIRCE, Paris, 2008, S.103–117.

52. „Raub und Restitution in Ungarn und der Tschechischen Republik“, in: *Raub und Restitution. Kulturgut aus jüdischem Besitz von 1933 bis heute*, Ausstellungskatalog, Jüdisches Museum Berlin, Göttingen, Wallstein, 2008, S.279–283.
53. « Raison et sentiment. Le romantisme politique en Hongrie », in: *Les romantismes politiques en Europe*, herausgegeben von Gérard Raulet, Paris, Editions de la Maison des sciences de l'homme, 2009 S.397–416.
54. « La notion de civilisation européenne en Europe centrale (1848–1919) », in: *Revue d'Histoire diplomatique*, 2009 S. 327–341.
55. « L'occidentalizzazione di Budapest alla svolta del novecento : modernità e permanenza di strutture caratteristiche dell'Europa centrale », in Marco Dogo, Armando Pitassio (Hg.), *Città dei Balcani, città d'Europa. Studi sullo sviluppo urbano delle capitali post-ottomane*, Lecce, Argo, 2009 S.291–315.
56. « Le rôle de la sépulture politique dans la conscience collective hongroise », in : Antoine Mares (Hg), *Les lieux de mémoire en Europe centrale*, Paris, Institut d'études slaves, 2009 S.123–130.
57. Wem gehört die Stadt? Multikulturalismus vs. Magyarisierung am Beispiel drei Städte Transleithaniens 1880–1914 (előkészületben)

IV. Folyóiratcikkek

58. « La Hongrie et l'opinion publique française en 1848 », in: *Cahiers d'Etudes Hongroises*, Paris, 1991 S.12–21.
59. « Les fêtes du Millénaire hongrois vues par la France », in: *Cahiers d'Etudes Hongroises*, Paris, 1993 S.155–176.
60. « Les élites économiques en Hongrie et en République Tchèque », mit Bernard Michel, Agota Gueullette und Vladimír Fišera, *Courrier des Pays de l'Est*, n°391, Paris, August 1994 S.52–63.
61. « Les Juifs de Hongrie, 1825–1849 », in: *Tsafon* Nr. 18, Lille, Herbst 1994.
62. « Vers la renaissance des élites bourgeoises en Europe Centrale, le cas de la Hongrie », mit Agota Gueullette, *Revue d'Europe Centrale* III/1, Strassburg, 1995 S.51–59.
63. « Les entrepreneurs juifs et la naissance du capitalisme en Hongrie 1830–1850 », in: *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen* Nr. 2, Prag, 1995 S.85–103.
64. « Les Magyars » ; « Les Juifs », in: *Etudes Danubiennes* XII/1, Strassburg, 1996 S.107–118 und S.169–179.
65. « La restitution des biens juifs et le renouveau juif en Hongrie depuis 1989 », in: *Yod* (Revue des études hébraïques et juives modernes et contemporaines) Nr. 3, Paris, Langues'O, 1997 S.102–109.
66. « The Jews in the Hungarian Independance War 1848–1849 », in: *SHVUT* (Studies in Russian and East European Jewish History and Culture) Nr. 4 (20), Universität Tel Aviv, 1997 S.99–128.
67. « La Hongrie et le plan Tardieu », *Specimina Nova* Universität Janus Pannonius, Pécs, 1999 S.99–115.
68. « Lajos Kossuth et les projets de confédération danubienne en 1848–1849 », *Cahiers Balkaniques* n°30, Paris, Inalco, 2000 S.19–27.
69. « Les archives croates et hongroises de l'après 1945 », in: *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin* Nr. 9, Herbst 2000, S.231–242.
70. « Resignifying Space and Time in Hungarian Historical Memory. A Discussion of Public Celebrations and Reburial Practices », in: *Spaces of Identity* (Web-Zeitschrift), University of Alberta, Edmonton, 2001 <https://pi.library.yorku.ca/ojs/index.php/soi/article/view/8048/7224>.
71. « La communauté juive en République Tchèque », in: *Transitions et sociétés*, Magna Europa 4, 2003, S.63–75.
72. « La communauté juive de Slovaquie », in: *Transitions et sociétés*, Magna Europa 5, 2003 S.49–62.
73. « L'histoire de la Hongrie : de la conquête arpadienne à l'Union européenne »; « Budapest, le 1er mai 2004 », in: *Transitions et sociétés*, Magna Europa 6, 2004 S.21–32 und S.87–89.

74. « Aux origines du mouvement agrarien en Hongrie 1890–1914 », in: *Études Danubiennes* XX/1–2, 2004, S.35–47.
75. « Le mouvement chrétien-social en Hongrie 1895–1918 », *Études Danubiennes* XX/1–2, 2004, S.143–151.
76. „Multi- und Plurikulturalismus in urbaner Umwelt. Nationale und soziale Vielfalt in den Städten der Habsburger-Monarchie 1867–1914“, *MIÖG* 113/3–4, 2005 S.349–361.
77. « Europa środkowa w polityce koncertu mocarstw europejskich » (Mitteleuropa im Konzert der europäischen Großmächte), in: *Prace Komisji Środkowo-europejskiej*, vol. XIII, Polska Akademia Umiejętności, Krakau, 2005 S.61–77.
78. “Franciaország és az 1956-os magyar forradalom”, in: *1956 – európai szemmel, Limes*, 2006/4/2 S.21–30.
79. « Les lieux de mémoire en Hongrie XIXe–XXe siècles. Continuités et ruptures », in: *Études balkaniques*, Institut für Balkanistik der bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 2/2006 S.159–167.
80. „Deutsche, Magyaren und Slowaken in Pressburg um 1900“, in *Brücken*. Germanistisches Jahrbuch, 2007 S.215–229.
81. « La France et l’empire d’Autriche 1815–1914 », in: *Balkanica*, Annual of the Institute for Balkan Studies, Belgrad, 2008, S.65–89.
82. « L’aristocratie en Hongrie entre les deux guerres. Une apparente continuité », in: *Vingtième Siècle*, Nr. 99/Juli-September 2008, S.91–103.
83. « La tradition révolutionnaire dans l’imaginaire urbain de Budapest », in: *Culture et Musées*, Winter 2008, S.31–49.

V. Recenziók

84. Delphine Bechtel, *La Renaissance culturelle juive en Europe centrale et orientale 1897–1930 : langue, littérature et construction nationale*, Paris, Belin, coll. “Europes centrales”, 2002, 319S, *Vingtième Siècle* n°76, octobre-décembre 2002 S.161.
85. Larry Wolff, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 2001 408S, *Annales ESC* 60/6, November–Dezember 2005 S.1398–1400.
86. Tatjana Tönsmeier, *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2003 387S., für *H-Soz-u-Kult* (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/id=3985&count=11&recno=4&type=rezbuecher&sort=datum&order=down&search=T%C3%B6nsmeier>).
87. Emilia Hrabovec, *Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918–1922 im Kontext internationaler Beziehungen*, Frankfurt/M u.a., 2002, für *H-Soz-u-Kult*. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/id=4840&count=5&recno=4&type=rezbuecher&sort=datum&order=down&search=hrabovec>.
88. Ruth Bartholomä, *Von Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)*, Arbeitsmaterialien zum Orient Bd.17, Würzburg, Ergon Verlag, 2006 161 S. für *Turcica*, 2008, S.369–371.
89. Harald Roth, *Die Szekler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe*, Wien, Böhlau, 2009, für *Austriaca* (előkészületben).

CATHERINE HOREL

Multi- és plurikulturalizmus városi közegben

*Nemzeti és társadalmi sokszínűség a Habsburg Monarchia városaiban, 1867–1914**

Bevezetésként mindenekelőtt a multikulturalizmus és a plurikulturalizmus fogalma közötti különbséget szeretném kifejtetni. Véleményem szerint az uralkodó kultúrák (a német, magyar, olasz) és valamely nemzeti kisebbség(ek) közötti kulturtranszfer kérdéséről van itt szó. Ha a kulturtranszfer kétirányú, kölcsönös, plurikulturalizmusról beszélhetünk, ellenben ha csak egyirányú, inkább akkulturációról, majd asszimilációról, ha nem egyenesen germanizációról, magyarosításról vagy olaszosításról. Mindkét folyamat kimutatható a Habsburg Birodalomban, s az asszimiláció több nemzeti csoportot is érintett, mindenekelőtt a zsidókat, de németeket és néhány szláv kisebbséget is. A különböző nemzeti csoportok tehát vagy egymással kölcsönhatásban éltek, ami plurikulturalizmust teremtett, vagy csak egymás mellett, ami először multikulturalizmushoz, azonban hamarosan az akkulturáció valamely formájához vezetett. A különböző életvilágok már nem különültek el egymástól oly egyértelműen, s ez vagy az érintett kultúrákba való behatolást vagy az akkulturáció elutasítása nyomán izolálódást eredményezett.

A Habsburg Monarchiát olyan nemzetiségi sokszínűség jellemezte, ami egyedi jelenség a történelemben, sok városában a népek, nyelvek és vallások színes kavalkádja létezett. Az orosz birodalom vagy az oszmán török birodalom egyes városaihoz lehetne ezt bizonyos fókig hasonlítani, de ott a modernizációt, iparosodást és műveltséget illetően teljesen más feltételek voltak adottak, s a központi hatalom nyomásgyakorlása ott megnehezítette a plurikulturalizmus kialakulását. A Habsburg Birodalomban a belső-ausztriai és belső-magyarországi városok kivételével alig létezett egynyelvű város, legtöbbjükben legalább két, ha nem több nemzeti csoport élt (Czernowitz, Pozsony, Kolozsvár és Trieszt erre a legjobb példa), s a felekezeti hovatartozás további differenciálódást eredményezett. Néhány város ugyanakkor a kiegyezés időszakában egyre inkább nemzeti jellegű településsé vált (Budapest, Prága), s felfigyelhetünk az uralkodó pozícióban bekövetkezett változásra is, mivel a német elem dominanciája erősen meggyengült vagy egyszerűen eltűnt. A pluri- és multikulturalizmushoz a társadalmi sokszínűség is hozzájárult: a nemesség, a polgárság és a munkások világa nem feltétlenül ugyanazon nemzetiséghez kapcsolódott (utalhatunk itt a nemesség kozmopolitizmusára, a bécsi proletariátus nemzeti sokszínűségére, a hivatalnokok és hivatásos katonák mobilitására). A társadalom hagyományos tagozódása a 19. század utolsó évtizedeiben radikális változásokon ment keresztül: az arisztokrácia sokat veszített korábbi szerepéből, a polgárság vált a modernizáció és művelődés hordozójává, egyben

* A fordítás a következő kiadás alapján történt: *Multi- und Plurikulturalismus in urbaner Umwelt. Nationale und soziale Vielfalt in den Städten der Habsburger-Monarchie 1867–1914*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 113. (2005) Heft 3–4. 349–361.

a nemzeti öntudat letéteményesévé is, a gyári munkások új rétege pedig, bár potenciálisan plurikulturális csoport volt, szintén nem vonhatta ki magát a nemzeti eszme hatása alól.

A búcsúzó 19. században szerte Európában egyre nagyobb különbség alakult ki a metropoliszok és a városok között, néhány főváros metropolisszá vált. A Habsburg Birodalomban, amely Nyugat-Európához viszonyítva továbbra is hátrányban volt, csak két város jutott el ebbe a kategóriába, mégpedig Bécs és Budapest. A városlakók identitása követte ezt a folyamatot, így aztán Bécs vagy Budapest nem volt feltétlenül „osztrák-német” vagy „magyar” jellegű, hanem egyszerűen nagyváros, aminek következtében például Budapest különös szerepet játszott a modern magyar nemzeti identitás konstruálásában, s modernsége és kozmopolitizmusa folytán a nacionalisták céltáblájává vált. Ezen identitás segítségével ambíció és presztízs összekapcsolódott. Mindezt a nemzeti identitás a kisebb városokban világosabban kifejezésre jutott, egy csoport dominanciája gyorsabban és egyszerűbben kialakulhatott, s gyorsabban és egyszerűbben jelenhettek meg potenciális konfliktusok.

De tekinthetjük a várost a konfrontáció terének is, ahol egy csoport küzd egy másik ellen, ha éppen nem kettő egy ellen vagy fordítva. Nem tanácsos tehát a plurikulturalizmust idealizálni, ahogy nem szabad túlbecsülni a konfliktusokat sem. Nem mindegyik várost jellemezte a plurikulturális együttműködés idillje, s fordítva, nem minden város volt állandó és heves nemzetiségi torzskódások színtere, de akadtak ilyen példák is. 1918 után szinte valamennyi plurikulturális városban „nemzetiesítés” (*Nationalisierung*) zajlott le, esetenként brutális módszerekkel, mely 1945 és a holokauszt után végérvényesen porrá zúzta a néhány városban még akkor is meglévő multikulturalizmust.

A pluri- vagy multikulturalizmus, ahogy a nemzeti eszmével való azonosulás is, beírta magát a városi térbe. A térhasználat (korzó, színház, kávéházak stb.) lehetett plurikulturális vagy nemzeti jellegű; a várostervezés és az építészet nemcsak megfelelni igyekezett az új szükségleteknek, hanem egyúttal annak hírnökeinek is tekinthetők, amit tevékenységükkel kifejezésre akartak juttatni (modernizáció, nemzeti megjelenítés). A városvezetés az állami akaratnak jobban vagy kevésbé engedelmessé lehetett, amennyiben a városi tanács a központi vagy az országos vezetéssel nem értett egyet, ezért a főváros a nemzetállam eszközévé vált, mielőtt létrejött a nemzetállam, vagy legalábbis bizonyos fokú autonómia birtokába jutott az adott nemzeti csoport.

A város és vidéke viszonyai szintén sokszínűek lehettek, a környéket gyakran zömmel más nemzetiség lakta, mint magát a várost. A város modernizációja és iparosodása bevándorlást indított el, a város képesítést és munkát kínált, a parasztok előtt egy új, vonzó világot nyitott meg. Kialakultak olyan munkáskerületek, amelyeket gyakran túlnyomó többségben egyetlen nemzetiséghez tartozók laktak (Prága, Trieszt). A vasúti közlekedésnek köszönhetően a városok egyre közelebb kerültek egymáshoz, a mobilitás megnövekedett (munkaalkalom, tanulmányok), ezzel lehetővé vált az összehasonlítás is néhány város rovására, melyek aztán harcba szálltak a haladásért folytatott küzdelemben. Bécs és a Monarchián kívül más városok modellt kínáltak mindehhez, az építészek keresett személyekké váltak. Egyes városok kifejezetten rivalizáltak egymással, például Budapest és Bécs, hogy csak a leghíresebb példát említsem. Mindkét metropolisz egyre nagyobbá vált, nevezhetjük akár vízfajnak is őket, ami 1918 után, amikor az államok sokkal kisebbek lettek, problémát is jelentett. Magyarországon szinte egyetlenegy regionális központ sem alakult ki, illetve azok immáron a határon kívül estek (Pozsony, Kolozsvár), de Ausztriában Bécs is teljesen egyedül állt a kisvárosok gyűrűjében.

Város történetet sokféle módszerrel kutathatunk: a statisztika erre az időszakra már modern és precíz eszközzé vált, még akkor is, ha elővigyázattal kell használnunk, mivel a politikai manipuláció eszközeitől nem mentesek esetenként az adatsorok. Az antropológia

szintén segíthet, bár a városantropológia térségünkben még nem oly fejlett, mint a rurális vidékkel foglalkozó variánsa. A történettudomány az elmúlt húsz évben nagymértékben hozzájárult, hogy a várostörténet specializált kutatási területté vált, ahol az összehasonlító szemlélet, legalábbis a teóriák szintjén, előtérbe került. Nem hasonlíthatunk össze azonban bármit bármivel a Monarchián belül és kívül, de persze magától értetődő modellek akadnak: várostervezés, építészet, szociális gondoskodás stb., melyek a különböző városokban mind valamilyen formában jelen voltak. A földrajzi környék, a népesség és a történelem azonban minden várost individuálissá tesznek, ami nem minden esetben teszi lehetővé, hogy az adott várost egy konkrét másik várossal összehasonlítsunk. Az építészet-, művészet- és a kultúrtörténet végezetül szintén segítségünkre lehet, hogy a város vagy metropolisz – nem csak külső – képét megrajzoljuk.

Kísérlet a városok, illetve metropoliszok tipológiájának megalkotására

Bécs és Budapest kétségkívül az európai metropoliszok kategóriájába tartozik, s ezzel a Habsburg Birodalmon belül, de Közép- és Délkelet-Európában is egyedi hely illeti meg őket. Konstantinápoly és Szentpétervár között akkoriban Bécs és Budapest volt a két legnagyobb centrum. A nagyvárosiasodás útjára csak 1848 után, de leginkább 1867-et követően léptek, de Budapesten a várostervezés előtörténetének nyomai már az évszázad első évtizedeiben kimutathatók. Mindkét város gyors fejlődésnek indult, s 1914 előtt már milliós lakosságszámmal büszkélkedhettek. Budapest 1867 után Berlinnel karöltve Európa leggyorsabban fejlődő városa volt, s Délkelet-Európában az egyetlen metropolisz. A Nyugatról érkező utazók számára Budapest volt az utolsó nagyváros a Keletre utazás előtt, a Keletről érkezők számára pedig az első modern nyugati metropolisz.¹ Mindkét esetben sokkhatást váltott ki a város, mivel a nyugati turisták elképedtek a meglepően modern Budapest láttán, míg a keleti utazók nem láttak korábban ilyen dimenziókkal rendelkező várost.

A kiegyezés után Bécs és Budapest a két birodalomfél fővárosa lett. Bécs császári székhely maradt, Budapest csak 1892-ben vált uralkodói székhellyé, ami a magyar kormányt feljogosította arra, hogy a fővárosban konzulátusok és diplomáciai képviselők telepedheszenek meg, ami addig csak Triesztnek mint nemzetközileg is jelentős kikötővárosnak járt.

Mi tette a két várost metropolisszá? Először is a történeti és tradíciókban gazdag fővárosfunkció, ami még a Babenbergeket, illetve az Árpádok időszakára nyúlt vissza. Magyarországon a királyok több királyi székhelyet tartottak fenn, s hosszú ideig Székesfehérvár szolgált számukra koronázási és temetkezési helyül. Bécs a Habsburgok számára szintén fővárosként funkcionált, s e célból megfelelően ki is építették. A török időkben Budapest elveszítette fővárosfunkcióját, hiszen a Habsburgok öröklés jogcímén megszerezték maguknak a Magyar Királyságot, a várost pedig elfoglalták a törökök. Ekkor vált Pozsony koronázási várossá és az országgyűlés székhelyévé, de sohasem nőtt ki az igazgatási centrum pozícióból, mivel a magyarok német és Habsburg várost láttak benne. Mihelyst lehetőség kínálkozott rá, vagyis az 1848-as forradalom idején, azonnal követelték és kiharcolták az országgyűlés Budapestre, illetve Pestre való áthelyezését, mely utóbbi a német szellemű Budával szemben a nemzeti harc szimbolikus székhelyévé vált. Pest Mária Terézia, illetve II. József reformjainak köszönhetően már a 18. század végén elérte az egykor jezsuiták által működtetett nagyszombati egyetem Budára, majd Pestre való áthelyezését. Pest-Buda fővárosfunkciója az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején még tovább szilár-

¹ Vö.: Horel, Catherine: *De l'exotisme à la modernité. Un siècle de voyage français en Hongrie (1818–1910)*. Budapest, 2004. 113.

dult. 1867-ben nem is lehetett vita tárgya, hogy ez a város lesz a kormányzati intézmények székhelye. 1867 után Budapest, Bécs pedig valamikor korábban – a Glacis terület megszüntetésével – nemcsak a kormányzati hatalom székhelyévé, hanem a reprezentáció kirakatvárosává is vált.

Ez a korai fejlődés a második alaptényezője annak, hogy metropolisszá és a birodalom többi városa számára modellé vált ez a két város. Az urbanizáció, az infrastruktúra modernizációja és a városkép szépítése nem 1867-ben kezdődött, de attól kezdve egyre nagyobb méreteket öltött, és szisztematikussá vált. Már a század első évtizedeiben egész városrészeket alapítottak és tettek városiassá, de egy állandóan terjeszkedő város létrehozására nem létezett átfogó terv. Időközben azonban mindkét város lakossága jelentős mértékben megnőtt, ami tudatos várostervezést tett szükségessé. A Szépítő Bizottmány, amely 1808-tól kezdve jelentős tevékenységet fejtett ki,² Pest, Buda és Óbuda egyesítését már nem tudta teljes egészében felügyelni. Korábban is elsősorban Pestre összpontosította figyelmét, Lipótváros városiasítására, a kikötő és a Duna-parti korzó kialakítására, illetve a Lánchíd felállítására. Mivel ezekre a munkálatokra az elhanyagoltság hosszú periódusa után került sor, azok sokkal szembeötlőbbek voltak, mint a bécsi folyamatok, ahol 1848 előtt nem sok történt, majd csak a forradalom hozott radikális átalakulást.

A forradalom után mindkét városban gyorsan nőtt a lakosság száma, de Budapesten a nagy expanzió időszaka mégis inkább 1867 után köszöntött be. S ezzel a metropoliszjelleg harmadik fontos kritériumához érkeztünk. 1850 körül Bécs lakóinak száma 551 300 volt, míg harminc évvel később már meghaladta az egymilliót. A város vonzáskörzete az első világháború előtt immáron körülbelül két millió főt számlált.³ Budapesten ez a folyamat némi időbeli késéssel indult el, de azután rendkívüli sebességgel játszódtott le: 1880 körül Budapest körülbelül annyi lakost számlált, mint Bécs 1850 táján, de azután a népességszám 1890-re 733 000 főre nőtt, majd 1910-re elérte a 880 000-t.⁴ A világháborút közvetlenül megelőző években tovább folytatódott az állandó növekedés, ha nem is olyan látványos ütemben, és 1914 körül a lakosság száma megközelítette az egymilliót. Ezzel Budapest és Bécs is egy kategóriába került a legtöbb nyugat-európai fővárossal, mely városok a 19. század második felében többé-kevésbé ugyanezt az utat járták be egy összeurópai folyamat, az iparosítás és haladás folyamatának szerves részeként. Új hatalmpolitikai tényezők is szerepet játszottak ebben, s egy főváros látványos fejlődése gyakran hatalomváltással is összefüggött: Párizsban mindez III. Napóleon hatalomra jutásával, Berlinben pedig a német egység megteremtésével kapcsolódott össze. Ausztriában elsőként a neoabszolutizmus nyomta rá bélyegét a városképre, de az igazi átalakulás majd az 1867-es decemberi alkotmány után indult meg. Budapesten pedig a kiegyezés, Magyarország és fővárosának új államjogi helyzete alkotta az átalakulás hajtóerejét.

A kiegyezés után mindkét birodalmi félben centralizáció játszódtott le, ami a fővárosokra nézve is következményekkel járt. Ez a centralizáció azonban messzire visszanyúló tradíciónak is megfelelt. Az új hatalmi rendszer kiépülésével tovább nőtt mindkét főváros jelentősége, s nemcsak hivatalos fővárossá, de a központi hatalom önmegjelenítésében is fontos tényezővé váltak. Budapest gyors fejlődését s azt, hogy annak a kormányzat szimbolikus jelentőséget is tulajdonított, az is magyarázza, hogy mindez Magyarországon erős nemzeti komponenssel töltődött fel. A városfejlesztésben a városi tanács és a Fővárosi Közmunkák

² Horel, Catherine: *Histoire de Budapest*. Paris, 1999. 93.

³ John, Michael – Lichtblau, Albert: *Schmelztiegel Wien einst und jetzt. Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten*. Wien, 1991. 12.

⁴ Horel: *Histoire de Budapest*, 159.

Tanácsa játszott fő szerepet, de a kormány és a parlament újra és újra beavatkozott döntéseikbe. Budapest nemcsak Magyarország hivatalos fővárosa volt, hanem a metropolisszá válás folyamatában egyúttal egyre inkább magyar város is. Ebben rejlik Bécshez viszonyítva Budapest fejlődésének paradoxona: egyrészt a magyar főváros nyitott a világ felé, s törekvéseit és sikereit tekintve egyre inkább nemzetközivé vált, másrészt viszont egyre nagyobb mértékben magyarosította lakosságát; bizonyos mértékig hasonló jelenség játszódtott le Prágában. Bécs ezzel szemben mindkét értelemben kozmopolitává vált: nemzetközivé, ahogy a metropoliszok általában véve azok, s lakosságának összetételét illetően is, ami a birodalom soknemzetiségű voltának valóban meg is felelt. Mivel Bécsben a nemzeti diskurzus nem volt oly erős, mint Budapesten, itt a más nemzetiségű lakosok nem asszimilálódtak olyan gyorsan. 1910-ben több cseh élt Bécsben és több szlovák Budapesten, mint egykori, illetve leendő fővárosaikban, de miközben a csehek Bécsben megőrizték jól definiálható identitásukat és számos saját intézményüket, addig a szlovákok Budapesten – részben a magyar hatóságok magatartásának köszönhetően – nem tudták hatékonyan megszervezni magukat, és az asszimiláció útját járták.

A politikai hatalom centralizációját követte az állami intézmények koncentrációja, mindekenelőtt a vasúti hálózaté. Mindkét fővárosnak az ország egészére befolyást kellett gyakorolnia, s minden vidéki várossal – akármilyen távol is esett – közvetlen összeköttetésben kellett állnia. A vasútépítések ebben az időben szintén gyorsan szaporodtak, s az ezen a téren korábban inkább hátul kullogó Habsburg Birodalom hamarosan felvehette a versenyt a nyugat-európai országokkal. Magyarország e tekintetben még jobban állt, franciaországi sűrűségű vasúthálózattal rendelkezett. Elméletileg egyetlen város sem maradt immáron elszigetelt, s a vasutak nagymértékben felgyorsították a fővárosokba való bevándorlást is. Új társadalmi jelenségeket generáltak, melyek hamarosan megszokottá váltak, például az Adria-tengeri nyaralóhelyek felkeresése, ahol találkozhattak a bécsi és budapesti polgárok. Mindkét város a legszélesebben értelmezett kultúra és művelődés központosított helyszínévé is vált: nagy számban működtek itt egyetemek, kiadók, újságszerkesztőségek, színházak, operaházak és múzeumok. S hogy ezen intézmények szinte mindegyike a magyar nyelvet részesítette előnyben Budapesten, aláhúzza a főváros nemzeti jelentőségét. Az iparosítás is hozzájárult ehhez a koncentrációhoz, Bécsben némileg kisebb mértékben, mint Budapesten, mivel Ausztria hagyományos iparvidékei más régiókban találhatók. Mindazonáltal a pénzvilág Bécsben összpontosult, ahogy Budapesten is, amely pedig sok gyáripari érdekeltséggel is rendelkezett. A kiegyezés után Budapest gazdasági expanziójának köszönhetően tőzsdével és bankokkal a külföldi tőkét vonzó jelentős pénzügyi központtá alakult.

Végezetül pedig azért vált e két város metropolisszá, mert bizonyos döntéshozók így határoztak. Ez Bécsben a császár, a kormány és a bécsi városi tanács segítségével – még ha nem is volt mindig teljes az egyetértés ezen tényezők között –, Budapesten pedig a kormány politikai támogatásával történt. A kormány Budapest szerepét és jelentőségét abban látta, hogy megtestesítse Magyarország géniuszát, és egyúttal bizonyítsa a dualista Magyarország életképességét, illetve modernitást és kompetenciát sugározzon, ha bizonyos fokig a Béccsel való rivalizálás jegyében is. Az önmegjelenítés eszköztárába tartoztak a nagy kiállítások, melyek új pompázatos építkezésekre és modernizációra nyújtottak alkalmat, bár az 1873-as bécsi világkiállítás bizonyos elégedetlenséget hagyott maga után, mivel rávetült a tőzsdekrach árnyéka, s a rendezvény nem hozott akkora sikert, mint amit előzetesen vártak.⁵ Ezt követte Budapesten 1885-ben az Országos Kiállítás, melynek alkalmából szá-

⁵ Felber, Ulrike–Camilleri, Carla (hg.): *Welt ausstellen. Schauplatz Wien 1873*. Ausstellungskatalog. Technisches Museum Wien, 2004–2005.

mos építkezésre sor került, majd 1896-ban a millenniumi ünnepségek, melyek Budapest és Magyarország történetébe mint az önrendelkezés dicsőséges epizódjai vonultak be. Ekkor született a földalatti vasút, az első az európai kontinensen (a londoni után s az 1900-as világiállításra elkészült párizsi előtt), ami a metropolisz jelleget végképp megkoronázta, s a versengést Béccsel e téren Budapest javára döntötte el.⁶

A metropoliszok után tipológiánkban a birodalom többi tartományi fővárosai következnek. Itt azonban tennünk kell egy megkülönböztetést, hiszen Prága mindenképpen külön kategóriát képez. Prágát nem tekinthetjük ebben az időben metropolisznak, hiszen nem volt hatalmi központ, kevesebb lakossal rendelkezett, s fővárosi funkciói is vitatottak voltak. A történelmi hagyományokat, a modernizációt és az urbanizációt tekintve azonban igen közel járt a metropoliszokhoz. Prága városa ambiciózus politikai törekvéseket képviselt, ha nem is rendelkezett saját diplomáciai intézményekkel. Tipológiánkban tehát a 200 és 500 ezer fővel rendelkező városok kategóriájában Prágát az 1910-es népszámlálás szerinti 230 ezres népességével mindenképpen az első hely illeti meg,⁷ de Trieszt és Lemberg szorosan mögötte áll. A nemzeti jelleget tekintve Prága inkább Budapesthez hasonlítható, mint Bécshez, mivel nem volt kozmopolita jellegű, hanem két nemzetiség, a cseh és német – bár az utóbbi egyre gyengülő mértékben – határozta meg arculatát. Mégis ebben rejtett Prága fejlődésének paradoxona: a 7%-nyi német lakosság továbbra is részben német arculatú várossá tette Prágát, miközben Budapesten a 14%-nyi német népesség szinte teljesen asszimilálódott, azaz a város semmiképp sem tekinthető ekkoriban kétnyelvű településnek, mivel a német kultúra ott folyamatosan visszaszorulóban volt. Prága szintén egyre inkább fővárosként, egy szláv ország fővárosaként határozta meg önmagát, s Budapesthez hasonlóan a csaknem homogén lakossággal rendelkező városok csoportjába tartozott.

A 200–500 ezres városok kategóriáján belül a második szintet két olyan város, Trieszt és Lemberg képviselte a maguk 1910-es 229 000, illetve 206 000 főnyi lakosságával, melyek a birodalom egymástól nagyon távol eső pontján feküdtek. Nagyon kevésbé összehasonlíthatónak tűnnek, hiszen két külön világ részét alkották: Trieszt kikötő- és iparváros az Adria mentén, Lemberg pedig szegény, iparilag elmaradott város a birodalom Oroszországgal határos peremvidékén. Nemzeti szempontból nem irreleváns az összehasonlítás: mindkettőben egy privilegizált nemzetiség uralta a városképet egy másik rovására, nevezetesen az olaszok, illetve a lengyelek – a szlovének, illetve a rutének rovására. A Monarchia időszakában brutális összeütközésre egyik helyen sem került sor, majd csak az első világháború után, amikor mindkét akkori domináns csoport komolyan elnyomta az akkori kisebbséget. A Monarchia rendszerében mindkét város a birodalom határvidékén sajátos funkciókkal rendelkezett: a tengeri kereskedelem és iparosítás, valamint a déli vasútvonal végállomásának szerepe jutott Triesztnak, míg Lemberg határváros volt, és az Oroszország ellenében demonstrálendő hatalmi igények megjelenítésének színtere.

A városok következő kategóriájába az 50–150 ezer lakosú városokat soroltuk. Mindekelőtt Krakkót kell megemlítenünk, amely a maga körülbelül 170 ezres lakosságával a magasabb kategóriába tartozna. A nagyvárosok között Graz mellett Krakkó volt a másik homogén nemzetiségű népességgel rendelkező település, mivel egyedüli kisebbségét az izraeliták alkották, akik azonban túlnyomórészt lengyelül beszéltek, s már elindultak az asz-

⁶ Megjegyzendő, hogy nem véletlen, hogy több nyelvben is a földalatti vasút elnevezése 'métropolitain', illetve 'metropolitana', ami világosan utal a közlekedési eszköz és a metropolisz jelenség azonosítására.

⁷ Az 1921-ben kiterjesztett városhatárok között már 1910-ben is 616 000 fő élt Prágában. Michel, Bernard: *Histoire de Prague*. Paris, 1998. 272.

szimilálódás útján. Krakkót követi Brünn/Brno (110 000 fő), Zágráb (körülbelül 100 000 fő), Czernowitz (körülbelül 90 000 fő) és Pozsony (78 223 fő), melyek több szempontból is jól összevethetők: mind a négy település rendelkezett iparral (közülük Czernowitz a legkisebb mértékben), vasúttal, bankokkal, egyesületekkel, egyetemmel (Brünn kivételével, de azzal Trieszt sem rendelkezett), színházzal stb. Különböznek azonban ezek a városok városfunkcióikat és lakosságuk társadalmi szerkezetét illetően: egyikőjük (Zágráb) egy nemzeti-ség dominanciáját képviselte, s lakossága többé-kevésbé homogén volt, míg a többi három épp ellenkezőleg a nemzetiségi konfrontáció fészke volt. A nacionalizmus korában azonban mindannyian fontos szerepet játszottak az adott tartományon belül legalább egy nemzeti-ség mozgálmaiban, bár Czernowitz helyzete e tekintetben sajátos, mivel lakossága teljesen kevert jellegű volt, s egyetlen nemzeti csoport sem rendelkezett nyilvánvaló dominanciával.

Ezután következnek a 30–50 ezer fős lakossággal bíró városok, köztük további tartományi székvárosok, ha valamivel szerényebb dimenziókkal is (Laibach/Ljubljana, körülbelül 46 000 fővel 1910-ben), vagy regionális központok (Fiume 49 806 főnyi lakossággal, Kolozsvár, Pécs körülbelül 50 000 fős népességgel ugyanekkor, Debrecen és Kassa). E csoportban némelyek egykori mezővárosok/piacközpontok vagy szerepüket veszített tartományi centrumok voltak. Ezen városok némelyikében is tapasztalhatók nemzetiségi feszültségek és eltérő nemzetiségi igények, a lakosok távol érezték magukat a fővárostól, s gyakran elhanyagoltak is. Másrészt viszont ezek a városok – különösen Magyarország és Ausztria központi területein – nemzeti szempontból gyakran homogén lakossággal rendelkeztek.⁸

Multikulturalizmus vagy plurikulturalizmus?

Ha feltesszük azt a kérdést, hogy beszélhetünk-e valamiféle kulturális transzferről a Habsburg Birodalom városaiban, s ha igen, milyenről, az igenlő válasz első elemeként a nyelvet kell említenünk. A város a diskurzusok és cserék helyszíne, a mindennapok során minden lakos más nyelveket beszélő, más kultúrával és vallással rendelkező emberekkel kerül érintkezésbe. Bár általában létezik egy domináns nyelv, azt más nyelvek egyes elemei is áthatják. Idegen szókincset épít be minden nyelv, és befolyást gyakorol a szomszédos nyelvekre. Ez a transzfer és az a tény, hogy az emberek többnyelvűek voltak, sok viccnek az alapját szolgáltatta. A sajtóban állandóan új szavak tűntek fel, melyeket az újságírók vagy a szerkesztők egyszerűen bevezettek, mivel pontosabban akartak fogalmazni, vagy csak kedélyesek akartak lenni, vagy valami különleges hatást kívántak azzal elérni. A gasztronómia, de a mindennapi konyhai gyakorlat is különösen erősen magán viselte ennek a transzfernek a nyomát, egyfajta 'Habsburg terminológiá'-ról is beszélhetünk, ha nem kifejezetten valamely speciális konyháról van szó. A polgárcsaládokban a szakácsnő nagyon gyakran valamely kisebbségi nemzetiséghez tartozott (cseh szakácsnő Bécsben, szlovén Triesztben és így tovább), s nemcsak a receptjeit hozta magával a háztartásba, hanem a nyelvét is a receptek leírására. Ehhez hozzájárult még a belső vándorlásnak, a katonatiszti és a hivatalnoki életnek köszönhetően a nagy mobilitás, így azután az ételek birodalmon belül és kívül is gyorsan terjedtek, ami pedig befolyásolta az életmódot is. A felsőbb társadalmi rétegek gyakran ellenálltak az effajta kulturális transzfernek, de hatása alól nem tudták teljesen kivonni magukat. A házasság ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetiségek egyre jobban ke-

⁸ Például Pécs magyarosítására lásd: Aknai, Tamás: *Pécs: Bevölkerungsstruktur. Die demographischen Verhältnisse zwischen 1848 und 1914*. In: Dienes, Gerhard (hg.): *TransLOKAL. 9 Städte im Netz. 1848–1918*, Ausstellungskatalog, Stadtmuseum Graz. Graz, 1996. 85–87., itt: 85.

veredjenek, mivel a város több lehetőséget kínált, és a relatív anonimitás lehetővé tette a partner szabad megválasztását.

A városok ebben a tekintetben sokkal inkább többnyelvűek voltak, mint a vidék, ahol a falvakat gyakran az egynyelvűség jellemezte, és egy más kultúrával való kapcsolatra csak a közeli kisvárosok piacán nyílt lehetőség. Amennyiben a község vegyes lakosságú volt, csak ritkán fordult elő, hogy két nyelvnél több legyen honos. A városokban viszont nem voltak ritkák a többnyelvű családok, s előfordulhatott, hogy a négy nagyszülő négy különböző nemzetiséghez s ezzel együtt négy különböző nyelvi világhoz tartozott. Az urbanizáció és az iparosítás új bevándorló csoportokat vonzott a városba, amelyek némileg átalakították a város kultúráját, ha nem is változtatták meg teljesen, mint például Prágában, ahol a cseh ipari elővárosok állandó növekedése az addig német arculatú várost drasztikusan átalakította. De máshol előfordult ennek épp az ellenkezője is: amennyiben a betelepülők dinamikus népcsoporttal találták szemben magukat, inkább asszimilációra hajlottak. Ez volt a helyzet Budapesten, ahol a szlovák munkások, akik kevésbé műveltek voltak, s nem élvezhették egy nemzeti elit támogatását, „elvesztek” az egyre inkább magyarrá váló metropoliszban. Ugyanez fenyegette a szlovéneket Triesztben, de segítségükre volt a szlovén háország, s a két nemzetiség konfliktusba került a városon belül. Színes kultúrvilág jellemezte mindenekelőtt azokat a városokat, melyekben kettőnél több nemzeti csoport élt: Pozsony, de mindenekelőtt Czernowitz a legjobb példa erre. Pozsony a 19. század végéig túlnyomórészt német nyelvű város maradt, a magyarok csak 1910-ben alkották a lakosság 40,5%-át, míg a németek még mindig 41,9%-os relatív többséggel rendelkeztek.⁹ Ellentétben azzal, amit a revizionista célokat követő magyar kormány a két világháború között hirdetett, Pozsony sohasem volt teljes egészében magyar város. A magyarok uralták ugyan a városi tanácsot és a város legtöbb intézményét, de a várost magát sohasem tudták teljesen magyarosítani. Czernowitzban a nemzetiségi és felekezeti megoszlás még sokszínűbb volt, és nem tette lehetővé egyetlen csoport uralmát sem, miközben a város kultúrképére a zsidók, az egyetemre viszont a német elem gyakorolt erőteljes hatást. 1910 körül a városban 28 613 zsidó, 15 354 rutén, 14 893 lengyel, 13 440 román és 12 747 német élt, azaz majdhogynem ideális egyensúlyi állapot jellemezte, s 1918 előtt valóban nemigen került sor nemzetiségi összeütközésre. Azokban a városokban viszont, ahol két nemzeti csoport élt, igen hamar valamelyikük dominanciája felé haladtak az események, ahogy azt már említettük Prága és Trieszt példáján, de ugyanez figyelhető meg például Ljubljana esetében is. Más tartományokban a nemzetiségi összetétel már homogénebb volt, s az a fővárosnak is egységes arculatot biztosított, például Zágráb vagy Krakkó esetében és az ausztriai belső területeken. Ennek ellenére a legtöbb lakos kétnyelvű volt, saját anyanyelve mellett beszélt a németet is mint a szakképzettség és karrier nyelvét, de gyakran még egy harmadik nyelvet is. A többnyelvűséget maguk az uralkodók is gyakorolták, és mind a hadseregben, mind a hivatalnoki karban mint az integráció fontos tényezőjét tartották számon. Tekintve, hogy a császári és királyi hadsereg legtöbb ezrede vegyes nemzetiségű legénységből tevődött össze, a legénység és a tiszti kar között egészen különleges kulturtranszfernek kellett végbemennie. Egyfelől a legénységnek ismernie kellett a körülbelül nyolcvan legfontosabb német vezényszót, másfelől viszont a tiszteknek három éven belül el kellett sajátítaniuk egy vagy több ezrednyelvet. Kialakult így egy nagyon sajátos katonai szókincs, és speciális szótárak jelentek meg. Továbbá az arisztokrácia és a polgári elit is beszélt idegen nyelveket.

⁹ A szlovák lakosság aránya ekkor 14,9% volt. *Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye*. Budapest, 1910. 138.

A zsidók *par excellence* poliglott csoportot alkottak, mivel először is mindenhol (Czer-nowitz kivételével) kisebbségben éltek; másrészt a kereskedelmen keresztül minden nemzeti csoporttal kapcsolatba kerültek, s nyelvüket elsajátították. Ehhez járult az is, hogy a jiddis sohasem vált elismert országos nyelvvé. Minden statisztikában a zsidók többnyelvűként jelennek meg. A nyelvi asszimiláció különösen hatékonyan folyt Magyarországon, de a századforduló táján ugyanez volt a helyzet Horvátországban és Triesztben is. A művelt és asszimilált zsidók a jiddist megvetendő gettónyelvnek tekintették. A műveltség túlértékelése a zsidó világban a jesivából az egyetemig vezette őket, a legtöbb zsidót jellemző kíváncsiság és nyitottság pedig más kultúrákkal való találkozások felé terelte őket. Az az érzés, hogy még mindig egy épphogy tolerált csoportot alkotnak, szintén annak szükségességéről győztette meg őket, hogy mindenkivel jó kapcsolatokat ápoljanak, ahhoz pedig meg kellett tanulniuk a többi csoport nyelvét, már csak azért is, mivel a keresztények közül senki sem akadt, aki jiddisül tanult volna.

A különböző nyelvek és nemzeti csoportok a városokban láthatóan jelentek meg, az utcánév feliratok gyakran kétnyelvűek voltak, ahogy a cégtáblák és a sajtó is. Később, a századforduló táján differenciálódott a nemzeti csoportok térhasználata, egész kerületeket, városrészeket, ahogy a nyilvános tereket is mintegy felosztották egymás között. Jól ismert példája ennek Prága a *Graben* német korzójával (*Na příkopě*), a német kávéházakkal és a német színházzal és így tovább, miközben a csehek inkább egy másik sétatérre (*Narodní třída*) rótták a köröket. A városi tér nemzeti elkülönítése a plurikulturalizmus, azaz az együttélés végét jelentette, ami ezen túl inkább egymás mellett éléssé alakult. A prágai városi élet polarizálódott, a műveltebb és öntudatosabb társaság nemzeti meghatározottságú egyesületekbe szerveződött. Mindkét nemzeti csoportot élénk egyesületi élet jellemezte: a csehek azért, mert a németekkel szemben meg akarták jeleníteni magukat, a németek pedig erős ellenállást tanúsítottak, s mindegyikük több egyesületben is tevékenykedett.

A városvezetés támogatta a plurikulturalizmust, amennyiben az az érdekeinek megfelelt. Pozsonyban például időnként együttesen léptek fel a németek és magyarok pozícióik védelmére érdekében, ami sikerült is nekik, hiszen a szlovákok száma még nem volt számottevő, és nem rendelkeztek igazi elittel. Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi Triesztben, illetve Lembergben a németek és olaszok, illetve a németek és lengyelek között is. A német lakosság gyakran abban volt érdekelt, hogy támogassa egy hasonló nemzeti csoport dominanciáit, amennyiben az nem fenyegette a létét. Ha azonban a városvezetés egyetlen nemzeti csoportot képviselt, az a legtöbb esetben (Budapesten, Prágában vagy Zágrábban) a plurikulturalizmus végét jelentette. Csak azért létezett bizonyos fokig továbbra is, mert az emberek szokásaiban továbbélt, s mert a bevándorlás mindig újabb idegeneket hozott a városba, például szlovákokat Budapestre, szlovénokat Triesztbe vagy románokat Lembergbe. Azonban ha a bevándorlók a város valamely nemzeti csoportjának létszámát érezhetően megemelték, az egykori domináns csoport veszélybe került (ahogy az Lembergben és Triesztben történt), vagy el is veszítette vezető szerepét (például a prágai németek esetén).

Nemzeti kultúrák, asszimiláció és ellenállás

A városi kultúra kétségtelenül sokat profitált a plurikulturalizmusból, ami – akár társadalmi, akár nemzeti tekintetben – elkülönülő csoportokból táplálkozott. A napisajtó e szellem hordozója volt, tárcákban és történetekben jelenítette meg a különböző csoportokat, vagy az összetartozás eszméjét hirdette. Az újságírás nem mindig jóindulatú vicceivel és karikatúráival a humor közvetítője volt, így propagálva az előítéleteket és sztereotípiákat is. Ráadásul szinte mindenhol zsidó vállalkozások álltak a kiadványok mögött, melyek tulajdono-

sai, közreműködői plurikulturális és transznacionális érzelműek maradtak még esetleges asszimilációjuk után is. Jó példa erre a budapesti sajtó, mindenekelőtt a Borsszem Jankó, mely zsidókon és keresztényeken egyaránt élcelődött.¹⁰ A pluri-, illetve multikulturalizmus gyakran társadalmi kategóriákkal (cseh vagy szlovén házicselédék vagy munkások) és a bevándorlás jelenségével kapcsolódott össze. Ez utóbbi természetesen a domináns csoport tagjaiban az érintkezéstől való félelmet ébresztette fel: a leMBERGI lengyelek elítélték a keletről jött zsidóknak a lengyel kultúrába való spontán asszimilálódását, és hamarosan a kevésbé buzgó rutének felé fordultak, ami nem maradt következmények nélkül 1918 után.

A metropoliszok Bábel tornyává váltak, és fokozatosan elidegenítették maguktól hátországukat. Tipikusan ez történt Bécs esetében, melynek következtében a város nacionalista kritikák ösztöztében állt, mivel már nem főváros volt, hanem egy kozmopolita metropolisz, amely a modernitás útját járta. Ez a jelenség azonban városnagysághoz kötődött, kizárólag Bécs és Budapestet jellemezte. A nagynémet orientációjú csoportok és a magyar nacionalisták megvetették a kozmopolitizmust, amely mögött a nemzeti értékektől való elidegenedést látták, s ez gyakran antiszemitizmussal párosult. A 'modern' és a 'tradíció' közötti vitában Budapest centrális szerepet játszott: a metropolisz a magyar, köztük sok zsidó, értelmiségi Nyugat felé tekintő orientációját testesítette meg, folyóiratuk, a 'Nyugat' világosan jelenítette meg programjukat. Velük szemben a nacionalisták állításuk szerint a magyarság keresztényi és rurális tradicionális értékeit hangsúlyozták. Ez a kritika Magyarországon a liberális kormányzat évtizedei után hangzott el, mely kormányzat célja, a minden magyarországi állampolgár bekapcsolása a nemzeti programba, ahogy Ausztriában is, a liberalizmus elleni támadást jelentette.

A századfordulóra valóban az volt a helyzet, hogy mindkét metropolisz lakossága a többi városhoz viszonyítva sokkal kevésbé gyökerezett saját városában. Legtöbbjük nem a városban született, hanem bevándorló volt. Ez a jelenség a többi várost – főként azokat, melyekben az iparosítás nem haladt előre, és ezért kevésbé vonzó célpont lehettek – sokkal kevésbé érintette: 1910-ben például Zágráb lakóinak 80%-a ott is született. 1900-ban Bécsben viszont ez az arány csak 46,4% volt, míg 24,5%-uk Cseh- vagy Morvaországból települt be, s így ők alkották a betelepültek legnépesebb csoportját.¹¹ Az asszimiláció nem vetett véget automatikusan a plurikulturalizmusnak, a betelepültek nem felejtették el oly gyorsan gyökereiket. Ez a folyamat leginkább a németeket és a zsidókat érintette, a legnyilvánvalóbban Budapesten, de Prágában is, ahol a zsidók hamar a cseh elembe asszimilálódtak. De megfigyelhető ez kisebb városokban is, amit például a németek és zsidók helyzete Zágrábban, de bizonyos fokig a szlovének esete is mutat. Az asszimiláció mégis elsősorban a két metropoliszban s ezek közül is különösen Budapesten játszódott le nagy intenzitással, ez utóbbiban annak következtében is, hogy az állam magyarosító politikát folytatott, s a más nyelvek és kultúrák ellen agitált. Egyes nemzetiségek azonban ellenállást tanúsítottak. A mintapéldát a prágai németek mutatják fel, akik az egyesületek teremtette sűrű társadalmi kapcsolatrendszernek köszönhetően dinamikus és szemmel láthatóan német világot tartottak életben, míg a másik póluson a budapesti szlovákok szinte teljesen asszimilálódtak, holott Budapest a körülbelül húszezer főnyi szlovák lakosságával akkoriban a legnagyobb szlovák népességgel bíró város volt. Kevesen akadtak, akik megkísérelték a budapesti szlovákokat szlovákként mobilizálni, s tevékenységüket vagy a magyar hatóságok akadályozták,

¹⁰ Buzinkay, Géza: *The Budapest joke and comic weeklies as mirrors of cultural assimilation*. In: Bender, Thomas – Schorske, Carl E. (ed.): *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation 1870–1930*. New York, 1995. 224–247.

¹¹ John–Lichtblau: *Schmelztiegel Wien einst und jetzt*, 14.

vagy törekvéseik egyszerűen alig keltettek figyelmet nemzettársaik körében.¹² Prága kivételével a németek mindenütt beolvadtak, s ha Budapesten 1910-ben arányuk a népességen belül még mindig 14% volt is, a német nyelvű sajtón kívül, melyet nemcsak németek olvastak, saját kulturális élettel már nem rendelkeztek. A német színház épületének 1889-es leégése után nem emeltek új épületet. Zágrábban szintén eltűnt a német társulat, s az ott állomásozó 13. császári és királyi hadtesten kívül német életvilág nyomai egyáltalán nem voltak kimutathatók, a városi környezet messzemenőig horvát jellegűvé vált. A szlovének ellenállása Triesztben figyelemreméltó, mivel túlnyomó többségük az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozott, ennek ellenére sikerült szlovén intézményeket létrehozniuk, dinamikus sajtót teremteniük, amely 1918-ban 44 újság útján informálta és oktatta a szlovén olvasóközönséget. Kiegészítették ezt a művelődési és sportegyesületek, valamint egy határozott politikai orientáció, mivel a szlovén munkások a Szociáldemokrata Pártot részesítették előnyben. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy – amint azt a szlovákok esetében is láttuk – a legnagyobb város nem feltétlenül a legerősebb nemzeti öntudattal rendelkező települést jelenti. Triesztben több szlovén élt, mégis Ljubljana maradt továbbra is a főváros; a szlovák nemzeti mozgalom központja pedig Turócszentmáron volt, ahol annak idején megalapították a Maticát és más intézményeket, városi központként azonban nem volt jelentős, ezért 1918-ban logikusan nem azt választották Szlovákia fővárosává.

A főváros minden nemzeti csoport esetében kiemelt politikai jelentőséggel bírt. Vagy a városi tanács „meghódítása” volt a tét, vagy épp egy meghódítási kísérlettel szembeni ellenállás. Bécs vagy Budapest esetében azonban ez már nem volt releváns: 1867 után legalábbis a pesti városi tanács teljes egészében magyar színezetű volt, s a budai hatóságokkal való utolsó vita is a főváros egyesítésének idejére (1873) esett. Különösen szembetűnő volt azonban ez a folyamat Prágában, ahol az 1860-as évek elején a városi tanácson belül a németek végleg elvesztették többségüket, 1888 után pedig egyetlen németet sem választottak meg tanácsstagnak,¹³ kizárólag csehek határozták meg a városi tanács irányvonalát. Hasonló helyzet kialakulását konstatálhatjuk Triesztben és Lembergben, ahol a szlovén, illetve a rutén kisebbség egyre inkább a városháza felé nyomult, de döntő eredményt nem értek el. A többi város esetén az uralkodó pozíció nem lehetett kérdéses, mivel a város lakossága már homogenizált volt (például Ljubljánában vagy Zágrábban). Galíciában és Bukovinában nagy jelentőségű volt a zsidó lakosság belépése a városi tanácsba; a krakkói városi tanács együtöde már 1868-ban zsidó tagokból állt, Czernowitzban pedig zsidó polgármestert is választottak. Mégis a legtöbb esetben egy város a nemzeti öntudatot is megtestesítette, ami egészen nyilvánvaló volt Budapesten, de Krakkóban is, amely város az egykori független királyságot szimbolizálta a másik két szétszakított egykori Lengyelország-résszel szemben. Ugyanezt mondhatjuk el Zágrábról is. Ljubljana magától értetődően potenciális fővárosa volt egy esetleges jövőbeli koronatarománynak, ha nem egyenesen egy független államnak – ahogy az 1991-ben megvalósult. Addig, amíg egy nemzetiség nem szilárdította meg saját uralmát, vagy eldöntetlen maradt a küzdelem, és relatív béke jellemezte a viszonyokat, mint például Pozsonyban vagy Czernowitzban, vagy éppen ellenkezőleg, harci tereppé vált a város, ahol a hatalmi viszonyok egyre erősebb feszültségekhez vezettek, mint például Triesztben, ahol érvényesült az olaszországi irredenta mozgalom hatása is. Ennek a konfron-

¹² Glettler, Monika: *Ethnizität als gesellschaftliches Konfliktfeld in Preßburg und in Budapest*. In: Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan (Hg.): *Wien–Prag–Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropole. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte 1867–1918*. Wien, 1996. 219–229., itt 224.

¹³ Michel: *Histoire de Prague*, 267.

tációnak volt az egyik következménye, hogy az olasz egyetem ügye megoldatlan maradt, mivel az olaszok feltétlenül Triesztben akarták azt felállítani, míg a szlovének saját egyetemet követeltek Ljubljánban. A feszült helyzet nehézségeket okozott a szövetséges Olaszországgal fenntartott viszonyban is, így az a városvezetés határain messze túl is érezte hatását.

Mihelyt egy város egyetlen nemzettel azonosult, egyfajta nemzeti építészeti diskurzus fejlődött ki, ami például mindkét metropolisz emblematikájára és eszköztárára rásütötte bélyegét. Egy körutat, több presztizsépítményt (mindenekelőtt a kultúrát szimbolizáló épületeket) és legalább egy vasúti pályaudvart feltétlenül emeltek. A 'modern'-nek a lehető legteljesebb mértékig nemzetinek kellett maradnia, vagy nyugati modelleket kellett követnie – a prágai városi tanács odáig ment, hogy saját, tudatosan cseh diplomácia megteremtésére törekedett: Párizs városával gyakori volt a kapcsolatfelvétel, rendszeres sport- és kulturális cserelátogatásokat és delegációkat szerveztek. A magyar millenniumi ünnepségek 1896-ban azt is bizonyítani akarták, hogy a budapestieknek nincs többé szükségük Bécsre, saját erőből modern stílust tudnak teremteni, mégpedig nemzeti jellegűt, Bécs stílusától eltérőt és talán még magasabb színvonalút is. A plurikulturális társadalom bécsi modellje, melyre a Monarchia legszilárdabb intézményeit (dinasztia, hadsereg, bürokrácia, konyha) építette, ezáltal megkérdőjeleződött. A bécsi plurikulturális modernitásból a nemzeti szellemű polgárok csak a semleges elemeket vették át, s azt saját nemzeti variánsuk keretein belül interpretálták. Eközben a plurikulturalizmus egészen biztos veszített valamennyit eredeti jellegéből.

Tekinthetők-e ezek után a Habsburg metropoliszok és városok a plurikulturalizmus modelljeinek? Bizonyos fokig igen, de a „modell” érvényét relativizálnunk kell, mivel a századforduló táján már megmutatkoztak annak korlátai. A plurikulturalizmus ugyanis inkább vagy az integráció és asszimiláció, vagy a multikulturalizmus és konfrontáció irányába tartott. Ezért tanácsos minden nosztalgikus visszatekintéstől távolságot tartanunk, és elkerülnünk e korszak mítizálását. Az összehasonlító módszert is csak elővigyázattal alkalmazhatjuk, mivel nem hasonlítható össze egymással minden város. Nemzetközi összehasonlításban a Habsburg városok ebben az időszakban valóban különleges világot képeztek, sikerült a modernitást úgy beépíteniük, hogy ne veszítsék el sajátosságaikat. 1918 után ez a plurikulturális világ fokozatosan semmivé vált, főleg a zsidó közösségek megsemmisítésével és 1945 után több népcsoport, elsősorban a németek elűzésével. Ez a világ nem volt összeegyeztethető a nemzetállamok megalakulásával, de ennek árnyéka többé-kevésbé már a Monarchia fennállásának időszakában is előrevetült.

Fordította: DEÁK ÁGNES

„A pogányokkal vívott nagyon szerencsétlen harc”

Torma Béla Gyula – Veszprémy László (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2008. 253 oldal

A 2007-es évben ünnepeltük a magyar történelem egyik legjelentősebb eseményének, a 907. július 4–5. között lezajlott pozsonyi ütközetnek az 1100. évfordulóját. A minden bizonnyal Pannónia elfoglalását célul kitűző Gyermek Lajos keleti frank király serege fellett aratott döntő magyar győzelem nemcsak biztosította őseink Pannóniában is elterülő szállásterületeit, hanem végeredményben meg is szilárdította a honfoglalás sikereit. Mindezek mellett nagy szomorúsággal jelenthetjük ki, hogy az (általános és középiskolai) oktatás mind a mai napig nem kezeli a csatát megfelelően, jelentőségéhez mérten, sokszor még a gyakorta használt tankönyvek esetében is az tapasztalható, hogy nem vagy csak éppen pár mondatban, az említés szintjén szólnak róla. Reményeink szerint a most kézhez kapott kiadvány is hozzá fog járulni a nevezetes csata mélyebb beépüléséhez a hazai köztudatba.

A történettudomány hosszú évtizedekig tartó hallgatása után a jeles évforduló alkalmából több hazai és nemzetközi konferencia is megrendezésre került, ahol az érintett diszciplínák képviselői ismertették a hallgatósággal eredményeiket. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Katonai Felderítő Hivatal közreműködése jóvoltából Torma Béla Gyula és Veszprémy László szerkesztésében egy régóta kívánt kötet is napvilágot látott.

A könyv legnagyobb terjedelmű írását *Torma Béla Gyula* adja közre. A szerzőnek már több cikke is megjelent a vizsgált katonai eseménnyel kapcsolatban. Szerencsés eset, hogy itt kutatásait újra közli, és azokat

új eredményeivel is ötvözi. Sajnálatos módon az eddig kiadott tanulmányai a történetész szakma és a szélesebb olvasóközönség számára nehezen voltak elérhetőek, mivel zömmel honvédségi kiadványokban publikálta őket: *Felderítés és hírszerzés a honfoglalás időszakában*. *Felderítő Szemle*, 2. évf. (2003) 2. sz. 126–134.; *Gondolatok a 907. évi pozsonyi csatát megörökítő források hitelességéről*. *Felderítő Szemle*, 5. évf. (2006) 3. sz. 138–159.; *A pozsonyi csata, 907. július 4–5*. *Új Honvédségi Szemle*, 17. évf. (2007) 7. sz. 75–86. Ki kell emelnünk, hogy fő munkamódszereként a modellezést jelölte meg. Módszertanában mindenképpen újszerű megoldással találkozhatunk, a magyar középkor hadtörténeti problémáinak hasonló jellegű megoldási kísérletére még nem nagyon akadt példa. Perjés Géza volt az a kutató – talán nem véletlen, hogy Torma Béla esetében szintén egy volt katonával van dolgunk –, aki hasonló módszertani felfogásban dolgozott, igaz, zömmel korai középkori témákat dolgozva föl. Torma modellezésének lényege az, hogy az általa hitelesnek ítélt források alapján (mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy a szerző a „történelmi források” fogalmat többször is kizárólag az írott forrásokra vonatkoztatja, kizárva így a tárgyi leleteket ebből a kategóriából. Ez a tényező az olvasó számára megtévesztően hathat.) a fegyvertörténet, régészet, a történeti és az úgynevezett katonaföldrajz eredményeinek segítségével próbálja bemutatni, menetteljesítmények számításával szó szerint modellezni, akár részletekbe menően is, a 907. év nyarán történeteket, a katonai eseményeket és az ütközetet, valamint kísérletet tesz a két fél erejének, létszámának, fegyverzetének és harcászatiuk lényegi különbségének meghatározására is. Érdekes aspektus az úgynevezett katonapolitikai háttér megrajzolása, amit a földrajzi viszo-

nyokból a kor hadszervezeteinek különbségéből álló képlet szerint végzett el. Torma Béla felépít egy valóban lehetségesnek tűnő koncepciót arról, hogy a két szembenálló haderő valószínűsíthető menetteljesítményét figyelembe véve (itt a szerző is szól arról, hogy a menetteljesítménnyel kapcsolatos számítások egy-két napos tévedési lehetőséget magukban hordoznak, de talán a pontosságot ilyen forrásadottságok mellett szinte ki is zárhatjuk) azzal bizonyító erejű érvként lépjen fel elméletei védelmében: ezek alapján feltételezi, hogy a Felső-Tisza vidéki és tiszántúli magyar harcosok nem vehettek részt a csatában, így azt csak a Pannónia területén tartózkodó egységek vívták meg a bajorokkal. A támadó bajor fél műveletei kapcsán összefüggéseket vél felfedezni az írás szerzője Nagy Károly avarok ellen vívott 791-es hadjáratával. Valószínűsít egy északi hadoszlopot is, a Duna két partján vonuló sereg kapcsolattartása mindenképpen komoly nehézségekbe ütközhetett. A mindig nehézkes létszámvizsgálatok közben helyes szempontokat választva, a menetoszlop és a hadtáp oldaláról közelíti meg az adott problémát, alacsony számú becslései realitásnak tűnnek. Torma állítása szerint a Fischa lehetett a határfolyó, a magyar törzsszövetség számára az első vonal, ahol a támadó ellenséget meg lehetett állítani, az első lehetséges harcérintkezést is itt feltételezi. Lényegében ettől keletre húzódná volt egy határőrizeti sáv, ahol a gyors magyar könnyűlovasság folyamatos zaklatásaival lelassíthatta az előrenyomulás menetét. Ezen két sáv alkothatta a magyar védelem első vonalát, amely szerepet kaphatott 907-ben is. Ebben a térségben Torma el tud képzelni egy nagyobb létszámú, állandóan harcra kész magyar kontingenst, a nyugat felől folyamatosan létező fenyegetettség folytán. Az írott források szükséztűsége és a régészeti leletek csekély száma, illetve azok jellegzetes problematikája miatt egy ilyen elemzés mindenképpen alkalmas lehet többek között a 907-es esztendő katonai műveleteinek lehetséges rekonstruálására is. A

jelen írásban sok az olyan következtetés, ami már korábbi következtetésen alapul, mindenképpen figyelembe kell vennünk az ebben rejlő hibalehetőségeket. Persze előjáróban le kell szögeznünk, hogy még egy ilyen precíz, szinte teljes mértékben számokra építő elemzés is, mint amilyen a jelen kötet nagyobbik részét is adja, óhatatlanul magában rejti a hibák lehetőségét, és semmiképpen sem szabad elfelejtenünk, hogy minden kérdésre nem ad és nem is adhat kielégítő választ. Mindenképpen óvatosan kell kezelni a modellezéssel elért eredményeket, csak a források kellően körültekintő vizsgálata mellett, valamint a források által megszabott – valljuk be, sokszor nagyon is szűkös – határokon belül lehet sikeresen alkalmazni azokat. A katonai szakzsargon gyakori használata nehézkessé teszi a munka olvasását a nem szakavatott olvasók számára, a kifejezések nagy vonalakban érthetőek, sokszor mégis nehezen illeszkednek a téma fogalomrendszerébe. Az eddig rendelkezésre álló szakirodalom nagyobb arányú feldolgozása is hasznos lett volna talán.

Négyesi Lajos fejezete az időszak magyar hadművészetét hivatott bemutatni az olvasó számára. A honfoglaló magyar seregek taktikáján túl bemutatja a legalapvetőbb különbségeket is a nyugati és a magyar hadak taktikája, harcmodora között. Néhány megjegyzést szükséges tennünk. Négyesi Lajos azon megállapítását, mely szerint az íj és a nyíl nem abszolút eszköze a győzelemnek, mivel azt csak közelharccal lehet kivívni, lényegét tekintve helyes, bár jóval pontosabb lett volna, ha a szerző úgy fogalmaz, hogy a sikert kiszélesíteni, teljesíteni csak közelharccal lehet. Az Árpád-kori magyar hadtörténelemben ugyanis akad példa arra, hogy az íj és a nyíl valóban abszolút eszköze lehet egy győzelemnek még jóval később is: gondoljunk csak például Kőszegi Iván seregének 1285-ös sikerére, ahol csapatai, nem vállalva a nyílt összecsapást, a német páncélos lovasságot távolról, nyilazással kényszerítették megadásra.

A szerző „hosszú visszavonulás” körüli fejtegetései kapcsán sem ártott volna megjegyezni, hogy a legtöbb példaként említett esetben természetesen nem a teljes fősereg végzi ezt a menetet (a magyarok esetében a 899-es és 907-es hadjáratban, az 1241-es magyarországi események során is csak a tatár haderő igen kis része juthatott el Pest városáig), ahogy az a történelemben oly sokszor megtörtént. Nem elhanyagolható különbségről van szó.

Révész László a régészeti leletanyagokból vont le következtetéseket. Az írás első része remek vázlatot, összefoglalást nyújt a csata fontosságáról, a forrásokról, bajor veszteségekről, a későbbiekben pedig számos érdekes gondolatot, szempontot vet fel. Révész László elméletében több ponton ellenkező véleményt fejt ki, főként a tárgyi forrásanyag figyelembe vételével, mint Torma Béla. A fejezet írója számol még egy lehetséges magyar hatalmi (fejedelmi) központtal a Felső-Tisza vidékén, és véleménye szerint a magyar főcsapatok innen vonultak a támadók irányába. Egy Felső-Tisza vidéki fejedelmi központ létét alátámasztja a szerző a 10. századi kedvező besenyő–magyar kapcsolatok rendszerével is, így csorbítva az elmélet ellen szegezhető egyik ellenérv élét. A karosi II. temető 52. sírjában talált előkelő vitézt akár a fejedelmi kíséret tagjaként is el tudja képzelni. A bizonytalanságok ellenére a leletegyüttes árulkodó része az a tizenkét darab, Gyermek Lajos korába datálható érme, melyek az eltemetett harcos ruhájára voltak varrva. Persze, amint azt Révész László is kiemeli, az adott érme (érmék) megszerzése és sírba kerülése között eltelt időintervallum mindig vitatott kérdést vet fel. Főleg Bóna István kutatásai alapján Révész László Nagy Károly 791-es hadjáratát is jóval sötétebb színekkel festik le, mint a kiadvány első írója. A szerző helyesen emeli ki, hogy nincs semmi konkrét adatunk arról, hogy őseink mikor értesültek a bajor sereg támadásáról valójában (Torma Béla következtetéseinek fiktív kezdőpontja az általa kijelölt dátum), ennek ellenére az

Ennsburg környéki birodalmi csapatösszevonások szerinte is jelzés értékűek lehettek. Mindezek mellett úgy véli, hogy a magyar hadvezetésnek elegendő ideje volt a lehető legnagyobb létszámú sereg összegyűjtésére. A tanulmány itt többek között Kristó Gyula kutatásait is segítségül hívja. Kristó Gyula úgy gondolta, hogy a kalandozó hadjáratok leginkább január – február hónapokban indultak el. Mindezeket figyelembe véve a pozsonyi csatát megelőző évek kalandozó vállalkozásai is már elkezdődtek ebben az évszakban, így a nemzetségek mozgósítási tapasztalata alátámaszthatja az előbbi vélekedést. Révész László egyébként nem tartja azt a lehetőséget sem kizártnak, hogy 907 folyamán is történtek előkészületek egy hadjáratra, csak a támadás meghiúsította ezt. A kötet nagy előnye, hogy az olvasó egy történelmi eseményt két nézőpontból, különböző szempontrendszerek által vizsgálva ismerhet meg, gyakorlatilag a szeme előtt bontakozik ki egy tudományos igényű vita.

Veszprémy László a pozsonyi csata „historiográfiáját” foglalja össze, a fejezet címéhez hűen az ütközet történetírásban elfoglalt helyét, utóéletét ismerteti, Aventius soraitól egészen napjainkig. Világossá válik számunkra, hogy a humanista Aventiusnak, a „bajor Hérodotosznak” milyen felbecsülhetetlen szerepe volt abban, hogy fennmaradt a pozsonyi csata emléke, hiszen ő volt az első történetíró, aki felismerte annak sorsdöntő jelentőségét. Egészen a 15. századig sem magyar, sem német területen nem ismerték a Pozsony környékén vívott ütközetet. Sajnálatos, hogy a 15. század végén alkotott Bonfini széles körű olvasmányai, feldolgozott forrásai közé nem kerültek bele a bajorországi kéziratok munkái, 1502-ben bekövetkezett halála pedig eleve kizárja annak a lehetőségét, hogy kézbe vehette volna Aventius munkájának 1544-ben elkészült nyomtatott kiadását. Többek között ez a tényező is a bajor történetíró alkotásának jelentőségét emeli ki. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Aventius jó humanistaként forrásokat felhasználva dolgozott,

forrástanulmányokat is végzett, lelkesen járta a kolostorokat, levéltárakat és világi könyvtárakat is. Bizonyosan olyan forrásokat is felhasznált, melyeket ma már nem tudunk biztonsággal azonosítani, illetve elvesztek, ha csak egy időre is, mint az 1921-ben újra felbukkant salzburgi évkönyvek, melyek főként a csata helyszínéről adnak információkat. Aventius munkamódszere „modern” jelzővel is illethető: hitelesség szempontjából az elbeszélő forrásoknál magasabb polcra helyezi az okleveleket, a törvényeket, különböző hivatalos iratokat, leveleket. A bajor történetíróval kapcsolatban mindig is vitát váltott ki hitelességének kérdése. Veszprémy szerint, ha valamit csak Aventius leírásából ismerünk, azt nem kell feltétlenül hiteltelen adatként kezelnünk.

A könyv válogatást ad az eseményekkel kapcsolatos forrásokból. A forrásszövegeket *Szenthe Gergely* és *Veszprémy László* fordításában kaphatjuk kézhez. Különösen értékes a Szenthe Gergely által magyar nyelven először közreadott rafflestetteni vámrrendelet. A térség korabeli gazdaságtörténetének jelentős forrásával állunk szemben, a Karoling Birodalom keleti, gazdasági –

közigazgatási határának helyére vonatkozóan is nyújt adalékokat, mindemellett a térség etnikai összetételéről is értékes információkat közöl.

A kötet befejező részében a témával kapcsolatos irodalom válogatott bibliográfiája mellett, a Függelék címmel ellátott részben közli Torma Béla német nyelvű, egy ausztriai konferencián elhangzott előadásának nyomtatott változatát.

Az Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata címmel megjelent kiadvány valóban hiánypótló munka. Szerencsés módon már egy esztendővel az 1100. évforduló után megjelent ez a pozsonyi csatával foglalkozó, azt monografikus igénnyel feldolgozó, főleg hadtörténeti szempontokat szem előtt tartó első magyarországi kötet, mely mind ismeretterjesztő, mind tudományos igényeket képes kielégíteni. A módszertanilag mindenképpen újat hozó könyv remélhetőleg felpozsztí a tudományos kutatást, és élénkíteni fogja az ütközet vitás kérdéseiről folytatott diskurzust.

FARKAS PÉTER

A visszafoglaló háború költségei

Balogh István:
Szabolcs vármegye terhei
a 17. század végén
Szabolcs–Szatmár–Bereg megyei Levéltár
Kiadványai III. Tanulmányok 17.
Sorozatszerkesztő: Nagy Ferenc
A szöveget gondozta, sajtó alá rendezte és
szerkesztette: Kujbusné Mecsei Éva
Nyíregyháza, 2008. 170 oldal

„Szabolcs vármegye 17. század végi története – a török hódoltság kialakulása, a szabadságharcok időszaka, a Habsburg abszolutizmus kiépülése – még alig feltárt periódusa a feudális kornak.” (7. old.) E hatalmas feladat egy részének bővebb bemutatására vállalkozik az a könyv, amely a 2007-ben elhunyt Balogh István történész befejezetlenül maradt utolsó kutatási témájának eredményeit teszi közzé, így tisztelve a tudós munkássága és személye előtt. Balogh István tudományos tevékenysége egészen 1935-ig nyúlik vissza, ekkor védte meg ugyanis bölcsészdoktori disszertációját, amelyben Debrecen városának a Rákóczi szabadságharc ideje alatti hadiszolgáltatásait vizsgálta. Ezt követően muzeológusként és levéltárosként több tanulmányban is foglalkozott a térség 16–17. századi történelmével. A jelen kötetben összefoglalt kutatásain 2002 óta dolgozott. Az általa használt megyei közgyűlési jegyzőkönyvek vizsgálatának fontosságát többször is hangsúlyozta, mondván, ezek alapján a vármegye történelme egészen új megvilágításba helyezhető. E könyv munkájának vázlata (amely a levéltár 17. évkönyvében látott napvilágot 2006-ban) és a halála után a levéltár birtokába került irathagyaték alapján készült.

A kötet mind külalakját, mind tartalmát tekintve igényesen szerkesztett, metszetekkel és képekkel gazdagon illusztrált munka.

Szerkezetileg öt részre, négy fejezetre és egy szintén alaposan összeállított forrásjegyzékre tagolható. Az utóbbiban közölt korabeli levelek közül a magyar nyelvűeket nyomtatásban, betűhűen olvashatjuk, míg több latin nyelvűt képként tettek benne közzé.

A négy fejezet a vármegye 1682-től 1690-ig terjedő történelmének egy-egy kisebb időszakát tárgyalja. A szerző folyamatosan a forrásokra támaszkodva, gyakran beszélgetve azokat, ad képet arról, hogy a 17. század végén megindult török elleni visszafoglaló háborúk milyen súlyos terheket róttak a térségre. A mű kronologikusan haladva sorra veszi a Szabolcs vármegye korabeli viszonyait befolyásoló tényezőket és ezek ismeretében az általuk okozott nehézségeket. A közgyűlési jegyzőkönyvekben tételeken megtalálható terheket a kötet részleteken, a könnyebb átláthatóság végett táblázatokba rendezve közli. A *repartitio* településekre történő lebontásával nagyban hozzájárul ahhoz, hogy jobban megismerhessük a vármegye gazdasági helyzetét és anyagi teljesítőképességét. E nehézségek ismeretében behatódóbb képet alkothatunk arról, hogy a visszafoglaló háborúk milyen közvetlen és közvetett hatást gyakoroltak a lakosság életére.

Szabolcs vármegye 17. század végi története jól példázza az ország akkori helyzetét, amely a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom között őrlődve e korszakra teljesen kimerült. Habár a végeken 1606 óta (az 1663–1664-es hadjárattól eltekintve) „béke” honolt, a század végére a kettős adóztatás terhei, a katonaság folyamatos fosztogatásai miatt komoly nehézségekkel kellett szembenéznie a lakosságnak. A vitézlő rend egyre súlyosbodó problémái (amelyeket csak fokoztak az 1671–1672-es redukció intézkedései) végül a bujdosók mozgalmának kialakulásához vezettek, ami további terheket

rótt az országra. A kuruc mozgalom élén Thököly Imre 1683-ra egész országrésznyi terület uraként és török vazallusként hatalma csúcsán állt. A könyv első fejezetében Szabolcsra is kiterjedő uralmának 1682-től 1685-ig tartó időszakáról kaphatunk képet. A források rávilágítanak a vármegyére nehezedő nyomásra, ami ebben az időben a megsokasodott katonai események hatására kezdett egyre terheesebbé válni. Thököly az utolsó Bécs ellen indítandó oszmán támadásra készülve elsőként 1683-ban vetett ki adót Szabolcsra; a beszolgáltatásokon túl pedig felkelésre is felszólította a helyi nemességet. A közgyűlési jegyzőkönyvekből, illetve a kongregációhoz intézett fejedelmi levelekből kitűnik, hogy a kuruc vezér többszöri megrovása után is csak vonakodva teljesítették e követeléseit. Az ostromló oszmán sereg veresége után nem csoda, hogy még kevésbé voltak hajlandók kiszolgálni Thököly igényeit, habár az folyamatosan bizonygatta leveleiben, hogy sem a szultán, sem az ő hatalma nem ingott meg, és komoly retorzióra számíthat az, aki elpártol tőle. Ezek a fenyegetések nem igazán voltak hatásosak. A munkában felvonultatott források tükrében jól nyomon követhető az a folyamat, aminek során Felső-Magyarország ura lassan szinte teljesen elveszítette hatalmi pozícióját és befolyását az ország e területe fölött. Katonai befolyása akkor ingott meg igazán, amikor Buda sikertelen ostromát követően a császári seregek megkezdték a térség megszállását a lázadók kezén lévő várak és fontosabb városok elfoglalásával, s a helyzetet csak súlyosbította az 1684-ben kihirdetett amnesztiarendelet.

A könyv második fejezetében e katonai megszállás időszakának kezdeti szakaszáról (1685. szeptember – 1687. december) olvashatunk, amikor két híres (hírhedt) katonai parancsnok, Aeneas Caprara és Anton Caraffa irányította a felső-magyarországi vármegyék életét. Habár sokszor hiányosak az ebből az időből fennmaradt közgyűlési jegyzőkönyvek, Debrecen város feljegyzéseivel kiegészítve kellőképpen rekonstruálha-

tók a kor eseményei. A nagyszámú, Egert és Munkácsot körülzáró és Erdély nyugati területeinek megszállására készülő császári seregek ellátása hatalmas terheket rótt a vármegyére. A korábbi gyakorlattal ellentétben a megszállást irányító tábornokok és hadbiztosaik nem voltak tekintettel a helyi viszonyokra, és elsődleges feladatuknak a parancsnokságuk alatt álló hadak ellátását tartották, aminek következtében a vármegyére kirótt hatalmas összegű *repartitiók* nem engedték mérsékelni. E terhek mellett a folyamatos fuvarozási kötelezettségek, a fosztogató katonaság által okozott károk óriási nehézségeket jelentettek. A szerző gyakran kitér a folyamatos költségként szereplő ajándékokra, amelyekkel a megye előljárói a tisztújítást jóváhagyó, az adó behajtását végző vagy a területen átvonuló német egységek katonai vezetőinek jó szándékát igyekeztek megnyerni. Ehhez járult még a seregek ellátásán túl azok téli elszállásolása, amely egyes települések saját készleteit is szinte teljesen kimerítette. A könyv külön kiemeli az 1686–1687-es évet, amikor a nyári beszolgáltatási kötelezettségeken felül a téli *repartitio* olyan mérvű terhet rótt egyes településekre, amit azok belerokkanása nélkül nem lehetett teljesíteni.

Ez a súlyos helyzet valamelyest mérséklődött 1688–1689 között, amiről a könyv harmadik fejezetében olvashatunk. A térség irányítását ettől kezdve Nigrelli tábornok és Heissler vezérezredes látták el, ugyanis Caraffa az akkoriban elhunyt Rabatta utódaként kinevezést nyert az Udvari Haditanács elnöki tisztségére. Ebben az időszakban az addigi hatalmas terhek a megváltozott hadi és politikai események következtében könnyebbé váltak. Az új parancsnokok ebből kifolyólag gyakrabban hajlottak a kirótt *repartitiók* mérséklésére, illetve nagyobb figyelmet fordítottak a fennhatóságuk alá tartozó vármegyék életének könnyítésére. Gyakoriak voltak az általuk összehívott gyűlések, ahol a megyék előljárói panaszaikkal fordulhattak hozzájuk, minden alkalommal előkerültek a fosztogató, fegyelmezetlen ka-

tonaság kihágásai. A gyűlést irányító hadbiztosok minden alkalommal biztosították a követeket arról, hogy az alájuk tartozó hadakban szigorították a fegyelmet, ám emellett szinte minden alkalommal felszólították a vármegyéket (olykor a települések lakosait is), hogy lépjenek föl a fosztogatókkal szemben. A vármegyét terhelő kihágásokról és visszaélésekről az 1689. július 31-én megtartott gyűlésről fennmaradt feljegyzések és követutasítások számolnak be részletesen. Habár teljesen sohasem tudták orvosolni ezeket a problémákat, ebben az időszakban komoly lépéseket tettek megoldásukra.

Ezzel párhuzamosan 1688–1689-ben a vármegyére kirótt *repartitiók* nehézkes behajtásának könnyítésére, nádori közbenjárásra és a *Neoquistica Commissio* munkája következtében a porták újra összeírására került sor, ami révén a további adókievetések ésszerűbben és gördülékenyebben történhetek. Ennek ellenére a terhek továbbra is magasak voltak. Habár Munkácsot bevetették, Várad körülrázása továbbra is komoly költségeket és jelentős beszolgáltatásokat követelt a megye lakosságától. Mindezek mellett azonban sok, a megyéhez intézett iratból az tűnik ki, hogy a hadi események pozitív alakulásával és a megyétől egyre távolabbra kerülésükkel a terhek valamelyest mérséklődtek.

Ez a folyamat azonban megszakadt 1690-re, amikor is a Habsburg Monarchiát francia támadás érte. Nándorfehérvár újbóli elvesztése és a császári hadak Erdélyben (Zernyestnél) elszenvedett veresége csak súlyosbította ezt a helyzetet. Ezen események vármegyére gyakorolt hatásairól olvashatunk a könyv utolsó, negyedik fejezetében. Várad és Gyula körülrázása továbbra is komoly terhet jelentett Szabolcs számára. A hadi helyzet előnytelen alakulása azt eredményezte, hogy az ostromló seregek megfelelő ellátása még sürgetőbbé vált, akárcsak a vármegye területén álló erősségek felújítása.

Ezen időszak legnagyobb terheit elsősorban az ez utóbbi munkálathoz követelt (már csak meghatározott távolságra igénybe vehető) fuvarozás és az ingyenmunka tette ki. A korábban konszolidálódni látszó helyzetet azonban ekkor az is súlyosbította, hogy az örökös tartományok is kimerülőben voltak, és nem voltak hajlandók több támogatással hozzájárulni a török háború költségeihez. Franciaország hadba lépése, ami a Habsburgok túlzott megerősödését volt hivatott megakadályozni, azt eredményezte, hogy a hadműveletek területétől szolgáló és a hadseregeket ellátni kénytelen Magyarországot még egy évtizedig folyamatosan harcok dúlták és pusztították.

Az egyes korszakok eseményeit kronologikusan bemutató, kvantitatív jellegű történeti művek egyre ritkábbak manapság, ez azonban nem jelenti azt, hogy az általuk közvetített ismeretek haszontalanok lennének a tudomány számára. Ennek ellenére az elemző és összehasonlító módszer hiánya végig némi hiányérzetet kelt az olvasóban, hiszen a felhalmozott és részletesen ismertett információkon túl azok értelmező vizsgálata és eredményeinek összefoglalása elmaradt, ami részben csökkenti a mű értékét. Mindemellett Balogh István e kötetben közzétett kutatása jelentős és hiánypótló, amelynek eredményei mind a helytörténet, mind a had-, gazdaság- és társadalomtörténet számára fontosnak bizonyulhatnak. A munka jól szemlélteti azokat a tényezőket, melyek a visszafoglaló háború hadmozdulatainak hátterében szerepet játszottak; kutatási eredményeinek ismeretében pedig képet kaphatunk egy vármegye településeinek és lakosainak életéről is, akik kemény erőfeszítései nélkül a német és magyar seregek nem lettek volna képesek 1699-re kiűzni a törököt Magyarországról.

VATAI GÁBOR

„mert ő ölt, maga a király...”

*Hermann Róbert: I. Ferenc József
és a megtorlás.
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest,
2009. 183 oldal*

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc 160. évfordulója alkalmából jelent meg a korszak neves hadtörténészének, Hermann Róbertnek a szabadságharcot követő megtorlásról írott új könyve. A szerző a közelmúltban már több tanulmányban és két önálló kötetben¹ is foglalkozott e témával. Azonban most a korábbiaktól eltérően nem a megtorlás általános menetére vagy a magyar mártírok egyéni sorsára összpontosít, hanem alapos levéltári kutatások után arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon mekkora volt a felelőssége az Osztrák Császárság ifjú uralkodójának, I. Ferenc Józsefnek abban, hogy Magyarország „megbüntetése” nemcsak Európában, hanem a birodalmon belül is kiemelkedően véres lett.

A kötet bevezetőjében a szerző a kérdés historiográfiáját tekinti át a 19. századtól napjainkig, és megállapítja, hogy a magyar, osztrák és külföldi szerzők (az emigránsokat kivéve) 1918-ig nem nagyon feszegették az uralkodó felelősségét, hanem elsősorban a tapasztalatlan, ifjú császár „rossz szellemét”, Schwarzenberg miniszterelnököt, Haynau tábornagyot és Zsófia főhercegnőt okolták a kivégzésekért, különböző mértékben. 1918, a birodalom felbomlása után megnyíltak a levéltárak, és az ott fellelt iratok alapján először az osztrák történészek, majd 1945 után a magyar történészek is

egyre jobban hangsúlyozták I. Ferenc József személyes felelősségét, és ebben mára (a mértékét leszámítva) konszenzus alakult ki. (Bár a közvélekedésben még néha fel-felbukkan a „jó császár–rossz tanácsadók” legendája.)

A következő fejezetben Hermann Róbert a megtorlás koncepciójának alakulását követi végig május közepétől, az orosz intervenció biztossá válásától augusztus közepéig. Megállapítja, hogy az osztrák minisztertanácsnak a biztos győzelem tudatában május 14-én hozott határozatai alapján (Magyarországon július 1-jén hirdették ki) gyakorlatilag mindenki büntethetővé vált, aki nem segítette az inváziós erőket, vagy nem húzódott teljes passzivitásba. Azonban a hadjárat alatt az osztrák minisztertanács fellépése a túlzónak tekintett statáriális ítéletek ellen, az 1849 januárjában elfogott magyar tábornokok (Móga János altábornagy, Teleki Ádám és Franz Holtsche vezérőrnagyok) aránylag enyhe ítélete, az Itáliában adott általános amnesztia, az orosz tanácsok a kegyelemre, illetve magán a minisztertanácson belül felbukkanó ellenvélemények is azt a reményt keltették, hogy a meghirdetett elveknél „puhább” elszámoltatás várható.

A harmadik fejezet az „enyhülési folyamat” betetőzéseként értékelhető augusztus 15–17-i minisztertanácson megtárgyalt részleges amnesztia tervét mutatja be. A szerző rámutat, hogy a viszonylag enyhe feltételek (örmistertől lefelé általános amnesztia, a tisztek számára enyhe igazolási feltételek, illetve a külföldre távozás lehetősége) csak a hadsereg tagjaira vonatkoztak volna, a politikusokra (civilre) és a hadügyi igazgatás tagjaira nem. Emellett leszámol a vélekedéssel is, hogy ennek az amnesztiának az életbeléptetését az „elsietett” augusztus 13-i szőlői (világosi) fegyverletétel akadá-

¹ Hermann Róbert: *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*. Budapest, 1999., illetve *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854*. Szerk.: Hermann Róbert. Budapest, 2007.

lyozta volna meg, hiszen Schwarzenberg miniszterelnök a hír vétele után is kitartott a részleges amnesztia elképzelése mellett, amely azonban az uralkodó aláírása nélkül nem volt érvényes.

A negyedik fejezet a szabadságharc végső vereségét jelentő, augusztus 9-i temesvári csatával és az utána következő napok eseményeivel foglalkozik, osztrák szemzőgből. Hermann Róbert itt bemutatja, hogy Haynau tábornok, a cs. kir. főseereg parancsnoka napokig nem volt tudatában, hogy döntő győzelmet aratott a déli magyar hadsereg fölött, és tartva a magyar túlerőtől, Jellačić altábornagy hadtestének megérkezéséig nem szándékozott elmozdulni Temesvárról. Így a mindent eldöntő győzelem mítosza csak a szőlősi fegyverletétel után született meg – az oroszok előtti magyar fegyverletételt ellensúlyozandó.

A következő fejezet az orosz és a magyar fél között a nyári hadjárat alatt kialakult kapcsolatokat mutatja be, és azt elemzi, milyen lépéseket tettek az orosz vezetés tagjai a magyar fogoly tisztek megmentése érdekében. (A politikusok náluk is büntetendőnek számítottak.) A szerző itt megállapítja, hogy az orosz fél végig korrektül járt el saját cs. kir. szövetségesével szemben, a magyarokkal azonban nem, hiszen annál többet sejtettek a magyar hadikövetekkel, mint amire biztosítékuk volt. És bár Paszkevicz tábornagy, az orosz inváziós hadsereg főparancsnoka több levelet is írt I. Miklós cárnak az amnesztia megadása és a régi (1848 előtti) alkotmány visszaállítása érdekében, a cár nem lépett fel határozottan a magyarok érdekében. Az általa I. Ferenc Józsefnek írottakat – „Igazságos szigort a vezetőkkal szemben, és kegyelmet a megtévedteknek” – a császár úgy értelmezhetette, ahogy akarta.

A hatodik fejezet a sorsdöntő, augusztus 20-i minisztertanács eseményeivel, illetve az utána következő egy héttel foglalkozik. Hermann Róbert rámutat arra, hogy a fenti minisztertanácsot maga I. Ferenc József hívta össze, és azon személyesen elnökölt, így mindenképpen felelős (még ha kollektív

döntés született is) a részleges amnesztia elvetéséért. A korábbinál szigorúbb rendszabályokat vezettek be ekkor (örmeztől lefelé alkalmasság esetén kényszerbesorozás, tábornokok, törzs- és főtisztek ellen hadbírósi eljárások, úgyszintén a politikusok ellen is). A szerző a császárnak a források alapján megismerhető motivációk elemzésekor világossá teszi, hogy a kezdettől abszolút uralkodónak nevelt I. Ferenc József már ebben az időszakban is képes volt önálló döntéseket hozni, és vele még Schwarzenberg miniszterelnök sem szállhatott szembe. (Bár elképzeléseik jelentős mértékben ekkor sem térhettek el.)

A hetedik fejezet Haynau tábornok lépéseit és elképzeléseit ismerteti a szőlősi fegyverletétel és augusztus vége között. Hermann Róbert bemutatja, milyen erőfeszítéseket tett a cs. kir. fővezér az orosz fogásban lévő honvédtisztek kiadása érdekében, amelyet az is késleltetett, hogy a 9. cs. kir. hadijelentés kiadása után (amely a végső győzelmet csak a cs. kir. hadsereg érdemének tulajdonította), kifejezetten rossz viszony alakult ki a cári csapatok vezetésével. A szerző rámutat arra, hogy a július 1-jei rendelet szellemében eljáró, teljhatalommal rendelkező Haynau tábornok valóban statáriális eljárásra készült a honvédseregben szolgálatot vállaló volt cs. kir. tisztekkel szemben, és ebben csak az augusztus 25-én megérkező minisztertanácsi utasítás akadályozta meg. (Így az oroszok előtti fegyverletétel ténylegesen több száz tiszt életét mentette meg.)

A következő fejezet az augusztus 27-i és 31-i minisztertanácsokat és I. Ferenc József augusztus 29-i utasítását elemzi. A szerző végig követi, hogyan zajlottak le a minisztertanácsi ülések, és milyen döntések születtek a vétkesek kategorizálásáról, illetve arról, hogy mely személyeken lehet végrehajtani a halálos ítéleteket. Rávilágít arra is, hogy bár a minisztertanács arra utasította Haynaut, hogy a halálos ítéleteket végrehajtásuk előtt terjessze fel (hogy az uralkodó élhessen kegyelmezési jogával), a császár

külön utasításában csak a végrehajtott ítéletekről kért jelentést, így itt egyszemélyi felelőssége nyilvánvaló.

A nyolcadik fejezet Haynau táborszernagy szeptember–októberi útjait ismerteti. Hermann Róbert felvázolja, hogy milyen lépéseket tett a cs. kir. fővezér teljhatalma megtartása érdekében, illetve, hogy meggyőzze intézkedései helyességéről a bécsi udvart. Bemutatja továbbá a szerző Haynau intézkedéseit a még magyar kézen lévő pétervárad és komáromi erődők mielőbbi megszállása érdekében, tevékenységét a komáromi kapituláció kapcsán, valamint azt, hogy bár erre semmi sem kötelezte, hogyan terjesztette ki a komáromi feltételeket a pétervárad helyőrség tagjaira.

A kilencedik fejezet a kivégzések felfüggesztését és az úgynevezett „kis amnesztiát” mutatja be. A szerző ismerteti, hogy a nemzetközi felháborodás hatására, illetve reálpolitikai megfontolásokból az október 26-i minisztertanács hogyan állította le a további kivégzéseket és rendelte el, hogy a további halálos ítéleteket kegyelmi záradékkal kell ellátni. A döntést informális úton közölték a lakossággal, de a szerző kutatásai alapján úgy tűnik, hogy magával Haynauval hivatalosan nem (mintha már ekkor kijelölték volna bűnbaknak...), ám a cs. kir. fővezér érdekes módon épp ekkor döntött önhatalmúlag a kivégzések beszüntetése mellett, sőt az egy évnél rövidebb időre elítélt politikai foglyokat szabadon is engedte. Ezután már csak egy politikai vétkes kivégzésére került sor: Ludwig Haukot 1850. február 19-én akasztották fel. Az ő kivégzésével zárult le a megtorlás legvéresebb időszaka.

A kötet zárásaként szolgáló utóhang Ludwig Leuzendorf lovag, hadügyész százados kitüntetési és előléptetési kérelmével foglalkozik, aki több fontos perben (gróf Batthyány Lajos miniszterelnök, Csány László közlekedési és közmunkaügyi miniszter, Jeszenák János kormánybiztos) járt el. Kérelmét Haynau táborszernagy támogatta, azonban Schwarzenberg miniszterelnök ad acta tette, mivel úgy tűnhetett, hogy

Bécs Leuzendorf századosnak az illetők kivégzetése érdekében tett szolgálatait jutalmazza. A hűség már akkoriban sem mindig nyerte el jutalmát...

A kötetet a szerzőre jellemző pontos és részletes bibliográfia, rövidítésjegyzék, illetve egy, a témához kapcsolódó tizenhét legfontosabb iratot tartalmazó okmánytár egészíti ki, ezenkívül a könyvet a fontosabb szereplőket bemutató képek is díszítik.

A kötetben, mint minden munkában, előfordulnak hibák, elírások is. Márki Sándor millenniumi összefoglalójában írt megjegyzései egyszerre fordulnak elő a főszövegben (9. old.), illetve a kapcsolódó lábjegyzetben is. (121. old.) A 19. oldalon „oros” felségterület helyett „osztrák” írandó. Luxburg bécsi bajor követ augusztus 17-én aligha jelenthette a császár Bécsbe való visszatérésének augusztus 20-i hírért (136. old.), mint ahogy Schlik altábornagy sem jelenthette augusztus 13-án hajnali 3 órakor a szőlősi fegyverletétel hírért. (141. old.) Buol-Schauenstein valószínűleg csak ideiglenesen állomásozott Varsóban, és nem varsói követ volt (77. old.). A cs. kir. Jablonowski dandár a cs. kir. IV. (tartalék) és nem a cs. kir. I. hadtest kötelékébe tartozott. (94. old.) Kérdéses, hogy Klapka tábornok és Haynau táborszernagy október 2-án (102. old.) vagy 3-án (104., 183. old.) találkozott, valamint az is, hogy Haynau táborszernagy a magyarországi (183. old.) vagy a magyarországi és erdélyi cs. kir. hadsereg főparancsnoka volt-e (110. old.). Végül az okmánytár végén elcsúszott a számozás a lábjegyzetekben: 13. okmány helyett a 14. (175. old.), 14. helyett a 15. a helyes (181. old.).

Mindezek ellenére a recenzens csak ajánlani tudja Hermann Róbert legújabb munkáját, amely minden eddiginél alaposabban mutatja be a megtorlással kapcsolatos döntéshozatalt, és számos újdonságot hoz nemcsak a laikusok, de a szakemberek számára is.

KEMÉNY KRISZTIÁN

Református fővárosiak

Kósa László (szerk.): Reformátusok Budapesten 1–2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. (= Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.) Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2006. 1571 oldal

Hatalmas terjedelmű munka, közel ezerhat-száz oldalon, két kötetben. A művet záró időrendi áttekintés kilencven oldal, a névmutatóban nyolcvankét hasámban hozzávetőlegesen ezerhat-száz név szerepel. Egy több éves kutatássorozat, a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 2001/075-ös számú programjának beszámolója, egyben – a fülszöveg szerint – Európa-szerte párját ritkító kiadvány.¹

Egy könyvet kézbe véve az első olvasási tapasztalást a fülszöveg jelenti. Kézenfekvő, hogy a mű mérlegeléséhez is e helyről mérítsünk szempontokat. A mű szerkesztői tudatosan használták ki a védőborítók kínálta rövid tájékoztatói lehetőségeket – a két kötet két különböző fülszöveget kapott. Az első kötet egy fél évezredes történetet foglal össze fél oldalon. Pár mondatban szól az előtörténetről, a reformáció eszméjének befogadásáról, illetve a szellemet hordozó közösség, az egyházközség létrejöttéről. A szöveg második fele a reformáció és a reformátusság után, hirtelen váltással, a reformátusokról szól – társadalomtörténeti helyzetük megváltozásáról és művelődéstörténeti jelentőségükről. Az ajánló szöveg azt közli a figyelem felkeltésére legalkalmasabb tudnivalóként, hogy a 19–20. századok fordulóján a főváros reformátusai egy igen kis lét-

számú törzsszöveg² népességtől eltekintve szinte mind bevándoroltak voltak, belőlük állt az ország legnagyobb református közössége. A reformátusok művelődéstörténeti jelentőségét – a szöveg szerint – az adja, hogy hozzájárultak a főváros megmagyarosodásához, illetve „polgári átalakulásához”. A polgári átalakulás ugyanakkor a reformátusokat sajátos társadalomképlet mentén rendezte el: társadalmi „súlyuk” elsősorban a politikai és a tudományos elitben, valamint a bérből és fizetésből élők alsóbb rétegeiben vált jelentőssé. A második kötet fülszövege már magával a művel foglalkozik, tulajdonképpen a kiadvány célkitűzéseit foglalja össze. A monografikus igényű tanulmányok „a budapesti reformátusok kulturális és társadalmi szerepvállalását”, egyházi életük „legfontosabb területeit”, a ki-magasló szerepet játszó személyeket és családokat, az egyház társadalmi kapcsolatait, nevezetesen az iskolákat, egyesületeket és a sajtót vizsgálják.

Ha a kötet programját kibontva szeretnők látni, Kósa László szerkesztői bevezetéséhez (Bevezetés: Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, 11–35. old.) kell fordulnunk. Ez rögtön a lehetséges közelítések, feldolgozási szempontok heterogóniájával szembesít, s egyben magyarázatot is kínál a fülszövegben is megjelent terminológiai változatosságra: „Egy felekezeten alapvetően két szempontból lehet átfogóan bemutatni: egyházának szemszögéből teológiai alapo-zottsággal, elsődlegesen egyháztörténeti vagy világi (nem egyházi, laikus), mindenekelőtt társadalomtörténeti és művelődéstörténeti megközelítéssel.” (11. old.) Kósa László – bár kijelenti, miszerint a két szempont nem zárja ki egymást – az utóbbi mellett teszi le a garast. Az állásfoglalás magyarázza rögtön a kötetek

¹ Nem lévén képzett vallástörténész, köszönettel vettem igénybe a kötet szerkesztőjének, Kiss Rékának a felvilágosításait. Megállapításaimért azonban csak magamé a felelősség.

² Nem a fülszöveg szóhasználata.

címét is: a „társadalomtörténet és a művelődéstörténet illetékességét itt elsősorban az adja, hogy a magukat ugyanazon vallásúnak mondók tömegét” végső soron nemcsak a vallást szervező egyházhoz való, igen különböző fokú és tartalmú tartozás, „hanem a társadalmi rétegződés, a vagyoni állapot, az iskolázottság, a tradíciók, a mindennapi életben megnyilvánuló szokások stb. is jellemezhetik”. (11. old.) A módszertani individualista szociológia szótárát is használja (a „vallásokhoz és az egyházakhoz [...] életvezetési elvek kapcsolódhatnak, amelyek más hasonló »ajánlatokkal« szemben választási lehetőségeket kínálnak [...]” [11. old.]),³ amikor amellet érvel, hogy a vallási életnek a spirituális–teológiai megközelítése mellett lehetséges és megengedhető a külsődleges–tudományos megközelítése is. Ezek után nem kétséges, a főcím nem lehet **A budapesti reformátusság* (bár az alcímben kétségen kívül „a főváros reformátussága” szerepel), sem **A reformáció Budapesten*, de még – egy másik nagyszabású felekezeti munka⁴ mintájára – **A református Budapest* sem, csakis az, ami lett is: Reformátusok Budapesten.

A program kijelöli saját előtörténetét is: igazi elődje az ISBN szám híján jogilag szinte könyvnek sem tekinthető „Kálvin téri tanulmányok”, melynek megjelenésekor „sem fiatal egyháztörténészek nem voltak, sem intézményes keretek, sem anyagi fedezet nem állt rendelkezésre”. (Kósa: Bevezetés, 12. old.) A bevezető tanulmány rámutat arra is, hogy nem csak a kutatási tradíció hiányzott, hanem a budapesti református élet általában vett folytonossága is csak vékony szálnak tekinthető. Ennek furcsa jele, hogy

– szemben sok északnyugat-európai várossal – fővárosunkban a református templomokat reformátusok építették. (20. old.) Kósa László szavaiból kitűnik, hogy – mint részben az egész – a budapesti reformátusság problémái a hazai városfejlődés ellentmondásait tükrözik. Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, mondja a Bevezetés alcíme, s nekünk már csak annyi kell, hogy eszünkbe jusson, miszerint a város háromfokozatú átalakulása néhány évtized alatt ment végbe. A reformátusok Budapesten gyűltek, míg a szellemiség hordozóinak a régebbi felekezeti központok tekintették magukat. (24. old.) Tudván bár, milyen hátulütőkkel jár egy fejlődési utat szervetlennek bélyegezni, a növekedést, főként ha óriási, lehet alaktalannak minősíteni. Hiába lehetett – Ravasz Lászlót idézve – a Kálvin téri gyülekezetből a magyar sorsot megismerni, ha a „lélekszám növekedésével párhuzamosan és fokozatosan növekedett az eltérés az egyházközségi terheket ténylegesen viselők (adózók) és a névlegesen reformátusnak tekinthetők között”. (19. old.)

A felekezet fejlődése során – a Bevezetés vonalvezetését követve – a forma és a formáló szellem megteremtése volt a feladat. Ami a szellemet illeti, a Bevezető három teológiai–szellemi irányzatot különít el: a teológiai racionalizmushoz kötődő és végső soron sikertelennek minősített liberálist, a külföldi eredetű (Skót Misszió, német ajkú bevándorlók) belmissziósokat és a vidéki alapú tradicionálist. (26–27. old.) Megjegyzendő, Kósa László a második kötetben, az egyletekről szóló tanulmányában (Az egyesületek a budapesti reformátusság életében, 1077–1117. old.) árnyalja a belmisszió kérdését – megjelenik egy első olvasásra negyediknek tartható irányzat, a „határozottan konfesszionálisként” jellemzett „történelmi kálvinizmus”. (1089. old.) Neve a világi olvasó számára talán nem ismerős, de (még ha nem szándékoltan is) szerepe a *Soli Deo Gloria* 1943-as szárszói konferenciája révén úgy a társadalomtörténet historiográfiája,

³ Az idézet csak és kizárólag a használt szótárt és nem Kósa László gondolatvezetését kívánja illusztrálni.

⁴ Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest I-II. Emlékek, szertartások, történelem*. Budapest, 1995. (= A város arcai – Hungaria Judaica 7.)

miként a magyar köztörténet számára is jelentős. A történelmi kálvinizmus valójában az imént „belmissziós” gyűjtőnév alatt említett irányzatok egyike. (Nem csoda azonban, hogy az egyháztörténetileg nem kiképzett olvasó külön irányzatnak vélheti, hiszen – miként az Kiss Réka tanulmányából [Református ébredés Budapesten, 1343–1367. old.] megtudható – az amúgy is sokszínű ébredési mozgalom⁵ „a 20. század első évtizedeiben két nagy, egymással élesen vetélkedő irányzatra bomlott”. (1348. old.) Az egyik, az „általános keresztyén” a felekezeti köziségre, a másik, a „történelmi kálvinizmus” a szigorúan felekezeti hitvallásra helyezte a hangsúlyt.) Az imént mondottakat Kósa László a következőképp fogalmazza át tudományos kérdéssé: „...miként találja meg a helyét az egyház a társadalomban, hogyan éri el lehetséges híveit, a vallásgyakorló hívek miként alkotják magát az egyházat.” (Kósa: Bevezetés, 26. old.)

A hívek és közösségeik viszonya pontosan a 19. század közepétől válik a gazdaság- és társadalomtörténeti közelítés számára is izgalmas kérdéssé. Az „1848–49-et követő társadalmi átalakulások [...] következtében új jelenségeként kellett a református egyháznak [...] az egyháziasság látványos hanyatlásával, a vallási közönyösség hirtelen megnövekedésével”, illetve mindennek ellenpólusaként gyakran a hitbuzgóknak a szabadegyházakhoz való csatlakozásával szembenéznie. (Kiss: Református ébredés Budapesten, 1346. old.) Túl azon, hogy az egyik első magyar nyelvű társadalomtörténeti munka⁶

pontosan a valláserkölcshazai hanyatlását veszi számba, az egyházi (vallástörténeti), illetve a hívek felőli (társadalomtörténeti) közelítés mást és mást tesz egy korszakban hangsúlyossá. Felülről, a köz, az egyház felől érkezvén a korszak a vallási egyenjogúság kibontakozásának idejeként ünnepelhető, míg a „lent” szempontjait elfogadván a hívek kétirányú távozása aggodalmat keltetett, és a válaszok keresésére ösztökélt.

A református felekezet huszadik századi története – a Bevezetés mondanóját továbbra is saját szavainkkal összegezve – a szellemi erők által hajtott formaképződés és a külső erők okozta formatörések egymásutánja volt. A két háború közötti időszak egy szellemi–intézményi integrálódásra képes új nemzedék által megvalósított s a kötetekben ennek megfelelően gazdagon tükröződő virágkor, amire az elnyomatás – monografikus földolgozásra még alkalmatlan – kora következett, hogy az újabb szabadság még csak kronologikus áttekintésre alkalmas rövidke idejéről már ne is beszéljünk.

A kötetek programja a fejezetek szintjén a következőképpen tükröződik: Az egyetlen (huszonöt oldalas) tanulmányt (Tóth Krisztina: Református gyülekezetek a főváros mai területén a Türelmi Rendelet előtt, 39–63. old.) tartalmazó, sorszám nélküli, tehát nulladik fejezetnek tekinthető Előzmények után a bő kétszáz oldalas „A reformátusok Budapest társadalmában” következik. A második számú, egyházszervezeti fejezet a nulladikkal darab- és oldalszámra is azonos terjedelmű. A harmadik fejezet az egyház-községekről szól, egy hosszú és egy rövid tanulmányból áll, összesen száznyolcvan oldalon. A negyedik fejezet a kiemelkedő lelkészegyénségeké, az ötödik a jeles családoké. Az előbbi is bő száznyolcvan oldal, de tizenöt tanulmány tesz ki ennyit, az utóbbi

⁵ Olyan „vallási megújulási” törekvések, „amelyek a formális egyházi étellel szemben a bensőségebb, személyesebb hitélet, a személyes megtérés, a hitben való megújulás, az evangéliumi követelményeknek megfelelő életvitel igényével, a gyakorlati kegyesség hangsúlyozásával lépnek fel”. Kiss: Református ébredés Budapesten, 1343.

⁶ Szeremlei Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Budapest, 1874. E mű is már csak részlete egy 1868-as elveszett kéziratnak; vö.: Szabó Er-

vin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*. In: Szabó Ervin történeti írásai. S. a. r. Litván György. Budapest, 1979. 237–580., 240.

csak öt tanulmányt tartalmaz, de bő száz oldalon. A második kötetbe került a kulturális és társadalmi szerepvállalásról szóló, öt alfejezetre (Oktatás; Egyesületek, alapítványok, szeretetintézmények; Tudományos gyűjtemények; Azonosság tudat; Sajtó) bomló hatodik fejezet – tizenkilenc tanulmány, öt és egynegyed száz oldal. Az alfejezetek közül terjedelmesebb az oktatási (öt írás, száznegyven oldal) és az egyesületekkel foglalkozó (hat dolgozat, kétszáz oldal). A többiek két-három tanulmányból állnak, közülük a sajtót tárgyaló fejezet hosszabb a másik kettőnél, ugyanis ebben az egyik tanulmány a református és „közös protestáns” időszaki sajtó szűk kétszáz évének jegyzéke. A „közös protestáns” kifejezés átvezet a hetedik fejezetre, amely a felekezeti kapcsolatokkal foglalkozik (két írás, negyven oldal). Az utolsó tematikus fejezet, amelyiket már csak a szintén sorszámozott kronológia és mutató követi, a közelmúltról szóló nyolcvan oldalas nyolcadik egy szerző, Kiss Réka egy rövidebb (Református ébredés Budapesten, 1343–1367. old.) és egy hosszabb tanulmányát (Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, 1369–1421) tartalmazza.

Összegezve a fejezet-léptékű átnézetet, az első kötet tematikailag vegyes, szemben a második kötettel, amelyik tulajdonképpen egy hatalmas téma, a kulturális és társadalmi szerepvállalás kibontása. Az első kötet öt fejezete három csoportba sorolható. Az első a fővárosi reformátusok – a szót tágan értelmezve – demográfiáját kínálja, a második és a harmadik a vallás közösségi kereteit mutatja be, a negyedik és az ötödik fejezet biográfiai jellegű, részben lelkészek, részben neves református dinasztiák és világi személyek életrajzait közli.

Mennyiségileg áttekintve a művet (és egyben kisebb léptékre is váltva), a mű harminchárom szerző ötvennyolc munkáját tartalmazza, ezek közül kettő összeállítás, a többi tanulmány. A tanulmányok egyike egy több mint százhatvan oldalas kisenciklopé-

dia (Millisits Máté: A budapesti református egyházközségek, 303–465. old.). A szerzők harmada legalább két tanulmánnyal van jelen (közülük is pontosan kettővel: Kozma István, László Ferenc, Szantner Viktor), négyen viszont csak társ szerzőként szerepelnek (Berecz Ágnes, Cseh Gizella, Mészáros Borbála, Orosz Anna). A több cikkes szerzők között négyen (Kovács Ábrahám, Nagy Zsombor, Rébay Magdolna, Szatmári Judit) írtak három-három tanulmányt, ketten (Bolyki János, Géra Eleonóra Erzsébet) négyet-négyet, a munka (fő)szerkesztője, Kósa László ötöt, a szerkesztő munkatársa, Kiss Réka pedig hetet. Millisits Máté már említett, monográfia-terjedelmű tanulmánya mellett Kiss Réka, Kósa László és Géra Eleonóra Erzsébet írtak több mint száz-száz oldalt, átlagosan közel százötvenet. Az utóbb említett négy szerző jegyzi tehát az összerjedeleme negyven százalékát. Kézenfekvő tehát, ha a kötet fő vonulatát keresvén, az ő műveiket tekintjük át.

Millisits Máté színes és fekete-fehér képekkel gazdagon illusztrált műve a főváros református egyházközségeinek enciklopédiája. A szócikkek közlik az egyházközség címét, elektronikus címét, történetét, a lelkipásztorok névsorát, a község alapítványának nevét, a község kiadványait és a községre vonatkozó irodalmat. A szerző szavaival élve, a „magyar főváros gyülekezeteit és templomait teljes számban és a legfontosabb tudnivalókkal ez a munka mutatja be először”. (303. old.) Amit az olvasó hiányolhat, s ami az enciklopédiát valódi tanulmánnyá tenné, az a rövid gyülekezettörténetek összegzése volna, akár geostatisztikai formában is – például időszakonként hány község és hol jött létre, mennyi idő kellett templomuk fölépítéséhez, miként bővült a templomok névleges összbefogadóképessége stb. Mivel az Egyházközségek fejezetben ezen kívül csak egy, jóval rövidebb tanulmány olvasható, a legegyszerűbb, ha arról is ehelyütt esik szó. Az írás (Györffy Eszter: A református egyetemi és főiskolai gyülekezet története, 467–480. old.) egy sa-

játos helyzetű szerveződés, a Református Egyetemi és Főiskolai Gyülekezet szűken vett történetét kínálja –nem ejt szót például a második világháború idején a *Soli Deo Gloria* védőszárnyai alatt megszervezett tanácskozásokról, amelyek jelentősége hosszabb távon meghatározó lett a magyar köz-történet szempontjából. A dolgozat e hiányosságát, bárha röviden is, Kósa Lászlónak már a második kötetben található, az egyesületi életről szóló tanulmánya (Az egyesületek a budapesti reformátusság életében, 1077–1117. old.) pótolja ki.

Egy-egy szerző „dominanciáját” jelzi a mű hatodik, „Kulturális szerepvállalás” című fejezetének az egyesületekről és alapítványokról, valamint az oktatási, illetve szociális intézményekről szóló része. Az előbbi főként Géra Eleonóra, az utóbbi főként Rébay Magdolna munkája. Géra Eleonóra tulajdonképpen ezekkel az egyes intézmények történetét földolgozó írásaival vált a kötetek egyik „oszlopává” (Az országos protestáns Árvaegylet és árvaháza, 917–941. old.; A Bethesda Kórház és a Filadelfia-diakonisszák, 943–996. old.; A Lorántffy Zsuzsanna Egylet és intézményei, 1015–1048. old.; Nagypénteki Református Társaság, 1049–1075. old.).

Valójában a mű szerkesztője, Kósa László és munkatársa, Kiss Réka azok, akik –mind darabszámra, mind terjedelmileg és távlatosság szempontjából – írásaikkal is meghatározzák a kötetet. Kiss Réka az általa írt, többek között a református egyház pártállami infiltrációjáról számot adó, Közel-múlt című fejezeten kívül elkészített még négy lelkészéletrajzt is, melyek voltaképpen kiegészítik a kortörténeti tanulmányokat. A diktatúrával szembeni ellenállás és a vele való együttműködés példáit kínálják a Ravasz László és Bereczky Albert püspökökről (Ravasz László püspöki működése, 537–577. old.; Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése, 601–620. old.), illetve Dobos Károly és Muraközy László lelkészekről szóló írások (Ifjúság, gyülekezet, társadalmi missziók: Dobos Károly lelki-

pásztor élete, 629–635. old.; Társadalmi kérdések – egyházi válaszok, 591–600. old.), melyek ekként nemcsak a református látószögből tekintett kortörténet iránt érdeklődők számára fontosak. Kósa László írásait nehezebb átfogóan jellemezni. Érzékelhetően nemcsak szerkesztője, hanem mindenese volt a kötetnek. A Bevezetéstől eltekintve írásai három fejezetben is megjelennek. Írt egy lelkész- (Szabó Aladár és az Új óramutató, 511–522. old.) és egy világi életrajzt (Zsindelyné Tüdös Klára és az Országos Református Nőszövetség, 741–753. old.), elkészítette az egyesülettörténeti alfejezet már többször említett – mondhatni – összefoglaló tanulmányát, és ő jegyzi a kronológia 1989-ig terjedő részét is (A budapesti reformátusok történetének időrendi áttekintése a kezdetektől 1989-ig, 1425–1467. old.).

Nem volnánk azonban igazságosak, ha a műben szereplő írásokat csak mennyiségi alapon jellemeznénk. Konceptiózus, a fejezet témáján messze túlmutató tanulmánnyal szerepel az oktatásról szóló részben Bolyki János (A Budapesti Református Teológiai (Theológiai) Akadémia, 777–803. old.) és Kovács Ábrahám (A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése, 997–1013. old.). Bolyki János szövege bár nagyon tárgyilagos, olvasóként úgy éreztem, hogy nagy önfegyelméssel az, hiszen az Akadémia története személyes élettörténetének része is egyben. A pártállami rezsím éveinek leírása talán épp a megőrzött tárgyilagosság által szívet szorító, még akkor is, ha – nyilván az áttekintés léptéke miatt – olyan eseményekről nem esik is szó, mint az egyik végzős évfolyam lázadása.⁷ Az olvasónak tanácsolható, hogy a kortörténeti fejezet második Kiss Réka tanulmányát evvel a tanulmánnyal párhuzamosan olvassa el.

⁷ [Sic!] Ladányi S. – Keresztes D. – Hamarkay E. (szerk.): *Válogatott kövek a református egyház és az állam kapcsolatának medréből*. Erdőkertes, 2006. 530–560.

Kovács Ábrahám a címek alapján furcsának hangzó módon az oktatásról szóló alfejezetben ír a Skót Misszióról (A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: a Skót Misszió rövid története, 895–914. old.), és az egyletekről szólóban a Misszióhoz kötődő vasárnapi iskolai mozgalomról (tulajdonképpen egy brit kezdeményezés hazai beágyazódásáról). Az egyesületekkel, alapítványokkal foglalkozó alfejezet másik lényeges tanulmánya a Kósa Lászlóé, amelyik a Bevezetésben kitűzött szempontjait (tehát az egyházi–teológiai és az egyesületi–világi pólusok közötti mozgást) érvényesítve helyezte az egy felekezet híveinek közösségi életéről szóló rajzokat tágabb keretekbe.

A szerzők felől közelítve kíváncsiak lehetünk még azokra, akikre a mű támaszkodik, de közvetlen szerzőként nem jelennek meg. A névmutató segítségével juthatunk közelebb hozzájuk. A kötetek forgatásával kiválogathatók azok, akiket a névmutató tíznél többször említ, valamint nem vagy nemcsak „hősei” a műnek, de nem is közvetlen szerzők. Ötvennél is többször említetik Ladányi Sándor, harmincszor Bucsay Mihály, körülbelül hússzor például Zoványi Jenő (mindketten egyháztörténészek), illetve a könyvtártörténész Voit Krisztina, tizenvalahány alkalommal – mások mellett – a társadalomtörténész Vörös Károly, illetve a pártállami titkosszolgálatokkal együttműködők leleplezésével rendszeresen foglalkozó Majsai Tamás.

E ponton egy apró megjegyzés kívánczik. A jelenkori egyháztörténet szomorú forrásai az ügynökjelentések. Tartalmuk akár idézetként is több helyütt megjelenik a mű tanulmányaiban. Kiss Rékának a református ébredésről szóló kitűnő írásában például egy „Debreceni” fedőnevűé. (1366. old.) Bár az álnév nincsen föloldva, a világháló korszakában kideríthető, hogy Bartha Tibor püspököt rejti.⁸ Úgy vélem, a mű névmuta-

tójába az álneveket is fel kellett volna venni, be kellett volna sorolni őket a valódi nevek alá.

Az ismertetés hátralévő részében a köteteket kijelentetten „eszményi”, tehát világi (társadalom- és művelődéstörténeti) érdeklődésű olvasójának szemüvegével tekintem át. Így nézve, az egyik legérdekesebb fejezet az első. Nagy Áron nagy ívű esszéjében (Budapest vallásföldrajza [1813–1949. old., 2001.] old.), 65–105. old.) a főváros általános felekezeti térképezését végzi el. A térképek, ábrák és táblázatok sok továbbgondolni valót kínálnak az olvasónak. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a tanulmány két bevezető ábrája grafikailag megtévesztő. Általában véve elfogadható, ha statisztikai adatok ábrázolása során a pontszerű adatok sorát tendenciát sugalmazó vonalakkal kötjük össze, de ez az 1941 és 1949 közötti változások esetében nem helyes. A zsidó felekezet létszámának csökkenése és az ebből következő további részarány-változások egy szűk évnyi időszakban végrehajtott tömeggyilkosság-sorozat következményei, amit az ábrán is ennek megfelelően kellett volna érzékelteni. A közölt térképek nagyon tanulságosak, de az olvasónak mindig szem előtt kell tartania, hogy egy nagyváros esetében a részarányok területarányos térképeken való ábrázolása elföldi a volumenváltozások hatását. Ha a térképek mérete tükrözné a teljes népesség számát, akkor az 1869-es, lényegében a mai Belvárost ábrázoló térképeknek sokkal-sokkal kisebbeknek kellene lenniük az 1890-es, a megnövekedett területű Budapestet ábrázoló térképeknél. S még tanulságosabbak lehetnek volna a térképek, ha valamilyen grafikai módszerrel érzékeltetni lehetett volna az egyes városrészek közötti népsűrűségbeli különbségeket is. (Semmiképpen nem kívánom azonban a szerzőnek fölírni, hogy nem élt evvel a nem könnyen kivitelezhető ábrázolástechnikai trükkkel.)

⁸ Majsai Tamás: *Harminc éven át állambiztonsági ügynökök álltak a magyar református egyház élén*. Mozgó Világ, 32. évf. (2006)

4. sz. URL: <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00074/11majsai.htm>

Izgalmas táblázatokat közöl Kozma István a budapesti református népesség statisztikájáról szóló tanulmánya is (Reformátusok a budapesti statisztikában. Táblázatok a fővárosi református népesség demográfiai, társadalmi és kulturális sajátosságairól, 107–145. old.). Kozma István feladatát Schneller Károly útmutatása nyomán akként fogalmazza meg, „vajon a hitnek, a dogmatikai és etikai követelmények között mutatkozó különbségeknek milyen szerepük lehet a felekezeti népességek demográfiai és morális adatai közötti eltérésekben”. (108. old.) Csak sajnálhatjuk, hogy a morálstatisztika hosszú időn át elhanyagoltatott, s emiatt a szerző az előtanulmányok hiánya miatt lényegében csak bevezetőt tudott készíteni a római hármassal jelölt, de valójában írásának a második részét képező Adattárhoz.

Ehelyütt lehet alkalmas megemlíteni, hogy a demográfiai kérdések a két világháború között vallási-felekezeti kérdések voltak, amelyek – mintegy értelmet adván az E. P. Thompson által divatba hozott *moral economy* kifejezésnek⁹ – erkölcsi kérdéseként nyertek megfogalmazást. Utal e vitákra Ablonczy Balázs sajtótörténeti dolgozata is (A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság [1934–1944], 1211–1229. old.), de szintúgy nyomát lelhetjük a heves vitáknak már a hetilap egyik elődje, a Kálvinista Szemle hasábjain.¹⁰ A vitapartner, mi-

ként Ablonczy Balázs említi is, a katolikusok kétheti lapja, a Magyar Kultúra. (E tekintetben a mű által megcélzott társadalomtörténeti érdeklődésű világi olvasó óvatosan megjegyzi, hogy a felekezeti kapcsolatok tárgyalását ki lehetett volna terjeszteni a nagy ellenlábásra, a katolicizmusra is. Érv volna emellett, hogy a felekezetek konfliktusaik által befolyásolhatták egymás szellemi arcélét.)

A fejezet további írásai esettanulmányok, főként a Kálvin téri gyülekezet forrásanyaga alapján. Kitűnő, témáját kellő távlatba helyező tanulmányt készített Welker Árpád (Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században, 147–171. old.), aki 19. századi vegyes házasságokról értekezett. A dolgozatból képet kapunk a külföldről hazánkba érkező keresztyén zsidótérítési mozgalom hatásáról, de az adott törvényi–intézményi keretek közötti önérdékkeresésről, nevezetesen a házassági és válási célú áttérésekről is. Már Welker Árpád tanulmányának személyi példaanyagában is (természetesen) jobbra a társadalom felsőbb osztályai vannak képviselve, a következő három tanulmány (Brandt, Juliane: A (buda-)pesti református egyház dualizmus kori adólistái, 173–195. old.; Bertényi Iván, ifj.: A Kálvin téri gyülekezet presbiterei a 19. században, 197–231. old.; Kozma István: A budapesti református presbitériumok társadalmi összetétele [1932–1949], 233–272. old.) azonban teljesen egyértelműen a református elitről szól, mintegy értelmezve a mű programjának a formális egyház és református tömegek közötti feszültségekre, illetve a reformátusok társadalmi betagozódásának polarizáltságára vonatkozó téziseit.

A tanulmánykötetnek immáron csak egyetlen (két egymást követő fejezetnyi) része maradt szinte említetlen, az életrajzok, melyek a mű bő egy hatodát teszik ki. Tizenöt lelkész és két világi személy életrajzát,

ke vallási vonatkozásai. Magyar Kultúra, 33. kötet (16. évf. 2. félév) (1929) 186–192.

⁹ Thompson, Edward Palmer: *The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century*. Past & Present, 50. (1971) 76–136.

¹⁰ Doby Andor: *A kálvinista Budapest 1–4*. Kálvinista Szemle, 9. évf. (1928) 8., 9., 10., 11. sz. 60., 68., 78., 84.; Pezenhoffer Antal: „A kálvinista Budapest” statisztikája. Magyar Kultúra, 15. évf. (1928) 15–16. sz. 129–136.; Doby Andor: *Kálvinista problémák. Válasz a Magyar Kultúrának. 1–3*. Kálvinista Szemle, 9. évf. (1928) 37., 38., 39. sz. 302–303., 310–312., 318–319.; Pezenhoffer Antal: *Felsőbbrendű-e a katolikus erkölcs?* Magyar Kultúra, 33. kötet (16. évf. 2. félév) (1929) 15–16., 118–125.; Pezenhoffer Antal: *A fővárosi egy-*

valamint négy családtörténetet olvashattunk. A két fejezet esettanulmányai csoportosíthatók volnának hőseik lelkülete szerint – milyen arányokban tükrözik a Bevezetés programjában említett három (a liberális, a belmissziós és a tradicionális) szellemiséget. Megfelelő előképzettség híján azonban efféle osztályozásra nem vállalkozom. Látni vélem azonban, hogy az életrajzok összeválogatásában megjelenik bizonyos reprezentációs igény, ugyanis a püspökök, esperesek mellett megjelenítettnek a külvárosok, illetve munkásnegyedek lelkészei is.

Könnyen készíthető egy egyszerű kollektív életrajz, pusztán a születési, illetve halálozási adatok alapján. Az (1755–1913 között bekövetkezett) születések éveinek mediánja (tehát az az év, amelyik előtt ugyanannyian születtek, mint utána) 1889, (1842–2004 közötti) halálozásokéi 1961. A születések esetében a medián születési éve előtti születési évek átlaga az 1842. évre mutat. A halálozások esetében ugyanez az érték 1919. A medián születési, illetve halálozási évek utáni születési, illetve halálozási évek átlaga rendre az 1901., illetve az 1978. év.

A csoportosítás mindenesetre megmutatja, hogy az életrajzok többé-kevésbé tükrözik a budapesti református népesség változásának ütemét, hiszen a felük a 20. századra esik, és ennek a félnek az aktív életkora pontosan a református éledésnek tekintett két világháború közötti időszak. Az is látszik, hogy az életrajzok hősei a statisztikailag nagyobb várható élettartamú felsőbb rétegekbe tartozhattak, hiszen a „medián” lelkész csak hetvenkét évet élt volna, de a kötetben külön életrajzzal szereplő lelkészek átlagos életkora úgy a medián előtt, mint az után születettek esetében is hetvenhét év.

A családtörténetek esetében az iménti primitív módszer már nem alkalmazható, a névmutató viszont jó szolgálatot tehet. A hozzávetőlegesen ezerhatszáz névből kiválogattam a több mint három említéssel rendelkezőket. Meglepően sok, szűk negyednyi (több mint háromszázhatvan) név maradt a

listában, pár ismétlődéssel, ugyanis a családokat összesítve is fölvettem. (A családok közül azok jutottak jelentős ranghelyre, amelyek maguk vagy tagjaik révén sok említést kaptak.) A listán maradt neveket minősítettem, mégpedig aszerint, vajon a mű közvetlen vagy közvetett szerzői¹¹ vagy pedig hősei, személyiségei voltak-e. Ez utóbbiak durván háromféleképpen mutatkoztak: történelmi személyiségeknek,¹² családoknak és individuumoknak.

A történelmi személyiségek listája (csak a tíznél nagyobb számú említéseket tekintve) nem meglepő. A legtöbbször Jézus Krisztus szerepel (72), alig negyedannyi említést kapott Kálvin János, a további helyeken József nádor, II. József és Rákosi Mátyás osztoznak. A családok és személyek közül – miként az várható is – azok jelennek meg legtöbbször, akik vagy családként vagy lelkészi személyiségként önálló tanulmányban szerepelnek. Ilyenek a Bieberauer–Bodoky–Vischer dinasztia, a Szilassy, a Ballagi és Victor családok, a világi személyek közül Zsindelyné Tüdös Klára, illetve Soós Géza, a lelkészek közül Báthory Gábor, Török Pál, Szász Károly, Szabó Aladár, Benkő István, Ravasz László, Bereczky Albert, Joó Sándor, Gyökössy Endre. A tanulmányok egyharmadának van csak olyan hőse, akinek nem volt jelentős hozzátartozói háttországa a mű oldalain (Haypál Benő, Szabó Imre, Sebestyén Andor, Dobos Károly, illetve a világi Soós Géza). Fordítva is igaz: a húsznál több említéssel rendelkező közel húsz család között négy van csak, amelyik nem szerepel önálló életrajzi tanulmány-

¹¹ Közvetett szerzők alatt azokat értem, akiknek a műveire a közvetlen szerzők hivatkoznak.

¹² Azokat tekintetem ekként, akik úgy viszonyulnak a budapesti reformátusokhoz, mint – Mályusz Elemér hasonlatával (*Falutörténet <1929>*). In: Mályusz Elemér: Klio szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. Budapest, 2003. (= Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) 515–516.) – a mezőkeresztesi csata Mezőkereszteshez.

ban: Pap László a lelkészársadalomból, illetve a gróf Ráday és a gróf Tisza, valamint a Darányi családok a világiak közül. Ha föl tesszük, hogy az utóbb említettek is előfordultak Pesten és Budán, akkor ez a sarkítás rögtön érdekes problémát vet föl, azt, hogy nemcsak Budapest reformátussága, hanem a reformátusok budapestisége is vizsgálódás tárgya lehet.

Bő kilencven individuális vagy kollektív személyiség kapott átlagosan tíznél több említést (azért indokolt a bonyolult körülírás, mert ennél a számbavételnél a családokat sem hagytam ki, de a rájuk eső összes említést elosztottam az említettek számával). A sorba rendezés után azonnal kiderül, hogy a mű központi figurája Ravasz László püspök, az egyetlen, aki – s kérem olvasómat, ne tekintse ezt ironizálásnak – Jézus Krisztusnál is többször említetik. Legalább hatvan, de a jézusi hetvenkettőnél kevesebb említést kapott Szabó Imre, a Budapesti Egyházmegye megszervezője (egyébiránt Ravasz László szövetségese), illetve (1948-tól) ellenlábasuk, Bereczky Albert. Harminchárom és negyvenhárom közötti említéssel szerepel a mutatóban Szabó Aladár („a magyar belmisszió atyja” [511. old.]), Révész Imre (annak ellenére, hogy tiszántúli püspök volt), Szász Károly és Török Pál püspökök, id. Pap László (akiről csak szerző vagy forrás hiánya miatt nem született életrajz [32. old.]), a számos lap szerkesztésében részt vett Farkas József s végül az ébredési mozgalomhoz tartozó lelkész, Victor János. E kis statisztikának és az életrajzok listájának egybevetése arra utal, hogy az egyház életében jelentős személyekről készültek az életrajzok, így azok összességük-

ben a budapesti református élet jó keresztmetszetének tekinthetők.

Végezetül a jelen ismertetés szerzője fölteszi magának a kérdést, vajon neki mint társadalomtörténeti érdeklődésű, de a református belügyekben járatlan világi olvasónak mit ad a mű. Túl a számtalan információn a legfontosabb a reformátusok életébe való betekintés lehetősége. De még ezen is túl: a tanulmánygyűjtemény arra készíti, hogy újragondolja a magyar társadalom szerkezeti sajátosságait. Bármennyire törekszünk is elkerülni, a történelmi társadalomszerkezetről való gondolkodásunkat mindmáig jelentősen befolyásolják Erdei Ferenc – többek között a *Soli Deo Gloria* (gyakran rövidítve: SDG) 1943-as szárszói konferenciáján előadott – nézetei, melyeket ráadásul gyakran szoktak még tovább, pusztá felekezeti, faji, magyarán zsidó–magyar/keresztény (stílszerűbben: keresztény) szembenállássá egyszerűsíteni. Nos, e kötetek által lehetőség nyílt a fővárosi reformátusok társadalmi és szellemi megosztottságaiba belelenni, s ez a lehetőség újabb muníciót szolgáltat egy részben árnyaltabb, részben másként tagolt társadalomkép kialakításához.

Természetesen, amikor a világi olvasó szerepét magára öltő ismertetés-szerző e következtetéseihez eljut, tisztában kell lennie avval, hogy ez a tanulság a budapesti reformátusok szempontjából külsődleges. Az 1943-as konferencia, bár a hitélet anyagi kezein belül zajlott le, nem vagy nem teljesen a református hitélet eseménye volt. De ez már egy másik történet.

HALMOS KÁROLY

Egy terrorista naplója?

Ernesto Che Guevara: A Motoros Naplója. Ulpius-ház, Budapest, 2006. 213 oldal; Bolíviai Napló. Ulpius-ház, Budapest, 2006. 327 oldal; A gerillaharcos kézikönyve. Ulpius-ház, Budapest, 2007. 249 oldal

Az utóbbi években sorozatban jelentette meg az Ulpius-ház Che Guevara könyveit: a Motoros Naplót, a Bolíviai Naplót (a továbbiakban: Napló) és a Gerillaharcos kézikönyvét (a továbbiakban: Kézikönyv). A könyvek bizonyára Che Guevara halálának negyvenedik évfordulójára lettek időzítve, emellett a kiadó kihasználta a politikai körülmények miatt amúgy is fellendülő érdeklődést. A Kézikönyv a gerillaharc-ideológiának mindig is egyik legtekintélyesebb darabjának számított, a két napló pedig egy – civilizációkban viszonylag szokatlan és vad – kaland személyes leírását tartalmazza, tehát egzotikusnak számít. Ugyanehhez a divathullámhoz csatlakoztak a sorban megjelenő filmek és dokumentumfilmek is. De vajon a művelődésen és szórakoztatáson túl találhatunk-e ezekben a könyvekben valami történelmi szempontból fontosat? Úgy gondolom, hogy a Bolíviai Naplóban és a Kézikönyvben mindenképpen. Ez két olyan forrás, amelyet nem csupán szórakoztató elolvasni, de bizonyos – mostanában nagy feszültségeket gerjesztő – történelmi kérdések megválaszolásában is fontos szerepet játszhatnak.

Jelenleg magyar nyelven egyetlen olyan Che Guevara életrajz áll rendelkezésünkre, amely a rendszerváltás után jelent meg, Anderle Ádám munkája: „Munkánk, bár bizonyos kérdések kapcsán alap kutatás jellel-gű részeket is tartalmaz, szándéka szerint elsősorban összefoglaló szintézis, felhasználva az eddig gazdag Guevara-kutatás sta-

bil eredményeit” – írja Anderle.¹ És valóban, a könyv árnyalt, elfogulatlan képet ad Che Guevaráról, majdnem a végéig. Ugyanis egy olyan súlyos kijelentéssel terhelt ez a munka, amit vitatni kell, s erre az itt tárgyalt Che Guevara írások kedvező alkalmat teremtenek. A 320. oldalon Anderle arra a konklúzióra jut, hogy „mindenesetre egy metamorfózis tanúi lehetünk: annak, hogy az eredetileg a népért indított háború szándékából hogyan születik meg a nép elleni terror eszméje, s hogy a gerillából hogyan válik potenciális terrorista.”

Nyilvánvaló, hogy ha egy történelmi személyt megítélünk, szükséges elemezni a szavait és a tetteit is. Jó példa erre Horváth Gyula megállapítása Peronról a könyv első felében: „Perónnál ismét látszott, hogy milyen ellentmondás van erő és határozottságot sugárzó beszédei és cselekedetei között.”² És ez fordítva is megeshet. A szavakat tehát tettekkel kell összevetni. Ám a mondatokat kontextusba kell helyezni, nem kiragadni, a tetteket pedig szintén történelmi környezetben elemezni. A továbbiakban ilyen elemzést kísérek meg, vitázva Anderle Ádámmal, és ebben a különböző életrajzok mellett a Kézikönyv és a Napló részletei nagyon fontos szerepet kapnak. Bár mindkettő Che saját írása, és emiatt kétségbe lehetne vonni a hivatkozás érvényét, mégis úgy gondolom, hogy semmiképpen nem mehetünk el mellettük.

Próbáljuk meg először körbejárni a „terrorizmus” fogalmát! A terrorizmus szó je-

¹ Horváth Gyula – Anderle Ádám: *Perón, Che Guevara*. Pannonica, 2000. 165. Meg kell jegyezni, hogy Che Guevara szóban forgó naplója Anderle könyvének megírása idején még nem teljesen ugyanebben a formában, ám nagyrészt azonos tartalommal már hozzáférhető volt.

² Horváth–Anderle: *Perón, Che Guevara*, 108.

lentéséről nincs tökéletes konszenzus, s bár az ENSZ több kísérletet tett a meghatározására, nem létezik hivatalos definíció. Azt mindenesetre kijelentik, hogy a terrorista akciókat elítélik „bármilyen politikai, filozófiai, ideológiai, faji, etnikai, vallási vagy más természetű megfontolásokat használjanak is alátámasztásukra”.³ Egy a közfelfogással jól harmonizáló meghatározás szerint „a terrorizmus félelemkeltő módszer, erőszakos cselekmények ismétlése, amelyeket egy (fél-) illegális egyén, csoport vagy állam követ el sajátos bűnügyi vagy politikai célokkal, miközben – a merénylettel ellentétben – az erőszak közvetlen célpontjai nem a fő célpontok. A közvetlen emberi áldozatok általában véletlenül válnak azzá, vagy egy népességből kerülnek kiválasztásra.”⁴ A „terror” maga régi, latin eredetű szó, amely eredetileg rémületet jelent. A történelem során azonban a „terrorizmus” és „terrorista” egészen speciális jelentést vett fel. Valójában még 2000 óta is történtek hangsúlyeltolódások, de a „terrorista” már akkor is politikai célokért ártatlan civileket gyilkoló embert jelentett. Ha tehát valaki Che Guevarát potenciális terrorizmussal vádolja, akkor civilek célzott megölésének komoly szándékát kell megmutatnia.

Jon Lee Anderson, Che Guevara egyik legismertebb életrajzírója így nyilatkozott erről: „Eddig nem találtam egyetlen megbízható forrást sem, amely olyan esetről számolna be, amikor Che egy ártatlant ölt volna meg.”⁵ Magam sem olvastam ilyenről, nem is láttam egyetlen dokumentumfilmben sem ilyen adatot. Tulajdonképpen An-

derle sem mutat rá ilyen tettekre. Jon Lee Anderson a „*The true story of Che Guevara*” című dokumentumfilmben expliciten is kijelenti, hogy Che gerilla volt, nem terrorista. Che maga a Kézikönyvben ír arról, hogy a gerilla nem lovagias, nem száll teljesen szembe az ellenséggel, mert jóval rosszabb feltételek közt harcol, mint a reguláris katonaság. De ezen túl messzemenően korrekt: a foglyokat elengedi, sőt ápolásban részesíti, ha lehet, és civileket nem támad meg. (Kézikönyv, 58. old.) Sőt Che kifejezetten elítéli a terrorizmust, megkülönböztetve azt a szabotáztól. (Kézikönyv, 53., 182. old.) Hasonló kép rajzolódik ki a Naplóból: a *commandante* Bolíviában sem tett másképpen, árnyalatnyi különbségek figyelhetők csak meg. Volt, amikor parasztokat foglyul tartottak, de elengedték őket. (Napló, 142., 179. old.) Katonai foglyokat sohasem ölték meg, a megfelelő alkalommal azokat is elengedték (145. old.), persze előfordult, hogy meztelenül (Napló, 170., 209. old.), máskor még a kémeket is elengedte. (Napló, 195., 199. old.) Egy gerillához képest ez a leghumánusabb eljárás. Che is tudta, hogy a parasztok megnyerése elemi érdek. A Naplóban számos esetben említi, hogy az élelmiszert vásárolták a parasztoktól (149., 153., 172., 197., 206. stb. old.), fizettek útmutatásért (192., 248. old.), sőt néhány esetben betyárbeccsülettel kártérítést fizettek az okozott rongálásért. (100., 180. old.) Az, hogy az elfogott katonákat sem ölték meg, igazából nagy luxus egy gerillaharcosnak. De Che mindig tartotta magát ehhez. Az ő szemében egyébként a közkatona nem volt olyan ellenség („Nem volt szívem lepuffantani őket”, 186. old. – ford. Tabák András és Dornbach Mária), mint a tiszt, ez a jól ismert bolsevik ideológiából eredt.

Lehet kritikával illetni persze ezt az állítást, mivel ezek a források magától Che Guevarától erednek. A Gerillaharcos kézikönyve az elveit tartalmazza, a Bolíviai Napló pedig saját feljegyzéseit. De a Bolíviai Napló olyan részletes, hogy aligha hallgatná el, ha megölték volna egy ártatlan parasztot.

³ Az ENSZ GA/L/3067 jelű sajtóanyagából. <http://www.un.org/News/Press/docs/1997/19971121.GAL3067.html>

⁴ Schmid, Alex. P. – Jongman, Albert J.: *Political terrorism: a new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories, and literature*. Transaction Publishers, 1988. 28.

⁵ Riport Jon Lee Andersonnal, *The Legacy of Che Guevara*, Public Broadcasting Service, 1997. november 20. <http://www.pbs.org/newshour/forum/november97/che1.html>

Annál is inkább, mert nem is publikálásra készült: szerepelnek is benne más dehonasztáló részletek. Gyenge lábakon állna egy olyan tézis, amely szerint a Naplóban jelentősebb ténykérdésekben lenne fordítás. Egyetlen olyan forrást sem ismerek, amely cáfolná hitelességét a harcban történeteket illetően.

Anderle elmélete Che potenciális terroristaá válásáról néhány bekezdésnyi szöveg a könyvben, s három igazolást említ, amelyek között azonban egyetlen tényleges tett sincs. Egyrészt a Bolíviai naplóra, az áprilisi összefoglaló részre utal: „...paraszti bázisunk továbbra sem fejlődik; bár azt hiszem, a tervszerű terror eszközeivel elérhetnénk a többség semlegességét.” (320. old. Ford. Tabák András és Dornbach Mária.) A spanyol „terror”-t a 2007-es kiadásban egyébként „félelemkeltés”-ként fordították (163. old.), és mint láttuk, egy latin nyelvben ennek van alapja. Che egyébként esetleges megfélemlítésről ír a kézikönyvben: „...ha szükséges, meg kell félemlíteni a nagybirtokosokat, akik el akarják adni a terményeiket, fel kell gyűjteni az utakon a járműveiket, úttorlaszként kell felhasználni őket.” (185. old. Ford. Gálvölgyi Judit.) Ez a megfélemlítés messze áll a „terrorizmus” modern jelentésétől. A Naplóban Che egyetlen megtörtént büntetést ír le egy kifejezetten áruló paraszttal szemben: elvették a lovát (152. old.), s épp ezután szerepel az ominózus összefoglaló, Che valószínűleg erre céloz.

A napló többi részében a további kudarc ellenére kitartóan barátságos a parasztokkal: „A parasztok mozgósítása kudarcot vallott, bár kevésbé félnek tőlünk, mint eleinte. Lassanként kivívjuk az elismerésüket. Ez a feladat időt és türelmet igényel.” (184. old.) A katonaság viszont inkább alkalmazott megfélemlítést a parasztokkal szemben. (184., 223. old.) Az említett negatív bejegyzés egyébként azért is elemezhető olyan nehezen, mert egy teljesen elszigetelt, egyedi mondat. Tehát nincs megfelelő kontextusa. A napló többi része teljesen a parasztok tá-

mogatásának megnyeréséről szól. Che tehát Bolíviában nem keményebbé, hanem egy kicsit humánusabbá vált, mint amilyen Kubában volt.

Anderle másik „bizonyítéka” a II. Trikontinentális értekezletre írt üzenet. Kifogásolja, hogy Che az USA-ig akarta vinni a háborút, hogy világforradalmat akart, továbbá szerinte az üzenetben a gyűlölet az, ami terrorizmusról árulkodik. A világforradalmat illetően egy magyar párhuzammal élve: amennyiben a világforradalom és a gyűlölet terrorizmust jelent, akkor az „Akasszátok fel a királyokat” szerzője is terrorista? Találunk egyébként a Trikontinentális üzenetben olyan állítást is, amely az USA megkíméléséről szól: „Az utolsó ország, amely felszabadítja magát, valószínűleg fegyveres harc nélkül fogja ezt megtenni, és a népének nem kell elszenvednie egy hosszú háborút, olyan kegyetlent, mint amilyenek az imperialista háborúk.”⁶ Ám Anderle inkább egy másik idézetet emel ki: „...oda vigyük a háborút, ahol az ellenség található: házába, szórakozásainak színterére, totálissá téve azt”,⁷ de Che a következő mondatban barakkokról beszél, tehát ehelyütt intervenció katonákról, nem amerikai civilekről, nem az USA anyaországról esik szó.

A harmadik szándékolt bizonyíték egy kis anekdota, ami nem nagy nyilvánosság előtt hangzott el, hanem állítólag elvtársak közt, s Chet ismerve akár vicc is lehet.⁸

⁶ Che Guevara: *Message to the Tricontinental*. In: *Guerilla Warfare*. Monthly Review Press, 1961. 161.

⁷ Horváth–Anderle: *Perón, Che Guevara*, 269.; Che Guevara: *Message to the Tricontinental*. Ugyanezt a részt ragadja ki Papp László Tamás: *Che Guevara, a gerillából lett terrorista*. HVG., 2008. június 30. http://hvg.hu/velemeney/20080630_cheguevara_kommunizmus_terror. A további vitáról lásd itt: http://hvg.hu/velemeney/20080721_cheguevara_terrorizmus_kommunista.

⁸ Horváth–Anderle: *Perón, Che Guevara*, 269.

Anderle kitér arra, hogy a terrorista gyűlölet oka nem lehet valami keserűség, hiszen az már 1964-ben is megjelent Che írásaiban, miközben az 1966-ban íródott „A szocializmus és az ember Kubában” szövegében a terrorizmusnak nyomát sem találja. Azt gondolom, hogy kiragadott idézetekkel ezt a tézist bizonygatni erőltetett dolog. 1964-ben Che Guevara politikai válságban volt, ahogy Anderle is írja, kiszorult a kormányból, és készülődött Afrikába. 1967-ben Bolíviában egy elkeseredett harcot vívott, és közben Vietnamban egy másik harc folyt, ami szívügye volt. Miért is ne írt volna harcosabban a harc közepén, mint Kubában 1966-ban? És miért kellene egy napló egyetlen mondatából következtetéseket levonni, ha azt a többi rész és főleg a tényleges cselekedetek nem támasztják alá?

Hogy volt néhány dühkitörése Ernesto Guevarának? Egy asztmás betegnek, aki év-

tizedekig adrenalinnal injekciózta magát, a „fight-or-flight” hormonnal? Nem meglepetés. De amikor döntésekről, tettekről volt szó, akkor végig sikerült betartania a gerilla-harcos etikai kódexét, amelyet maga állított fel. Ezt igazolja a Kézikönyv és a Napló egybevetése. Nem győzőm hangsúlyozni, hogy ez persze nem menti fel Che Guevarát a tényleges hibái alól. Ha a Kézikönyvet és a Naplót összevetjük Anderle forrásaival, komoly kételyeink támadnak. A két könyvben tetteknek és véleménynek olyan *corpusa* található, amely súlyosabban nyom a latban. Azt gondolom tehát, hogy e két könyv meghatározó kell legyen a Che Guevaráról kialakított képünk formálódásában, érdemes elolvasni azokat.

BRENDÉL MÁTYÁS

Számunk szerzői

BÁCSKAI VERA	történész, ELTE, Budapest
BALOGH JÁNOS MÁTYÁS	történész–levéltáros, Budapest Főváros Levéltára
BRENDEL MÁTYÁS	számítástudományi kutató
DEÁK ÁGNES	történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
GEOFF ELEY	történész, University of Michigan
EÖRY GABRIELLA	doktorandusz, ELTE, Budapest
FARKAS PÉTER	egyetemi hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
HALMOS KÁROLY	történész, ELTE, Budapest
HERMANN RÓBERT	történész, Hadtörténelmi Intézet, Budapest
CATHERINE HOREL	I. Panthéon-Sorbonne, Centre National de la Recherche Scientifique, Párizs
KEMÉNY KRISZTIÁN	levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
KISS ZSUZSANNA	doktorjelölt, ELTE, Budapest
KÖVÉR GYÖRGY	történész, ELTE, Budapest
PAPP JÚLIA	művészettörténész, MTA Művelődéstörténeti Kutató Intézet, Könyvtár
SOMORJAI SZABOLCS	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
VATAI GÁBOR	egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF, DEÁK ÁGNES és KISANTAL TAMÁS készítette.

Contents

Essays

SZABOLCS SOMORJAI	
Debtors and Lenders in Pest-Pilis-Solt County in the Second Half of the 18th-century and the First Half of the 19th-century	5
VERA BÁCSKAI	
Credit Conditions in Pest and Buda in the First Half of the 19th-century	19
GYÖRGY KÖVÉR	
Credit Conversions. The Credit Businesses of the Kállay Family in the Middle of the 19th-century	45
ZSUZSANNA KISS	
The Noble's Bank of Zala County – the Birth of a Credit Institution ...	76
GABRIELLA EÖRY	
Casinos, Joint-Stock Companies and Credits	101
JÁNOS MÁTYÁS BALOGH	
Ordinary Loans for Ordinary People in Late-Nineteenth-Century Budapest	118

Workshop

JÚLIA PAPP	
Additions to Maria Theresa's Iconography – Through János Blaschke's (1770–1833) Book Illustrations	141
RÓBERT HERMANN	
Program Debate and Obscenity – The Politico-Pornographic Exchange of Versed Messages between Count Gyula Andrássy and Count Emil Dessewffy at the Beginning of 1848	155

Theory and method

GEOFF ELEY	
What is Cultural History? (Trans. by <i>Tamás Kisantal</i>)	167

Beyond our borders

“Due to geopolitical dynamics, Central Europe sometimes used to be North, sometimes West and sometimes East” Interview with Catherine Horel (By <i>Ágnes Deák</i>)	180
The Bibliography of Catherine Horel's Works	185

CATHERINE HOREL

Multi- and Pluriculturalism in Urban Environment. National and Social Diversity in the Towns of the Habsburg Monarchy, 1867–1914 190

Reviews

“A very unfortunate battle against the pagans”

(Béla Gyula Torma–László Veszprémy (eds.): *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2008*)

PÉTER FARKAS 202

The costs of the war of reconquest

(István Balogh: *Szabolcs vármegye terhei a 17. század végén. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok 17. Editor of the series: Ferenc Nagy. Edited by Kujbusné Éva Mecsei. Nyíregyháza, 2008*)

GÁBOR VATAI 206

“Because it was the king himself who committed murder”

(Róbert Hermann: *I. Ferenc József és a megtorlás. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009*)

KRISZTIÁN KEMÉNY 209

Calvinists in Budapest

(László Kósa (ed.): *Reformátusok Budapesten 1-2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról (=Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.) Argumentum Kiadó–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2006*)

KÁROLY HALMOS 212

The diary of a terrorist?

(Ernesto Che Guevara: *A Motoros naplója. Ulpus-ház, Budapest, 2006.; Bolíviai Napló. Ulpus-ház, Budapest, 2006; A gerillaharcos kézikönyve. Budapest, 2007*)

MÁTYÁS BRENDEL 221

Authors 225

A tartalomból

Lak-hatás a 20. században

OLÁH GÁBOR:

Lak-hatóság. Az I. világháború hatása a budapesti lakáskérdésre

SZÜTS ISTVÁN GERGELY:

„A szükséglakások felét menekültek kapják...” Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon

VALLÓ JUDIT:

Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén.

UMBRAI LAURA:

A főváros kommunális lakáspolitikája a II. világháború éveiben

NAGY-CSERE ÁRON:

Nyomortelepből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyelmezése?

NAGY ÁGNES:

A településfejléstől a lakóközösségig. Az 1945 utáni Budapest és a társadalomtörténet

TÓTH ZOLTÁN:

Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztypusról?

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2010-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezzék szándékát a Szerkesztőségnek, és mind a négy idei számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4000 Ft.

A KORALL 2010. évi tematikus számai:

- 39. Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban
- 40. Lak-hatás a 20. században
- 41. Történelem és emlékezet
- 42. Hivatás, professzionalizáció

Korábbi számainkról információ:

www.korall.org / archivum